Büyük Tefsir Tarihi

Tabakatü'l-Müfessirin

1

Ömer Nasuhi Bilmen

rauza YAYINLARI

Ömer Nasuhi Bilmen

Büyük
Tefsir Tarihi
ve
Tabakatü'l-Müfessirîn

BİRİNCİ KISIM

Usûl-i Tefsir veya Mukaddime-i İlm-i Tefsir

1. CİLT

rauza YAYINLARI

Ravza Yayınları Temel Eserler Dizisi: 15
Ömer Nasuhi Bilmen Külliyatı : 2

Yayın Editörü
Mustafa Kasadar

Baskı&Cilt
Karmat
Davut Paşa Cad.
Kale İş Merkezi No: 51-52
Topkapı - İSTANBUL
Tel : 0212. 481 94 11

KASIM 2008 İSTANBUL

RAVZA YAYINLARI
Büyük Reşit Paşa Cad. No: 22/42
Vezneciler -İSTANBUL
Tel: 0212. 528 46 17

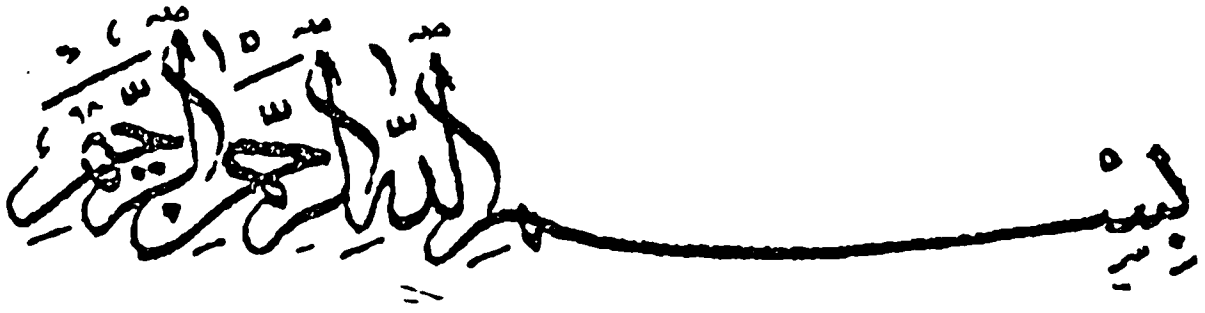

Nihayetsiz Hamdü Senâ Allahu Teâlâ Hazretlerine olsun ki insanlara tefaddulen birçok peygamberler göndermiş, kendilerine ihsan buyurduğu semâvî kitaplar ile insaniyyet muhîtini aydınlatmış ve nihayet Hâtemü'l-Enbiyâ Efendimize Kur'ân-ı Mübîn'i inzal ederek yeryüzünü hidâyet nurları içinde bırakmıştır.

Gayr-i mütenâhî salât-ü selâm nebîlerin hâtemi, bütün beşeriyyetin en büyük rehberi olan peygamberimiz Hazret-i Muhammed Mustafâ'ya ve sâir resûller ile nebîlere olsun ki hâiz oldukları risâlet ve nübüvvet vazifesiyle bütün insanları irşâda çalışmış, insanları hakdan, hakıykatten, hakıykî medeniyyetten haberdâr etmiş, kendilerine tâbi' olanları dalâlet ve cehâletten kurtararak hidâyet ve ma'rifet sâhasına kavuşturmuşlardır.

Bu pek yüksek hidâyet ve fazilet rehberlerinin bilcümle Âl ü Ashâbı da Hak Tealâ'nın bînihâye salât ü selâmına mazhar olsunlar ki her biri insâniyyet için bir hidâyet yıldızı, bir irfan ve kemal mürşidi olmuştur.

ÖNSÖZ

1 — Târihin Ehemmiyeti ve Kısımları :

Târih, insanlara âid mühim hâdiselerin bir âyînesidir. Târih, muhtelif mâhiyyetlerde, muhtelif gayelere müteveccih faydalı, faydasız bilcümle beşerî müesseselerin güzel bir ma'kesidir. Târih, öyle bedî, pür ibret bir ma'kesdir ki, her mütefekkir insan, târih sahîfelerinde hilkatin sırlarını, kâinâtın inkılâblarını, beşerî bilgilerin cereyân ve inkişâf tarzlarını açık bir sûrette görebilir. Bundan dolayıdır ki târîhin pek büyük bir ehemmiyeti vardır.

İnsanlar mâzîye bağlıdırlar, hiçbir zaman mâzîye karşı lâkayd bir vaziyette kalamamışlardır. Mâzîye râci' hâdiselerden bir takım düsturlar, kanunlar çıkarmak, sonra bunları hâle, istikbâle tatbîk ve ta'mim ederek içtimâî hayâta mes'ud bir istikamet vermek mecbûriyyetinde bulunmuşlardır. Bu mecbûriyyete mebnîdir ki ibtidâî devirlerden beri her kavim, kendi bilgisiyle mütenâsib bir halde târîh ile uğraşmış, târîhî vak'aları mümkün mertebe zabta çalışmış, hele mukaddesâtına, muhterem bildiği zâtlere müteallik olan târîhî bilgiler ile daha önemli bir surette meşgul olmuştur.

İnsanlar, daha yazı yazacak kadar bir yükseklik eseri göstermemiş oldukları çağlarda bile târîhî hâdiseler ile zihinlerini yormuş, an'aneler ve nakledilegelen şey'ler yoliyle târîhî vak'aları hâfızalarına nakşetmiş, bu dağınık vak'alara kendi muhayyelelerinin müsâadesi nisbetinde çeşit çeşit renkler vermişlerdir. Bu veçh ile de: «Destânî Târîh» devresi başlamıştır.

Fakat insanlar gide gide yükseliyor, her hakiykati daha sağlam bir tarzda anlayarak tesbit etmek istiyordu. Yazının zuhûru bu terakkînin en parlak bir âbidesi olmuştur.

Yazının zuhûru insanların bilgilerine büyük bir genişlik verdi; yalnız muhâtablar ile değil, cihânın muhtelif kıt'alarında bulunan ve müteâkıp asır-

larda zuhûr eden insanlar ile de konuşmaya, fikir teâtîsîne imkân vermiş oldu. Artık mâzîye âid vak'alar, yalnız hâfızalarda mürtesem bulunmak tehlikesinden kurtulmuş, sahîfeler üzerinde tesbit edilmeğe de başlanılmıştı. Bâhusus hükümdârlar ile dînî reisler ve bir kısım bilgili zâtler, içtimâî, siyâsî, ahlâkî, dînî, felsefî, edebî birçok vak'aları, mes'eleleri mensûr ve manzûm olarak kitap ve risâle şeklinde tesbîte çalışıyorlardı, bu sâyede geçmişlere âid vak'alar, hâtıralar oldukça sâlim bir tarzda sonrakilere intikal ediyordu. Bu sûretle de «Yazılı Târîh» devresi vücûde gelmiştir.

Mısırlılar, Çinliler, eski Yunanlılar, Romalılar yazılı târîhe başka başka mâhiyyet vermiş, bunların bir kısmı, târîhî vak'aları olduğu gibi zabt etmeğe çalıştığı halde diğer bir kısmı, hakiykate tercuman olmaktan ziyâde edebiyyat tarzında parlak sahîfeler vücûde getirmek merâkına düşmüş, hakiykati indî faraziyyelere, tumturaklı ifâdelere fedâ etmekten çekinmemiştir. Bu cihetle sonrakiler, kendilerine intikal eden târîhî bilgilere karşı müterεddit bir vaz'iyyet alıyor. Herhangi bir târîhî vak'ayı bir hakiykat olmak üzere kabul etmekte kendisini ma'zûr görüyordu. Bu hal, mütefekkir, münevver dimağları işgalden hâlî kalmadı. Artık târîhe metîn, vüsûka şâyân bir mâhiyyet vermek zamânı gelmişti. Bu gayeyi tahakkuk ettirmek üzere Şark'da, Garb'da birçok derin düşünceli müverrihler belirmeye başladı. Bunlar vak'aları olduğu gibi yazmak istiyorlar; yazdıkları târîhleri kuvvetli vesîkalara, kaynaklara yaslandırmaya çalışıyorlardı. Bu sâyede de «Münakkah, vakı-ı hâli musavvir târîh» devresi vücûde gelmiş oldu.

Biz iftihâr ile diyebiliriz ki bu gayeye en evvel ve en güzel bir tarzda hizmet etmek şerefi her milletten ziyâde müslümanlara âiddir. Çünkü bu bâbda en iyi bir tarîk ta'kîb eden, en faydalı bir eser vücûde getiren, hâdiseleri illiyyet bakımından görüp muhâkeme eyleyen, büyük bir İslâm âlimi olan «İbn-i Haldun» merhûmdur.

Bu zâtin tarîhde ta'kîb ettiği usûl, Garb muharrirlerinin gözlerini açmış, takdirlerini celb etmiş, kendileri için bir rehber olmuştur.

Hele rivâyet edilen şey'ler ile râvîler hakkında İslâm âlimlerinin ötedenberi kabul ve tatbîk etmiş oldukları usûl ve kavâid ise Garb'de şu son asırda revaç bulan «Mantık-ı Tatbîkî = Usûliyyât»ın târîhî tetebbu'lar hakkındaki mebhaslerini daha mükemmel bir halde muhtevî bulunmuştur.

Velhâsıl târîh, tekemmül etmiş, mevzû'u pek ziyâde vüs'at bulmuştur. Ahîren ilimler terakkî ederek her ilmin mütehassısları yetişmiş, hattâ bir

ilmin muhtelif şu'belerinden yalnız birisiyle uğraşıb duran ihtisas sâhibleri vücûde gelmiş olduğu gibi, târîh de birçok şu'belere ayrılmış. her şu'be ile ayrıca uğraşan zâtler yetişmiştir. Ezcümle Umûmî Târîh, Dî'nî, Edebî, Felsefî, Sınâî, İktisâdî, Siyâsî... kısımlara ayrıldığı gibi, bunlardan herbiri de ayrı ayrı şu'belere ayrılmıştır. Meselâ: Bizce Dînî Târîh, Tefsîr Târîhî, Hadîs Târîhî, Fıkıh Târîhî, Kelâm Târîhî gibi şu'beleri muhtevî bulunmuştur.

2 — Tefsîr Tarihi'nin Mâhiyyeti ve İlimler Arasındaki Mevkii:

Şüphe yok ki Umûmî Târîh'in her kısmı, kendine mahsus büyük bir ehemmiyeti hâizdir. Bizim bu eserimiz ise yalnız Tefsîr Târîhi'ne âid olduğundan mütalâalarımız da yalnız bu târîhin mâhiyyet ve ehemmiyetine münhasır bulunacaktır.

Kur'ân-ı Azîm'in nüzûlü sâyesinde beşeriyyet âleminin mazhar olduğu ulvî inkılâbı düşünenler, Tefsîr Târîhi'nin ehemmiyetini pek güzel takdir edebilirler.

Bütün semâvî kitaplar, ayniyyetini kaybetmiş; bütün dînî, ahlâkî esaslar, hâdisât dalgaları arasında erimiş gitmiş; insanlar cehâlet kâbusları altında kıvranıp kalmış iken hidâyet ufkundan yeni bir güneş doğuyor, her tarafa Lâhûtî ziyâlarını dağıtarak karanlık muhitleri aydınlatıyor, cihâna ilim ve hikmet nurlarını yayarak târîhin birçok muzlim noktalarını aydınlatıyor, beşeriyyete yeni bir hayat veriyor.

İşte bu ma'nevî güneş, Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu güneşin İlâhî şuâlarını tahlîl eden, bunun hâiz olduğu hayâtî kuvveti, semâvî feyizleri teşrîha çalışan, bunun İlâhî lem'alariyle en hücrâ yerleri bile ışıklandırmağa vesîle olan ilim ise Tefsîr İlmi'dir. Böyle ehemmiyeti tasavvur fevkında olan bir ilmin seyrini ta'kîb etmek, bu ilmin vasıflarına, mertebelerine, inkişâfı tarzlarına muttali' olmak, bu ilme dâir birçok müdevvenât vücûde getirmiş olan eâzımı tanımak, bu büyük zâtlerin Tefsîr husûsundaki meseklerini, gayelerini anlamak artık lâzım gelmez mi?

İşte bize bunları gösterecek olan şey' de «Tefsîr Târîhi»nden başka değildir. Binâen-aleyh, İlimler Târîhî arasında Tefsîr Târîhi'nin mevkii pek yüksek, pek kıymetlidir.

Evet... şüphe yok ki Kur'ân-ı Azîm'in ulvî hitâbelerini anlamaya, yüksek belâgatinin, i'câzının incilâsına vâsıta olması cihetiyle en büyük fikrî,

ilmî ve felsefî tetebbu'lara, mütalâalara sâha olan Tefsîr'in seyr-i ilmîsini, inkişâf ve i'tilâsını gösteren bir târîh, böyle pek yüksek, pek kıymetli bir mevkii ihrâza lâyıktır.

İşte biz de aczimize bakmaksızın mahzâ dindaşlarımıza ilim yolunda bir hizmette bulunabilmek için bu Tefsîr Târîhi'ni yazmağa cür'et etmiş bulunuyoruz.

Bu eser iki kısımdır. Birinci kısmı Usûl-i Tefsîr'e dâirdir. Buna «Tefsîr İlmi'nin Mukaddimesi» adı da verilmektedir. Bu kısımda Kur'ân-ı Kerîm'e, Kur'ân'ın tefsîrine ve her mü'mini azçok alâkadar eden sâir ilmî, dinî mes'elelere dâir ma'lûmât verilecektir.

İkinci kısma gelince: Bunu da «Tabakatü'l-Müfessirîn» teşkil edecektir. Bu kısım da Kur'ân-ı Mübîn'in yüzlerce tefsîrine ve yüzlerce yüksek İslâm âlimlerine ve sâireye âid ma'lûmâtı muhtevî bulunacaktır.

Ve mine'llâhi't-tevfîk.

BİRİNCİ KISIM

Usûl-i Tefsîr'e dâir olup üç bölüme ayrılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

Kur'ân-ı Kerîm hakkında umûmi bilgileri câmi'dir

Muhteviyat: Kur'ân'ın ma'nâsı. Sûre, âyet ta'bîrlerinin ma'nâları. Kur'ân-ı Azîm'in nüzûlü. Vahy-i İlâhî'nin mâhiyyeti ve mertebeleri. Kur'ân-ı Mübîn'in cem' ve tertîbi. Kur'ân-ı Kerîm'in mahfûziyyeti ve resm-i hattı. Sûrelerin serlevhaları. Kur'ân-ı Zî-Şân'ın nüzûlünden evvel ve nüzûlü zamânında Arabların lisan bakımından yüksekliği. Kur'ân-ı Azîm'in hangi bakımlardan edebî bir Mu'cize olduğu. Kur'ân-ı Mübîn'in sarâhaten veya işâreten muhtevî olduğu ilimler.

1 — Kur'ân'ın Ma'nâsı :

Kur'ân lâfzı, esâsen kırâet, tilâvet, cem' ve zam ma'nâsınadır. Kur'ân lâfzı gufrân gibi masdar olub makruvv, yani okunmuş, kırâet edilmiş şey' ma'nâsına da gelir. Bilâhare taraf-ı İlâhî'den Cibrîl-i Emîn vâsıtasîyle Arabca olarak Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'e indirilmiş ve zamanımıza kadar tevâtür ile rivâyet edilegelmiş olan Kitâb-ı İlâhî'nin ünvanı olmuştur. Binaenaleyh bu Mübârek Kitâb'ın lâfzı da, mânası da İlâhîdir; Vahy'e müstenittir; mukaddestir. Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarına «Nazmü'l-Kur'ân» denir. Kur'ân-ın nazmı ile mânası Kur'ân'ın mâhiyetini teşkil eden iki rükünden ibârettir ki, bunlar bulunmadıkça Kur'ân tahakkuk etmiş olamaz.

Kur'ân denilen bu Kitâb-ı İlâhî, dâima okunduğu veya âyetleri, sûreleri, birçok emirleri, nehiyleri, va'dleri, vaîdleri ve bir nice ilimleri, hakıykatleri sînesinde topladığı için bu Kur'ân ünvanını almıştır.

Kur'ân-ı Azîm'in, Fürkan, Tenzîl, Hak, Nûr, Rûh, Zikrâ, Hüdâ, Mev'iza, Bürhan, Besâir, Azîz, Kitâb-ı Mübîn gibi ellibeş kadar ism-i şerîfi daha vardır.

Kur'ân-ı Azîm'in, bütün sahifelerini câmi «Deffeteyn» denilen iki kap, iki cilt arasında mahfuz olan Kitâb-ı İlâhî'nin bu umumî hey'etine «Mushaf» adı da verilmiştir. Cem'i «Mesâhif»dir.

Bir Mushâf-ı Şerîf'deki âyetlerin, sûrelerin mecmuuna Kur'ân denildiği gibi, herhangi bir âyete veya sûreye de Kur'ân denilebilir.

2 — Sûre'nin Mânası:

Sûre lâfzı, lûgatte derece, yüksek rütbe, şeref ve şan, güzel tarzda yapılmış binâ mânasına gelir. Şehirlerin çevrelerine çekilen hisâra da «Sûr» denilir. Istılahımızda Sûre, Kur'ân-ı Kerîm'in, en az üç Âyet'den müteşekkil, hususî bir ismi hâiz olan bölümlerinden her birine verilen ünvandır.

Kur'ân-ı Zî-Şân'ın bölümlerinden herbiri büyük bir şeref ve mertebeyi hâiz olduğu veya her bölümü ma'nevî sûrlar ile mestûr, mahfûz bulunduğu cihetle böyle «Sûre» ünvânını almıştır.

Kur'ân-ı Kerîm'in sûreleri yüz on dörttür. Hicret'den evvel Mekke-i Mükerreme'de seksen altı Sûre, Hicret'den sonra da Medîne-i Münevvere'de yirmi sekiz Sûre-i Celîle nâzil olmuştur. Bunların ekserîsi uzun sûrelerdir. Bu sûrelerden bâzılarının müteaddid ismi vardır. Nitekim Fâtiha-i Şerîfe Sûresi'nin Fâtihatü'l-Kitâb, Ümmü'l-Kitâb, El-Seb'u'l-Mesânî gibi adları da vardır.

Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, Mâide, En'âm, A'râf Sûrelerîyle Yûnus veya Kehf Sûresi'ne (السبع الطوال) denir ki yedi uzun sûredir. Bu sûreleri ta'kib edib âyetleri yüzden ziyâde veya yüze yakın bulunan sûrelere de (مئون) denir ki Berâe, Neml, Hûd, Yûsuf Sûreleri bu cümledendir. (مئون) sûrelerini ta'kib eden Ahzâb, Hac, Kasas gibi bir kısım sûrelere de «Mesânî» adı verilir. Mesânîden sonra gelen El-Rahmân, Ve'n-Necm, İkra' Bi'smi Rabbik gibi kısa sûrelere de «Mufassal» ünvânı verilmiştir. Bunlar da «Tıvâl-i Mufassal», »Kısâr-ı Mufassal», «Evsât-ı Mufassal» nâmîyle üç kısma ayrılmıştır.

3 — Âyet'in Ma'nâsı:

Âyet, lûgatta alâmet, nişâne, ibret, delîl, her taraftan göze çarpan yüksek binâ ma'nâsınadır. Hâriku'l-âde ma'nâsında da kullanılır.

Istılahımızda «Kur.ân-ı Mübîn'in başlıca bir ma'nâyı, bir işâreti, veya bir hükmü hâiz olan uzunca veya kısaca cümlelerinden herhangi biri» dir ki başlangıciyle sonu arasında bir ittisal, bir vahdet bulunmuş olur. Cem'i âyât'dır.

Kur'ân-ı Azîm'in böyle her cümlesi bir hakiykat nişânesi, bir ibret mev'ızası, bir ulviyyet âbidesi olduğu için bu Âyet ünvânını hâiz bulunmuştur.

Âyetlerin sayısı Nâfi'a göre «6217», Şeybe'ye göre «6214», Kûfelilere göre «6236», Mısırlılara göre «6219», Şamlılara göre «6226» dır. Bu ihtilâf bir emr-i i'tibârîdir, âyetlerin başlangıcı ile nihâyet bulması hakkındaki i'tibârdan ileri gelmiştir.

Bu âyât-ı celîlenin mikdârı, Zimahşerî'nin deyişine göre de «6666» dır.
İbn-i Kemal merhûm, bu âyetlerin ne gibi kısımlara ayrıldığını şu manzûmesîle bildirmiştir:

Bilmek istersen eğer sen aded-i âyâtı
Cümlesi altı bin ü altı yüz, altmış altı
Binidir va'd beyânında anın, bini va'îd
Binidir emr-i ibâdet, bini nehy ü telıdîd

Bini emsâl ü iberdir, bini ahbâr u kasas
Beş yüz âyâtı halâl ile harâma muhtas

Buldu yüz âyeti tesbîh u düâda çu rüsûh
Altmış altısı dahi âyet-i nâsih, mensûh

Âyetler, nâzil oldukları zamanlar i'tibârîle Mekkî, Medenî, leylî ve nehârî kısımlarına ayrılırlar. Şöyle ki: Hicret'den evvel nâzil olan âyetler Mekkîdir. Hicret'den sonra nâzil olanlar da Medenîdir. Velev ki bunlar Mekke'de veya Medîne hâricinde nâzil olmuş olsun. Diğer bir kavle nazaran bizzat Mekke-i Mükerreme'de nâzil olsunlar Mekkî'dir, velev ki Hicret'den sonra nâzil olmuş olsun. Meselâ: (الیوم اکملت لکم دینکم) Âyet-i Celîle'si birinci kavle nazaran Medenîdir. Çünkü Hicret'den sonra nâzil olmuştur. İkinci kavle göre Mekkî'dir. Zîrâ Mekke-i Mükerreme'de Haccetü'l-Veda' esnâsında nüzûl etmiştir. Geceleyin nâzil olan âyetlere «Leylî» gündüzün nâzil olan âyetlere de «Nehârî» denir.

İlk nâzil olan âyetler, meşhûr olan kavle göre (اقرأ) Sûresi'nin ilk dört âyetidir ki bunlar, İslâm Dîni'nin ilim ve irfân üzerine müesses hilkatin şu'ûnunu tefekkâre sâik bir âlî dîn olduğuna büyük bir şâhiddir. En son nâzil olan âyetler de ercah olan kavle göre Bakara Sûresi'nde ثم توفى كل نفس ما كسبت dan i'tibâren يا ايها الذين آمنوا اتقوا الله وذرا ما بقى من الربوا وهم لا يظلمون Nazm-ı Celîli'ne kadar olan âyetlerdir. Bunlar da insanlara kendilerini büyük bir tehlikeden koruyacak bir hareket hattını ta'lîm ile şahsî mes'ûliyyet esâsını te'sîs ve Resûl-i Ekrem'in irtihallerine işâreti mutazammın bulunmuştur. Cümhûrun kavline göre en son nâzil olan âyet-i celîle اليوم اكملت Âyet-i Kerîmesi'dir.

4 — Kur'ân-ı Azim'in Nüzûlü :

Ma'lûm olduğu üzere nüzûl, bir şey'in yukarıdan aşağıya inmesidir. Bu halde, İnzâl, Tenzîl de bir şey'i yukarıdan aşağıya indirmek demektir. Maâmâfih Tenzîl'in tedrîc ile müteferrik sûrette indirmek ma'nâsına olduğuna kail olanlar da vardır.

Binâen-aleyh Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlünden maksad da anın dünya semâsından veya Levh-i Mahfûz'dan Hazret-i Peygamber'e Vahiy tarîkile inmiş olmasın'dan ibârettir.

Kur'ân-ı Azîm'in âyetleri, sûreleri vakit vakit Cibrîl-i Emîn vâsıtasîle indirilmiş, Resûl-i Ekrem'e vahy edilmiş olduğu cihetle de Kur'ân'i «Kitâb-ı Münzel» denilmektedir.

Şüphe yok ki asıl Kur'ân-ı Kerîm, bir Kelâm-ı İlâhî'dir, Hak Tealâ'nın zâtîle kaim, kadîm bir sıfatıdır, ezelî, gaybî olan Kelimât-ı Kudsiyye'den ibârettir. Bu halde bunun inmesi, indirilmesi tasavvur olunamaz. Belki bu ezelî kelimâtın mazâhiri olan, hissî, dünyevî kelimeler sûretinde tebârüz eden bir kısım mübârek lâfızların, delîller ile işâretlerin Vahiy yolîle inmesi indirilmesi kabildir, vâkı'dir, ki bu mübârek lâfızlara da bir hakiykat-i şer'iyye olarak «Kelâmu'llah» ve «Kur'ân» ismi verilir.

İşte bu mübârek İlâhî Kelimât-ı Hissiyye, Resûl-i Ekrem Efendimiz'e nâzil olmuştur.

Şöyle ki: Bi'set zamânında Cezîretü'l-Arab halkı koyu bir cehâlet içinde bulunuyordu, aralarında ilimden, hikmetten, fen ve san'attan nasîbi olan-

lar, binde bir derecesinde bile değildi. Nâs yanlış yollara sapmış, putlara tapınmaya başlamış, dinî ve içtimâî muhitlerini pek karanlık bulutlar kaplamıştı.

İşte böyle bir muhitte yetişen Hazret-i Muhammed (aleyhi's-salâtü ve's-selâm) de Kur'ân-ı Mübîn'in haber verdiği üzere ne bir şey' okumuş, ne bir şey' yazmış idi, ne bir medreseye devâm etmiş, ne de bir öğretmenden birşey öğrenmişti. O ancak fıtratındaki selâmeti, nezâheti muhâfaza etmiş, lâtif kalbi binlerce ilâhî hakiykatlerin in'ikâsına müste'id bir safveti hâiz bulunmuştu.

Peygamber Efendimiz'in böyle okumaktan, yazmaktan berî bulunması hikmet muktezâsı idi. Çünkü Hazret-i Muhammed (aleyhi's-selâm) Efendimiz, bütün âlemin yegâne bir hakiykat muallimi olacaktı. Bütün kâinâtın hocası olacak böyle bir muallimin başkalarından feyz almış olması elbette muvâfık değildi.

Maâhâzâ Hazret-i Peygamber'in böyle «Ümmî» olduğu halde ahîren birdenbire en büyük ilmî hakiykatlere muttali' olması, kendisinin nübüvvetini isbat için en açık bir delîl olacaktı.

İşte bu gibi hikmetlere mebnî O'nun üzerinde Cenâb-ı Hak'dan başkasının ta'lim ve terbiye hakkı geçmemiştir.

Mekke-i Mükerreme ahâlîsinden ba'zıları her sene bir müddet «Hirâ» dağına çekilerek orada ibâdette bulunurlardı. Buna «Tehannüs» denirdi. Hirâ'da böyle ibâdetle, yolculara yemek yedirmekle uğraşan ilk zat, Peygamber Efendimiz'in dedesi Abdü'l-Muttalib'dir. Sonra Nebiyy-i Zî-Şân Efendimiz de her sene bir müddet Hirâ'yı teşrîf eder, orada dünyâ işlerinden kalbi fârîğ olarak Allâhu Teâlâ'nın kudretini tefekküre dalar, yolculara taâm verirdi. Hazret-i İbrâhim'in şerîatine âid, gayr-i mensûh ba'zı ahkâm veçhile ibâdette bulunmuş olduğu da mervîdir.

Evet... Dünyâ ufuklarını maddî güneşin rezîn ziyâları tenvîr edeceği gibi hidâyet ufuklarını da bir nübüvvet neyyiri, ufûlden masûn bir halde ebediyyen aydınlatıp duracaktı.

Filhakiyka böyle oldu. Ramazân-ı Şerîf'in onyedinci günü seher vakti idi ki Hirâ'da yüksek tefekkür hânesini mübârek vücûdiyle tezyîn etmiş

bulunan Hazret-i Muhammed, Lâhûtî bir tecellîye mazhar olmaya başladı, nübüvvet târîhine şeref veren birçok Peygamberler gibi Hazret-i Muhammed de ansızın Vahy-i İlâhî'ye nâil oldu.

(و انت علیه اربعون فاشرقت ـ شمس النبوة منه فی رمضان)

Şöyle ki: Kâinatın gaflet ve cehâlet uykusundan uyanacağına bir işâret olmak üzere seher vakti Vahy-i İlâhî'yi yüklenmiş olan Cibrîl-i Emîn, zuhûr etti, Hazret-i Muhammed'e nübüvvetle şeref-yâb olduğunu tebşîr ederek: (اقرأ = Oku) diye hitâb etti. Hazret-i Muhammed de (ما انا بقاری = Ben okumak bilmem) dedi. Cibrîl-i Emîn, hemen zâ t-i Muhammedî'yi kucaklayarak bir iyice sıkıştırdı, sonra bırakıb yine: (اقرأ) dedi. Bu hâl üç kere tekerrür etti, nihâyet Cibrîl-i Emîn: (اقرأ بسم ربك الذی خلق خلق الانسان) (من علق اقرأ و ربك الاكرم الذی علم بالقلم علم الانسان مالم یعلم) âyetlerini okudu, Hazret-i Muhammed de bu âyetleri tamâmen hıfz etmiş bulundu.

Artık şimdiye kadar hiç hâtırına getirmemiş, şimdiye kadar hiçbir veçhile zihnini meşgul kılmamış olan nübüvvet gibi ulvî bir vazîfe, kudsî bir mansab Hazret-i Muhammed «aleyhi's-selâm» a teveccüh etmiş oldu. Bu Lâhûtî teveccüh, Zât-i Seniyyelerini dehşet ve mehâbet içinde bıraktı, dağların bile tahammül edemeyeceği İlâhî hitâbâtâ mazhar oluşu, nahîf, nezîh bünyesini sarsar gibi göründü, fakat te'yîd-i Sübhânî imdâdına yetişerek Kelâmu'llah'ı telâkkîye kudret buldu.

Maâ-hâzâ Hazret-i Muhammed, böyle kendisine nüzûle başlayan Vahy-i İlâhî'nin azametinden mütehassıl bir heyecan ile Mekke'ye döndü, muhterem refîkası Hadîcetü'l-Kübrâ'nın yanına avdet buyurdu, keyfiyyeti hikâye ederek aralarında pek ulvî bir hasb-i hâl cereyân etti. Sonra bir müddet Vahiy kesildi, Kur'ân'ın âyetleri nüzûl etmedi. Buna «Fetret-i Vahiy» denir. Vahy-i İlâhî'nin mehâbetinden ileri gelen heyecânın sükûnet bulması, Hazret-i Muhammed'in rakîk kalbinin kuvvet bulub Vahy'in tevâlîsine mukavemet edebilmesi ve büyük bir iştiyak ile Vahy'in zuhûrunu beklemesi gibi hikmetlere müstenid olmalıdır ki bu fetret vukua gelmiştir.

Bu müddet içinde Hazret-i İsrâfîl, Hazret-i Cebrâîl gelib Nebiyy-i Zî-Şân Efendimiz'i ziyâret ediyor, Kur'ân âyetlerinden başka şey'leri teblîğde bulunuyordu.

Bu hâl üzere birkaç ay, bir rivâyete göre üç sene geçti, artık Hazret-i Peygamber'in Vahy-i İlâhî'ye iştiyakleri tasavvurların üstünde bulunuyordu ki yeniden Vahy-i Rabbânî'nin nûrlarına müstağrak oldu.

Peygamber Efendimiz bu keyfiyyeti şu veçhile beyân buyurmuşlardı: «Ben yürürken birdenbire gök tarafından bir ses işittim, başımı kaldırdım, bir de baktım ki Hirâ'da bana gelmiş olan Melek, yer ile gök arasında bir kürsü üzerinde oturmuş. Pek korktum, evime döndüm, beni örtünüz, örtünüz! dedim, müteâkiben يا ايها المدثر âyetleri indirildi.»

Artık Hazret-i Muhammed «aleyhi's-selâm» bu âyetlerin nüzûlile Risâlet'e nâil olmuş, nâsi İslâm dîni'ne da'vete me'mûr bulunmuştur.

Resûl-i Ekrem Efendimiz, Vahiy nâzil oldukça âyetleri unutmamak arzûsiyle acele ederek Cibrîl-i Emîn ile berâber okumak isterdi. Ancak bir âyet-i kerîme ile bundan men' buyuruldu. Bu sûretle de Kur'ân'ın bir mu'cize olduğu teeyyüd etmiş oldu.

Şöyle ki: Bu hâl üzerine لا تحرك به لسانك âyetleri nâzil oldu, artık bundan sonra Cibrîl-i Emîn geldikçe Resûl-i Ekrem susar; Cibrîl, Vahy-i İlâhî'yi temâmen tebliğ edib bitirince Hazret-i Peygamber vahyolunan âyetleri temâmen hıfzetmiş bulunur ve öylece tilâvet buyururdu. Ne büyük bir mu'cize!

Kur'ân-ı Azîm, iktizâsına göre âyet âyet, sûre sûre nâzil olarak yirmi üç sene içinde hitâm bulmuştur.

İlk nüzûl eden âyetlerin kaleme, ilme, Hakk'ın azametine, nazâfet ve tahâretin lüzûmuna, putlara ibâdetten mücânebete müteallik olması, İslâm Dîni'nin ne kadar yüksek bir dîn olduğunu, ne kadar mühim gayeler istihdâf eylediğini isbata kâfîdir.

Tam sûre olarak ilk nâzil olan ise «Fâtiha» Sûre-i Celîlesi'dir. Kur'ân âyetlerinin, sûrelerinin müteferrik bir sûrette nüzûlüne «Müneccemen Nüzûl» denir. Bu veçhile nüzûlde ise bir takım hikmetler vardır.

Evvelâ: Kur'ân'ın umûmî hey'eti birden nâzil olsa idi başkaları tarafından evvelce düşünülüp tertîb edilmiş olması zihâbı hâsıl olabilirdi. Müteferrikan nüzûlü ise bu zihâba imkân bırakmamıştır.

Sâniyen: Kur'ân'ın ihtivâ ettiği hükümler birden nâzil olsa idi, yeni müslüman olacak kimselerin bunlar ile daha İslâm'ın bidâyetinde birden

mükellef olmaları i'câb ederdi. Meselâ müslümanların daha pek az bir halde bulundukları bir zamanda Cihâd ile mükellef bulunmaları lâzımgelirdi. Bu ise tedrîc ve teshîl kaidesine münâfî; İslâmiyyet'in çabukça yayılmasına engel olabilirdi.

Sâlisen: Peygamber Efendimiz'in Risâlet vazîfesini îfâ sıralarında uğradığı güçlükler, gördüğü eziyetler tâkat getirilemeyecek derecede idi. Mübârek kalbini takviye, tesliye için vakit vakit bir kısım âyetlerin nüzûlü iktizâ ediyordu. Nitekim bir âyet-i celîlede (و قال الذين كفروا لولا نزل عليه القرآن جملة واحدة كذلك لنثبت به فؤادك) buyurulmuştur.

Yani münkirler, «Ona Kur'ân birden indirilmeli değil miydi? dediler. Evet... biz böyle müteferrik bir tarzda indirdik ki bununla senin kalbini tesbit edelim». Binâen-aleyh Kur'ân def'âten nâzil olsa idi buna imkân bulunamazdı.

Râbian: Bi'setten i'tibâren yirmi üç sene içinde dînî, içtimâî, idârî, siyâsî birçok vukuât zuhûr etmiştir ki bunlar İslâm târîhince pek mühim hâdiselerdir. Bunların hakkında zuhûrlarını müteâkib bir kısım İlâhî hükümler, emirler nâzil olmuştur. Halbuki Kur'ân'ın birden indirilmesi takdîrinde buna imkân bulunmamış olurdu.

Hâmisen: Bi'seti müteâkib müslimler ve gayr-i müslimler tarafından birçok mevzu'lara dâir sualler, istîzâhlar tevâlî ediyordu. Bunların hakkında âyetlerin nüzûlüne ihtiyâç görülüyordu. Halbuki Kur'ân-ı Azîm'in def'aten nüzûlü takdirinde bunlara Kur'an lisânîle cevab vermek kabil olamayacaktı.

Sâdisen: Kur'ân-ı Mübîn'in âyetleri vakit vakit nâzil oldukça müslümanlar bunları birer yeni şevk ile telâkkî' ederek ezberliyor, kolaylıkla Hâfızü'l-Kur'ân olmak ni'metine erebiliyorlardı. Halbuki birden nüzûlü takdirinde bu şevk, bu sühûlet kabil olamazdı. (و قرآنا فرقناه لتقرأه على الناس على مكث) Nazm-ı Şerîf'i bu hikmeti nâtıktır. Ya'nî: Kur'ân'ı müteferrik bir halde indirdik, taki nâse vakit vakit okuyup ta'lim buyurasın.»

Velhâsıl: Daha böyle bir nice sebeblerden, hikmetlerden dolayıdır ki Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri vahiy tarîkiyle müteferrik bir tarzda nâzil olarak Dîn-i İslâm'ın tekâmül mertebesine mazhariyyetini te'min etmiştir. Hicret-i Nebeviyye'den evvel nâzil olan âyetlere, sûrelere «Mekkî» ba'de'l-Hicre nâzil olanlara da «Medenî» denilmiştir. Velevki başka başka yerlerde nâzil olmuş olsunlar.

5 — Vahy-i İlâhî'nin Mâhiyyeti ve Mertebeleri :

Vahiy lûgatta işaret, kitâbet; risâlet, ilhâm, gizli söz, teshîr gibi ma'nâlara gelir. Îhâ da: Bir şey'i nefse sür'atle ve gizlice ilka etmek ma'nâsınadır.

Vahiy, din ıstılahınca: «Allahu Teâlâ'nın dilediği şey'leri Peygamberlerine muhtelif hallerden biriyle bildirmesi» demektir. Peygamberler, insanlar arasında fıtrî safvetleriyle, akıl ve irfanlariyle mümtaz yaratılmış zâtlerdir. Allahu Teâlâ bunları vahyine mazhar etmiş, bunların vasıtalarîle beşeriyyete necâtlarına rehber olan hükümleri, esasları bildirmiş, insanları isti'datları nisbetinde Zât-ı Ülûhiyyet'den haberdâr buyurmuştur. İşte insanlar, ancak bu sâyede mebde' ve me'âdı anlamış, yaradılışındaki gayeyi öğrenmiş, saâdet yollarını keşfedebilmiştir.

Vahyin dokuz mertebesi, nev'i vardır :

1 — Rü'yây-ı sâlihadır. Şöyle ki: Peygamberlerin gördükleri rü'yâlar, birer İlâhî i'lâmdır, mahz-ı hakiykattir, görüldükleri gibi zuhûr eder. Peygamberlerin mübârek kalbleri hayâlâta ma'kes olamaz, misâl âleminde kalblerine muntabi' olan herhangi birşey, ayn-ı hakiykattir, başka değildir, onların rü'yâları yakaza hükmündedir. Nitekim bir Hadîs-i Şerif'de:
(نحن معاشر الانبياء تنام اعيننا ولا تنام قلوبنا) buyurulmuştur. Ya'ni: «Biz nebîler zümresiyiz, gözlerimiz uyur, kalblerimiz uyumaz.»

Peygamber Efendimize rü'yâ ile vahyin zuhûru Rebîu'l-Evvel ayına müsâdiftir. Altı ay devâm etmiş. sonra Ramazân-ı Şerîf içinde ve yakaza hâlinde Vahy-i İlâhî başlamıştır.

Hazret-i Âişe-i Sıddıyka vâlidemizden rivâyet edilen bir Hadîs-i Şerif'de:
(ولا يرى رؤيا الاجائت كفلق الصبح) buyurulmuştur. Ya'nî: «Hazret-i Peygamber bir rü'yâ gördü mü, hemen sabâhın aydınlığı gibi zuhûr ederdi!» Sabâhın ziyâsında şek edilemeyeceği gibi bu rü'yâların doğruluğunda da şüpheye mahal bulunmamıştır.

Vahyin böyle bir rü'yâ ile başlaması, yakaza hâlinde tevâli edecek olan Vahy-i İlâhî ile istînâs husûlünü te'min hikmetine mebnîdir.

Vahy-i Rabbânî'nin mehâbeti her türlü tasavvurların fevkindedir. Buna ancak Allahu Teâlâ'nın inâyeti sâyesinde Peygamberler tâkat getirebilmişlerdir.

2 — Rü'yâ âleminde Hak Teâlâ'nın cemâl-i bâ kemâlini müşâhede ve sübhânî hıtâbelerini istima' sûretiyle vuku' bulur. Nitekim bir Hadîs-i Şerîf'de: (رأيت ربى فى احسن صورة فقال فيم يختصم الملأ الاعلى يا محمد ! قلت انت اعلم فوضع كفه بين كتفى فوجدت بردها بين يدى فعلمت ما فى السماء والارض) buyurulmuştur ki vahyin bu kısmını göstermektedir.

3 — Silsile-i ceres hâlinde vuku bulur. Şöyle ki: Vahiyden önce çan sesine benzer gayet heybet-âver bir savt duyulur, bunun kesilmesini müteâkib vahyolunan şey'ler Peygamberin kalbinde temâmen mahfûz bulunmuş olur. Böyle bir savtın husûlü, Peygamber olan zâtın bütün alâkalardan soyularak vahye olanca varlığîle yüz tutması hikmetini mutazammındır.

4 — Peygamber olan zât, vahye âid savtı işitir, musavviti göremez. Bunun bir Vahy-i İlâhî olduğuna bir zarûrî ilm ile muttali' olur. Allahu Teâlâ, bu savtı cevv-i havâda ya bizim bildiğimiz kelâm nev'inden olarak yaratır, veya başka birnevi' olarak vücûde getirir de bundan murâd ne olduğunu Peygamberine bildirir.

5 — Kalbe vâsıtasız bir halde ilka olunur. Şöyle ki: Peygamber olan zâtin kalbinde dîni hükümler husûsundaki içtihâdı ânında taraf-ı İlâhîden melek vâsıtası olmaksızın ilim husûle gelir.

6 — Kalbe vâsıta ile ilka olunur. Şöyle ki, Vahiy getirmeğe me'mur olan melek, Hak Teâlâ'nın emirlerini Peygamber olan zâtin kalbine yakaza hâlinde ilka ve ifâza eder. Nitekim: (ان الروح القدس نفث فى روعى ان نفسا لن تموت حتى تستكمل اجلها و رزقها فاتقوا الله و اجملوا فى الطلب) Hadîs-i Şerîf'i vahyin bu kısmına âiddir. Ya'nî «Cibril-i Emîn kalbime üfledi ki: Bir kimse ecelini ve rızkını büsbütün bitirmedikçe ölmeyecektir. Artık Allah'dan korkunuz, rızkınızı araştırmakta güzel bir yol tutunuz.»

7 — Melek vâsıtasîle olmaksızın yakaza hâlinde vuku bulur. Şöyle ki: Bu vahiy, ya hicâb arkasından zuhûr eder veya hicab bulunmaksızın müşâfeheten tecellî eder. Semâların fevkında namazın farziyyetine dâir taraf-ı Ilâhî'den vuku' bulan vahiy, bu nevi'dendir. Mi'râc Gecesi rü'yetu'llâh'ın vukuuna kail olmayan zâtlere göre hicab bulunmaksızın vahiy vukuu, müsteb'addir. (وما كان لبشر ان يكلمه الله) Âyet-i Kerîmesi de bunu gösterir.

Mûsâ aleyhi's-selâm'ın mazhar olmuş olduğu vahiy de verâ-i hicabdan tecelli etmiştir.

8 — Melek-i Vahy'in, temessül edib tebliğde bulunmasîle olur. Nitekim bir Hadîs-i Şerîf'de: (ان جبريل يأتيني فيكلمني كما يأتي احدكم صاحبه فيكلمه و يبصره من غير حجاب) buyurulmuştur. Ya'nî: «Cibrîl, bana gelir, benimle konuşur: Nitekim birinize arkadaşı gelib konuşur, onu arada bir hâil olmaksızın görür.»

Cibrîl-i Emîn, çok kere Ashâb-ı Kirâm'dan «Dahyetü'l-Kelbî» sûretinde temessül ederdi. Meçhûl bir a'râbî sûretinde temessül edip Ashâb-ı Kirâm'a göründüğü de vâkı'dir.

Dahye radıye'llâhu anh, Bedir Gazvesi'nden sonra İslâm şerefine nâil olmuştur. Bu halde Hazret-i Cibrîl'in Dahye sûretinde temessülü, Bedir Gazvesinden sonraki vahiylerde olmak i'câb eder.

9 — Melek-i Vahy'in kendi sûret-i asliyyesi üzere görülerek tebliğde bulunmasiyle olur. Bu sûretle vahiy, yalnız Resûl-i Ekrem Efendimiz'e iki defa vuku' bulmuştur. Şöyle ki: Bir def'a Bi'set'in evvellerinde Peygamber Efendimiz Hirâ'da iken Cibrîl-i Emîn'i Ufuk-ı A'lâ'da müşâhede etmiştir ki Cibrîl'in altıyüz kanadı Şark ile Garb'ı kaplamış bulunuyordu. (يا محمد! انت رسول الله وانا جبريل) diye hitâb ediyordu. (ولقد رآه بالافق المبين) Nazm-ı Celîl'i bunu nâtıktır.

Resûl-i Ekrem Hazretleri ikinci def'a olarak da Cibrîl-i Emîn'i Mi'râc Gecesi bu veçhile müşâhede buyurmuştur. (ولقد رآه نزلة اخرى عند سدرة المنتهى) Âyet-i Celîlesi de bunu beyan buyurmaktadır.

Meleklerin kanatları, Allahu a'lem hâiz oldukları melekiyyet sıfatlarından, rûhânî kuvvetlerden ibârettir, yoksa kuşların kanatları gibi değildir.

Melâike-i Kirâm'ı, kendi rûhânî fıtratları üzere görmek pek güçtür. Buna beşerî kuvvetler tâkat getiremez, meğer ki bir insan, Hazret-i Peygamber gibi ilâhî te'yidâta mazhar olsun.

(794) târîhinde vefat etmiş olan Zerkeşî (البرهان فى فن علوم القرآن) ünvanlı eserinde diyor ki: Resûl-i Ekrem sallâ'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz, Kur'ân-ı Mübîn'in âyetlerini iki tarîk ile telâkkî buyurmuştur. Birisi, Resûl-i Ekrem, beşeriyyet hâlinden melekiyyet hâline intikal ederek Cibrîl-i

Emîn'den vahy olunan âyetleri telâkkî buyururdu ki bu, vahyin en güç bir tarzıdır. İkincisi de Cibrîl-i Emîn melekiyyetten beşeriyyet sûretinde zuhûr eder, inzâline me'mûr olduğu âyetleri Resûl-i Ekrem'e tebliğ ederdi.

Cibrîl-i Emîn de Kur'ân-ı Kerîm'in nazmını, ma'nâlarını ya taraf-ı İlâhî'den rûhânî bir tekarrub ve ittisâl sûretiyle ve hemen zâtinde mürtesem olacak bir sür'atle telâkkî eder, yahud Levh-i Mahfûz'dan telâkkî ve hıfz ederek yere nüzûl eder, Resûl-i Ekrem'e tebliğde bulunurdu.

Velhâsıl Kur'ân-ı Azîm'in nüzûlü başlıca bu nevi' vahye müsteniddir.

Şunu da ilâve edelim ki vahyin mâhiyyetini lâiki veçhile bilmek bzim için mümkün değildir. Ancak vuku'u ve hakkıyyet öyle vâzıh bir hakiykattır ki insaf sâhibleri için bunu inkâra mecâl yoktur. Zâten Vahy-i İlâhî'ye dayanan şey'lerin kendi yüksek mahiyyetleri de vahyin en parlak delillerinden, şâhidlerinden bulunduğundan bu hakiykati başkaca isbata lüzûm görülmez.

Kur'ân-ı Kerîm'in ulviyyetini, Resûl-i Ekrem'in mukaddes hayâtını, Vahy-i Sübhânî sâyesinde vücûde getirmiş olduğu o hârikulâde, mes'ûd inkılâbı tefekkür etmek de vahyin mevcûdiyetini ve hakkıyyetini bilib tasdik etmek için kifâyet eder.

Bu mebhas, bir Felsefe-i Dîniyye olan Kelâm İlmi'ne âid olduğundan biz burada bu kadar ma'lûmat vermekle iktifâ ediyoruz.

6 — Kur'ân-ı Kerîm'in Cem' ve Tertîbi:

Kur'ân-ı Azîm, üç kere cem' edlmiştir. Nitekim muhaddislerden Hâkim'in «Müstedrek» ünvanlı eserinde deniliyor ki: (جمع القرآن ثلاث مرات احدها بحضرة النبي صلى الله عليه و سلم . الثانية بحضرة ابى بكر . والجمع الثالث هو ترتيب السورفى زمن عثمان) Binâen-aleyh Kur'ân-ı Kerîm'in cem' ve tertîbi üç devreye ayrılmış oluyor. Şöyle ki:

Birinci devre: Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz, Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri, sûreleri nâzil oldukça hemen Vahiy Kâtibleri'ne yazdırırdı. Beher âyetin hangi âyetlerin yanına, hangi sûreye yazılacağını da Cibrîl-i Emîn'in ta'limleri veçhile emrederdi. Nitekim Hâkim; vahiy kâ-

tiplerinden olan Zeyd İbn-i Sâbit radiye'allâhu anh'den şöyle rivayet etmiştir: (كنا عندالنبي صلى الله عليه و سلم نؤلف القرآن في الرقا) Binâen-aleyh Kur'an âyetlerinin şimdiki tertîb üzere yazılmış bulunması bir emr-i tevkîfîdir, ya'nî bu tertîb indî, içtihâdî bir sûrette olmayıb mahzâ Hazret-i Peygamber'in emir ve işâretine müsteniddir, bu husûsta İcmâ-ı Ümmet vardır.

Âyetlerin tertîbinde pek mühim bir irtibat ve insicam vardır ki bunu Kur'ânî ilimlerde mütebahhir olanlar pek a'lâ takdir ederler.

Kur'ân'ın sûreleri de Resûl-i Ekrem'in zamanında temâmen şimdiki tertîb dâiresinde âyetleri muhtevî ve müstakil bir halde bulunuyordu. Ancak bu sûreler, sırasîle yazılarak bir cild içinde toplanılmamıştı. Bu da pek zarûrî idi. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in umûmî hey'eti henüz te'ayyün etmemişti. Vahy-i İlâhî, tevârüd ediyor, ba'zı nesihler vukuû'a geliyordu. Maâmâfih Kur'ân'ın bütün âyetleri, sûreleri birçok zâtler tarafından temâmen ezberlenmişti. Şöyle ki: Âyetler, sûreler nâzil oldukça Resûl-i Ekrem'den başka Ashâb-ı Kirâm'dan birçokları da bunları pek büyük bir tehâlükle ezberliyorlardı. Hazret-i Ebû-Bekir, Ömer, Osman, Ali, Übeyy ibn-i Kâ'b, Zeyd ibn-i Sâbit, İbn-i Mes'ûd, Ebu'd-Derdâ', Talha, Sa'd, Huzeyfe, Sâlim, Mu'âz ibn-i Cebel, Ebû-Hüreyre, Ebû-Eyyûbi'l-Ensârî, Ebû-Mûse'l-Eş'arî «radiye'llâhü anhüm» bu cümledendir.

Ümmühâtü'l-Mü'min'n'den Hazret-i Âile ile Hazret-i Hafsa ve Hazret-i Ümmü-Seleme de bunlardandır.

Hattâ Ashâb-ı Kirâm'dan birçokları ezberlemiş oldukları Kur'ân-ı Kerîm'i Resûl-i Ekrem'in huzûrunda okurlardı. Nebiyy-i Zî-Şân Efendimiz de ezberinde bulunan bütün Kur'ân âyetlerini Übeyy İbn-i Kâ'b'e ezber olarak okur, dinletirdi. Bundan başka her sene Ramazân-ı Şerîf'de o zamâna kadar nâzil olmuş olan Kur'ân âyetlerini Cibrîl-i Emîn'e bir kere tilâvet eder, hâfızasındaki mükemmeliyyet, bu vesîle ile de bir kat daha rasânet kesbetmiş olurdu. Âhiret âlemini teşrîfine tekaddüm eden son Ramazân-ı Şerîf'de ise iki def'a tilâvet etmişti ki buna «Arza-i Ahîre» denir.

Velhâsıl: Daha Zamân-ı Nebevî'de Kur.ân-ı Kerîm'in bütün âyetleri, sûreleri birçok zâtler tarafından ezberlenmiş veya yazılmış bulunuyordu. Bu, Kur'ân-ı Azîm'in ilk cem'i bulunmaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki Arabların, husûsîle Asr-ı Saâdette ve onu müteâkıp asırlarda yetişmiş birçok İslâm fudalâsının hâfızalarındaki hârikulâ-

delik meşhurdur. Bir Arab, yüzlerce şâirin bütün manzûmelerini ezber olarak inşâd eder, bunların bir harfini bile hâfızasından kaçırmazdı.

Hele nice İlm-i Hâdis âlimleri vardı ki binlerce Ahâdîs-i Şerîfe'yi bütün râvîlerîle senetlerîyle ezber olarak nakl ve tedrîs edcr dururlardı.

Bâhusûs fakîhlerden, muhaddislerden olan Şa'bî, hiç yazmaksızın binlerce Hadîs ezberlemiş, her işittiği Hadîs-i Şerîf'i tekrar edilmesine hâcet görmeksizin derhal ezber edib bir daha unutmamıştır. Şiirde o kadar mahfûzâtı var idi ki hiç bir beyti tekrar etmeksizin bir ay şiir inşâd edebileceğini söylerdi.

Tâbiînden Zührî, Kur'ân-ı Kerîm'i sekiz günde ezberlemişti, ezberlediği Hadîslerden, elde ettiği ilimlerden hiçbirini unutmadığını iddiâ ederdi.

Muhaddislerden Ebû-Zer'a da yüzbin Hadîs-i Şerîf'i (قل هو الله احد) Sûresi'ni ezber bilir gibi bilirim, üçyüz bin Hadîs de müzâkere sûretîle söyliyebilirim derdi. Bunlar, âsâriyle sâbit birer hakiykattir.

İşte böyle büyük bir isti'dâda mâilik olan ve yeni nâil oldukları kudsî bir dînin şevkiyle yürekleri çarpıp duran Ashâb-ı Kirâm'ın da Kur'ân-ı Kerîm'i derhal ezberliyecekleri şüphesiz idi.

Filhakiyka daha İslâmiyyetin başlangıcında yüzlerce Hâfızü'l-Kur'ân yetişmiştir ki bunlara o zaman «Kurrâ» denirdi. Yalnız Bi'r-i Maûne vak'asında yetmiş kadar Kurrâ'nın şehîd olduğu ma'lûmdur.

İkinci devre: Resûl-i Efham salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz âhireti teşrif edince artık Vahy-i İlâhî kesilmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in hey'eti mecmû'ası teayyün etmişti. Hilâfet makamını ihraz eden Ebû-Bekir el-Sıddıyk radiye'llahu anh zamanında birçok gazâlar vuku'buldu. Bunlarda ve bilhassa Yemâme muhârebesinde Kurrâ-i Kirâm'dan bir haylisi şehid oldu. Bu hâdise, Sahîhü'l-Buhârî'de de yazılı olduğu üzere Hazret-i Ebû-Bekir'in ve bilhassa Hazret-i Ömer'in nazar-ı dikkatini celbetti. Bu gibi zâyi'ât neticesinde Huffâz-ı Kirâm'ın azalabileceğini düşündüler, nihâyet vahiy kâtiplerinden «Zeyd ibn-i Sâbit» Hazretleri başta olmak üzere Osman, Ali, Ubeyy ibn-i Kâ'b, Abdul'llah ibn-i Mes'ud, Abdu'llah ibn-i Abbâs, Abdu'llah ibn-i Ömer, Abdu'llah ibn-i Zübeyr, Abdu'llah ibn-i Sâib, Talha, Sa'd, Huzeyfe, Amrü'bnü'l-Âs Ebû Hüreyre, Hâlidü'bnü'l-Velîd, Ebû-Mûse'l-Eş'arî, Ebû-Zeyd, Ebü'd-Derdâ, radiye'llahu anhüm ecmaîn gibi pek mümtâz Ashâb-ı Kirâm'dan bir encümen teşkil edildi.

Zeydü'bnü Sâbit Hazretleri pek kuvvetli hâfız idi. Kırâet vecihlerini de temâmen Resûl-i Ekrem'den zabt etmişti. Kur'ân'ın resm-i hattı da kendisince bihakkın ma'lûm ve müteyakkan bulunmuştu.

Refiklerinin müşâveresinden ve mesâîsinden de istifâde ederek müteferrik sûrette yazılmış olan âyetleri, sûreleri bir araya toplayarak bunları bir kitap hâlinde yazmıya başladı.

Şöyle ki: Âyetler, sûreler Zemân-ı Nebevî'den olduğu gibi tekrar yazıldı. Yalnız hâfızalara i'timâd ile iktifa edilmedi. Kemâl-i ihtiyad ile hareket edilerek ne kadar varakalar, deriler, levhalar üzerine yazılmış âyetler var ise hepsi de toplandı. Bu âyetlerin Resûl-i Ekrem tarafından nasıl tilâvet olunmuş, nasıl yazdırılmış, nasıl işitilmiş olduğu da büyük bir ihtimam ve ittifak ile tesbit edildi. Bu hususta daha birçok Ashâb-ı Kirâm'ın şehâdetlerine de müracaat edilerek Kur'ân-ı Kerîm'deki tevatüren menkuliyyet vasfı bu vesîle ile de yeniden tebârüz ettirilmiş oldu.

Dinleri husûsunda fevkalâde hassas, hârikulâde bir salâbete mâlik olan Sahâbe-i Kirâm'ın bu babda zerre kadar müsâmahada bulunmalarına imkân mutasavver değildi.

Artık o zamana kadar temâmen hâfızalarda bulunan ve müteferrik sûrette temâmen yazılmış olan Kurân-ı Mübîn, bir kitap halinde temâmen yazılıp toplanmış ve yine bir müsâvere neticesi olarak İbn-i Mes'ûd Hazretlerinin teklifi üzerine bu Kitâb-ı İlâhî'ye «Mushaf» adı verilmişti. Şu kadar varki bu Mushaf-ı Şerîf'de her sûre müstakil bir kitap gibi idi; yazılışı i'tibariyle bir tertîbe, bir sıraya konulmuş değildi.

Velhâsıl bu sûretle de Kur'ân-ı Kerîm'in cem'ine âid ikinci devre vücûde gelmişti. Bu Mushaf-ı Şerîf'i Ebû-Bekir el-Sıddıyk radiye'llahu anh nezdinde saklamıştı. Maraz-ı mevtinde Hazret-i Ömer'e tevdi' etmişti. Onun şehâdetinden sonra da mukaddes Mushaf, Ümmü'l-Mü'minîn Hazret-i Hafsa'nın nezdinde mahfûz bulunmuştu.

Şunu da ilâve edelim ki Ali el-Murtazâ, İbn-i Mes'ud gibi zâtlerin cem'-ve tertîb etmiş oldukları Mushaflar da var idi, bunlar esâsen müttehid idiler, sûrelerin tertîbi hususûnda ba'zı farklar bulunuyordu, bir de bunlardaki Kur'ân lâfızlarından ba'zıları Kureyş lûgatîle olmayıb Arab kabîlelerinden başka birinin lûgatine göre idi.

Şö.yle ki:Ku r'ân-i Azîm, yedi lûgat üzerine nâzil olmuştu, ya'nî elfâz-ı Kur'âniyyeden ba'zıları Arab kabîlelerinin en fasîhlerinden olan Kureyş, Hüzeyl, Sakıyf, Hevâzin, Kinâne, Temîm, Yemen kabîleleri lehcelerine tevâfuk

ediyordu. Nitekim birçok zevâta ve Beyhakî'nin tashîhine ve Ebherî'nin ihtiyârına göre (انّ هذاالقرآن انزل على سبعة احرف فاقرؤ اما تيسر منه) Hadîs-i Şerif'indeki yedi harfden maksad da budur.

Meselâ: (كلا اضاء لهم مشوا فيه) Âyet-i Celîlesi'ndeki (مشوا فيه) yerine (مروا فيه) (سعوا فيه) diye de okunabiliyordu. Bu kelimeler, müterâdif lâfızlardan olduğu cihetle mâ'nâya te'sirleri bulunuyordu. Bu muhtelif lûgatler üzere tilâvetin hepsi de câiz, Resûlû'llah'dan tevâtüren sâbit bulunmuştu. Bu da Müslümanlığın bidâyetinde henüz İslâmiyet'i kabul eden kabîlelere bir kolaylık göstermek hikmetinde henüz müstenid bulunuyordu.

Bu gibi kırâetlerden herbirini Kurrâ-i Sahâbeden biri iltizâm etmiş bulunuyordu. Âfâkdaki Müslümanlar da Kur'ân-ı Kerîm'in kırâetini bu zâtlerden ahz ve telâkkî ediyorlardı.,

Meselâ; Kûfeliler İbn-i Mes'ûd'dan, Basralılar Ebû-Mûse'l-Eş'arî'den, Şamlılar Übeyy ibn-i Kâ'b'dan, Humuslular Mikdâdü'bnü'l-Esved'den kırâetlerini ahzetmişlerdi.

Üçüncü devre: Hazret-i Osmân'ın hilâfeti zamânında Müslümanlar çoğalmış, İslâm memleketi genişlemiş, gerek Ashâb-ı Kirâm'dan ve gerek-Tâbiîn'den bulunan birçok mücâhidler etrâfa dağılmış, Dîn-i İslâm'ı i'lâya çalışıb duruyorlardı. Nihayet Azerbaycan, Ermeniye muhârebelerinde hazır bulunan Şamlılar ile Irâkîler arasında Vücûh-ı Kırâet dolayısiyle bir ihtilâf yüz gösterdi. (محاضرة الاوائل و مسامرة الاواخر) de denildiği üzere ba'zı zâtler; «Benim kırâetim senin kırâetinden hayırlıdır» diye münâkaşaya kalkışmıştı. Her taraf kendi tarz-ı kırâetini sevâb görüyor, diğer tarafı tahtie etmek istiyordu. Bu yüzden ileride Müslümanlar arasında büyük ihtilâflar, yanlış telâkkiler zuhûr edebilirdi.

Medâyin ordularının kumandanı olub Resûl-i Ekrem'in mahrem-i râzı bulunan Huzeyfetü'l-Yemânî, radiye'llahu anh, bu hâdiseyi Hazret-i Osman'a bildirdi, Hazret-i Ebû-Bekir radiye'llahu anh zamânında yazılmış olan Mushaf-ı Şerîf'den birkaç nüsha yazdırılarak büyük İslâm merkezlerine birer nüsha gönderilmesine, müterâdif kelimeler i'tibârîle ihtilâfın bertaraf edilerek kitâbette vahdetin te'min edilmesine lüzum gösterdi. Filhakiyka Müslümanlık genişlemiş, Müslümanlar arasında ta'lîm ve terbiyece bir vahdet tecellî ederek her Müslüman, Kur'ân-ı Mübîn'i asıl nâzıl olduğu Kureyş lehcesi üzere okumaya müste'id bir hâle gelmişti. İslâmiyet'in başlangıcında

gösterilmesi hikmet muktezâsı olan teshîlâta hâcet kalmamıştı. Binâenaleyh beyhûde yere ihtilâflara, yanlış tevcih ve telâkkîlere meydan verilmemesi için Kur'ân-ı Kerîm'in temâmen Kureyş lûgatı üzerine yazılıb neşr edilmesine lüzûm görülmüştü. Bunun üzerine Osman radiye'llâhu anh, Medîne-i Münevvere'de bulunan on iki binden ziyâde Ashâb-ı Kirâm'ı toplıyarak kararlarını aldı; eâzımı eshâbdan müteşekkil bir hey'et vücûde getîrdi. Bunların başlıcaları Zeydü'bnü Sabit Hazretleriyle Abdu'llahi'bni Abbâs, Abdu'llahi'bni el-Zübeyr, Saidü'bnü'l-Âs, Abdu'llahi(bni'l-Hâris radiye'llâhu anhum Hazerâtı idi.

Hicretin yirmi beşinci senesi idi, bu zevat, Ümmü'l-Mü'minîn Hazret-i Hafsa nezdindeki Mushaf'ı Şerîf'i alarak nüshaları çoğalttılar. Bir rivâyete göre beş sene içinde dört nüsha yazılıp biri Hilâfet Makamında hıfz edildi, diğerleri de Kûfe'ye, Basra'ya, Şam'a gönderildi. Diğer bir rivâyete göre yedi nüsha yazılıp birer nüsha da Yemen'e, Bahreyn'e, Mekke-i Mükerreme'ye gönderilmiştir. Bu nüshalarda ihtilâf bertaraf edilmek için esas olan Kureyş lehçesi büsbütün ihtiyâr edilmiş, müterâdif lûgatlardan Kureyş lûgatı tercîh edilerek diğerleri yazılmamıştır. (Fethü'l-Bârî) de denildiği üzere Hazret-i Osman, Mushaf-ı Şerif'i bir lûgata kasr etmiş, Kureyş lûgatı ercahu'l-lûgaat olduğundan ona iktisâri iltizâm eylemiştir. Bununla berâber sûreler de bildiğimiz veçhile yazılıb tertîbe konulmuktur. Bu cihetle Hazret-i Osmân'a (Câmiu'l-Kurân) ünvanı verilmiştir.

Sûrelerin bu veçhile tertîbi tevkîfî midir, yoksa içtihâdî midir? mes'elesinde ihtilâf vardır. Cumhûra göre tevkîfîdir; Cibrîl-i Emîn'in ta'lîmine, Resûl-i Ekrem'in işâretine müsteniddir. Nitekim namazda da bu tertîbe riâyet edilmesi ekser fukahâca bir esâstır.

Hazret'i Osman'ın yazdırdığı bu nüshalara (İmam) denir. Bununla berâber asıl Hazret-i Osmân'ın yanında kalan Mushaf-ı Şerîf nüshasına (İmam) denilmesi daha şâyi'dir.

Osman radiye'llâhu anh, Hazret-i Hafsa'dan alınan Mushaf-ı Şerîf'i müşârün-ileyhâya iâde etmiş, bundan sonra yazılacak Mushafların bu merkezlere gönderilen Mushaflara göre yazılması lüzûmunu, bu husûstaki Ashâb-ı Kirâm-'ın icmâına mebnî her tarafa tebliğ eylemiş, bunlara tertîbce muhâlif, müterâdif kelimeleri hâvî müteferrik sahîfeleri de yaktırmış, Müslümanların arasında vahdeti te'min buyurmuştur.

7 — Kur'ân-ı Kerîm'in Mahfûziyyeti:

Kur'ân-ı Kerîm'in her veçhile mahfûziyyeti en kat'î bir hakıykattir. Kur'ân'ın âyetlerinden, sûrelerinden hiçbiri zâyi' olmamıştır, hiçbir âyet mahallinin gayrine vaz' edilmemiştir. Peygamberimizin Zamân-ı Saâdetlerinden beri temâmen mahfuz ve mektûb bulunmuştur. Zâten: انا نحن نزلنا الذكر وانا له لحافظون âyetleri de Kur'ân-ı Azîm'in hıfz-ı İlâhîde olduğunu bize bildirmektedir. Artık bunun bir harfinin olsun ziyâına imkân mutasavver değildir.

Semâvî kitablar arasında asırlardanberi ayniyyetini muhâfaza etmek şeref ve meziyyeti yalnız Kur'ân-ı Azîm'e mahsûstur. Bu da hıfz-ı İlâhîde olduğunun bir netîcesidir. Bunun hilâfına kail olmak, hakiykat nûrunu görmekten mahrûm olan yarasa tabiatlı kimselere âid bir nakîsadan başka birşey değildir.

Filhakiyka, Kur'ân-ı Azîm, bir Kitâb-ı İlâhî'dir, ebediyyen Cenâb-ı Hakk'ın hıfzında bulunmaktadır, ondört asırdanberi bir harfi bile tağyîre uğramamış olduğu gibi ilelebet de uğramayacaktır. Her asırda yüzbinlerce Huffâz-ı Kirâm'ın hâfızlarını tenvîr eden ve milyonlarca matbu' ve gayr-i matbu' nüshaları mevcud bulunub ehl-i imânın ellerini tezyîn eyliyen Kur'an-ı Kerîm'in velev bir harfinin olsun tebdil ve tağyîrine ihtimal yoktur. Ba'zı Mushaflarda mücerred bir tahrîr veya tabı' netîcesi olarak bir yanlışlık vuku'a gelse bilâhare tashîh edileceği şüphesizdir. Hattâ böyle bir yanlışlığın vücûduna bidâyeten meydan verilmemesi için İslâm âleminin başlıca merkezlerinde birer dînî müessese mevcûddur. Bilhassa bizim memleketimizde (Mushaflar ve Dînî Eserler Tedkîk Hey'eti) nâmîle ilmî, resmî bir müessese mevcûd bulunmaktadır ki başlıca vazîfesi bu gibi yanlışlıkların zuhûruna meydan vermemektir.

Hepimizin necât ve saâdetine sebep olan, bütün beşeriyyet için Hak Te'âlâ'nın en büyük ve en son Kitâb'ı bulunan Kur'ân-ı Azîmü-ş-Şân'ın tilâvetine devâm etmek, tecvîdine ve resm-i hattına riâyet ederek kendisinde en cüz'î bir yazı ve basım yanlışlığının belirmesine meydan vermemek uhdemize düşen en mühim bir vecîbedir. Böyle ulvî bir vecîbenin îfâsı, bizim için elbette İlâhî âtıfetlerin tecellîsine bir vesîle olacaktır.

8 — Kur'ân-ı Mübîn'in Resm-i Hattı:

Kur'ân-ı Kerîm'in kendisine mahsûs bir resm-i hattı, bir yazı şekli vardır. Bu Resm-i hatta (Hatt-ı Osmânî) ve (Hattı Istılahî) denir. Birçok âlimle-

rin beyânına göre bu resm-i hat, tevkîfîdir; Resûl-i Ekrem'in ta'lîmlerine, işâretlerine müsteniddir. Ba'zı kelimelerin yazı kaidelerine muhâlif bir tarzda yazılmış olması bir hikmete mebnîdir. Bunların böyle yazılışı birer nükteyi, birer lâtif maksadı hâizdir.

Meselâ (المقنم) de gösterildiği üzere (عتوا) yerine (عتو) (اصحاب‌الایکه) ، (نعمت، رحمت) yerine (نعمة) ، (رحمة) ، (ئة) yerine (ئة) yerine (اصحاب لیکه) (ولا وضع) yerine (ولا اوضع) (اولا ذبحنه) yerine (او لا اذبحنه) yazılmıştır. Fakat bunlar bir zühûl eseri değildir. Kitabet kaidelerine vukufsuzluktan ileri gelmiş değildir. Belki dediğimiz gibi birer hikmete, birer nükteye mebnidir. Vahy-i İlâhî'ye mazhar olan bir Peygamber-i Zî-Şân'ın nezâret ve işâreti dâiresinde yazılan, bu cihetle resm-i hattı da tevkîfî sayılan Kur'ân-ı Azîm'in ba'zı iklimlerinde bir vukufsuzluk neticesi olarak yazı kaidelerine muğâyeret vuku'u tasavvur olunamaz. Binlerce emsâlini ve daha müşküllerini hat kavâidine mutâbık bir sûrette yazan bir Vahiy Kâtibi'nin öyle bir kaç kelimenin basit, isti'mâli kesîr olan imlâsından bîhaber bulunması melhûz değildir. Bir zühûl vuku'u farz edilse buna her halde binlerce Sahâbe-i Kirâm muttali' olacak, bu zühûl onların tarafından herhalde tashîh edilecekti. Kur'ân-ı Kerîm'in imlâ i'tibârile de umûmî hey'etinde görülen mükemmeliyyet, öyle birkaç kelimenin imlâ kaidelerine cüz'î bir sûrette muhâlif bulunmasının elbette bir hikmete müstenid olduğunu kalblere ilhâm eder. Nitekim bu husûstaki hikmetleri tavzîh için İslâm âlimleri tarafından kitaplar yazılmış, pek mükemmel tevcîhler dermeyan edilmiştir.

Hattâ, (İlmü Resmi'l-Kur'ân) ünvânîle bu babda bir ilim bile tedvîn edilmiştir. Bu ilim de İlm-i Kırâet gibi İslâm'a mahsûs, Kur'ânî ilimlerden ma'dûddur. Bu ilim vasıtasîle Mushaflara mahsûs, hatt-ı ıstılahî ile kıyasî olan resm-i hat arasında hangi kelimelerde muhâlefet bulunduğu ve bu muhâlefetin hikmeti gösterilmiştir. Bu ilmin mevzû'u; ziyâde, hazf, ibdâl, fasl, vasl gibi haller i'tibârîle Mesâhif-i Osmânîyye'nin harfleridir. Bu ilmin gayesi, faydası pek yüksek olduğundan ta'lîm ve tealîümü kifâye tarîkîle farz bulunmuştur.

Binâen-aleyh (El-İmâm) denilen Mesâhif-i Osmâniyye'nin resm-i hattına ittiba', dâimâ i'câb etmekte olduğundan yazılacak, basılacak Mushafların bu esâsa mutabık olması lâzımdır.

İmâm-ı Mâlik Hazretleri, Kur'ân'daki resmen zâid, gayr-i melhûz Vavlar ile Eliflerin tağyir edilip edilemiyeceğinden suâl edenlere «Hayır... bunlar tağyir edilemez» diye cevap vermiştir.

İmâm-ı Ahmed ibni Hanbel Hazretleri de; «Mushaf-ı Osmânî'nin hattına, Vav, Yâ', Elif ve sâire gibi husûsiyyetlerine muhâlefet harâmdır.» demiştir.

Âlûsî merhum (Rûhü'l-Meânî) de diyor ki: «Zâhir olan şudur ki, Sahâbe-i Kirâm, resm-i hat husûsunda mütefennin idiler; yazılması, yazılmaması iktizâ eden şey'lere, vasledilmesi, fasledilmesi i'câb eden husûslara vâkıf bulunuyorlardı. Fakat ba'zı yerlerde kaidelere li-hikmetin muhâlefet etmişlerdir.»

Şeyh Muhammed Mahlûf da (عنوان البيان فى علوم التبيان) ünvanlı eserinde diyor ki: «Ümmet üzerine vâcib olan, ketbe-i ûlâyı = ilk yazılışı —Kıyâs-ı hattîye mûhâlif cihetleri olmakla beraber— ahz edip resimlerine ittiba' etmektir. Çünkü Hatt-ı Osmânî, makîs ve kamîsün-aleyh olamaz, ona nazar ve içtihad yol bulamaz, onda tevkîften birşey vardır. Eğer bu, zâhirî bir vahy ile değilse şüphe ki bâtınî vahy iledir.»

Bugün elimizde bulunan Mushaf nüshalarının ba'zılarında bu Hatt-ı Osmânî'den inhirâf edildiğini gösterir ba'zı kelimeler var mıdır? Var ise sebebi nedir? Suâli hakkında denilebilir ki; Yazılan Mushaflarda Hatt-ı Osmânî'ye riâyet edilmesi bir vecîbe olduğundan ötedenberi buna riâyet edilmiş ve el-yevm Mısır'da, Hindistân'da ve sâir İslâm ülkelerinde yazılıp basılan Mushaflarda bu vecîbeye riâyete çalışılmakta bulunulmuştur. Bu resm-i hatta muhâlefet, makbûl bir esâsa gayr-i müstenid olan yazılar ise kâtipleri hakkında ma'nevî mes'ûliyyeti câlib olup Müslümanlar tarafından tasvîb edilmemek tedir. Bu esasen inhirâf gibi görülen bazı tebeddülât ise, ma'nânın ve kırâetin tebeddülünü müstelzim olmayıp Kur'ân-ı Kerîm'in sâfir âyetlerindeki resm-i hatta ve lisan kaidelerine muvafık olduğundan mücerred kelimelerin okunmasını kolaylaştırmak gibi bir maksatla kabul edilmiş ve asırlardanberi devam edegelmiştir.: Meselâ (الانعم) in beyânına göre Hazret-i Osmân'ın yazdırmış olduğu Mushaflara nazaran Kur'ân'ın yalnız dört âyetinde (Kitâb) lâfzı böyle elifli olarak yazılmıştır ki, bunlardan biri de Ra'd Sûresindeki (لكل اجل كتاب) Nazm-ı Celîlidir. Mütebâkî âyetlerde ise elifin hazfiyle (كتب) şeklinde yazılmıştır. Bilâhare yazılmış olan Mus-

hafîların bir kısmında ise bu elifler isbât edilerek bütün كتاب şeklinde tahrir olunmuştur.

(Medeniyyet-i İslâmiyye) Târîhi'nde de deniliyor ki; Asr-ı Saâdet'de ba'zı kelimelerin ortasında veya sonunda bulunarak med vazîfesini gören elifler, ba'zen yazılır, çok kere de muttarid bir kaide hâlinde terk edilirdi. Hadd-i zâtinde birer hattî işâretden ibâret olan yazıların muhtasar, çabuk yazılmaya elverişli olması birçok bakımdan ve ezcümle istimlâ cihetinden fâideli görünmekte olduğundan birçok Kur'ânî kelimelerde ve sâir ilmî eserlerde bu husûs iltizâm edilmişti. Maâ-hâzâ bu eliflerin ba'zen yazıldığı da görülüyordu, 692 târîhinde vefat eden Ya'kût-ı Müsta'sımî'nin ve 972 târîhinde vefat eden ve Şeyh denilmekle ma'rûf bulunan Amasya'lı Hattat Hamdu'llâh'ın yazmış olduğu Mesâhif-i Şerîfe'de bu elifler ibka edilmiş, bununla tilâveti teshîl gayesi ta'kîb olunmuştur. Bilâhare birçok meşhur hattatlar da bu yolu tutarak elifleri yazagelmişlerdir. Fakat bugün Mısır'da ve sâir ba'zı İslâm diyârında yazılan, tab' edilen Mushafların birçoğunda bu elifler yine yazılmamaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki: «Neşr» de ve «Şerh-i Mecâmi,» de beyân olunduğuna nazaran vâkıâ «İmâm» ismi verilen Mushaf-ı Osmânî'nin resmine muvâfakat vâcibdir. Fakat bu muvâfakattan maksad, Hazret-i Osmân tarafından yazdırılıb âfâka gönderilmiş olan Mushaflardan herhangi birinin resm-i hattına muvâfakattır; velevki, diğerlerine muvâfık olmasın. Maâ-hâzâ bu muvâfakat, tahkîkî muvafakat iletakdîrî muvâfakat kısımlarına ayrılır. Meselâ: El-Muknî'de mezkûr olduğu veçhile Mesâhif-i Osmâniyye'nin hepsinde eliflerin hattan hazfîle (ملك يوم الدين) ، (ملك الملك) yazılmıştır, şimdi yeni yazılacak bir Mushaf'da da bu eliflerin yine hazfîle (ملك يوم الدين) ، (ملك الملك) yazılırsa Mesâhif-i Osmâniyye'ye tahkîkî bir muvâfakatle tevâfuk etmiş olur. Bilâkis elifler izhâr edilerek (مالك) şeklinde yazılırsa takdîrî bir muvâfakatle muvâfakat husûle gelmiş olur. Çünkü bu elifler, Mesâhif-i Osmâniyye'de ihtisâr için hazf edilmiştir, okunuş i'tibârîle yine mevcûddur. Binâen-aleyh (ملك) yerine (مالك) yazılması, asl-ı kırâete uygun olduğundan bu, Hatt-ı Osmânî'den bir inhiraf sayılmaz. Emsâli hakkında da hüküm böyledir.

Nitekim bizim Türkçe'mizde de باشده ، داها ، ناصل gibi birçok kelimeler mücerred ihtisâr için بشده ، دها ، نصل şeklinde elifsiz yazılagelmiştir.

Şu da ma'lûmdur ki, Hazret-i Osman'ın zamânında (El-İmân) denilen Mushaf-ı Osmânî'den istinsâh edilib Kûfe, Basra gibi büyük merkezlere gönderilen Mushaf nüshalarında muhtelif kabîlelere âid lûgatler i'tibarîle değil, belki و ، ی ، من gibi ba'zı edâtlar ve ki veçhile kirâete müstaid, Kureyş lehçesine âid ba'zı kelimeler i'tibarîle ba'zı farklar mevcut bulunmuştur.

Meselâ: Medîne-i Münevvere'deki Mushaf-ı Şerîf'de (ولا يخاف عقبها) yazıldığı halde sâir Mushaflarda (ولا يخاف عقبها) yazılmıştır. Kezâlik Medîne'lilerin Mushafında (و اوصى بها) yazılı olduğu halde Irak'lılar'ın Mushafında (وصى بها) yazılmıştır.

Bütün bunlar, Resûl-i Ekrem'den bâyle telâkkî edildiği için bunlardan herbiri bir Mushafda ibka edilmiş, hepsi de tevâtüren sâbit bulunmuş olduğundan, aralarında ise lehçe ve ma'nâ i'tibarîle fark bulunmadığından bunların tevîdi câiz görülmemiştir.

Ve şöyle de denilir ki: «Kur'ân-ı Kerîm'in resm-i hattına âid, mukarrer kaidelerdendir ki, Kureyş lûgatine dâhil olub iki veçhile okunması câiz olan kelimeler, bu iki vecihden herhangi birine göre yazılabilir. Nitekim: (مالك يوم الدين) ، (يخادعون) kelimeleri (ملك يوم الدين) ، (يخدعون) şeklinde yazılagelmiştir.

Velhâsıl Kur'ân-ı Azîm'in ayniyyetini muhâfaza etmek, resm-i hattına riâyette bulunmak bütün Müslümanlar için bir vecîbedir. Nitekim Şifâ-i Şerîf'de deniliyor ki: «Müslümanların arasında icma, vardır ki, her kim, kasden Kur'ân'dan bir harfi tenkîs veya başka bir harf ile tebdîl ederse, veya hakkında icma, vâkı' olan bir Mushaf'ın müştemil olmadığı bir harfi, Kur'ân'dan olmadığı bi'l-icma' ma'lûm iken Kur'ân'a ilâveye kalkışırsa İslâmiyyet dâiresinden çıkmış olur.»

İşte bunun içindir ki İslâm âleminde Kur'an-ı Kerîm'in resm-i hattına son derece i'tinâ edilegelmiştir.

Kurân-ı Kerîm'in resm-i hattının kadîm hey'eti, noktalardan, harekelerden, şedde, vakf işâretlerinden, (يؤمنون) kelimesinde olduğu gibi. (عين بترا) denilen hemzelerden, ta'şîr, fâsıla işâretlerinden hâlî idi. Bun-

lar bilâhare kabul edilmiştir. Bunlar, Kur'ân-ı Kerîm'in asıl yazısından hâriç, onun şekil ve mâhiyyetini tağyîrden berî bir nevi' tefsîrden ibâret olub mücerred tilâvetini teshîle hâdim, ziyâdesîle zabt ve beyâna elverişli işâretlerdir. Âyetlerin başlarındaki fâsılalar ile vakf ve ibtidâya âid rumuzlar da bu cümledendir. Bunlar kelimelerin cevherlerinde hâriç, resm-i hattı tağyîrden berî olduğundan kabulleri cumhûr-ı Müslimîn tarafından tasvîb edilmiştir.

Filhakıyka bunlar harflerden sayılmaz, bunların Kur'ân'dan olmaları tevehhüm olunamaz. Mücerred okunacak kelimelerin hey'etlerine, tarz-ı telefuzlarına delâleti hâiz olduğundan yazılmalarında bir mahzûr görülmemiş, âmme-i müslimînin istihsânına iktirân etmiş ما رآه المسلمون حسنا فهو عندالله الحسن sırrı zuhûr etmiştir.

Keşfü'z-Zunûn'da deniliyor ki: «Sadr-ı Evvel Kur'ân-ı Kerîm'i ricâlin efvâlinden telkîn sûretîle ahz etmişti. Bilâhare Müslümanlar çoğalınca âyetlere nokta ve hareke vaz'ına muzdar kaldılar. Deniliyor ki: Noktayı ilk vaz' eden Murâd'dır. Harekeleri ilk vaz' eden de Âmir'dir. Ve yine deniliyor ki Hacâc'dır, veya Hazret-i Alî'nin telkîni ile Ebu'l-Esved'dir. Şu kadar var ki, zâhir olan noktalar ile harekelerin hatt-ı Arabî ile berâber ötedenberi vaz' edilmiş olmasıdır. Çünkü biri birine sûretçe müteşâbih olan harflerin —Mushaflara nokta vaz'ı zamânına kadar— noktadan ârî bulunmuş olması müsteb'addir. Hattâ rivâyet olunuyor ki: Bidâyet-i İslâm'da Sahâbe-i Kirâm Mushafları ihtiyâten herşey'den, hattâ noktadan bile tecrid etmişlerdi; eğer zamânlarında nokta bulunmasaydı bundan tecrid etmeleri nasıl bahis mevzû'u olabilirdi? Şu kadar var ki, birçok muharrerâtta nokta kullanılması terkedilmiş, nokta konması muhâtabın vukufsuzluğuna bir ta'riz gibi telâkki edilegelmişti.»

Nitekim bir zamanlar bizde de imzâya nokta konulması doğru görülmezdi.

Kuvvetli rivâyetlere nazaran Kur'ân-ı Kerîm'in harflerine nokta şeklinde ilk hareke vaz' eden zât, (67) târîhinde vefat eden ve Kibâr-ı Tâbiin'den bulunan «Ebû'l-Esved el-Düeli» dir ki, bu hizmeti İmâm-ı Alî'nin işâretine binâen îfâ etmiştir. O halde bu hareket, Hulefâ-i Râşidîn'den bir zâtın emrine müstenid bulunmuştur. Ümmet-i merhûme ise Hulefâ-i Râşidîn'in isrine teba-

iyyetle mükelleftir. Çünkü: عليكم بسنتى و سنة الخلماء الراشدين من بعدى Hadîs-i Şerîf'i bunu âmirdir.

Filvâkı (اتقان) da, (وفيات الاعيان) da, (كتاب النقط) da yazıldığına göre de Kur'ân-ı Mübîn'e ilk harekeyi, tenvîni vaz' eden zat, nahvin vâzıı olan Ebu'l-Esved'dir. Hemzeler ile teşdîdleri vaz' eden de İmâm-ı Halil ibn-i Ahmed'dir. Hattâ denildiğine göre nokta şeklindeki harekeleri şimdiki bildiğimiz tarza ifrâğ eden de yine bu zâttır. Tahmîs ve ta'şir, denilen işâretleri vaz' eden de Nasr ibn-i Âmir el-Leysî veya Yahyâ ibn-i Ya'mer'dir ki bu zâtlar Tâbiîn'in ecillesindendirler.

Ebû-Ahmed el-Askerî, (كتاب التصحيف) inde yazmıştır ki: Nâs, Hazret-i Osmân'ın yazdırmış olduğu Mushafları bir müddet olduğu gibi okumaya devam etmişlerdi; bilâhare Abdü'l-Melik ibn-i Mervan zamânında tashîf çoğalıb Irâk'da yayılmıya başladı.

Haccâc, bundan endîşeye düştü, müteşâbih harflerle alâmetler vaz'ını istedi. Bir rivâyete göre bu vazîfeyi îfâya Nasr ibn-i Âsım ve Yahya ibn-i Ya'mer kıyâm edib noktayı vaz' etti. Fakat bununla tashîflerin önü temâmen alınmış olmadığından i'câm = harekeler de ihdâs edildi.

Bu harekelere (شكل القرآن) denir. Arz olunduğu üzere bunlar, Kur'ân harflerini tebdîl ve tağyîr etmediği cihetle ilk Hicrî asrın ortalarından beri kabul edilmiştir.

(كتاب النقط) da münderic olduğu üzere (Nâfi, ibn-i Ebî-Nuaym) diyor ki: Ben (Rebî'a ibn-i Ebî-Abd'l-Rahmân) dan Mushaflardaki şeklü'l-Kur'ân-ı sordum, «Bunda bir beis yoktur.» dedi. Ebû-Amr de demiştir ki: Nâs, bütün Müslüman şehirlerinde Tâbiîn devrinden zamanımıza kadar bu şek-i Kur'ânî, gerek ümmühât sayılan tam mushaf nüshalarında ve gerek sâirede isti'male mezun bulunmuşlardır.

Sûrelerin başlıklarını tersimde, âyetlerin sayılarını göstermekte, tahmis ve ta'şir işâretleri vaz'ında bir beis görmemişlerdir. Hata ise onların icmâından mürtefi'dir.

Maâ-hâzâ bu harekeler, bu işaretler Kur'ân'ın resm-i hattının cevherine, mahiyetine dahil olmadığı için birçok tefsir kitaplarında ve sâirede iltizam olunmaktadır.

Görülüyor ki, Kur'ân-ı Kerîm'in resm-i hattını cüz'î bir sûretde tağyir câiz değildir, o halde bunun yerine başka yazıların kaim olamayacağı evleviyetle sâbit olmuş olur.

Ma'lûmdur ki: Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü zamânında Hicâz havâlisinde kullanılan yazı (انباری) veya (قدیم حیری) denilen yazı idi. Buna muahharen (Hatt-ı Hicâzî) adı verilmiştir ki, (نسخ) yazının aslıdır, bu yazı Müslümanlar arasında yayılmaya başlamıştı. Peygamberimizin 26 veya 42 kadar Vahiy Kâtibi var idi. Hepsi de Kur'ân âyetlerini bu yazı ile yazmışlardı. Bu yazılar taraf-ı Nebevî'den böylece kabul ve takrir buyurulmuştu. Binâenaleyh bu, bir Hüccet-i Şer'iyye sayılmaktadır. Maâ-hâzâ Mushafların bu resm-i hat ile yazılması hakkında Medîne-i Münevvere'deki oniki bin Sahâbînin de icmâı vardır. Bunların bu icmâı ise dinde muhâlefeti câiz olmayan bir hüccetdir.

(ابریز) sâhibi, şeyhinden naklen demiştir ki: «Kur'ân-ın resm-i hattı, müşâhede esrârından, kemâl-i rif'atten bir sırdır. Bu resim, Resûl-i Ekrem'in tevkîfine, emir ve ta'lîmine müsteniddir. Kur'ân'ın nazmı, mu'ciz olduğu gibi resmi de ayrıca mu'cizdir.

Kur'ân'ın resm-i hattı yerine başka bir hattın kaim olabilmesine İslâm âlimleri arasında temâmen kail olmuş bir kimse olmasa gerektir. Yalnız «Kur'ân'ı Arabî olmayan bir kalem ile kitâbet câiz midir?» suâline Bedrü'l-dîn-i Zerkeşî: «Ben bu husûsta ulemâdan hiçbirinin bir sözünü bilmiyorum; cevâza ihtimâli var, akreb olan ise men'dir, nitekim Kur'ân'ı Arabcanın gayrîle kırâet de haramdır.» diye cevab vermiştir.

Demek ki Kur'ân'ın başka bir yazı ile yazılıb yazılmaması bahis mevzû'u olurken Zerkeşî, bu babdaki icmâ'dan kat'-ı nazar edildiği takdirde bunun cevâza karîn olabileceğini bir ihtimâl olmak üzere serd etmiş bulunuyor. Yoksa bu hususta asırlardan beri âdetâ bir icmâ-ı ümmet mevcud iken bunun hilâfına cevâz taharrîsi Zerkeşî'nin de hâtırından geçmemiş olsa gerektir.

Filvâkı' Kur'ân-ı Kerîm'in sûrelerinin tertîbi, kelimelerinin şekl-i imlâsı, hey'et-i mecmûasına âid resm-i hattın neden ibâret olduğu husûslarında beyne'l-müslimîn bir vahdet vücûde gelmiş, bu husûsta in'ikad eden icmâ'a mebnî artık bu resm-i hattın tağyirile yerine başka bir hattın ikame-

sine mesağ bulunamayacağı tahakkuk etmiştir. Nitekim (1117) târîhinde vefat eden (Ahmed Dimyâtî) İthâf'ında Zerkeşî'nin mezkûr ifâdesini nakl ettikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'in gayr-i Arabî bir kalem, ya'nî bir yazı ile yazılmasının kat'iyyen harâm olduğunu (İbn-i Hacer-i Mekkî) den naklen tasrîh etmiştir.

Tefsîr-i Keşşâf'da deniliyor ki: Mushaf'ın hattına ittiba' bir sünnettir; ya'nî İslâm'da sülûk edilmiş bir tarîkattir; ona muhâlefet olunamaz.

İbn-i Dresteveh dahi (Kitâbü'l-Küttâb)ında diyor ki: Kur'ân yazısı başkasına kıyâs olunamaz. Çünkü o bir sünnettir; ya'nî Resûlu'llâh'ın işâretine müstenid, tevkîfî bir yazıdır; onu bozmaya ümmetin salâhiyyeti yoktur.

Şeyhü'l-İslâm El-Mergınânî de (Tecnîs) adındaki kitâbında diyor ki: Kur'ân'ı Fârîsî ile yazmaktan men' olunur, çünkü bu, Kur'ân'ın hıfzını ihlâle müeddî olur. Biz Kur'ân'ın hem nazmını, hem de ma'nâsını hıfz ile me'mûruz. Bunun hilâfına hareket, Kur'ân emrinde tehâvüne de müeddî olur.

Ezher ulemâsı tarafından ısdâr edilib (الذكرى المحمدية) Mecmûasında münderic bir fetvâda da deniliyor ki: «İslâm âlimleri selefon ve halefen icmâ' etmişlerdir ki, Kur'ân-ı Kerîm'de ya lâfzın tahrîfine veya ma'nânın tağyirine müeddî olacak herhangi bir tasarruf, kat'î surette memnu', tahrîm-i kat'î ile haramdır. Gerek Ashâb-ı Kirâm ve gerek onlardan sonra zamânımıza kadar gelen ehl-i İslâm Kur'ân'ın Arabî harfler ile yazılmasını iltizam etmişlerdir. Bundan da tebeyyün ederki Kur'ân-ı Azîm'in Lâtin harflerîle kitâbeti câiz değildir.»

Vaktîle hurûf-i mukattaa ile basılmış bir risâle hakkındaki istiftâya, mülga Fetvâ Emâneti tarafından şöyle cevab verilmiştir: «Ba'zı tefâsîrde beyân ve îzâh olunduğu üzere Kurrâ' ve Ulemâ' ve âmme-i müslimîn üzerine Mushaf-ı Şerîf'in hatt-ı ma'rûfuna mütâbeat ve kemâlîle ona mutâvaat lâbüd ve lâzımdır. Mushaf-ı Şerif'in hatt-ı ma'rûfu, Resûl-i Ekrem Nebiyy-i Mükerrem sallaâ'llâhu Teâlâ aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin Emîni ve Kâtib-i Vahyi bulunan Zeyd ibn-i Sâbit radiye'llâhu Teâlâ anh Hazretlerinin resmidir. Müşârün-ileyh Zeyd ibn-i Sâbit, Resûl-i Hidâyet-Penâh Efendimiz Hazretlerinin şeref-i sohbeti sebebîle bu ilm-i celîlü'l-kadirde başkalarının bilemediklerine vâkıf olmuş ve her resmi bir nükte-i lâtîfe ve hikmet-i belîgaya müstenid bulunmuştur. Kezâlik kütüb-i fıkhiyye'de Kur'ân-ı

Kerîm'in temâimde hurûf-ı mukatta ile yazılmasının men'i lâzımgeleceği beyan edilmiştir.»

Mezkûr Fetvâ Emâneti'nden buna mümâsil bir mes'eleden dolayı da 1328 târîhinde şöyle cevab verilmiştir: «Ma bihî necâtü'l-müminîn ve nusbi ayni müslimîn olan Kur'ân-ı Lâtîfü'l-Beyân ve Furkan-ı Celîlü'l-Unvân'ın hurûf-ı mürekkebe-i Arabiyyenin gayri hurûf ile tahrîri cevâz-ı Şer'îye iktiran etmeyib hattâ hurûf-ı mukataa-i Arabiyye ile dahi yazılsa sıfat-ı celîle-i Kur'âniyye'yi iktisâb etmeyeceği mu'teberât-ı fıkhiyyede mensûstur. Tafsîlât-ı ânifeden müsteban buyurulacağı üzere Kur'ân-ı Azimü'ş-Şân'ın berveçhi muharrer hurûf-ı mukattaa-i mulıdese ile yazılması Şer'-i Âlî'ye muhâlif âmme-i müslimînin ızdırab ve galeyânını mûcib olmak i'tibârile şedîden men' edilmesi ve bunun nüsha-i matb»asının hemen bilmusâdere imhâsı esbâbının istikmâl buyurulması ve ibreten li's-sâirîn mütecâsirînin ta'zîr-i şedîd ile zecr ve cezâ-i ekîd ile cezâ-dîde edilmesi Şeri'at-i Mutahhare-i Ahmediyye nâmına bilhassa istirhâm olunur.»

Şunu ilâve edelim ki başka yazılar, Kur'ân-ı Mübîn'i harflerin mahreçlerine, tecvîd kaidelerine riâyet bakımından güzelce okunmaya pek kifâyet edemez. Kur'ân lisânına mahsûs, mükemmel bir yazının, vücûh-ı kırâet i'tibârile te'min edeceği tenevvuâtı, başka hiçbir lisân te'min edemez. Meselâ: (و ننزل من القرآن ما هو شفاً و رحمة للمؤمنين) Âyet-i Celîlesi'ndeki (ننزل) kelimesi hem inzâl, hem de tenzîl masdarlarından olarak okunabilir, her iki kırâet de mütevâtirdir. Halbuki başka bir lisandaki harflerle bu iki nevi' kırâeti te'min kabul değildir.

Kur'ân-ı Kerîm'in resm-i hattını değiştirmek arzûsu, Arabca bilmeyen Müslümanların Kur'ân-ı Mübîn'i kolayca okuyabilmelerini te'min gibi bir maksada müstenid olabilir. Fakat güzelce mülâhaza edilince bu maksadın daha mükemmel tecellîsi için Kur'ân'ın resm-i hattını muhâfazadan başka çâre olmadığı tezâhür eder. Bir kere bu yazının yerine başka yazıların kaim olamayacağını yukarıda söylemiş bulunuyoruz. Sonra resm-i hattın hâfızalara pek büyük yardımı vardır. Kur'ân'a mahsûs resm-i hat ise bu hususta birinciliği hâizdir. Zâten teshîl ve te'sîri Cenâb-ı Hakk'ın va'dine mukterin olan Kur'ân'ı, on, onbeş yaşındaki binlerce müslüman çocukları bile ötedenberi temâmen okuyub ezber edegeldikleri ve hattâ bu muvaffakiyyetlerini bir hey'et muvâcehesinde bütün Kur'ân sûrelerini sekiz on sâat için-

de ezber olarak tilâvet etmek sûretile isbât eyledikleri dâimâ görülmektedir.

Maâ-hâzâ Kur'ân'ın resm-i hattı bir takım işâretleri hâvî ve bu veçhile okunup bellenmesi kolay bulunmakla berâber bu yazıyı bu veçhile belleyen bir müslüman, bu şekilde yazılmış sâir İslâm âsârından da istifade edebilir. Meselâ Evrâd ve Ezkârı muhtevî sâir mubârek kitabları da okuyabilir. Binâen-aleyh Kur'ân'ı Kerîm'i kendisine mahsûs bir resm-i hat ile okuyup bellemek bi'l-faz biraz fazla zaman sarfına muhtâç olsa da yine faideli olacak ve İslâm âlemine âid, müstakil, târîhî bir resm-i hatta ıttıla' peydâ edilmiş bulunulacaktır. Medenî, müterakkî milletler birçok yabancı kavimlerin dillerini, yazılarını öğrenib dururken müslümanlar umûm İslâm âlemine âid, dîn bakımından da pek büyük bir kudsiyyeti hâiz olan bir yazıyı niçin bellemesinler? Ayn-ı zamanda ibâdetten de sayılan bir bilgiyi ne için tahsîle çalışmasınlar?

Şüphe yok ki semâvî kitablar arasında şimdiye kadar gerek elfâz ve meânîsi ve gerek eczâ ve eşkâli i'tibârîle varlığını, vahdet ve ayniyyetini muhafaza etmek imtiyazı yalnız Kur'ân-ı Azîm'e mahsûstur. Büyük bir kıymet-i târîhiyyeyi, pek mühim bir kudsiyyet-i dîniyyeyi hâiz olan bu Kitâb-ı İlâhî'nin lâfzını da, ma'nâsını da, resm-i hattını da olduğu gibi muhâfaza etmek müslümanlar için en kat'î bir vecîbedir. Bütün ehl-i İslâm, Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'a karşı böyle bir vecîbe ile, mükellefiyyeti ebedî bir şeref bir mefharet telâkkî etmektedirler.

9 — Sûrelerin Fâtihaları = Ser-levhaları :

Kur'ân-ı Kerîm'in yirmi dokuz sûresinin başında (فواتح السور) denilen bir takım harfler vardır. Bunların sayısı Arabî hecâ harflerinin yarısı kadardır, ya'nî ondört harften ibârettir. Bunlar hurûf-ı mukattaa kabîlindendir; münferid harfler hâlinde yazılıb isimlerîle okunurlar. Meselâ (ن) yazılır (Nûn) diye okunur. Bunların bu tarzda yazılmaları da tağyîr edilemez.

Acabâ bu harflerin okunuşlarına göre yazılması neden câiz görülmüyor? Bunların ma'nâları var mıdır, yok mudur? Bunların yazılmasında ne gibi hikmetler melhûzdur? Bu sualleri sırasile tahlîl edelim:

Evvelâ: Şüphe yok ki bu harflerin böyle yazılması da Vahy'e, Peygamberimiz'in ta'limine müsteniddir. Bunların yazısının okunuşlarına uymama-

sında bir mahzûr tasavvur olunamaz. Fakat bunların olduğu gibi bırakılmayıb da telâffuz edildibleri gibi yazılmalarında büyük mahzûrlar mevcûd olabilir. Resûl-i Eyrem'in ta'lîmâtına muhâlefetten daha büyük bir nakîsa mı tasavvur olunabilir?

Düşünmeli ki, Kur'ân'ın sâir âyetleri kelimeleri ale'l-usul yazılıb okunduğu halde ba'zı mübârek sûrelerin ibtidâlarındaki kelimelerin mukatta' harfler hâlinde yazılması elbette Peygamberimiz'ce mültezem, bir takım âlî hikmetlere müsteniddir. Eğer böyle olmasa idi bunlar da sâir Kur'ân kelimeleri gibi okunuşlarına göre yazılırdı. O halde bunların olduğu gibi bırakılmaları lâzımdır.

Şunu da ilâve edelim ki: Bugün ilim ve ma'rifet i'tibârile yüksek bir seviyyede görülen birçok medenî milletler, yazılarında ihtisâr cihetini iltizam ederek bir takım harflerden ibâret işâretler, müessese ünvanları kullanıyorlar. Bilhassa âsâr-ı atîkanın muhâfazasına pek ziyâde i'tinâ ederek târîhî kıymeti hâiz olan bir yazının, bir resmin, bir binânın şeklini en cüz'î bir sûrette değiştirecek bir yağyîr ve ta'mîre asla müsâade göstermiyorlar. Böyle bir hareketi kadir-nâşinâsîlik sayıyorlar, hattâ eski ediblere, şâirlere âid yazıların imlâlarını ıslaha asla kıyâm etmiyorlar. Onların kendi zamânlarındaki telâffuz ve kitâbet tarzlarını göstermek için yazılarını şekillerini aynen ibkaya çalışıyorlar. Bu böyle iken ondört asırlık bir kıdem-i târîhîsi bulunan, bununla berâber beşerî değil, İlâhî bir kıymet ve kudsiyyeti hâiz olan ve bütün müslümanlarca bir Sübhânî Vedîa olub umum îmân ehlince temâmen mahfûziyyeti dînî bir gaye teşkil eyleyen Kur'ân-ı Kerîm'in bir kısım mukatta' harflerini, mukaddes rumuzlarını tağyîr ve tebdîl nasıl câiz görülebilir?

Sâniyen: Bu mübârek harfler, birçok zâtlerin beyânlarına nazaran müteşâbihâttandır; bunların ma'nâsı bizce ma'lûm değildir. Bunları bu sûretle yazmak okumak, bunlardan Murâd-ı İlâhî'nin ne olduğunu İlm-i İlâhî'ye havâle etmek i'câbeder.

Maâ-hâzâ bu mukattaât, bir kısım İlâhî Esrâr'ı câmi', Allâhu Teâlâ ile Resûl-i Ekrem'i arasında birer şifre mâhiyetini hâiz bir takım işâretleri muhtevîdir. Bunların muksemün-bih olmaları da melhûzdur.

Bir de bu mübârek harflerin bir kısmı Esamâ-i İlâhî'den birer cüz' olub bunların bir yere cem' edilmesîle bir İsm-i İlâhî'nin zâhir olduğu görülmek-

tedir. Meselâ: (الر ، حم ، ن) harfleri cem' edilince (الرحمن) İsm-i Celîli tecellî etmektedir.

Şöyle de deniliyor ki, bu harfler, isimlere, sıfatlara işârettir. Meselâ (الم) deki elif, (الله) İsm-i Celîline, lâm, (لطيف) İsm-i Celîline, mîm de (ملك) İsm-i Celîline işârettir. Yahud elif, (الله) İsm-i Celâl'ine, lâm, Cibrîl-i Emîn'e, mîm de Hazret-i Muhammed'e işâreti mutazammındır. Sanki ma'nâsı «Allâhu Teâlâ Cibrîl-i vahy ile Hazret-i Muhammed'e gönderdi» demek oluyor.

Bu mukatta' harflerden istikbale âid birtakım vak'aların zuhûru istinbat edilebileceği de ba'zı müfessirler tarafından dermeyan edilmiş, ba'zı misaller gösterilmiştir.

Sâlisen: Bu harflerin sûre başlarında böyle yazılmasındaki hikmete gelince: Bunu ancak Allâhu Teâlâ ile Resûl-i Ekrem bilir. Bunun (راسخون) denilen hakıykî İslâm Ulemâsı'nca ma'lûm bulunması da melhûzdur. Maâhâzâ bu harfler, evvellerinde bulundukları sûrelerin isimleri, ünvanları mâhiyyetinde de bulunmuştur. Ve bunların böyle başta münferid yazılmaları, işitecek kimselerin dikkatlerini, meraklarını celbederek okunacak âyetleri dinlemelerine sâik bulunmaktadır.

Bir de bunların böyle münferid yazılmaları bir İhtâr-ı Sübhânî mâhiyyetindedir. Âdetâ bir gayb lisânîle denilmiş oluyor ki: «Ey nâs, ey cihânın yüksek bilginleri. İşte Kur'ân-ı Mübîn, bu gibi herkesin bildiği harflerden müteşekkildir, böyle olduğu halde buna bir nazîre yazmaktan hepiniz âciz bulunuyorsunuz. Artık siz, bu harfleri ihtivâ eden Kur'ân'ın Vahy-i İlâhî'ye müstenid bir mu'cize-i kelâmiyye olduğunda nasıl şüphe edebilirsiniz?»

Binâen-aleyh bu İlâhî Hitâb ile umûm beşeriyyet ve bilhassa Zamân-ı Nebevî'deki bülegây-ı Arab, insâfa, tefekküre celb ve da'vet edilmiş oluyor.

10— Kur'ân-ı Zî-Şân'ın nüzûlünden evvel ve nüzûlü zamânında Arabların lisan bakımından yükseklikleri:

Yeryüzünün birçok tarafları vakit vakit medeniyyetlere terakkilere sahne olmuştur. Cezîretü'l-Arab'da da pek eski devirlerde medenî, siyâsî bir

hayâtın hüküm sürmüş olduğu şüphesizdir. Ancak muhîtin coğrafî halleri te'sîrile içtimâî hayât başka bir tarzda devâm etmiş, bedevîlik hayâtı medenîlik hayâtına galebe çalmış, Cezîre'nin üstünde seyyâr bir halde başa birçok âşiretler, kabîleler türeyerek sâbit bir medeniyyete nâil olamamışlardı. Ancak yaşadıkları muhîtin, ta'kib ettikleri bedevîlik hayâtının te'sîrile kendilerinde büyük bir cesâret ve şecâat tecellî etmiş, mâî semâ kubbesinin parlak yıldızları altında yaşayan sahra-nişîn Arablar arasında pek aydın zekâlar zuhûr etmiş, fikirleri zengin mazmunların. lâtîf recezlerle neşîdelerin ilhâm-gâhı kesilmiş, bilgileri büyük olmadığı halde birçok mütefennin bilginleri hayrette bırakacak derecede beliğ, fasîh manzûmelerle, hitâbelerle adlarını yaşatan bir nice bedevî edibler yetişmiştir.

Hele Asr-ı Saâdet'e yakın zamânlarda belâgat kaynağı Arablar arasında mütelâtım bir deryâ gibi cûş-u hurûşa gelmişti. Kabileler arasında belâgat yarışları meydan almış, arkadaşlarına tefavvuk eden şâirlerin manzûmeleri altın suyu ile yazılarak Ka'be-i Muazzama'nın duvarlarına asılmış, beşerî kemâlâtın en güzîdelerinden olan fesâhat ve belâgat kabileler arasında fahr-u mubâhâta medâr olmuştu.

Ezcümle (Sûku'l-Ukâz) da, büyük edebî bir mahfilde okunarak alkışlanan bir kısım kasîdeler zamânımıza kadar gelmiştir. Bunların ne büyük birer belâgat âbidesi olduğu ma'lûmdur. Bu kasîdeler, İmriü'l-Kays, Tarfetü'bnü'l-İyd, Züheyr ibn-i Ebî-Sülemî, Lebîd ibn-i Rebî'a, Amr ibn-i Gülsûm, Anteretü'bnü Şeddâd, Hâris ibn-i Halze'ye âiddir.

Hazret-i Ömer radiye'llâhu anh bunlardan Züheyr'e (اشعر الشعراء) derdi. Filvaki' Züheyr, açık, ciddî, hakîmâne sözlerîle temâyüz etmiştir. Hele şu beytleri ne kadar hoştur:

و من لم يذد عن حوضه بسلاح
يهدم و من يظلم الناس يظلم

Demiş oluyor ki: Kendi haklarını kendi silâhile men'e, korumaya çalışmayan kimsenin harîm-i hukuku âkibet yıkılır gider. Nâsa zulm etmeyen, ya'nî kendisinde zulmedebilmek kuvvetini göremeyen kişi, zulme uğrar mağ-

و من يغترب يحسب عدوا صديقه
و من لا يكرم نفسه لا يكرم

Gurbete düşen, —tecrübesiz bulunacağından— düşmanı dost sanar, nefsine ikrâm etmeyen, kendini kötü hallerden geri alamayan tekrîme nâil olamaz.

و مهما يكن عند امرئ من خليقه
و ان خالها تخفى على الناس تعلم

Herkim kendisinde bulunan bir hasleti, nâsdan gizleyebileceğini zannetse de buna muvaffak olamaz, o haslet âkibet anlaşılır.

كائن ترى من صامت لك معجب
زيادة او نقصه فى التكلم

Bir nice hoşuna giden sükûtî kimseler, görürsün ki, onun artığı eksiği, ilim ve irfânının derecesi, konuşunca meydana çıkar.

لسان الفتى نصف و نصف فوآده
فلم يبق الا صورة اللحم و الدم

Yiğitin yarısı dili, yarısı da yüreğidir —şahsiyyetini bunlar teşkil eder—. Artık et ile kan sûretinden başka birşey kalmamış olur.

و ان سناه الشيخ لا حلم بعده
و ان الفتى بعد الـسامة يحلم

İhtiyâr sefîh oldu mu, artık uslanması kabil değildir. Genç ise sefâhatten sonra uslanıb akıllanabilir.

سألنا فاعطيتم وعدنا فعدتم
و من اكثر التسآل يوما سيحرم

Biz ihsânınızı diledik, siz de lûtfettiniz; tekrar diledik, siz de tekrar lûtfedib verdiniz. Böyle dileyişini artırıb duran, birgün elbette mahrûm kalacaktır. Bir zâtı bu kadar iz'ac, doğru değildir.

Arablar arasında fesâhat ve belâgatçe husûle gelen bu terakkî, bu edebî feyz, bir i'tilâ devrinin yakınlaşmış olduğuna berâat-i istihlâl mâhiyyetinde idi. Evet... bu hal, belâgat âleminde bir misli daha görülmemiş olan edebî bir mu'cizenin zuhûruna bir mukaddime demekti. Şöyle ki:

Hâtemü'l-Enbiyy Hazretlerinin Nübüvvet ve Risâlet iddiâsındaki sıdkı birçok mu'cizeleri arasında en ebedî bir mâhiyyeti hâiz olan Kur'ân-ı Kerîm âyetlerîle de sâbit olacaktı.

Bu Kitâb-ı Mübîn'in bir belâgat hârikası olduğunu anlahabilmek için ise kelâmın mezâyâsına bihakkın vâkıf, büyük edebî bir fikre sâhib olmak lâzımgeliyordu.

İşte Feyyâz-ı Kudret, bu vukufu, bu fikir ve zekâyı evvelce ihzâr buyurmuş, Kudret Semâsı'nda nüzûle başlayacak olan İlâhî Âyetlerin ulviyetini takdîr edebilecek dimağlar vücûd bulmuş idi. Bu hal de başlıca bir mu'cize demekti.

Filhakıyka her Peygamber'i Zî-Şân'ın mu'cizeleri, kendi zamanında terakkî eden san'atlara, bedî'alara müşâbih, fakat onların çok üstünde mümtaz bir mâhiyyeti hâiz olarak zuhûr etmiş, bu suretle o Nebiyy-i Âlî-Şân'ın da'vâsındaki doğruluk anlaşılmıştır. Nitekim Hazret-i Mûsa zamanında sihir, Hazret-i Îsâ zamanında tıp pek yükselmiş olduğundan bu iki zâtin mu'cizeleri de asânın ejderha şekline inkılâbı, hastaların derhal teşfiyesi gibi sâhirleri, doktorları âciz bırakacak bir halde zuhûr etmiş, âdî sebeblere tevessülden berî, İlâhî bir hârika mâhiyyetini hâiz bulunmuştur.

İşte Asr-ı Saâdette de fesâhat ve belâgat pek ziyâde terakkî etmiş, pek ziyâde revaç bulmuş idi. Bu cihetle fesâhat ve belâgatin en yüksek şâhikalarında bulunmak üzere Kurân-ı Mübîn'in âyetleri, sûreleri nâzil olmaya başlamış, bunun tanzîri gayr-i kabil, semâvî bir mu'cize, edebî, ilmî bir hârika olduğu anlaşılmıştı.

Ezcümle Kureyşin en belîğ şâirlerinden, hatiblerinden olan Velîdü'bnü'l-Muğîre, bir gün Peygamber Efendimiz'in Huzûr-ı Saâdetlerine gitmiş, kendisini Nübüvvet iddiâsından vaz geçirmek hülyâsına düşmüş iken Taraf-ı Nebevî'den okunan ba'zı âyetleri dinledikten sonra mütehayyirâne bir halde avdet etmiş, başına toplanan halka hitâben: «Ey cemaât! Bilirsiniz ki ben eş'ârın bütün nevi'lerine vâkıfım, belâgatli sözleri benim kadar takdir edecek kimse yoktur. Yemîn ederim ki: Hazret-i Muhammed'e nâzil olan âyetler, bizim bildiğimiz sözler kabîlinden değildir; onlar da öyle fevkalâde bir belâğat. bir lâtâfet var ki onlar her söze tefevvuk eder, onlara tefevvuk

edecek bir söz bulunamaz.» meâlindeki sözlerile hakiykati i'tirâfa mecbûr kalmıştı.

Ma'lûm olduğu üzere insanların imtiyazlarına medâr olan söz, fikirlerini musavvir olan kelâm iki sûrette, ya nazım veya nesir tarzında tebârüz eder. Şâirler kendi sânihalarını nazım şeklinde belirtirler; münşîler, hatîbler de maksadlarını, hitâbelerini nesir sûretinde meydâna koyarlar.

Manzûmeler, âhenkler sâmiayı okşar, kolaylıkla ezber etmeye elverişli bulunur. Mensûr yazılar da daha metîn, daha samîmî ve daha mühim mevû'ları ihtivâ eder.

İşte câhiliyye devrindeki Arablar arasında nazım ve nesrin her ikisi de meydan almıştı. Pek kudretli şâirler yetiştiği gibi pek natûk hatîbler de vücûda gelmişti. Hattâ Kur'ân'ın ba'zı mübârek lâfızlarının ma'nâsını izâh için câhiliyye şâirlerinin ba'zı şiirlerini müfessirler şevâhid makamında olarak tefsirlerinde yazarlar.

Kur'an-ı Mübîn'e gelince bu, manzûm olmadığı gibi tamâmen mensûr da değildir. Belki kendisine hâs pek ulvî bir âhengi, pek nezîh, metîn bir üslûbu, tanzîri gayr-i kabil bir belâğati ihtivâ etmekle Arabın nazım ve nesrinden ayrılmıştır; nüzûlü târîhinden i'tibâren zamânımıza kadar milyonlarca ediblerin, beliğlerin istifâdeleri için bir feyz kaynağı, bir nûr meşriki hâlinde tecellî edib durmuştur.

Muallâka sâhiblerinden olub: «Ey hâsid! Milkin mâliki, hâkimi olan Allâhu Teâlâ'nın taksîmine râzı ol. Çünkü aramızda maîşetleri, hasletleri taksîm eden zât, bunları her veçhile bilen, herkese istihkakına göre kemâl ve rif'at veren Hak Teâlâ Hazretleridir» meâlindeki:

فاقنع بما قسم المليك فانما
قسم الخلائق بيننا علامها

bedi'asının kaili bulunan (Lebîd ibn-i Rebî'a), İslâm şerefine nâil olduktan sonra, artık Kur'ân'ın şa'şa'a-i belâğati yanında kendi şiirlerinin pek sönük kaldığını anladığı için şiire veda' etmiş, Kur'ân-ı Azîm'i tilâvet ile rûhunu zevk-yâb etmeye başlamıştır.

اطف السراج فقط طلع الصبح

Evet... Kur'ân-ı Kerîm, bir Kitâb-ı İlâhî'dir. O halde şüphe yok ki insanların sözlerinden her veçhile yüksektir ve i'câz mertebesini hâiz olduğu için ebedî bir mu'cizedir.

11 — Kurân-ı Kerîm'in hangi bakımlardan ebedi bir mu'cize olduğu:

Yukarıda işâret ettiğimiz veçhile Peygamberân-ı Zî-Şân'dan mu'cizeler hârikalar zuhûr etmiştir. Fakat bunların hemen hepsi de birer (Mu'cize-i Kevniyye) den, muvakkat bir zamân içinde tecellî edib nihâyete eren maddî, hissî, âfâkî hâdiselerden ibâret bulunmuştur. Peygamber Efendimiz'ın ise kamerin inşikakı gibi birçok mu'cizât-ı kevniyyeleri görülmüş olmakla berâber en büyük mu'czesi, ma'nevî, ilmî, aklî, lâhûtî bir mu'cize olan Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'dır. Bu da büyük bir hikmet muktezâsıdır. Çünkü sâir peygamberlerin nübüvvetleri, risâletleri mahdûd birer zamâna, mahdûd birer kavme âid bulunmuştur. Binâen-aleyh onların mu'cizeleri de zamânlarına münhasır, kavimlerinin isti'dâtlarile mütenâsib olub ebediyyete müteveccih bulunmamıştır. Resûl-ı âkrem âfendimiz'in risâletleri ise umûdîdir, dâimîdir, ebediyyete müteveccihtir, beşeriyyetin tefekkür ve muhâkeme 'tibârîl pek yükselmiş olduğu bir zamâne müsâdiftir. Binâen-aleyh O'nun mu'cizesi de böyle dâimî, ebediyyete müteveccih bulunmuştur ve akla hitâb eder, herkesi düşünmeye da'vet eder, kalbleri titretir, her mütefekkiri ikna' edebilir bir vech ile tecellî etmiştir. Bu sâyede İslâm Dîni'nin hükümleri edebî bir sûrette mahfûz kalmış, Arab lisânının muhallediyyeti de parlak bir tarzda te'min edilmiştir.

Velhâsıl Kur'ân-ı Kerîm, birçok bakımdan ebedî bir mu'cizedir. Ezcümle:

1 — Kur'ân-ı Mübîn, maddî, ma'nevî, ilmî, ahlâkî, içtimâî, iktisâdî, târihî birçok hakiykatleri ihtivâ etmektedir. Bu Kitâb-ı Mübîn'i insanlara tebliğe me'mûr olan Hazret-i Muhammed aleyhi's-selâm ise ilimden, terakkîden mahrûm bir muhîtte yetişmiş, kırk yaşlarına kadar hiçbir kimseden ilim nâmına birşey öğrenmemiş, hiçbirşey okuyub yazmamış bulunuyordu. Bu hâl, bütün kavmince sâbit bir hakiykat idi. Buna rağmen tebliğına muvaffak olduğu bu Kudsî Kitâb'ın böyle binlerce, yüzbinlerce hakiykatleri câmi' bulunması, O'nun bir mu'cize olmasından başka neye haml olunabilir?

2 — En yüksek âlimlerin, filozofların, fen sâhiblerinin birçok fikirleri, yazıları, kâinât hakkındaki bilgileri zamân geçtikçe kıymetini kaybediyor,

yeni nazariyyelere, keşiflere muhâlif bulunarak ilim ve fen sâhasından çekilmeğe mecbûr oluyor.

Kur'ân-ı Mübîn'in gerek İlâhiyyat'a, gerek mükevvenâta dâir verdiği ma'lûmat ise hiçbir vakit kuvvetli nazariyyelere, kıymetli keşiflere muhâlif bulunmuyor, kendi beyânâtı arasında hakiyki bir ihtilâf görülmüyor. Bil'akis ilimlerin, fenlerininkişâfı, Kur'ân'ın haber verdiği hakiykatlerin incilâsına yardım ediyor, bu hakiykatler ile müsbet ilimler, yeni keşifler arasında asla bir tearuz vücûde gelmiyor. Zamân geçtikçe Kur'ân'ın ulviyyeti bir kat daha tebârüz etmiş oluyor. İşte bu bakımdan da Kur'ân-ı Kerîm ebedî bir mu'cizedir.

3 — İstikbâle âid vukuu gayr-i muttarid birtakım hâdiseleri daha meydana gelmeden senelerce, asırlarca evvel kat'i bir sûretde bilib haber vermek bir hârika eseridir. Kur'ân-ı Mübîn ise böyle birçok hâdiselere dâir kesin ma'lûmat vermiş ve bunlar bil'âhare tahakkuk etmiştir. Romalıların Fürslere galibiyyeti, müslümanların Mekke-i Mükerreme'ye muzafferen girmeleri, müslümanlığın yeryüzüne yayılması hakkındaki haberler bu cümledendir. Binâen-aleyh bu bakımdan da Kur'ân-ı Mübîn büyük bir mu'cizedir.

4 — Bütün Semâvî Kitablar, tahrîflere = bozulmalara, değiştirmelere uğramışlardır. Fakat Kur'ân-ı Kerîm, böyle bir tahrîfden sâlim bulunmuştur. Zâten Kur'ân-ı Azîm'in bu mümtâziyyetini bir âyet-i celîlede önceden haber vermiştir. Aradan asırlar geçti, bu haberin bir hakiykat olduğu gün gibi sâbit oldu. İşte Kur'ân-ı Mübîn, böyle Allâhu Teâlâ'nın korumasîle bütün tahriflerden mahfuz kalması bakımından da muazzam bir mu'cizedir.

5 — En kudretli edibler, şâirler maksadlarını tasvîr husûsunda muhtelif beyân üslûblarının nihâyet bir-ikisinde muvaffakiyyet gösterebilirler. Her üslûbda aynı kudreti gösteremezler; kendi yazıları buna şâhiddir. Hele ilmî, ahlâkî, hukukî, tekvînî mevû'larda aynı fesâhat ve belâğati göstermek her kalem sâhibine nasîb olacak şey değildir. Kur'ân-ı Kerîm ise ihtivâ ettiği bütün beyân üslûblarında, telkîn buyurduğu bütün mevzû'larda aynı kudreti, aynı fasâhat ve belâgati muhâfaza etmiş, hârikul'âde bir mükemmeliyyet göstermiştir. İşte bu bakımdan da Kur'ân-ı Mübîn, pek parlak bir mu'cizedir.

6 — En câzib mevzû'lara dâir en güzel bir tarzda yazılmış eserler, birkaç kere okundukça halâvetini, rûh üzerindeki te'sîrini kaybeder. Kur'ân-ı Kerîm ise böyle değildir. İnsan çok kere bir âyet-i celîleyi yüzlerce def'a okumuş, dinlemiş olduğu halde yeniden okuyunca, ilk def'a olarak okuyormuş, dinliyormuş gibi ulvî bir heyecâna kapılır, yeni yeni halâvetler duyar, evvelcedüşünememiş, anlayamamış olduğu bir nice nice mazmunlara, işâretlere muttali' olur, bu semâvî hitâbelerin pek lâtif te'sirlerini derin bir hayretle hisseder durur. İşte Kur'ân-ı Kerim bu mümtâziyyeti i'tibârile de ma'nevî bir mu'cizedir.

7 — Kur'ân-ı Kerîm'in nüzûlü zamânında Arabistân ahâlîsi, Arab lisânının bütün inceliklerine vâkıf, kendilerine hâs, fıtrî bir meziyyet olmak üzere pek fasîh ve belîğ bir halde bulunuyorlardı. Bi'l-bedâhe söyledikleri nutuklar, manzûmeler lisân bakımından pek parlak şey'lerdi. Yukarıda da yazdığımız veçhile bunlar, birtakım edebî bedî'alar vücûde getiriyor, bu bedî'alar birer fasâhat ve belâgat âbidesi sayılıyordu.

İşte Kur'ân-ı Mübîn, böyle bir cem'iyyet arasında nüzûle başladı; bütün fasîhlere, belîğlere meydan okudu: «Eğer Kur'ân'ın İlâhî bir kitâb olduğunda şüphe ediyor iseniz O'nun bir mislini siz de vücûde getiriniz! Hayır... O'nun tamâmına değil on sûresine olsun bir nazîre yazınız! O'nun mevzûundaki hakiykatten, ulviyyetten kat'an nazar yalnız üslûbundaki mükemmeliyyeti, nazmındaki fasâhat ve belâğati, asılsız sözler ile olsun taklîde çalışınız. Hadi on sûre de dursun, yalnız bir sûresinin mislini meydana getiriniz! Bakınız muvaffak olabilecek misiniz? Ne gezer, siz buna ebediyyen muvaffak olamayacaksınız.» meâlinde hitâb etti.

Filhakiyka hiçbirisi buna muvaffak olamadı. Kılıçlarîle çarpışmayı göze aldılar da kalemlerîle Kur'ân'ın en kısa bir sûresine olsun nazîre yazmak sûretîle mücâdeleyi nazara alamadılar. Çünkü bu husûstaki acizlerini pek güzel anlamış bulunuyorlardı.

Arabcanın bütün inceliklerine, derinliklerine, üslûblarına bihakkın vâkıf olan Arab fasîhleri, edibleri, Kur'ân-ı Kerîm'e nazîre yazmaktan âciz olunca sâir ırklara mensûp fusahâ ve üdebânın da bundan âciz olacakları bedîhî bulunmuş olur. Nitekim aradan ondört asır geçmiş olduğu halde hiçbir kimse tarafından böyle bir nazîre vücûde getirilememiştir. İşte bu bakımdan da Kur'ân-ı Kerîm pek muazzam bir kelâm mu'cizesidir.

8 — Kur'ân-ı Mübîn, yukarıda yazıldığı veçhile ya i'câz mertebesine bâliğdir, veya değildir. Eğer i'câz mertebesine bâliğ olur, mâhiyyeti i'tibârîle gayr-i kabil ise bir mu'cize olduğu tebarüz etmiş olur. Bil'akis i'câz haddine bâliğ olmadığı halde vuku'bulan tehaddîlere, meydan okumalara rağmen Dîn-i İslâm'ı söndürmek istiyen bir nice muânid fusahâ ve büleğânın bu Kitâb'a bir nazîre yazmağa cür'et edememeleri, bu husûsta kudretlerinin meslûb bulunmuş olması, hârikul'âde bir keyfiyyet olacağından Kur'ân-ı Kerîm'in bu bakımdan da bir mu'cize bulunmuş olduğu sâbit olmuş olur.

Velhâsıl: Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân, ebedî bir mu'cizedir. Bunun i'câzı hakkında Ebû-Bekir-i Bâkıllânî, Imâm-ı Râzî, Hattâbî, Rumânîî, Milkânî gibi yüksek âlimler müstakil kitâblar te'lîf etmişlerdir. Bu huhûsa dâir Şifâ-i Şerîf'de, Menâr Tefsîri'nde İbn-i Kemâl'in risâleleri arasında ve El-Zikrâ el-Muhammediyye Mecmûasında da pek güzel makaleler, yazılar vardır.

12 — Kur'ân-ı Mübîn'in sarâhaten veya işâreten ihtivâ ettiği ilimler :

Kur'ân-ı Azîm ilimlerin,hikmetlerin pek feyizli bir kaynağıdır. Sûrelerin, âyetlerin herbiri düşünceli insanlara başka bir yükseklik, başka bir uyanıklık, ilhâm eder. Her istiyen Kur'ân-ı Kerîm'den kendi isti'dâdı nisbetinde fâidelenir. Her bilgili kimse Kur'ân-ın mübârek âyetlerini okudukça birçok ilimlerin, fenlerin mâbihi'l-kıyâmı olan esaslara, umdelere, düstûrlara muttali' olabilir. Bu cihetledir ki İslâm âlimleri Kur'ân-ı Mümîn'den birçok ilimlerin esaslarını istinbat etmişlerdir. Bunlara (Kur'ân-ı Kerîm'den bast ve tefsîr edilmiş bulunur.»

Bir nice âyetler de vardır ki bunlar birtakım ilimlerin, fenlerin mevzû'larını teşkil eden maddeleri, mes'eleleri i'câzkârâne bir sûrette hülâsaten veya işâreten muhtevî bulunmaktadır. Biz burada bunların bir kısmına dâir biraz ma'lûmat vereceğiz.

1 — Tefsîr İlmî :

Kur'ân-ı Mübîn'in ba'zı âyetleri ba'zılarını îzâh ve tafsîl eder. Bu cihetle mücmel ve muhtasar âyetlerin güzelce anlaşılması için o husûstaki mufassal âyetlere mürâcaat edilir. Bu sûretle de Kur'ân-ı Kerîm'in baîzı âyetleri ba'zılarını tefsîr etmiş olur. Nitekim âlimlerimiz diyorlar ki «Kitâb-ı Azîz'in tefsirini istiyen evvelâ Kur'ân'a mürâcaat etmelidir. Çün-

kü Kur'ân'ın bir yerinde icmâl, ihtisâr edilen birşey, diğer bir yerinde bast ve tefsîr edilmiş bulunur.»

Hattâ bu veçhile yazılmış tefsîr kitabları bile vardır. İbn-i Kayym-ı Cevziyye'nin dahi bu husûsa dâir bir eseri vardır; bu eserde birçok misaller kaydetmiştir. Biz de bu bâbda Tabakaatü'l-Müfessirîn kısmında ba'zı şey'ler yazmış bulunmaktayız.

2 — Hadîs İlmi :

Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in Hadîslerinin menba'i Kur'ân-ı Kerîm âyetleridir. Peygamber-i Zî-Şân Efendimiz, Kur'ân-ı Mübîn'in âyetlerinden mülhem olur; sözlerini, işlerini bütün Kur'ân'ın beyânâtına mutâbık bulundururdu.

Saîd ibn-i Cübeyr Hazretleri diyor ki: «Bana Resûl-llâh'dan bir Hadîs bâliğ olmadı ki ben onun mısdâkını = doğruluğunu isbât eden şey'i Kitâbu'llah'da bulmuş olmıyayım.»

Zâten mübârek Hadîsler ile amelin lüzumunu emreden de yine Kur'ân-ı Kerîm'dir. (وما اتاكم الرسول فخذوه) Nazm-ı Kerîm'i buna şühiddir.

Ehl-i Kitüb denilen Yahudîler ile Îsevîlerin kendi Peygamberlerine birtakım bî-esas sözleri, işleri ısnâdda bulundukları görüldüğünden birgün Resûl-i Ekrem Efendimiz mınbere çıkarak Ashâb-ı Kirâmına şöyle hitâb etmiş: (من كذب على متعمدا فاينبوأ مقعده من النار) Ya'nî herkim benim nâmıma yalan yere kasden Hadîs uydurursa Cehennemde yerini hazırlasın. Sonra da: «Bir hadîs'in sıhhatini anlamak için Kur'ân'a mürâcaat edilmelidir, Kur'ân'a uymıyan sözler bana âid değildir.» meâlinde tenbîh buyurmuştur.

3 — Tevhid İlmi = İlm-i Kelâm :

Dîn-i İslâm'daki i'tikada âid mes'elelerin birinci me'hazı, Kur'ân-ı Azîm'dir. Ulûhiyyete, meleklere, nübüvvete, semâvî kitablara, kaza ve kadere, âhiret gününe velhâsıl bütün i'tikad esaslarına müteallik olan bahisleri Kur'ân-ı Mübîn, pek açık, pek mukni' bir sûrette câmi' bulunmaktadır.

Filhakiyka Kur'ân-ı Hakîm i'tikada âid herhangi bir mes'eleyi beyân ve isbât husûsunda fevkal'âde bir husûsiyyet gösterir. Muhtelif kabiliyyette bulunan insanlardan herbirini ikna' ve irşâd edecek tarzda delîller getirir, mes'elenin mevzûunu aydınlatır, isbât eder.

Meselâ: öldükten sonra dirilmek hakkındaki şu âyetleri bir mülâhaza edelim :

(و هوالذی ارسل الریاح بشرا بین یدی رحمة حتی اذا اقلت سحابا ثقالا سقناه لبلد میت فانزلنا به الماء فاخرجنا به من کل الثمرات کذلك نخرج الموتی لعلکم تذکرون)

Ya'nî: «O, O Allâhu Teâlâ'dır ki rahmeti '— olan yağmurları — önünde müjdeci olan rüzgârları yollar da, bu rüzgârlar o ağır ağır bulutları yüklenirler. Derken biz, onları ölmüş bir il'e göndermiş, oraya suları indirmiş, onunla orada her türlü meyvaları çıkarıb bitirmiş oluruz. İşte ölüleri de böyle kabirlerinden çıkaracağız; umulur ki bunları düşünür hatırlarsınız.»

(وضرب لنا مثلا ونسی خلقه قال من یحیی العظام و هی رمیم . قل یحییها الذی انشأها اول مرة و هو بکل خلق علیم Ya'nî «Kendi yaratılışını unutmuş da bize misâl getirmeğe kalkışmış. Çürümüş bir halde bulunan kemikleri kim diriltecektir? dedi. De ki onu ilk def'a yaratan zâr, diriltecektir. O bütün yaratılanları hakkîle bilicidir.» (افعینا بالخلق الاول بل هم فی لبس من خلق جدید. Ya'nî «Biz ilk def'a yaratmaktan âciz mi kaldık ki tekrar yaratmaktan âciz kalalım? Belki onlar yeniden yaratılmaktan şüphededirler.»

Acabâ bunlardan daha belîğ bir sûrette uhrevî hayâtın imkânını, vukûunu isbâta, ihtâra imkân var mıdır?

Hıristiyanların Teslîs, Ûbüvvet ve Bünüvvet hakkındaki bozuk akîdelerini ibtâl husûsunda nâzil olan: بدیع السموات والارض انی یکون له ولد ولم تکن له صاحبة و خلق کل شیء و هو بکل شیء علیم) Âyet-i Celîlesi'nin pek ulvî beyânâtı da pek mühim bir ihtârı hâvîdir.

Ya'nî «Gökleri, yeri misilsiz olarak yaratan O'dur. O'nun nereden çocuğu bulunur ki, O'nun zevcesi yoktur ve her şey'i O yaratmıştır ve O her şey'i hakkiyle bilir. Artık O bütün mükevvenâtın hâlikı iken O'nda babalık, evlâdlık nasıl tasavvur olunabilir?»

4 — Fıkıh İlmi :

İbâdetlere, hukuka, cezâ işlerine, İslâm siyâsetine âid mes'elelerin, düstûrların en birinci feyyaz menba'ı Kur'ân-ı Mübîn'dir. Bu husûslarda bütün Müctehidlerin feyz iktibâs ettikleri en büyük hikmet mecellesi, adalet mecmû'ası Kur'ân-ı Kerîm'dir.

Allâhu Teâlâ'ya yapacağımız kudsî ibâdetleri ta'yîn eden, insanların karşılıklı vazifelerini, haklarını her selîm akıllı kimsenin takdir ve tebcîl edeceği bir tarzda bildiren Kur'ân-ı Azîm'dir.

İçtimâî hayâtın fevkal'âde bir intzâm dâiresinde devâm edebilmesi için tatbiki i'câbeden cezâ esaslarını, derin hikmetleri mutazammın bir halde beyân eden Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'dır.

Müslümanların büyük bir kuvvetle önemli bir şükûh ve satvetle yaşayabilmeleri için düstûrü'l-amel olacak şey'leri emir ve tebliğ eden de yine Kur'ân-ı Hikmet-Beyân'dır. Bu husûsta yalnız teberrük için: (و عدو الهم ما استطعتم من قوة و من رباط الخيل) Âyet-i Celîlesi'ni okumakla iktifâ ediyoruz.

5 — Usûl-i Fıkıh İlmi :

(Usûliyyûn) ünvânını alan bir kısım İslâm âlimleri, Usûl-i Fıkıh denilen müdevven bir ilmin kaidelerini tanzîm, bâblarını, fasıllarını tertîb, hükümlerini tebyin husûsunda Kur'ân-ı Mübîn'den pekçok ilhâm almışlardır. Çünki Kur'ân âyetlerinin mübârek ma'nâları mülâhaza edilince bunlardan bir kısmının umûmî, bir kısmının da husûsî olduğu görülür. Kezâlik bunlardan bir kısmının birer hakıykı ma'nâyı, bir kısmının da birer mecâzî veya kinâî ma'nâyı muhtevî olduğu anlaşılır.

Kezâlik Kur'ân'ın âyetleri nâs, zâhîr, mücmel, müfesser, muhkem, müteşâbih, emir, nehiy, nâsih ve mensûh gibi kısımlara ayrıldığı gibi ba'zı âyetler de istikrâ', istishâb-ı hâl, kıyâs, temsîl gibi mütenevvi' delîl tarzlarını mutazammın bulunmaktadır.

Binâen-aleyh bunların hükümleri hakkında bir hayli mütalâalar, tedkîkler serdedilmiş, birtakım kaideler vaz' olunmuş, bu sâyede de şer'î delillerden şer'î hükümlerin nasıl istinbât ve istihrâç edileceğini bildiren Usûl-ı Fıkıh ilmi vücûde gelmiştir.

Ezcümle:

و هوالذى انزل عليك الكتاب منه آيات محكمات هن امالكتاب و آخر متشابهات

Âyet-i Celîlesi Usûliyyûn için büyük bir tedkikat sahası vücûde getirmiştir.

6 — Hikmetü't-Teşrî' İlmi :

Ma'lûmdur ki Kerîm Ma'bûdümüz, Alîm'dir, Hakîm'dir. İnsanları lihikmetin yaratmış, kendilerini bir kısım ibâdetlerle, vecîbelerle mükellef tutmuştur.

Şu da ma'lûmdur ki, Azîm Halikımız, kullarının ibâdetlerinden, tâatlerinden ganîdir. Ancak kullarının menfa'atleri içindir ki, uhdelerine bu vazifeleri tevcîh buyurmuştur.

Filhakiyka mükellef olduğumuz herhangi dînî bir vazîfemizi incelersek, bunların hiçbirini boş, gayesiz göremeyiz. Belki herbirinin dünyevî, uhrevî birçok fâideleri, maslahatları muhtevî olduğunu görürüz.

İşte bu fâideler, bu maslahatlar, o vazîfelerin teşrî' buyurulmasındaki yüksek hikmetler cümlesindendir.

Kur'ân-ı Mübîn, bu hikmetlerin bir kısmını sarâhaten bildiriyor, bir kısmına da delâleten işâret buyuruyor. Kurân-ı Kerîm'in bu husûstaki kudsî beyânâtından mülhem olan bir kısım İslâm âlimleri ise (Hikmetü't-Teşrî') ünvânîle bir ilim tedvîn etmişlerdir.

Binaen-aleyh bu ilmin birinci menba'ı da yine Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân olmuş olur.

Birkaç misâl :

A) Hak Teâlâ Hazretleri, insanlara birçok Peygamberler göndermiştir. Acabâ bunları göndermekteki hikmet nedir? İşte bu hikmeti رسلا مبشرين و منذرين لئلا يكون للناس على الله حجة بعد الرسل و كان الله عزيزاً حكيما Âyet-i Kerîme'si bildiriyor.

Şöyle ki: Peygamberlerin müjdelemek ve korkutmak hikmetine mebnî gönderildiklerine (Mübeşşirîn ve münzirîn) kelimelerîle işâret buyurulmuştur. İnsanların âhirette: «Ya Rabbî! Biz gafil idik, bizi irşâd edecek bir kimse yok idi, bu sebeple biz cehâlet içinde kaldık, seni bilemedik, vazîfelerimizi anlayıb yapamadık.» diye ma'zeret tarzında söz söyleyebilmelerine imkân bırakmamak hikmetine mebnî gönderilmiş oldukları da لئلا يكون Nazm-ı Şerîf'i ile sarâhaten beyân buyurulmaktadır.

B) Müslümanların Allâhu Teâlâ'ya, Peygamber Efendimize itâat etmeleri, münâza'alardan, muhâsamalardan kaçınmaları, kalben müttehid olma-

ları i'câbeder. Acabâ ne için? İşte bunun hikmetini Kur'ân-ı Kerîm bildiriyor:

و اطيعوالله و رسوله ولا تنازعوا فتفشلوا و تذهب ريحكم و اصبروا انالله مع الصابرين.

Evet... Hak Teâlâ'ya, Hazret-i Peygambere itâat edilmemesi, münâzalara, münâkaşalara meydan verilmesi, Müslümanların perîşân olmalarını, devletten, ni'metten mahrûm kalmalarını intaç eder. İşte böyle elîm bir âkibete uğramamaları hikmetine binâen itâatle, münâzaaları, çekişmeleri terk ile mükellef olmuşlardır. Aralarındaki birlik, kardeşlik ancak bu sûretle tecellî eder. Bakalarını ancak bu sâyede te'min edebilirler.

C) Ma'lûmdur ki namaz, pek kudsî bir farîzadır, bunun farziyyeti hakkında müteaddid âyetler vardır. Acabâ bunun bu kadar ehemmiyetli bir farîza olmasının hikmeti nedir? İşte bu hikmeti:

اتل ما اوحي اليك من الكتاب واقم الصلاة ان الصلوة تنهى عن الفحشاء والمنكر ولذكر الله اكبر والله يعلم ما تصنعون Âyet-i Kerîme'si bildirmektedir.

Evet... Namaz, Allâhu Teâlâ'nın zikrini muhtevîdir. Şerâiti dâiresinde kılınan bir namaz, sâhibini fahşâdan, münkerden, seyyielerden men' eder. Gafletten uyandırır, Hâlikına tevcîh eyler. Süflî düşüncelerden, duygulardan kurtarır, metîn, nûrânî bir îmâna erdirir.

D) Oruç da pek mühim bir farîzadır. Biz acabâ ne için bir müddet aç, susuz durmakla mükellef bulunuyoruz? İşte bunun hikmetini de: يا ايها الذين امنوا كتب عليكم الصيام كما كتب على الذين من قبلكم لعلكم تتقون. Âyet-i Celîlesi gösteriyor. Demek ki, oruç tutmaktaki başlıca hikmet, ittika imiş, kalblerimizde rikkat, merhamet, Allah korkusu gibi yüksek duyguların tecellîsini te'mîn imiş.

E) Hac da pek mühim bir farîzadır. Şerâitini hâiz olan her Müslüman, ömründe bir kere Mekke-i Mükerreme'ye giderek Beytu'llâh'ı ziyâret ile, Arafât'da Vakfe ile mükelleftir. Acabâ bu farîzada ne gibi hikmetler vardır? İşte

و اذن في الناس بالحج يأتوك رجالا وعلى كل ضامر يأتين من كل فج عميق ليشهدوا منافع لهم.

Âyet-i Kerîmesi bu hikmetleri nâtıktır.

Evet... Şüphe yok ki, Hac farîzası netîcesinde dünyevî ve uhrevî birçok fâideler elde edilmiş olur. Bu sâyede muhtelif ırklara, muhîtlere mensûb birçok Müslümanlar muayyen bir zamânda, mukaddes bir mekânda topla-

nırlar, Hak Teâlâ Hazretlerini bir arada Tesbîh ve Tehlîl ederler; aralarında bir muârefe husûle gelir. Muazzam İslâm âilesi a'zâsı, birbirinin hâlinden haberdâr olur. Bu vesîle ile de İslâm birliğini tecellî ettirmiş bulunurlar.

Bununla berâber Hac vazîfesi, seyâhatten beklenilen ahlâkî, iktisâdî fâideleri de ziyâdesîle te'mîn eder. Bu sebeble birçok fakirler, zaifler hakkında yardım da yapılmış olur.

Mösyö Mishar, (Müsâmere-i Kostantaniyye) ünvanlı Fransızca kitâbında Farîza-i Hacc'ı muhâkeme ve tedkîk ederken: «Eğer bundan hakkiyle istifâde olunursa dünya bir hükûmet olur.» demiş olduğunu Pertev Paşa bir makalesinde yazmıştır.

İntişâr-ı İslâm Tarihi müellifi İngiliz (T.V. Arnold) dahi Hacc'ın menfa'atlerini saydığı sırada diyor ki: «Mü'minlerin efkârı üzerinde bir hayât-ı müştereke hissi ve râbıta-i dîniyye dâiresinde bir uhuvvet te'sîri hâsıl etmek için hiçbir mehây-ı mezhebî bundan daha iyi bir tedbîr tasavvur edemezdi...»

F) Zekât, bir mâlî ibâdettir, müteaddid âyetlerde namaza mukarin olarak emrolunmuştur. O halde bu mühim farîzanın hikmet-i şer'iyyesi acabâ nedir? İşte bu hikmeti: خذ من اموالهم صدقة تطهرهم وتزكيهم بها Nazm-ı Kur'ânîsi beyân buyurmaktadır.

Evet... Zekât, tahârete, sâfiyyete, feyz ve berekete vesîledir. Sâhibinin kalbini tathîre, rûhunu tezkiyeye hizmet eder. Temiz yürekli bir kimse ise herkes hakkında fâideli, hayırhâh bir insan demektir. Hayırhâh insanlar ise herkesçe sevilir. Demek ki zekât, cem'iyyet efrâdı arasında hayırhâhlık duygusunu besliyor, mahabbet ve meveddet doğuruyor, binnetîce cem'iyyetin ahlâk bozukluğundan temizlenmesini, fevzâvî hallerden uzaklaşmasını te'mîn ediyor.

G) Cihâd da İslâm Dîni'nde bir vazifedir. Acabâ bunun meşrû'iyyetindeki hikmet nedir? İşte bu hikmeti: قاتلوهم حتى لا تكون فتنة و يكون الدين كله لله فان انتهوا فان الله بما تعملون بصير . Âyet-i Celîlesi haber veriyor.

Evet... Cihâdın meşrûiyyetindeki başlıca hikmet, İslâm varlığını müdafaadır; fitnenin, şer ve fesâdın zevâlini te'mindir. Hakiykî bir dînin insan-

lar arasında yayılmasına ve bu sâyede beşeriyyetin hidâyet ve saâdete nâiliyyetine hizmettir. Yoksa dünya için beyhûde yere kan dökmek, başkalarının yurdlarını ellerinden almak için değildir.

H) Müslümanlıkta öğüt vermek, ma'rûf ile emir, münkerden nehyetmek de pek ehemmiyetli bir vecîbedir. Hele günahkâr olmaya devâm edib duran kimselere içlerinden birtakım sâlih zâtlerin va'z ve nasîhatta bulunmaları ise pek lâzımdır. Acabâ bunun hikmeti nedir? İşte bu hikmet, şu âyet-i celîleden pek güzel anlaşılmaktadır:

اذ قالت امة منهم لم تعظون قوما الله مهلكهم او معذبهم عذابا شديدا. قالوا معذرة الى ربكم و لعلهم يتقون.

Evet... Yahudilerden bir tâife, sâhil ahâlîsinden bulunuyorlardı. Bunlar Cumartesi gününün kendilerine mahsûs olan hürmetini ihlâl, seyyielere ictisâr edib duruyorlardı. İçlerinden ba'zı sâlih zâtler de, bunlara öğüt vermeye devâm ediyorlardı. «Allâhu Teâlâ'nın ihlâk veya ta'zîb edeceği bu âsî kavme neden va'z edib duruyorsunuz?» diyenler bulunmuştu. O sâlih zâtler de: «Rabbınıza karşı bir ma'zeret olsun diye va'z ediyoruz, bununla berâber umulur ki onlar bununla uyanırlar, Hak'dan korkarlar, şu müstehik oldukları elîm âkibetten kurtulurlar.» demişlerdi. İşte felâh ve necâta nâmzed olan da bu va'z eden zâtlerdi. Nitekim diğer bir âyet-i kerîme de bunu nâtıktır.

7 — Hitâbet ve Mev'ize İlmi :

Şüphe yok hitâbet de, mev'izeler de bir kısım usûle, birtakım kaidelere, esaslara istinâd eder. Bunlar başlıbaşına bir ilim mevzûu teşkil etmektedir. İşte bu ilmin de en feyizli istinâd-gâhı Kur'ân-ı Mübîn'dir.

Ma'lûm olduğu üzere hıtâbet, mev'ıze, ötedenberi milletler arasında câri tefhîm ve tenvîr vâsıtalarından bulunmuştur. İleri gitmiş milletler arasında büyük hatîbler, vâizler yetişmiştir. Arablar içinde de câhiliyyet zamânında birtakım hatîbler yetişmiş, beliğâne nutukları îrâdetmekte bulunmuşlardır. Arabcanın genişliği, Arabların fıtraten talâkata mâlikiyyeti, aralarında bi'l-bedâhe kasîdeler tanzîm, hitâbeler îrâd edebilecek kimselerin zuhûruna yardım etmişti. Fakat bil'âhare Kur'ân-ı Kerîm nüzûle başlayıb da hikmet dolu âyetleri belâğat sâhasını tezyîne başlayınca fazîlet ve hakiykat âleminde Lâhûtî bir güneş tulû' etmiş, artık bütün edebî eserler, yük-

sek mev'izeler, bedî'î hitâbeler birer kandil gibi sönük bir halde kalmış, artık yüksek hatîbler, edîbler bu yeni nûr kaynağından istifâde ederek yazılarına, hitâbelerine başka bir lâtâfet, başka bir nezâhet ve cezâlet vermeğe başlamışlardır.

Muhitlerini irşâda çalışmak isteyen vâizler de, bu feyz menbaının va'de, vaîde, emsâl ve ibere, tahzîr ve tebşîre, haşir ve neşire, mebde' ve miâde, hisâb ve ikabe, cennet ve nâre dâir olan âyetlerinden müstefid olarak mev'izalerini müessir, vecd-âver bir hâle getirmeğe muvaffak olmuşlardır.

Bu mes'ud değişikliğin bir netîcesi olarak İslâm âleminde birçok kudretli hatîbler, vâizler yetişmiş, hitâbete, mevâize dâir binlerce eser te'lif edilmiştir.

Herhangi belîğ bir hitâbe, müessir bir mev'ize arasında birer münâsebetle îrâd edilen Kur'ân-ı Kerîm âyetleri, zerrîn levhaları bezeyen pırlanta elmaslar gibi, veya gök kubbesini aydınlatan mehtâblar gibi derhal kendisini gösterir, çevresinde bulunanlara başka bir lâtâfet, başka bir parlaklık vererek kendi Lâhûtî mümtâziyyetini muhâfaza eder durur.

Furkaan-ı Hakîm'in bir kısım âyetleri, hitâbelerin en yüksek nümûnelerini teşkil eder.

Kur'ân-ı Mübîn'in bir kısım hitâbeleri, o kadar lâtîf, ruh-perver, vecd-âverdir ki, bunların güzellikleri yanında en nûrânî sabahların lâtâfeti, en rengîn şafakların dil-nişîn manzaraları, en sevimli çiçeklerin câzib tarâvetleri pek sönük, pek renksiz, pek solgun bir halde kalır.

Yine Kur'ân-ı Azîm'in bir nice hitâbeleri, o kadar mehîb ,o kadar dehşetli, o kadar korkunçtur ki, bunların azametleri yanında denizlerin müthiş dalgaları, kasırgaların garîb gürültüleri, toprağın şiddetli tarrakaları pek sessiz, te'sirsiz, ehemmiyetsiz bir halde bulunur.

Hatîbü'l-Enbiyâ ünvânını hâiz bulunan Şu'ayb aleyhi's-selâm'ın kavmine îrâd ettiği bir hitâbeyi hâvî olan şu âyetlere dikkat etmeli ki i'tikadî, amelî, ahlâkî, içtimâî umdeleri ne kadar bedî, hakîmâne bir üslûb ile telkîn ediyor:

و الى مدين اخاهم شعيبا قال يا قوم اعبدوا الله مالكم من اله غيره قد جاءتكم بينة من ربكم فاوفوا الكيل والميزان ولا تبخسوا الناس اشياءهم ولا تفسدوا في الارض بعد اصلاحها ذلكم خير لكم ان كنتم مؤمنين. ولا تقعدوا بكل صراط توعدون. وتصدون عن سبيل الله من آمن به وتبغونها عوجا. و اذكروا اذ كنتم قليلا. فكثركم وانظروا كيف كان عاقبة المفسدين. وان كان طائفة منكم آمنوا بالذي ارسلت به و طائفة لم يؤمنوا فاصبروا حتى يحكم الله بيننا وهو خير الحاكمين.

Meâl-i Münîfi: «Medyen'e kardeşleri Şu'ayb'ı (gönderdik). Dedi ki: Ey kavmim! Allâh'a kulluk ediniz, sizin için O'ndan başka Tanrı yoktur. Size Rabbınızdan bir beyyine —Açık bir hüccet— gelmiştir. Ölçeği, terâzîyi tam tutun, nâsın eşyâsını (Haklarını) eksiltmeyin, yeryüzünü ıslahından sonra (Tekrar) ifsâd etmeyin, eğer bana inanır iseniz bu sizin için hayırlıdır. Bir de her caddede (Nâs)ı korkutarak ve Allâh'a inananları Allâh'ın yolundan men' ile o yolun eğriliğini isteyerek oturmayınız, hatırlayınız ki siz az kimseler iken sizi artırdı ve bakınız ki müfsidlerin sonu ne oldu? Eğer sizden bir tâife, kendisîle gönderdiğim hakiykate inanmış, bir tâife de inanmamış ise Allâhu Teâlâ aramızda hükm edinceye kadar sabrediniz. O hâkimlerin hayırlısıdır.»

Hak Teâlâ'nın ve Resûl-i Ekrem'in da'vetlerine icâbetin lüzûmu hakkında nâzil olmuş olan şu mübârek âyetlerin ihtivâ ettiği hakiykatı, ihtâr eylediği müstakbel tehlikeleri de bir kere mülâhaza etmeli ki, ne derece ibret-âmizdir, ne kadar intibâha sâikdır:

يا ايها الذين امنوا استجيبوا لله و لرسول اذا دعاكم لما يحييكم و اعلموا ان الله يحول بين المرء و قلبه و انه اليه تحشرون. واتقوا فتنة لا تصيبن الذين ظلموا منكم خاصة و اعلموا ان الله شديد العقاب. و اذكروا اذ انتم قليل مستضعفون في الارض تخافون ان يتخطفكم الناس فاويكم و ايدكم بنصره و رزقكم من الطيبات لعلكم تشكرون.

Meâl-i Şerîf'i: «Ey mü'minler! Sizi diriltecek (yaşatacak) bir şey'e da'vet ettiği zaman Allâh'a ve Resûlüne hemen icâbet ediniz ve biliniz ki Allâhu Teâlâ muhakkak kişi ile kalbi arasına hâil olur, (ona kendisinden de, kalbinden de daha yakın olub dilediğini hükmedebilir) ve elbette ona haşrolunacaksınızdır. Ve öyle bir fitneden sakınınız ki sizden yalnız zulmetmiş

olanlara dokunmakla kalmaz. (Belki hepinize birden dokunur) ve biliniz ki, Hak Teâlâ'nın ukuubeti muhakkak pek şiddetlidir. O zamânı da hatırlayınız ki siz pek az idiniz, yeryüzünde zaîf (âciz) sayılırsnız, nâsın sizi çarpıp tepelemesinden korkuyordunuz. Derken sizi barındırdı (Medîne'ye hicretle selâmete çıkardı) ve sizi yardımile te'yîd etti ve sizi temiz (Halâl) şeylerden merzûk buyurdu; tâki şükredesiniz.»

8 — Ahlâk İlmi :

Kur'ân-ı Mübin'in birçok âyetleri ahlâkî esasların, düstûrların en mükemmelini muhtevîdir. İnsanlara vazîfenin kudsiyyetini, hakkın korunması lüzûmunu, hayâtın gayesini, hayr-ı a'lânın neden ibâret olduğunu en güzel hakiykî bir tarzda gösteren Kur'ân-ı Kerîm'dir. Bu kudsî kitâbın gösterdiği ahlâk yollarından daha mükemmel hiçbir ahlâkî meslek, müessese bulunamaz.

Binâen-aleyh Ahlâk İlmi'nin de birinci istinâd-gâhı, şüphe yok ki, Kur'ân-ı Mu'ciz-Beyân'dır. Acabâ ان الله يأمر بالعدل Âyet-i Celîlesi'nden daha cem'iyyetli bir ahlâk düstûru bulunabilir mi?

Acabâ خذ العفو وأمر بالعرف و اعرض عن الجاهلين، Nazm-ı Celîli'ndeki ulvî ahlâk tavsiyelerinden daha fâideli ne tasavvur olunabilir?

Yaratılışın abes yere olmadığını gösteren ايحسب الانسان ان يترك سدى Nazm-ı Celîli ne kadar düşünülse az değil midir?

Doğru sözlü, doğru özlü olmanın lüzûmunu, yalancılığın, seciyesizliğin kötülüğünü gösteren,

يا ايها الذين آمنوا لم تقولون ما لا تفعلون. كبر مقتا عند الله ان تقولوا ما لا تفعلون.

Âyet-i Celilesi'nin dehşetli ihtârı karşısında insan titremeli değil midir?

İşte Kur'ân-ı Azîm, daha böyle nice ahlâk esaslarını, kaidelerini, tavsiyelerini, emirlerini câmi' bulunmaktadır.

9 — Tasavvuf İlmi :

İnsanların asıl saâdetleri nefislerini tezkiye ile ma'nevî kurbiyyete nâiliyyetten ibârettir. İslâmiyet'in birinci gayesi de beşeriyyet için bu saâdeti te'min etmektir. Bu husûs ile başlıca uğraşan ilim ise Tasavvuf'dur.

Fenâ, Bakaa, Huzûr, Havf, Heybet, Üns, Vahşet, Kabz, Bast, Zâhir ve Bâtın gibi İlm-i Tasavvuf ıstılahlarını teşkil eden kelimeleri, ta'birleri, Kur'ân-ı Mübîn'in pek kudsî bir sûrette ihtivâ ettiği görülmektedir. Bu cihetle Kur'ân-ı Azîm, Tasavvuf İlmi'nin de en birinci me'hazı, matla'-ı işrâkı bulunmuştur. Bu husûsta هوالاول والاخر والظاهر والباطن وهو بكل شئ عليم Âyet-i Celîlesi'ni zikretmek kifâyet eder.

Şunu da ilâve edelim ki Tasavvuf, Kal'den ziyâde Hâl'e âid bir ilimdir. Tasavvuf nâmına söylenilen her söz doğru değildir. Tasavvufun asıl mi'yârı Kur'ân'dır. Şer'î hükümlerdir. Biz esâsen bunlar ile mükellefiz, selâmetimiz, saâdetimiz bunlar ile kaimdir. Binâen-aleyh Kur'ân-ı Mübîn'e Şer'-î Şerîf'in açık, zâhir olan mukaddes hükümlerine uymayan sözler, te'viller bütün bâtıl şey'lerdir, hakiykî Tasavvufla aslâ alâkası yoktur.

Evet... İslâmiyyet'in hüviyyeti tamâmen açıktır, sarîhtir. Bunda gizli-kapalı, esrâr-engiz hiçbir şey' yoktur. Buna muhâlif olan herhangi bir Tasavvuf mesleği, mezleka-i akdâmdır. Ondan pek kaçınmak lâzımdır.

10 — Havâs İlmi :

Ma'lûmdur ki Allâhu Teâlâ ba'zı şey'lere, ba'zı zâtlere birtakım hassalar, fâideler, meziyyetler tevdî' buyurmuştur. Gözleri hakiykatlere açık olanlar, yakînen bilirler ki, bu maddiyât âleminin fevkında bir de ma'neviyyât âlemi vardır. Bu maddiyât sâhasında sayısız hâdiseleri vücûde getiren İlâhî Kudret, ma'neviyyât âleminde de nihâyetsiz şuûne = olurlara vücûd vermektedir. Bu ma'nevî şuûnun tecelliyâtı husûsunda ise Kur'ân âyetlerinin pek lâtîf te'sirleri vardır ki bu da Kur'ân-ı Kerîm'e Allâhu Teâlâ tarafından mevdû' bulunan hassalardan, meziyyetlerden ibârettir. Bu cihetledirki, bir kısım hastalıkların, rûhî hâdiselerin zevâl ve inkişâfı bâbında Kur'ân âyetlerini okumanın pek mu'ciz te'sirleri görülmektedir.

Ezcümle Fâtiha, Muavvezetyn Sûreleri'nin, Âyetü'l-Kürsî'nin ne büyük hassaları olduğu ehlince ma'lûmdur. Bir Hadis-i Şerîf'de: «Fâtihatü'l-Kitâb, ölümden başka herşey' için şifâdır.» buyurulmuştur. İbn-i Mes'ûd'un rivâyet ettiği bir Hadîs-i Şerîf'e nazaran bir zât, Huzûr-ı Nebevî'ye gelerek: «Yâ Resûlâ'llah, bana birşey ta'lîm et ki Hak Teâlâ o sebeble beni fâidelendirsin.» diye rica etmiş. Resûl-i Ekrem Hazretleri de: «Âyetü'l-Kürsî'yi oku; çünkü bu âyet, seni ve senin zürriyetini, hâneni, hattâ hânenin çevre-

sindeki evleri de hıfzeder.» diye buyurmuştur. Diğer bir Hadîs-i Şerîf'in meâlîne göre de, herhangi bir nâ-hoş hâle tutulan kimse: فنادى فى الظلمات

ان لااله الا انت سبحانك انى كنت من الظالمين

Âyet-i Kerîme'sini okursa o halden halâs olur.

Resûl-i Ekrem Efendimiz, göğüs ağrısından şikâyette bulunan bir zâte şöyle buyurmuştur: «Kur'ân oku, Allâhu Teâlâ Kur'ân hakkında

و شفاء لما فى الصدور buyurmuştur.»

Beyhakî'nin naklettiği bir Hadîs-i Şerîf'e nazaran: ماشاءالله لا قوة الا بالله

Nazm-ı Celîli'ni okumak; mal, evlâd gibi herhangi bir ni'metin ölümden başka bütün âfetlerden selâmetine vesîle olur.

Bir Hadîs-i Şerîf'e göre de, deniz yolculuğu yapan bir Müslümanın, gemiye binerken:

(بسم الله مجريها ومرساها ان ربى لغفور رحيم)، (وما قدروا الله حق قدره) Âyetlerini

okuması, gark olmaktan kurtulmasına vesîle olur.

Neseî'nin naklettiği bir Hadîs-i Şerîf'e göre de, her gece Tebâreke Sûresi'ni okuyacak bir mü'min, kabir azâbından kurtulur.

Vel'hâsıl, Kur'ân-ı Azîm, Havâs İlmi'nin de en birinci istinâd-gâhı bulunmuştur.

Kur'ân'ın havassı hakkında İmâm-ı Gazâlî, İmâm-ı Şâfiî gibi büyük âlimlerin te'l'fâtı vardır.

11 — Rü'yâ İlmi :

Ma'lûm olduğu üzre rü'yâ, bir sırdır; rûhî hâdiselerden biridir. Uyku hâlinde görülen birtakım hâdiseler, birtakım garîb manzaralar, âlemler rü'yânın rûhî bir hassa, ma'nevî bir hâlet olduğunu gösterir.

Acabâ bütün rü'yâlar birer hakıykat mıdır? Yoksa mücerred hayâlâttan mı ibârettir?

Hayır, bütün rü'yâlar, birer hakıykat değildir. Fakat bütün - bütün hayâlâttan ibâret de değildir. Belki birtakım rü'yâlar, birer hakıykattır. Bunlara (Sâdık Rü'yâlar) denir. Birtakım rü'yâlar da hayâlâttan ibâret; bâtıl şey'lerdir. Bunlara da (Adgaas-ı Ahlâm) = (Karışık Rü'yâlar) denir. Şöyle ki: Nefs-i Nâtıka denilen rûh-ı insânî, hadd-i zâtinde bir idrâk-ı mahzdan ibârettir. Kendisine Emir Âlemi'ndeki birtakım hakıykatler münkeşif olur.

Ancak cismâniyyet ile, hassalar ve kuvvetler ile alâkadar oldukça hassasından mahrûm kalır; birtakım hakıykatlere muttali' olamaz. Vaktâki a'sâb ve kuvâya vakit vakit fütûr gelerek istirâhat için rûh-ı hayvânî, kalbe çekilince zâhirî hâsseler muvakkaten muattal olur. Artık bu hâlden bil'istifâde rûh-ı insânî, cismânî alâkalardan soyularak kendi âlemine, Âlem-i Emr'e, Âlem-i Misâl'e ittisâl eder. O âleme lâyık olan hakıykatleri kabûle müste'id olur. İdrâk edebildiği hakıykatler ile geri döner, cismânî âleme rücû' ederek yüklenmiş olduğu ma'lûmatı kuvve-i mütehayyileye atar. Bu kuvvet de o ma'lûmâtı münâsib birer sûretle tasvîr ederek hiss-i müştereke tevdî' eder. Artık uyuyan kişi bunları mahsûs şey'ler hâlinde, şeklinde görür. Bu veçhile de Sâdık Rü'yâ'lar vücûda gelmiş olur.

Bâtıl Rü'yâlara gelince: Bunlar, gündüzleri gördüğümüz şey'lerin, uğraştığımız işlerin, yaptığımız kuruntuların birer hayâlidir. Bunlar hayâlî birer kisveye bürünerek uykuda karşımıza çıkmış şey'lerdir. Bunlar hayâtın rûh-fezâ, veyâ tâkat-fersâ hâlleri netîcesi olarak birer hayâlî sûrette uykuda görülen ve asl ve esâsı olmayan şey'lerden başka değildir.

Demek ki sâdık bir rü'yâ: Rûh-ı insânîden kuvve-i mütehayyileye mütenezzil ve mün'akis olan hayâlî sûretlerdir ki, bir hakıykate sarâhaten veyâ işâreten delâlet eder.

Bâtıl rü'yâlar ise yakaza hâlinde mütehayyilenin hayâl ve hâfızaya bırakmış olduğu suver-i dimâğıyyeden ma'hûzdur. Hiçbir hakıykata delâlet etmez. Ta'bîri kabil olmaz. Bu hâlde bu iki kısım rü'yâ arasındaki fark açık bulunmuş oluyor.

Yukarıda da işâret edildiği üzere kuvve-i mütehayyilenin hiss-ı müştereke bıraktığı ma'lûmat sûretleri ba'zan açık, vâzıh bir tarzda olur. Bunlar ta'bîrden müstağnîdirler. Ba'zan da münâsib birer sûrette, birer misâlî, remzî şekilde bulunur. Bunlar ise ta'bîr ve te'vîle muhtaçtır.

İşte bu ta'bîr için birtakım küllî kaideler mevcuddur. Bu kaidelere tatbîkan rü'yâ ta'bîr edilir; ya'nî rü'yânın neye delâlet ettiği gösterilir. Meselâ: Rü'yâda görülen süd ilm ile, ay ve güneş devlet ile, deniz saltanat veya menfaat ile, yılan adavet ile ve yerine göre hayât ile veya sırrı saklamakla te'vîl olunur. Bu sûretle de (Ta'bîr-i Rü'yâ ilmi) tedvîn edilmiştir.

Bu, nefsânî tahayyülât ile gaybî umûr arasındaki münâsebetleri bildiren bir ilimdir. Bu ilm ile nefsânî tahayyüllerden hâriçte olan nefsânî hallere veyâ âfâkta cârî bulunan şuûna istidlâl olunur.

Rü'yâların ta'bîrleri, zamâna, mekâna, şahıslara göre değişebilir. Muabbir olan zât, birtakım karînelerden istidlâl eder, teşbîh ve tanzîr kuvvetile bakarak rü'yâyı ona göre te'vîl eyler. Bununla berâbet muhabbirde fıtrî bir kabiliyyet de lâzımdır, ki rü'yânın ta'bîri kalbine lâyık olsun.

İşte Kur'ân-ı Mübîn, bu rü'yâ te'vîli husûsunda da dikkat ve isti'dât sâhiblerine bir nice ilhâmlarda bulunmakta ve bir kısım misâller göstermektedir.

Meselâ: لقد صدق الله رسوله الرؤيا بالحق لتدخلن المسجد الحرام ان شاء الله آمنين Âyet-i Kerîmesi bildirdiği üzere Resûl-i Ekrem sallâ'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz, Mekke-i Mükerreme'ye Ashâb-ı Kirâm ile berâber emîn bir halde girmiş olduklarını rü'yâlarında görmüşlerdi. Bu, te'vîle muhtaç olmayacak açık bir rü'yâ idi. Filvâkı' ahâren görüldüğü gibi tahakkuk etti.

Kezâlik :

اذ قال يوسف لابيه يا ابت انى رأيت احد عشر كوكبا والشمس والقمر رأيتهم لى ساجدين.

Âyet-i Celîlesi nâtık olduğu üzere Yûsuf Aleyhi's-selâm, onbir yıldız ile güneşin ve ayın kendisine secde ettiklerini rü'yâsında görmüştü. Bu rüyâ ise, remzî bir şekilde görülen rûyâların parlak bir misâlidir. Hazreti Yusuf'un babası ile anası güneş ile ay, kardeşleri de yıldızlar ile tasvîr edilmişti. Yusuf Aleyhisselâm'ın kardeşlerinin bu rüyada semâyı bezeyen ve birer kudret bedîası olan yıldızlar ile tasvîr edilmeleri kendilerinin yüksek makamlarına delâlet etmekte ve kendilerinden beşeriyyet hasebîle sâdır olan bir kötü hareketten dolayı haklarında dil uzatmanın doğru olamayacağı nüktesini işrâb eylemektedir.

Rü'yâ hakkındaki bu yazılarımıza şunu da ilâve edelim ki; ba'zı rü'yâlar da vardır ki, şeytânın ilkaâtından sayılır. Bunlar insanın kalbine hüzün ve keder bırakmak için vuku'bulan gayr-i Rahmânî rü'yâlardır.

Sahîh-i Müslim'de mevcûd bir Hadîs-i Şerîf'de beyân olunduğu üzere sâlih rü'yâ Allah'dandır, fenâ rü'yâ ise şeytandandır. Bir kimse rü'yâsında kerîh birşey görünce sol tarafına üflemeli, Allâhu Teâlâ'ya şeytandan sığınmalı ve bunu kimseye söylememelidir. Bundan kendisine zarar gelmez. Bil'akis güzel bir rü'yâ görünce de bununla istibşâr etmeli, ve bunu yalnız sevdiğine söylemeli.

Birgün Resûl-i Ekrem Efendimiz'in Huzûr-ı Saâdeti'ne gelen bir a'râbî, rü'yâda başının kesilmiş olduğunu söylemiş. Nebiyy-i Zî-Şân Efendimiz de: «Şeytanın seninle rü'yâda olan oynaşmasını söyleme.» diyerek a'râbîyi bu gibi rü'yâları nakilden men' buyurmuştur.

Velhâsıl bir kısım rü'yâlar asılsız tahayyülâttan, bir kısım rü'yâlar da gayb âlemine âid hakîkatlerden ibârettir. Bu husûsta te'lif edilmiş bir hayli kitablar vardır.

12 — Belâğat İlmi:

Belâğat ilminin de en feyyaz kaynağı şüphe yok ki,Kur'ân-ı Kerîm'dir. Çünkü Kur'ân-ı Mübîn'in hiçbir veçhile tanziri kabil olmayan fasâhat ve belâğati, rikkat ve cezâleti, ifâdesindeki zînet, üslûbundaki ulviyyet, âhenk ve lâtâfet edîblerin, belîğlerin hayret nazarlarını celb etmiş, bu edebî mu'cizenin güzelliklerini, bedîalarını mümkün mertebe gösterebilmek için Belâğat İlmini tedvîne lüzûm görülmüştür.

Filhakîka Kur'ân-ı Azîm'den istifâde edilerek bu ilim tedvîn edilmiş, bu ilme dâir birçok kitablar te'lîf edilmiştir.

Ma'lûm olduğu üzere Belâgat İlmi, Maânî, Beyân, Bedî, kısımlarına ayrılır. Şöyle ki: Söylenilen veyâ yazılan bir sözün makamına, muktezây-ı hâle muvâfık düşmesi belâğat îcâblarındandır. Meselâ: Zihni hâlî bir kimseye karşı söylenilecek bir söz ile müterediddid veyâ münkir bir şahsa karşı söylenilecek bir söz bir tarzda olamaz.

Kezâlik ba'zı yerlerde i'câza, ba'zı yerlerde müsâvâta, ba'zı yerlerde ıtnâba lüzûm görülür; ya'nî söz ya kısaca, veyâ maksada kâfî derecede veyâ bir maslahata mebnî biraz uzunca söylenir. Ba'zı ibârelerde de müsned, ya müsnedün-ileyh veyâ başka bir kayıd mezkûr veyâ mahzûf olur, ya muarref veyâ münekker bulunur.

Kezâlik şükûr ve senâ, va'd ve teşvîk, tebrîk ve tehniyet makamında îrâd edilecek sözler, şikâyet makamında, vaîd ve tehdît makamında, teslîyet ve ta'ziyet makamında söylenecek sözler kabîlinden olamaz.

İşte kelâmın bütün bu gibi havâssından, mezâyâsından bahseden, (İlm-i Maânî) dir. Kur'ân-ı Mübîn ise bu husûslarda bütün belâgat eserlerinin fevkında bir mümtâziyyeti hâiz bulunmaktadır.

Herhangi bir maksadı muhtelif üslûblardan birîle beyân etmek, maksadın vuzûh veya hafâsını te'mîn için kâh hakîkat ve kâh mecâz, kinâye, teşbîh yolile merâmı ifâde eylemek de belâğat muktezâsıdır.

Ba'zı maksadlar vardır ki doğrudan doğruya sarîh, hakîkî lâfızlar ile ifâde edilmesiîcâbeder. Ba'zı maksadlar da vardır ki bunları ifâde için kinâye, teşbih, istiâre gibi belâğat üslûblarından birine mürâcaata lüzûm görülür. Bu sâyede maksad daha canlı, daha müessir bir halde muhâtaba telkîn edilmiş olur. Bahusûs alelâde mevzû'lar hakkında sâde bir üslûb kifâyet ettiği halde yüksek mevzû'lar hakkında âlî veyâ müzeyyen bir üslûba mürâcaat lâzımgelir.

İşte sözün böyle inceliklerini bildiren, sözün vuzûh ve hafâ hassalarından bahseden, bir sözün hangi bir üslûb ile söylenmesi, yazılması muvâfık olacağını gösteren de (İlm-i Beyân)dır.

Kur'ân-ı Mu'ciz-Beyân, bu bâbda da bütün büleğânın eserlerine tefevfuk etmiş, herhangi bir mevzûu ifâde için mürâcaat ettiği mütenevvi' üslûblardan herbiri aynı derecede beliğ,bî-nazîr bulunmuştur.

Ba'zı sözler, yazılır; muktezây-ı hâle muvâfık, vuzûh ve münakkahiyyeti hâiz olduktan sonra cinâs, tersî', tevriye, hüsn-i ta'lîl gibi bir kısım Bedîî San'atlar ile tezyîn edilir. Bu sâyede sözün güzelliği, kıymeti bir kat daha artmış olur.

İşte sözlerin böyle Bedîî San'atlar ile tezyîn edilmesini bildiren de (İlm-i Bedî') dir. Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri bu bedîî meziyetler i'tibârile de her türlü tasavvurun fevkında bir güzelliği hâizdir.

Binâen-aleyh İslâm âlimleri, Kur'ân-ı Mübîn'in gerek muktezây-ı hâle riâyet, gerek herhangi mevzûu muhtelif üslûblardan birîle ifâde ve gerek edebî san'atlar ile bilâ tekellüf tezyîn husûsundaki mükemmeliyyetini mümkün mertebe isbât ve irâe için üç şu'beye ayrılmış olan (Belâğat İlmi)ni tedvîne tehâlük göstermişler, eserlerinde Kur'ân'ın âyetlerinden birçok misaller irâd etmişlerdir.

Meselâ: Maânî mes'elelerinden birine misâl olmak üzere (يٰسٓ) Sûre-i Celîlesi'ne bir bakalım. Bir şehre iki zât gidiyor; Allâhu Teâlâ tarafından kendilerine Peygamber olarak gönderilmiş olduklarını söylüyorlar. Şehir ahâlisi bunları tekzîb ediyor. Derken kendilerine bir Peygamber daha

iltihak ediyor. Şimdi o münkir ahâlîye sözlerini müekked olarak انا ليكم مرسلون diye irâd ediyorlar. Ahâlî yine inanmıyor, «Siz de bizim gibi insansınız.» diye tekzîbe devâm ediyor. Bu kere sözlerini yemin ile te'kîd lâmı ile de te'yîd ederek ربنا يعلم انا اليكم لمرسلون demeye mecbûr oluyorlar.

İşte muktezây-ı makam, böyle derece derece te'kîdi müstelzim olduğundan o Peygamberân-ı Âlî-Şân da sözlerini böylece te'kîdli olarak îrâd etmişlerdir.

Beyân mes'elelerine bir misâl olmak üzere de Hak Teâlâ'nın birliğini, Hâlikıyyetini, kudret ve azametini ifâde eden şu âyetlere bir bakalım:

(وما لى لا اعبدالذى فطرنى و اليه ترجعون، ان الهكم لواحد رب السموات والارض و ما بينهما ورب المشارق). (فسبحان الذى بيده ملكوت كل شئ واليه ترجعون)، (وما قدروا الله حق قدره والارض جميعا قبضته يوم القيمة والسموات مطويات بيمينه سبحانه وتعالى عما يشركون)

Görülüyor ki bu mübârek âyetler, bir ulvî hakîkati mütenevvi' üslûb ile ne kadar parlak, ne kadar müessir ve câzib bir halde beyân ediyorlar.

Bedî' mes'elelerine misâl olmak üzere de şu âyetleri bir göz önüne alalım: الرحمن على العرش استوى Âyet-i Celîlesi'nde (Tevriye) san'atı vardır. Çünkü İstivâ lâfzının karîb ma'nâsı olan istikrâr îhâm olunub baid ma'nâsı olan istîlâ irâde buyurulmuştur (1).

2) انا فتحنا لك فتحا مبينا ليغفر لك الله Âyet-i Kerîmesi'nde iltifat san'atı vardır. Çünkü لنغفر لك yerinde ليغفر لك denilerek tekellümden gaybete intikal olunmuş, bununla da mağfiretin Ulûhiyyet şânı olduğu nüktesine işâret buyurulmuştur (2).

3) وانه هو اضحك وابكى وانه هو امات واحيى Âyet-i Celîlesi'nde tıbâk san'atı vardır. Çünkü biribirine zıd olan اضحك ile ابكى ve امات ile

---

(1) Tevriye; karîb ve baid iki ma'nâsı olan bir lâfzı îrâd edib karîb ma'nâsı îhâm edildiği halde baîd ma'nâsını kasdeylemektir.

(2) İltifât; bir nükteye mebnî tekellümden, hitâbdan, veyâ gaybetten diğerine kelâmı nakletmektir. Meselâ o derken beni demeye başlamak gibi.

احی kelimelerinin arası bir kelâmda cem' edilmiştir (1).

4) والذی هو یطعمنی و یسقین واذا مرضت فهو یشفین Âyet-i Kerîmesi'nde tashîf, başka ta'bîr ile cinâs-ı hat vardır. Çünkü یسقین ile یشفین kelimeleri yazıca müsâvî, noktaca muhâliftir (2).

5) ولقدارسلنا فیهم منذرین فنظر کیف کان عاقبةالمنذرین. Âyet-i Celîlesi'nde cinâs-ı muharref vardır. Çünkü birinci منذرین ile ikinci منذرین arasında hareke i'tibârîle ihtilâf vardır (3).

6) وهم یحسبونانهم یحسنون صنعا Nazm-ı Celîli'nde cinâs-ı hat ile cinâs-ı muharref toplanmıştır.

7) افی قلوبهم مرض ام ارتابوا ام یخافون ان یحیف الله علیهم ورسوله بل اولئك هم الظالمون

Âyet-i Celîlesi'nde nezâhet san'ati vardır. Çünkü Allâhu Teâlâ'nın da'vetinden kaçınanlar hakkında hicvi muhtevî olup fuhuş lâfızlarından, sebb ve şetm kelimelerinden tamâmen hâlî bulunmuştur (4). Kur'ân-ı Hakîm'in müstehık olanlar hakkındaki sâir hicâları da böyle nezîhânedir.

İşte bütün bu misâller, Kur'ân-ı Azîm'in belâğat ilmine ne kadar kudsî bir tecellî-gâh olduğunu göstermektedir.

13 — Mantık İlmi :

Kur'ân-ı Kerîm'in her âyetinde, mantığın en parlak tecelliyâtı müşâhede olunur.

Ma'lûm olduğu üzere Mantık, iki kısma ayrılmıştır. Bir kısmı (Sûrî Mantık) dır ki bunun kaidelerine riâyet edildiği takdirde zihin; fikir sâhasında hatâya düşmekten kurtulur. Diğeri (Tatbîkî Mantık = Usûliyyât)dır.

---

(1) Tıbâk; bir kelimede ağlamak - gülmek, ölmek - dirilmek gibi iki mütezâd lâfzı cem' etmektir.

(2) Tashîf; iki kelimedeki harflerin noktalarca ihtilâfıdır.

(3) Cinâs-ı muharref; kelimelerdeki harflerin hareke i'tibârîle ihtilâfıdır.

(4) Nezâhet; bir şahıs hakkındaki hicânın fuhuş lâfızlarından hâlî olmasıdır. Bir hâlde ki genç bir kız bile onu başkaları yanında hiçbir hicâb duymaksızın okuyabilir.

ki ilimlerin mâhiyyetlerinden, bu ilimleri elde edebilmek için ta'kîbi lâzımgelen yollardan, usûllerden bahseder.

Sûrî Mantık'ın esâsı, ittihâd ve tenâkuz mebdeidir. (Birşey' ne ise odur), (Birşey' kendisinin gayri değildir) düstûrları kat'îdir. Meselâ: (İnsan her zaman insandır, insan cemâd değildir). Bu hâlde (İnsan cemâddır) denilmesi tenâkuzu mûcib olacağından kabûle şâyân olamaz.

Sûrî Mantık; cins, nevi' gibi külliyât-ı zihniyyeden bahseder. Bu mantıkda iki müsellem mukaddimeden bir meçhûl netîceye intikal olunur ki buna Kıyâs = Ta'lîl denir. Meselâ: (İnsan mahlûktur. Her mahlûk ise bir yaradana muhtaçtır.) mukaddimeleri müsellemdir. Bunlardan: (Öyle ise insan da bir yaradana muhtaçtır.) netîcesine intikal olunur.

Ba'zan Kıyas'ın mukaddimelerinden biri veyâ netîcesi mahzûf olur. Bu tarzdaki Kıyas'a (Kıyas-ı Matvî) adı verilir. Meselâ: (Hilm bir fazîlet olduğundan memdûhtur.) denir. Bunun aslı: (Hilm bir fazîlettir. Her fazîlet ise memdûhtur, o halde hilm de memdûhtur.) şeklindedir. Muhâverâtta bu Matvî Kıyâs usûlü pek cârîdir.

Tatbikî Mantık'a gelince, bunun esâsı hâricî hâdiselere âid kanunları, illetleri araştırmaktır. İlimlerde tatbîk edilegelen (Terkîb ve tahlîl, müşâhede, tecrübe, istikrâ, temsîl, bürhân, faraziyye) gibi usûl ve menâhici göstermektedir.

İşte Kur'ân-ı Mübîn'in ulvî beyânâtı tedkîk edildiği takdirde gerek Sûrî Mantık'ın ve gerek Tatbikî Mantık'ın kaideleri veçhile birçok esasları, kıyasları ve sâir isbat yollarını mutazammın bulunduğu görülür.

Meselâ: قل هو الله احد Sûre-i Celîlesi'nde Allâh olan Zât-ı Ecell ve A'lâ'nın birliği, samediyyeti, vâlid ve mevlûd olmadan münezzehiyyeti ve hiçbir ferdin kendisine müşâbih, muâdil olmadığı beyân buyurulmaktadır. O halde Allâh, bu vasıfları hâiz olan Zât demektir. Bu evsâfı hâiz olmayanlar ise nâkıs olacaklarından Allâh olamazlar. Bu bir ittihâd mebdeidir. Selîm bir akl ise bu mebdei kabûle mecbûrdur; bu kabûl olundu mu artık herhangi bir mahlûka (Allah) demek tenâkuzdur.

Binâen-aleyh hadd-i zâtinde bir insan olan, bu cihetle bir vâlideden doğan, başka insanlara benzeyen Hazret-i Îsâ'ya Allâh demek bir tenâkuzdur. İşte bu tenâkuzu beyân için de لقد كفر الذين قالوا ان الله هو المسيح ابن مريم Âyet-i Celîlesi nâzil olmuştur.

Bu böyle iken Hıristiyanlar; hem Allâh birdir, derler, hem de (Eb, İbn, Rûhü'l-Kuds) nâmîle üç Allâh'a kail olurlar. Ve bunların birer müstakil Allâh olduğunu iddiâ ederler. Sonra da (Bu üçü, üç Allâh değil, bir Allâh'dır) zihâbında bulunurlar. Şimdi bu pek büyük bir tenâkuz değil midir?

Kur'ân-ı Kerîm, bu mantıksızlığı da: لقد كفر الذين قالوا ان الله ثالث ثلثة ,وما من اله الا اله واحد Âyet-i Celîlesile beyân buyurmaktadır.

Filhakîka bugün Hıristiyanların i'tikadlarına nazaran Bir, Üç'de, Üç, Bir'de olmak üzere bir Allâh vardır. Ya'nî Allâh üç değil birdir, fakat bir olmakla berâber üçtür. Şöyle ki; üç İlâhî Uknûm vardır: Baba, Oğul, Rûhü'l-Kuds, Allâhu Teâlâ —Hâşâ— bu üç Uknûm'un aynıdır. Fakat hiçbirinin münferiden aynı değildir. Üç Uknûm'un herbiri ise Allâh'ın aynıdır, Baba vâliddir, Oğul mevlûddur, Rûhü'l-Kuds de sudûr sıfatını hâizdir.

Katoliklere göre Rûhü'l-Kuds'ün iki sudûr menşe-i vardır ki o da Allâh olan Hâşâ— Peder ile İbn'in her ikisidir.

Ortodokslara göre ise bir menşei vardır ki o da yalnız Peder'dir. (سبحان الله) ne garîb i'tikad? ne büyük tenâkuz?

Kur'ân-ı Hakîm ise Hak Teâlâ'nın birliğini: (لو كان فيهما الهة الا الله لفسدتا) Nazm-ı Celîlile isbat etmektedir. Bu Nazm-ı Celîl, bir Kıyâs-ı Matvî hâlindedir. Diğer bir mukaddime ile netice ilâve edilince şu meâlde bir Kıyâs-ı İstisnâî şeklini almış olur: (Eğer göklerde ve yerde Allâh'dan başka Tanrılar olsaydı bunlar bozulur, harâb olurlardı. Fakat bunlar bozulub harab olmamışlardır. O halde bunlarda Allâh'dan başka tanrılar yoktur.»

Evet... yerlerin, göklerin, varlığı, intizâmı, âhengi, hâlikının birliğine şâhiddir. Müteaddid ilâhlar farz edildiği takdirde bunların bu muntazam varlığı kabil olamazdı. Nitekim İlm-i Kelâm'da (Burhân-ı Temanu') ve (Burhân-ı Tevârüd) sûretile bu mes'ele îzâh olunmuştur.

«Olmaz bir âsumân iki hurşîde cilvegâh»

İnsanların yaradılışlarını nâtık olan: ولقد خلقنا الانسان من سلالة من طين. ثم جعلناه نطفة في قرار مكين. Âyet-i Kerîmesi de Tahlîl ve Terkîb usûlünü mutazammındır. Bu Nazm-ı Mübîn'de insanların mebde' ve müntehâları gösterilmiş, muhtelif devreleri beyân olunmuş, mebde'den müntehâya ve müntehâdan mebde'e doğru bir tahlîl ve terkîb ameliyyesi yapılmış demektir.

Şu iki Âyet-i Kerîme de insanları Müşâhede Usûlü'nü tatbîka da'vet etmektedir:

اولم يروا كيف يبدأ الله الخلق ثم يعيده ان ذلك على الله يسير . قل سيروا في الارض فانظروا كيف بدأ الخلق ثم الله ينشئ النشأة الآخرة ان الله على كل شئ قدير.

Ma'lûm olduğu üzere müşâhede, hâdiselerin illetlerini, kanunlarını keşfedebilmek için hâdiselere dikkat nazarını tevcîh etmektir. Bu sâyede hakikat tecellî eder, hilkatin meziyyetleri anlaşılır. Rûh, kâinâtın mübdiini anlamaya muvaffak olur. İşte bu hikmete mebnîdir ki Hallâk-ı Kerîm Hazretleri kullarını —gözleri önünde açılmış bulunan— bu bedî' kâinâtı müşâhedeye da'vet etmekte, bu acîb, lâtîf mükevvenâta gafilâne bakıb duranları tevbîh buyurmaktadır.

«Olanlar feyz-yâb-ı intibah âsâr-ı kudretten
Alırlar hisse-i ibret temâşây-ı tabiatten»

Henüz meşhûd olmayan ba'zı hâdiseleri, daha meydana çıkmamış ba'zı halleri keşf ve izhâr edebilmek için çok kere Tecrübe Ulûlüne müracaat edilir. Güzelce yapılan tecrübeler bilgi sebeblerinden sayılır. Bugünkü müsbet ilimlerin en birinci istinâd-gâhıdır. İşte ولو شاء الله ما تلوته عليكم ولا ادراكم به فقد لبثت فيكم عمرا من قبله افلا تعقلون Âyet-i Celilesi de işbu Tecrübe Usûlü'nün ilim sebeblerinden, aklî delillerden olduğunu göstermektedir. Çünkü bu Âyet-i Kerîme'de Resûl-i Ekrem'in nübüvvetini, Kur'ân'ın Vahy'e istinâdını inkâr edenlere denilmiş oluyor ki; «Hazret-i Muhammed aleyhi's-selâmın kırk senelik hâyâtı sizin gözlerinizin önünde cereyan ettiğinden pek mükemmel bir tecrübe devresi husûle gelmiştir. Resûl-i Ekrem, senelerce sizin aranızda yaşamış olduğundan onun okuyub yazmamış, İlâhiyyat ile uğraşmamış olduğunu pekâ'lâ bilirsiniz. Artık aklınız yok mu? Hiç düşünmez misiniz? Muahharen Kur'ân-ı Mübîn gibi muazzam bir kitab getirmesi O'nun

Allâhu Teâlâ tarafından Nübüvvet'e, Vahy'e mazhar olduğunu isbât etmez mi?...»

«Berk urdu cemâlinde o ümmî-i yetîmin
En şa'şaalı nûru Hudâvend-i Alîm'in
Bir ders-i edeb verdi ki erbâb-ı Zekâya
Hayret verir âsârı fuhûl-i hukemâya»

و ما جعلنا لبشر من قبلك الخلد افائن مت فهم الخالدون.

Âyet-i Celîlesi de temsîlî, istikrâî ve muhtelif kıyas şekillerini mutazammındır. Şöyle ki: Bu Âyet-i Kerîme'nin meâl-i âlîsi: «Sen insan olduğun için öleceksin, onlar da insan oldukları için öleceklerdir.» diye tevcîh edilirse bu, bir temsîl olmuş olur. Bu, âdetâ «Küre-i arz muhtelif maddelerden mürekkeb olduğu için hâdistir. O halde böyle muhtelif maddelerden mürekkeb olan filân, filân küreler de hâdistir.» demek kabîlinden olur ki bu bir temsilden başka değildir.

«Vaktile dünyaya gelmiş olan insanlar birer birer irtihal etmişlerdir; hiçbiri için hulûd mukadder olmamıştır. O halde bir insan olan Hazret-i Muhammed de ve O'nun vefâtını arzû edenler de irtihâl edeceklerdir.» diye tevcîh edilse bu da bir istikrâ olmuş olur. Bu, âdetâ: «Bütün cisimler harârette inbisât ediyor, öyle ise altın da, bakır da inbisât eder.» demek mesâbesindedir.

Şâyet «Hiçbir insan için hulûd mukadder değildir. Hazret-i Muhammed de insandır, öyle ise onun için de hulûd mukadder değildir.» diye tevcîh eilse bu da bir kıyas olmuş olur. Bunun naziri: «Hiçbir mahlûk ezelî değildir, dünyâ da mahlûktur, o halde dünyâ da ezelî değildir.» cümlesidir.

Eğer: «Her insan irtihâl edecektir. Çünkü insanlar için ebedî yaşayış mukadder olmadığı şimdiye kadar gelib geçen insanların irtihâlîle sâbittir. Hazret-i Muhammed de insandır, o halde O da irtihâl edecektir.» tarzında tevcîh edilirse bu da bir (Kıyâs-ı Müdellel) olmuş olur. Bunun nazîri de şudur: «Her cisim hâdistir. Zirâ cisimler müellef olduğundan kadîm olamaz. Küre-i arz da cisimdir, öyle ise o da hâdistir.»

Velhasıl: Kur'ân-ı Kerîm'in birnice hakîkatleri mübeyyin ve müsbit olan âyetleri muhâverelere, hitâbelere uygun olmak için —muhtelif usûl

ve menâhicin birer hulâsası tarzında— şeref-nâzil olmuş, fakat pek geniş tevcihlere müsâid bulunmuştur.

14 — Riyâziyye İlmi :

Ma'lûm olduğu üzere adedden, umumiyyetle mikdârlardan ve cism-i ta'-limî = imtidâddan bahseden ve başlıca Hesâb, Cebir, Hendese kısımlarına ayrılan Riyâziyyât; Ulûm-ı Evâil'den = eski kavimlerden kalma bilgilerden sayılır. Bu gibi ilimler, âfâkiyyet vasfını hâizdir; yalnız bir millete hâs olmayıb beyne'l-milel müşterektir. Binâen-aleyh bu gibi ilimlere dâir uzun uzadıya ma'lûmat vermek dinlerin yüksek maksatlarından hâriçtir. Ancak Kur'ân-ı Mübîn, Riyâziyyât'a âid ba'zı hükümleri başka maksadlar dolayısîle ihtivâ etmektedir. Bâhusûs, mîrâs mes'eleleri vesîlesîle vârislerin terekelerden alacakları, nısıf, sülüs, rubu', südüs, sümün nisbetindeki hisselarını göstermektedir. Nitekim:

يوصيكم الله في اولادكم للذكر مثل حظ الانثيين فان كن نساء فوق اثنتين فلهن ثلثا ما ترك وان كانت واحدة فلها النصف...

Âyet-i Kerîmesi bu cümledendir.

Vârislere ve sâireye âid hıssaların tevzîi ise Hisâb İlmiine, bu ilmin nisbet kaidelerini bilmeye mütevakkıf olduğundan bu husûsta da nâsin haklarını korumak için kâfi derecede Hisâb İlmi'ni öğrenmek Müslümanlarca bir Farz-ı Kifâye'dir.

ولتعلموا عدد السنين والحساب. Nazm-ı Kur'âni'si, İlm-i Hisâb'ın kadrini yükseltmektedir. Bundan dolayıdır ki, Müslümanlar arasında riyâzî mes'eleler ile uğraşan, bu ilme dâir müteaddid eserler vücûde getiren birçok mütefekkir İslâm âlimleri yetişmiştir.

15 — Hey'et İlmi :

Ulu Yaradan'ımız yerlerde, göklerde kendi kudretine, azametine birer parlak bürhan olmak üzere milyonlarca bedialar yaratmıştır. Bu bedîalar, ötedenberi mütefekkir insanların, nazarlarını celbetmiş, bunların halleri, şekilleri, mikdarları, uzaklıkları incelenib ta'yîne çalışılmış, bu husûslara dâir birçok kitablar yazılmıştır. İşte bunlara müteallik mes'elelerin, kaidelerin, mütalâalar ile incelemelerin mecmûuna (İlm-i Hey'et) adı verilmektedir.

Kur'ân-ı Hakîm, bu husûslarda da insanlara rehber olmuş, insanların gözlerini göklere, yerlere celbetmiş, gözlerimize çarpan milyonlarca parlak ecrâmın gafilâne bir halde temâşâ edilmemesini emretmiş, bunlar hikmet ve maslahat üzere yaratılmış, Yaradan'ına şehâdet etmekte bulunmuş olduğunu ihtâr buyurmuştur.

Bu bâbdaki beyânât-ı Kur'âniyye; Hey'et İlmi'nin kıymetini yükseltmiş, Müslümanların arasında bu ilm ile uğraşanların çoğalmasına sebeb olmuştur. Hattâ namaz vakitlerini, Kıble cihetini ta'yîn husûsunda kendisine ihtiyâç görülen ve Hey'et İlmi'nin bir şu'besi sayılan (İlmü'l-Mevâkît) gibi şey'leri bellemek Müslümanlarca bir Farz-ı Kifâye bulunmuştur.

Şu da bedîhîdir ki; Kur'an-ı Mübîn'in gayesi, semâvi ecrâmın şekillerini, tavırlarını, mikdârlarını, bu'dlerini ta'yîn etmek, semâ tabakalarının şu mâhiyyette, bu mâhiyyette bulunduğunu bildirmek değildir. Belki kısmen müşâhede edebildiğimiz ve letâfetlerine, nûrâniyyetlerine meclûb bulunduğumuz semâvî ecrâmın birer kudret âyeti, birer azamet nümûnesi, birer Ulûhiyyet şâhidi olduğunu telkîn ile insanları tefekkür ve intibâh dâiresine celbetmektir.

Felekiyyat hakkındaki fennî nazariyyeler ne renk alırsa alsın; Pythagoras, Batlamyos, Kopernik, Aynştayn faraziyyeleri birbirlerini ta'kîb edib dursun, Kur'ân'ın yüksek beyânâtına, O'nun tesbit ettiği ulvî elvâhın mevcûdiyyetine bir mânia teşkîl edecek bir kıymeti hâiz olamaz.

Binâen-aleyh dâimâ tebeddülâta ma'rûz olan birtakım faraziyyelere, yarım müşâhedelere uygun gelsin diye bu husustaki âyetleri uzun uzadıya tefsîre, te'vîle kalkışmak meselâ Yedi Semâ'yı, Yedi Seyyâre'den ibâret gibi göstermek câiz olamaz. Günden güne vüs'at ve azameti daha güzel anlaşılarak akılları hayrette bırakan kâinât, nice seyyâreleri nice sâbiteleri kucağında besleyen, daha nice binlerce âlemlere tecelli-gâh olan bir kudret sâhasıdır. Artık semâvî, mukaddes bir kitâbın haber verdiği semâları inkâra veya te'vîle nasıl cür'et edilebilir?

Semâlara ve zemine dâir Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerinden birkaç misâl:

(١) الذين يذكرون الله قياما و قعودا و على جنوبهم و يتفكرون فى خلق السموات والارض ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانك فقنا عذاب النار .

Bu Âyet-i Kerîme, Hak Teâlâ'yı herhalde zikredenlerin, yerleri gökleri ibretle temâşâ ederek bunların abes yere yaratılmamış olduğunu anlayanların, bunlardaki kudret ve azameti müşâhededen münbais bir havf ve dehşetle Allâh'ın azâbını hatırlayarak O'nun Zât-i Akdesi'ne sığınanların kadirlerini yükseltmektedir.

(٢) والله ملك السموات والارض و الا الله لصير. الم تر ان الله يزجى سحابا ثم يؤلف بينه
ثم يجعله ركاما فترى الودق يخرج من خلاله و ينزل من السماء من جبال فيها من برد فيصيب به
من يشاء و يصرفه عن من يشاء يكاد سنا برقه يذهب بالابصار .

Bu Âyet-i Celîle'de Allâhu Teâlâ'nın Mâlikü'l-Melekût olduğunu bildiriyor. Bulutların, şimşeklerin, yağmurların, karların ve bu gibi sâir cevvi hâdiselerin nasıl vücûde geldiğini, nerelere dağılıb isâbet ettiğini göstererek gözlerimizi Kudret-i İlâhiyye'ye celbediyor.

(٣) تبارك الذى جعل فى السماء بروجا وجعل فيها سراجا وقمرا منيرا. وهو الذى جعل الليل
والنهار خلفة لمن اراد ان يذكر او اراد شكورا .

Bu Âyet-i Celîle de bildiriyor ki: Mukaddes, müteâli olan Ulu Yaradan'ımız, gökte seyyarelerin menzilleri mesâbesinde olmak üzere birtakım burçlar yaratmıştır. Semâ kubbesini ziyâdâr Güneş ile, nûrânî Kamer ile aydınlatmıştır. Bütün bunları Hakk'ın kudretini düşünen, ni'metlerine şükreden kimseler için bir intibah ve i'tilâ vesîlesi olmak üzere vücûde getirmiştir.

(٤) اولم يتفكروا فى انفسهم ما خلق الله السموات والارض وما بينهما الا بالحق واجل
مسمى و ان كثيرا من الناس بلقاء ربهم لكافرون .

Bu Âyet-i Celîle'de insanları gafletten men' ile kendi varlıklarını düşünmeğe da'vet ediyor. Bütün bu kâinâtın hikmete, maslahata mukarin olmak üzere yaratıldığını, bunların birer mukadder müddeti olub ba'dehu zevâle uğrayacaklarını bildiriyor, bu sûretle de âlemin kıdem ve bakaasına kail olan, semâların hark ve iltiyâmı kabul etmeyeceğine zâhib bulunan dehriyyûnu red etmiş bulunuyor.

(٥) والشمس تجرى لمستقر لها ذلك تقدير العزيز العليم . والقمر قدرناه منازل حتى
عاد كالعرجون القديم. لا الشمس ينبغى لها ان تدرك القمر ولا الليل سابق النهار و كل فى فلك
يسبحون .

Bu Âyet-i Kerîme'de Güneş ile Ay'ın ve sâir yıldızlardan herbirinin kendilerine mahsûs bir felekte, kendi müstekarrında veyâ cevelân-gâhında bir intizâm ve tertîb üzere hareket ve devrânda bulunduğunu bildirmekte, bunların birer semâda çakılı olub semânın hareketine tâbi' bulunduklarına dâir olan eski bir nazariyyeyi cerh eylemektedir.

(٦) امن جعل الارض قرارا و جعل خلالها انهارا و جعل لها رواسی وجعل بین البحرین حاجزاء
اله مع الله بل اکثرهم لایعلمون.

Bu Âyet-i Celîle'de yeryüzünün insanlar için ve sâir birçok hayât sâhibleri için lâtîf bir ikametgâh olduğunu bildiriyor. Bu yer sâhasının aralarından ırmakların akıb gittiğini, bunun üzerinde su ve ma'den hazîneleri olmak üzere yer yer dağların bulunduğunu gösteriyor, her iki denizin arasında bir hâciz, bir hâil bulunub bunların birbirine karışmadığını anlatıyor. Artık bu bedîaları yaradanın Hak Teâlâ'dan başka olamayacağını, buna rağmen birçok gâfil kimselerin bunu bilemediklerini beyân buyurmuş oluyor.

(٧) ان الهکم لواحد . رب السموات والارض وما بینهما ورب المشارق . انا زینا السماء
بزینة الکواکب.

Bu Âyet-i Celîle'de mukaddes Allâh'ımızın birliğini, göklerin, yerin ve bunların aralarındaki bütün mevcûdâtın Rabb'ı olduğunu bildiriyor. Güneşin bir sene içinde hergün başka matla'dan doğması cihetîle müteaddid meşrikların bulunduğunu, yıldızların da başımızın üstündeki gök kubbesi için birer zînet olduğunu hatırlatıyor.

Bütün bu mükevvenât Ulu Yaradan'ımızın birliğine, kudretine, azametine şâhiddir. Semâları, yerleri, milyonlarca parlak güneşleri, yıldızları ve dana nice binlerce âlemleri yaratan, yaşatan Kerîm Rabbimizin varlığında, birliğinde, büyüklüğünde hangi akıl sâhibi tereddüd edebilir?

«Varlığın bilmene ne hâcet Küre-i Âlem ile
Yeter isbâtına halk ettiği bir zerre bile»

16 — Tabiiyyât Denilen İlimler :

Tabiiyyât; cismânî ilimler, Tabiî İlimler diye iki kısma ayrılıyor. Cismânî İlimler Fizik ile Kimyâ'dır. Tabiî İlimler de Arziyât, Maâdin, Nebâtât, hayvânât. Teşrih ve Menâfiu'l-A'zâ ilimleridir.

Bütün bu ilimler, milletler arasında müşterektir. Bunlar, dünyevî bilgiler olduğundan bunların hakkında tetebbu'lar, tedkikler icrâsîle bunlardan istifâde yollarını keşf husûsunda akıl kâfidir. Binâen-aleyh bu ilimlere dâir uzun uzadıya ma'lûmat vermek dînin kudsî vazîfelerine dahil değildir. Şu kadar var ki, bu ilimlerin mevzu'larını = konularını teşkil eden maddeler, hâdiseler, Hallâk-ı Âlem Hazretlerinin kudretine birer bürhândır. Bunlarda tecellî eden hassalar, fâideler, Ulu Yaradan'ımızın hikmetinden, rahmetinden birer nişânedir. İşte bunların bu bakımdan düşünülmeleri diyânet fikrine inkişaf vereceği cihetle Kur'ân-ı Mübîn'de bu mevzu'lara dâir de pekçok âyetler vardır. Bunlara dâir birkaç nümûne kayd edeceğiz. Şöyle ki:

1) Fizik, cisimlerin —Sulb, mâyi', gaz gibi— nevi'lerinden ve bunların ağırlık, kızgınlık, eriyicilik, inbisat ve büzülmek gibi vasıflarından bahseder, bunlara âid âletleri, vâsıtaları gösterir.

2) Kimya, cisimlerin mürekkeb ve basit cluşlarını ve bunların hassalarını bildirir.

Bu iki ilim, san'atların yükselmeleri husûsunda pek büyük âmil bulunmaktadır. Harâret sebebîle cisimlere inbisât vermek, sulb cisimleri mâyi' hâline getirmek ve sâire birer fizik hâdisesidir.

Cisimleri teşkil eden unsurları meydâna çıkarmak, unsurları birer nisbet dâhilinde imtizâç ettirmek de birer kimyevî hâdisedir.

İşte Zü'l-Karneyn'in yapmış olduğu sed hakkındaki:

آتونى زبر الحديد حتى اذا ساوى بين الصدفين قال انفخوا حتى اذا جعله نارا قال آتونى افرغ عليه قطرا..

Âyet-i Celîlesi, bu iki kısım hâdiselere temas etmektedir.

Evet... Zü'l-Karneyn Hazretleri büyük demir parçalarını istif ettirerek bunları hararetle âteşîn bir hâle getirtmiş, sonra bunların aralarına erimiş bir halde bulunan bakırı akıttırmış, artık böylece birleşen demir parçalarından ahenîn bir sed vücûde gelmiştir. Bu cesîm ameliyye ise Fizik ve Kimyâ kanunlarına mutâbık bulunmuştur.

3) Arziyyât, yeryüzünün teşekkülâtından, tahavvülâtından, yerde türeyen kaynaklardan, ırmaklardan, denizlerden, rüzgârlardan, sarsıntılardan, hava boşluğunda beliren bulutlardan, buharlardan, gök gürlemelerinden, şimşeklerden, şimşek parıltılarından bahseder.

Küre-i arzın teşekkülü hakkında muhtelif nazariyyeler vardır. Bunlardan en mu'teber sayılan (Kant ve Laplas) nazariyyesine göre evvelce Güneş ile yer ve bütün seyyâreler bir kül hâlinde ve kürevî bir şekilde bulunmakta idi. Bunun merkezi, ziyâdâr: muhîti, donuk ve gaz, buhâr zerrelerinden ibâret idi. Fezâda dönen bu küre, harâretini uzak mesâfelere kadar yayıyordu. Nihâyet bu büyük kütlenin muhîtindeki gazlardan mürekkeb, sathî tabakalarından ba'zı parçalar koparak uzaklara gidiyor ve merkezin câzibesinden kurtulamadıkları cihetle yine asıl kütlenin çevresine dönmeye başlıyorlardı.

Bu kopan parçaların satıhları soğuma neticesi olarak kalınlaşıyordu. İşte bu süretle de merkezi teşkil eden büyük kütle Güneşten ibâret olub diğer parçalar da seyyârelerden ibâret bulunmuştur.

Bu seyyârelerden biri de bizim Küre-i Arz'ımızdır. Bunun üzerinde dağlar, ırmaklar, denizler ve sâire türemiştir.

Şimdi Kur'ân-ı Hikmet-Beyân'ın bu hususlaki ba'zı âyetlerini teberrüken okuyalım :

ما اشهدتهم خلق السموات والارض ولا خلق انفسهم وما كنت متخذ المضلين عضدا.

Evet... bu Âyet-i Celile mantûkunca insanlar, ne semâlar ile yerin, ne de kendi şahıslarının nasıl yaratıldığını müşâhede etmiş değildirler. O halde bunların nasıl yaratılmış olduklarını doğru bir veçhile bilmek ancak Ulu Tanrı'mıza mahsûstur ve O'nun bildirmesine mütevakkıftır. Artık bu husûslardaki beşeri bilgiler, mütâlâalar, birer nazariyyeden fazla bir kıymeti hâiz olamaz.

ثم استوى الى السماء وهى دخان فقال لها والارض ائتيا طوعا او كرها قالتا اتينا طائعين.

Bu Âyet-i Kerîme'de semânın evvelce dühan, yüksek bir buhar hâlinde bulunduğunu, sonra semâ ile arzın irâde-i ilâhiyye veçhile teşekkül eylediğini bildirmektedir.

اولم يرالذين كفروا ان السموات والارض كانتا رتقا ففتقناهما وجعلنا من الماء كل شئ حى
افلا يؤمنون.

Bu Âyet-i Kur'âniyye'de semâlar ile yerin evvelce bir kütleden ibâret olduğunu ve sonra bunların araları açılarak herbirinin başka bir varlık ka-

zandığını ve her diri şey'in sudan yaratıldığını bildiriyor ve insanların bu hakîkatleri im'ân-ı nazarla anlayabileceklerine işâret buyuruyor.

Kant ve Laplas, kendi nazariyyelerinin bu babdaki beyânât-ı Kur'âniy-ye'ye yaklaşmasîle pek ziyâde müftehir olabilirler.

وهو لذى مدالارض و جعل فيها رواسى و انهارا و من كل الثمرات جعل فيها زوجين اثنين يغشى اليل النهار ان فى ذلك لآيات لقوم يتفكرون.

Bu Âyet-i Kerîme'de yerin menfaatlerimize elverişli bir halde teşkil edildiğini, bunun üzerinde dağların, ırmakların ve her türlü çift çift mahsullerin vücûde geldiğini, gece ile gündüzün birbirini ta'kîb edib durduğunu nazar-ı ibrete vaz'ediyor. Mütefekkir milletler için bunlar da nice âyetlerin, alâmetlerin münderiç olduğunu beyân buyuruyor.

الله لذى سخر لكم البحر لتجرى الفلك فيه بامره ولتبتغوا من فضله ولعلكم تشكرون.

Bu Âyet-i Kerîme'de denizlerin ehemmiyetini, insanlara müsahhar olduğunu, beşeriyyetin menfaatlerine hizmet ettiğini gösteriyor; insanları şükür vazîfesine da'vet ediyor.

و انزلنا من المعصرات ماء ثجاجا لنخرج به حبا و نباتا و جنات الفافا.

Bu Âyet-i Celîle'de rüzgârların sıkıştırmasile bulutlardan yağmurların yağmakta olduğunu, bununla hayat sâhiblerinin, nebatların, çeşit çeşit ağaçları, çiçekleri muhtevî olan bahçelerin vücûde getirildiğini uyanmamıza vesîle olsun diye haber veriyor.

أامنتم من فى السماء ان يخسف بكم الارض فاذا هى تمور. ام امنتم من فى السماء ان يرسل عليكم حاصبا فستعلمون كيف نذير. ولقد كذب الذين من قبلهم فكيف كان نكير. أولم يروا الى الطير فوقهم صافات ويقبضن ما يمسكهن الا الرحمن انه بكل شىء بصير. أمن هذا الذى هو جند لكم ينصركم من دون الرحمن ان الكافرون الا فى غرور. أمن هذا الذى يرزقكم ان امسك رزقه بل لجوا فى عتو ونفور. أفمن يمشى مكبا على وجهه أهدى أمن يمشى سويا على صراط مستقيم. قل هو الذى أنشأكم وجعل لكم السمع والابصار والافئدة قليلا ما تشكرون. قل هو الذى ذرأكم فى الارض واليه تحشرون. ويقولون متى هذا الوعد ان كنتم صادقين. قل انما العلم عند الله وانما أنا نذير مبين. فلما رأوه زلفة سيئت وجوه الذين كفروا وقيل هذا الذى كنتم به تدعون. قل أرأيتم ان أهلكنى الله ومن معى أو رحمنا فمن يجير الكافرين من عذاب أليم. قل هو الرحمن آمنا به وعليه توكلنا فستعلمون من هو فى ضلال مبين. قل أرأيتم ان أصبح ماؤكم غورا فمن يأتيكم بماء معين.

Bu mübârek Âyetler'de Allâhu Teâlâ'nın kudretile yeryüzünde birtakım korkunç tahavvüllerin vücûde gelerek yerlerin yarılıb alt-üst olabileceğini bildiriyor. Şiddetli rüzgârların, kasırgaların önlerine gelen herşey'i söküb atabileceğini ihtar ediyor, suların çekilerek insanların medâr-ı hayâtları olan bu ni'metlerden mahrûm kalabileceklerini beyân buyuruyor. Tâki insanlar gafletten uyansınlar, nâil oldukları ni'metlerin kadrini bilsinler, bu ni'metleri kendilerine ihsan eden Ulu Yaradan'ı bilib O'na kullukta, şükür ve senâda devam etsinler.

Velhâsıl bu mukaddes âyetlerin bildirdiği bu hâdiseler, Arziyyât İlmi' nin mevzûunu teşkil eden ve Cenâb-ı Hakk'ın birer eser-i kudreti olan şey'-lerden ibârettir.

4) Ma'denler, yerin sînesinde bulunan altın, gümüş, bakır, kalay, demir gibi ma'denlerden bahseden fenne (İlmü'l-Maâdin) denilmiştir.

Ma'lûm olduğu üzere Küre-i Arz'da birçok ma'denler vardır. İnsanlar, bu ma'denleri keşfederek medeniyyet yolunda pek ilerlemişlerdir. Bâhusûs taş ve tunç devrelerini mütcâkıb demir devri başlaması üzerine insanlar arasında büyük bir terakkî yüz göstermiştir. Bugünkü gördüğümüz sınâî terakkiler bütün demir sâyesindedir. İşte:

و انزلنا الحديد فيه بأس شديد ومنافع للناس .

Âyet-i Kerîmesi de bu demir ma'deninin insanlar için ne kadar fâideli olduğunu beyân buyurmaktadır.

5) Nebâtât, yeryüzünü bezeyen, canlı mahlûklardan birçoklarının yiyeceğini teşkil eden nebâtlara âid husûsları bildiren, bunların şekillerini, bünyelerini, vücûde getirdikleri eserleri ve ayrıldıkları sınıfları gösteren fenne (İlmü'n-Nebâtât) denilir.

Nebâtlar, bir nevi' hayâta mâliktirler. Kendi gıdâalarını kökleri ve yaprakları vâsıtalarile topraktan, havadan alarak neşvünema bulurlar.

Nebâtların şahıslarına hizmet eden uzuvları üçtür: Kök, gövde, yapraklar. Nevi'lerinin bakasına hâdim olan uzuvları da üçtür: Çiçekler, meyvalar, tohumlar.

Nebatların sayıları pek çoktur. Bunların yüzelli binden ziyâde nevi'leri dikkat nazarına alınmıştır.

Nebatların bir kısmı Zâtü'l-Ezhâr = Çiçek Sâhibi, bir kısmı da Adîmü'l-Ezhâr = Çiçeksiz bulunmaktadır.

Şimdi Kur'ân-ı Kerîm'in bu nebâtlara âid ba'zı âyetlerini okuyalım:

وترى الارض هامدة فاذا انزلنا عليها الماء اهتزت و ربت وانبتت من كل زوج بهيج.

Bu Âyet-i Kerime gösteriyor ki: «Her hazânı müteâkıp nebâtât denilen otlar, kurur, mahvolur, yeryüzü bunlardan mahrûm kalır. Sonra bahâr olur, Hakk'ın kudretile yağmurlar yağmaya başlayınca yeryüzünde yeni bir hareket, bir canlanma başgösterir, toprak kabarır, her nevi'den güzel güzel, lâtif lâtif otlar, yapraklar, çiçekler, meyvalar vücûde gelir.

و فى الارض قطع متجاورات وجنات من اعناب و زرع و نخيل صوان و غير صوان يسقى بماء واحد و نفضل بعضها على بعض فى الاكل ان فى ذلك لآيات لقوم يعقلون.

Bu Âyet-i Kerîme'den de anlaşılıyor ki: Yer-yüzü biribirine yakın, muhtelif parçalara ayrılmıştır. Her parçanın tabiati, inbât kuvveti başkadır. Kimi ekime elverişli olur, bağ, bahçe yapmaya elverişli olmaz. Kimi de bağ ve bahçeye müsâid olur, zirâate müsâid olmaz. Yer-yüzünde üzüm bağları, ekin tarlaları, çeşidleri, asılları bir veyâ muhtelif hurma bahçeleri vardır. Bunların toprakları bir, suları bir olduğu halde nevi'leri, şekilleri, renkleri, lezzetleri, hassaları başka başkadır. Artık şüphe yok ki, bütün bunlar Kudret-i İlâhiyye'nin birer şâhididir, aklı başında olan kimseler için birer açık delildir.

فلينظر الانسان الى طعامه انا صببنا الماء صبا ثم شققنا الارض شقا فانبتنا فيها حبا و عنبا و قضبا و زيتونا و نخلا و حدائق غلبا و فاكهة و ابا و متاعا لكم و لانعامكم.

Bu Âyet-i Celîle'de bu husûstaki İlâhî ni'metleri ihtâr buyurmaktadır. Evet... Feyyâz-ı Kerîm Hazretleri yağmurları yağdırıyor, toprakları yararak nebâtları bitiriyor, buğday ve arpa gibi hubûbâtı, yoncaları, üzümleri, zeytunları, hurmaları, büyük-büyük bahçeleri, mer'âları, çeşid-çeşid meyvaları vücûde getiriyor. Artık insan; kendisinin istifâdesi için yaratılmış olan bu ni'metlere bakıb da Muazzam, Kerîm Yaradan'ına kullukta bulunmak i'câbetmez mi?

Velhâsıl bu mübârek âyetlerin bütün bu muhteviyâtı, Nebâtât İlmi'nin incelemekle uğraştığı en kıymetli mevzu'lardan ibâret bulunmuştur.

6) Hayvânât, hayâta, irâdî harekete sâhib olan mahlûklardan bahseden ilim şu'besine (İlm-i Hayvânât) denildiği ma'lûmdur. Hayât sâhibi olan mahlûkların en mükemmeli, en müstesnâsı insandır.

İnsan, bir güzellikler mecmûasıdır. Yaradılışının devreleri pek ibretlidir. Vücûdunun uzuvları pek mükemmeldir.

İnsan vücûdu, baş, gövde, kollar, bacaklar gibi kısımlara ayrılır. İnsanda göz, kulak, burun ve sâire gibi duygu uzuvları vardır. İnsan, rûhîle, akıl ve zekâsîle, yüksek duygularile, sâir hayât sâhiblerinden temâyüz eder.

Yer-yüzünde sâir zî-hayât mahlûklar ise pek çoktur. Kuşlar, ehlî, vahşî hayvanlar, balıklar, yerlerde sürünüb (Zehâif) ve sâire denilen hayvancıklar bu cümledendir.

Şimdi Furkaan-ı Hakîm'in bu mahlûklardan bir kısmına âid olan ba'zı âyetlerini okuyalım:

يا ايها لناس ان كنتم في ريب من البعث فانا خلقناكم من تراب ثم من نطفة ثم من علقة ثم من مضغه مخلقة و غير مخلقة لنبين لكم و نقر في الارحام ما نشاء الى اجل مسمى ثم نخرجكم طفلا ثم لتبلغوا اشدكم و منكم من يتوفى و منكم من يرد الى ارذل العمر لكيلا يعلم من بعد علم شيئا..

Bu Âyet-i Kerîme, insanın hilkat devrelerini ne mükemmel bir sûrette bildiriyor. Şöyle ki: Hallâk-ı Hakîm Hazretleri insanları evvelâ topraktan, sonra nutfeden, sonra donmuş katı kandan, sonra tamâm ve nâ-tamam hilkatte olan bir et parçasından —bizlere kudretini göstermek için— yaratmıştır.

Evet... O büyük Hallâk'ımız dilediği insanları ma'lûm bir müddete değin vâlidelerinin rahimlerinde bırakıyor, sonra onları birer çocuk olarak meydana çıkarıyor, kendilerini kuvvetli bir yaşa yetişinceye kadar büyütüyor. Sonra da içimizden ba'zıları daha gençken ölüyor, ba'zıları da hayâtın en zâif zamânı olan ihtiyarlık çağına eriştiriliyor. Tâki, bilginlikten sonra birşey' bilmez bir hâle gelmiş oluyor.

Bütün bunlar, Hak Teâlâ Hazretlerinin ilk önce yarattığı insanları öldürdükten sonra tekrar yaratabileceğine birer bürhândır.

والله اخرجكم من بطون امهاتكم لا تعلمون شيئا و جعل لكم السمع والابصار والافئدة لعلكم تشكرون.

Bu Âyet-i Celile'de insanların birşey' bilmedikleri halde vâlidelerinin rahimlerinden doğub meydana geldiklerini ve kendilerine göz, kulak, kalb gibi duygu, düşünce uzuvlarının inkişâfa mazhar olduğunu haber veriyor; bizleri şükrân vazîfesine da'vet buyuruyor.

والله خلق كل دابة من ماء فمنهم من يمشي على بطنه و منهم من يمشي على رجلين و منهم من يمشي على اربع يخلق الله ما يشاء ان الله على كل شيء قدير.

Bu Âyet-i Kerîme'de yer-yüzündeki hayvânâtın neş'etleri sûretini bildirmektedir.

Evet... Bu hayvânâtın asıl menşe'leri şudur. Bunlardan kimisi karnı üzerine sürünerek yürür, kimisi iki ayağile, kimisi de dört ayağile yürür durur.

Allâhu Teâlâ Hazretleri muazzam kudretile dilediklerini yaratır. Şüphe yok ki O herşey'e kadirdir. آمنا !

الاالذی جعل لکم لانعام لترکبوا منها منها تأکلون. و لکم فیها منافع و لتبلغوا علیها حاجة فی صدورکم و علیها و علی الفلك تحملون.

Bu Âyet-i Kerîme'de ihtâr buyuruyor ki: Allâhu Teâlâ Hazretleri, insanlar için dört ayaklı hayvanları yaratmıştır ki, üzerlerine binsinler ve ba'zılarının etlerinden yesinler. Bunlarda insanlar için daha nice menfaatler vardır.

İnsanlar onlara binerek gönüllerinin istediği, lüzum gördüğü yere kadar giderler. Karalarda bunlara, denizlerde de gemilere yüklenirler. Hak Teâlâ Hazetleri bizlere böyle nice kudretinin nişânelerini, parlak âyetlerini göstermektedir. Artık bunları kim inkâr edebilir?

Velhâsıl bütün bu yüksek beyânatta Hayvânat İlmi'nin başlıca mevzu'ları cümlesindendir, beşeriyyeti uyanmaya, düşünmeye, yaratılıştan haberdar olmaya sâik bulunmuştur.

7) Teşrîh ve Menâfiu'l-A'zâ', ma'lûm olduğu üzere insanların uzuvlarından ve bu uzuvların terekkübü keyfiyyetinden bahsetmek (Teşrîh İlmi)-ne, bu uzuvların vazîfelerinden, menfaatlerinden bahsetmek de (Menâfiu'l-A'zâ' İlmi) ne âiddir.

Şimdi bu iki ilmin başlıca mevzu'larını ihtivâ eden şu Âyet-i Kerîme'yi okuyalım:

و لقد ذرأنا لجهنم کثیرا من الجن والانس لهم قلوب لا یفقهون بها ولهم اذان لا یسمعون بها اولئك کالانعام بل هم اضل اولئك هم الغافلون.

Görülüyor ki, bu Âyet-i Kerîme, insanlarda kalblerin, gözlerin, kulakların bulunmasını beyân etmesîle Teşrîh İlmi'ne, kalblerin düşünüb anlamak, gözlerin bakıb görmek, kulakların dinleyib işitmek için yaratılmış olduğuna işâret etmesîle de Menâfiu'l-A'zâ' İlmi'ne temas buyurmuş, yaradılışlarındaki hikmetlere göre hareket etmeyenlerin saâdetten mahrûm, ebdî azâba müstehak olduklarını haber vermiş bulunmaktadır.

17 — Hikmetü't-Tekvin İlmi :

Bizim görüb göremediğimiz mükevvenât arasında abes yere yaratılmış birşey' bulunamaz. Herşey'in varlığında mutlaka gizli, âşikâr birçok mas-

lahatlar, hikmetler vardır. Her zerrenin varlığı bir varlığa müteveccihtir. Her hâdisenin zuhûru bir sebebe müsteniddir. Akıllı kimselerin vazîfeleri de bu mükevvenâtı müşâhede altına almak, herşey'de, her zerrede beliren san'at ve hikmet eserlerini anlamaya çalışmaktır. Çünkü Sani-i Hakîm olan Ulu Yaradan'ımızın varlığının, kudret ve azametinin birinci delîli bu mükevvenâttır.

Evet... şüphe yok ki: Bu mükevvenâttaki mükemmeliyyeti, fâideleri, hikmetleri anlamaya çalışan, bunları tefekküre dalan, bunlardaki bedîyi' ve garâibi güzelce düşünen kimseler, derhal Alim ve Hakîm olan bir Hâlik'ın büyük varlığına intikâl eder, kalblerinde yakîn nûrları parlamaya başlar, bunun neticesinde de hidâyete, ebedî saâdete nâil olurlar.

İşte bu hikmete mebnîdir ki, Allâhu Teâlâ Hazretleri Kur'ân'ın birçok âyetlerile insanları intibâha, kâinâtı tefekküre da'vet buyurmaktadır.

Nitekim bir âyet-i kerîmede:

(قل انظروا ما ذا فى السموآت والارض)

buyurulduğu gibi diğer bir âyet-i celîlede de:

افلا ينظروزالى اسماء فوقهم كيف بنيناها وزيناها ومالها من فروج .

buyurulmuştur.

Mükevvenâtın hikmetlerini, fâidelerini anlamak, Allâhu Teâlâ'yı ma'rifete vesîle olacağı cihetle ba'zı mütefekkir İslâm âlimleri bir kısım mahlûkatın vücûdlarındaki hikmeti, birtakım hâdiselerin sebeblerini mümkün mertebe göstermek için müteaddid kitablar yazmışlardır. Bu kitabların münderecâtı (Hikmetü't-Tekvîn) ilmini teşkil etmektedir. İmâm-ı Gazâli'nin (Kitabü'l-Hikme fî Mahlûkati'llâhi Azze ve Cell) ünvanlı eseri bu cümledendir. (Menâfiu'l-A'zâ) ilmi de işbu Hikmety't-Tekvîn İlmi'nin bir şu'besi demektir.

İslâm âlimleri hikmet-i tekvîn husûsunda Kur'ân-ı Hakîm'in ulvî beyanlarından pekçok müstefîd olmuşlardır. Bu cihetle Kur'ân-ı Azîm, Hikmetü't-Tekvîn İlmi'nin de en birinci menbaı bulunmaktadır. İşte birkaç misâl :

1) Acabâ bizim yaradılışımızda ne gibi bir hikmet vardır? Acabâ mebde' ve meâdden Murâd-ı /lâhi nedir? İşte bunlara şu Âyet-i Kerîme cevâb veriyor:

اليه مرجعكم جميعاً وعدالله حقا انه يبدءالخلق ثم يعيده ليجزى الذين آمنوا و عملوا الصالحات بالقسط والذين كفروا لهم شراب من حميم و عذاب اليم بما كانوا يكفرون.

Evet... bütün insanların dönüb girecekleri makam Huzûr-ı İlâhî'dir. Hak Teâlâ'nın va'di muhakkaktır; bütün insanları O yaratmıştır, sonra öldürecek, iâde buyuracak olan da O'dur. Tâki mükellef olanlar, bu dünyadaki, bu imtihan evindeki amellerinin mükâfâtına, mücâzâtına kavuşsunlar; İlâhî Adâlet tamâmile tecelli etsin; îmân edenler, güzel amellerde bulunanlar mükâfâta ersinler; Hakkı inkâr edenler de bu yüzden elîm azâblara uğrasınlar.

Demek oluyor ki: İnsanların hilkatlerindeki gâye, îmâna, güzel amellere nâiliyyet ve bu sâyede ebedî saâdete mazhariyyet imiş. İnsanların bu saâdetten mahrûm, pek elem verici azâblara ma'rûz olmaları da kendi kötü i'tikadlarının, isyânlarının bir netîcesi bulunuyormuş.

2) Acabâ geceler ile gündüzler neden birbirini ta'kib edib duruyor? Acabâ gök kubbesini yaldızlayan şu Güneş ile Ay'ın yaradılışlarında, şu sayısız parlak - parlak yıldızların vücûde gelmelerinde ne gibi hikmetler vardır? İşte bunların şu varlık sahâsına atılmış olmalarındaki hikmetleri de bu Âyet-i Kerîme bildiriyor :

فالق الاصباح وجعل الليل سكنا والشمس والقمر حسبانا ذلك تقدير العزيز العليم . وهوالذى جعل لكم النجوم لتهتدوا فى ظلمات البر والبحر قد فصلنا الآيات لقوم يعلمون.

Evet... Fâtır-ı Kudret, sabahlara inkişâf veriyor, gecelerin zulmetlerini açarak nûrânî sabahları vücûde getiriyor. Tâki insanlar için yaşamak, mâîşetlerini te'min etmek kabil olsun. Fakat gündüzlerin kesilmeksizin devâmı, tâkatleri eritecek olduğundan her gündüzü bir gece ta'kib ediyor; yorgun vücûdlar gecelerin tatlı kucaklarına atılarak râhat uykusuna dalıyorlar.

Güneş ile Ay ise muntazam bir yürüyüşe, deverâna sâhib bulunuyor. Bunların bu deverânı netîcesinde mevsimler, seneler, aylar, günler bilhisâb taayyün ediyor. Bunların altın ve gümüş gibi parlak şu'leleri uzvî hayâtı te'mîne hâdim bulunuyor. O lâtâfetli yıldızlar ise gecelerin karanlığını azaltmaya çalışıyor; denizlerde, karalarda seyâhat edenlere birer rehber vazîfesi görüyor; semâmızı bezeyib duruyor.

Bunların yaradılışlarında kimbilir daha ne kadar yüksek hikmetler vardır. Elverir ki biz bunları mümkün olduğu kadar düşünerek bunların Ulu Yaradanı'na kullukta bulunalım, ubûdiyyet secdelerine kapanalım.

3) Allâhu Teâlâ Hazretleri bütün insanları yaratmış, birtakım kuvvetleri, varlıkları ve daha nice hayât sâhiblerini çift - çift olarak insanlara müsahhar kılmış, insanlar bu sebeble karalarda, denizlerde seyr-ü sefer edebilmek için birçok nakil vâsıtalarına mâlik bulunmuşlardır. Bunlar birer İlâhî atiyyedir. Bunların ihtivâ ettiği hikmet ise şu Âyet-i Kerîme'den anlaşılmaktadır :

والذى خلق الازواج كلها و جعل لكم من الفلك والانعام ما تركبون. لتستووا على ظهوره ثم تذكروا نعمة ربكم اذا استويتم عليه و تقولوا سبحان الذى سخر لنا هذا وما كنا له مقرنين و انا الى ربنا لمنقلبون.

Evet... Sâni-i Hâkîm olan Allâh'ımız, bu nice canlı - cansız nakil vâsıtalarını bizlere müsahhar kılmış, tâki bunlara binerek hayâtî menfaatlerimizi elde etmeye çalışalım, sonra, nâil olduğumuz bu ni'metleri düşünelım, şu aczimizle berâber bizden pek kuvvetli olan şey'leri bizim pençe-i teshîrimize tevdi' buyurmuş olan Kerîm Hallâk'ımızı Tahmîd ve Tesbîhe gayret edelim ve bu dünyevî olan geliş - gidişimizden asıl büyük bir sefere, bir nakl-i mekâna mecbûr olduğumuzu hatırlayalım, Rabb'ımızın Huzûr-ı İzzet'ine gideceğimiz günü düşünerek ona göre tedârikli bulunalım. Ne büyük hikmet! Ne azîm inâyet!

4) Ma'lûm olduğu üzere Bedir Gazvesi'nde Ashâb-ı Kirâm, savaş bakımından muhâtaralı bir mevki'de kalmışlardı. Kendileri yorgun, susuz, uykusuz bir halde idiler. Derken uykuya daldılar, karşılarında hiç düşman yokmuş gibi korkusuz bir halde tatlı bir uyku geçirdiler. Bu arada yağmurlar yağdı, bulundukları yer salâbet kazandı.

İşte ehl-i îmân hakkında bu sûretle yüz gösteren Lûtf-i İlâhî'nin hikmetini de şu Âyet-i Kerîme göstermektedir:

اذ يغشيكم النعاس امنة منه و ينزل عليكم من السماء ماء ليطهركم به و يذهب عنكم رجز الشيطان و ليربط على قلوبكم و يثبت به الاقدام.

Evet... İnâyetlerine nihâyet bulunmayan Rabbımız, Peygamberinin o güzîde Ashâb'ına tatlı bir uyku vermiş, karşılarında düşman yok imiş gibi

tam bir emniyetle uykuya dalmışlar, tâki yol yorgunluğundan kurtulsunlar, zinde, kuvvetli bir halde düşman ile çarpışabilsinler. Sonra semâdan yağmurlar yağdırmış, tâki suya olan ihtiyaçlarından kurtulsunlar, Hak Teâlâ'nın inâyetine i'timâdları artsın, ihtilâm olanları yıkanarak temizlensinler, «Biz Müslüman olduğumuz halde neden böyle nâ-pâk bulunuyoruz?» diye kalben bir heyecan duymasınlar ve bulundukları yer askerî hareketlere elverişli bir hâle gelsin.

Demek ki bu hâdiselerin zuhûru bir tesâdüf eseri değilmiş, belki Allâh'ımızın mukaddes takdîrine müstenid olub saydığımız fâideleri, hikmetleri mutazammın imiş. Artık insanlara düşen odur ki birşey'e muvaffak oldukları zaman, bunu bir tesâdüf eseri veyâ kendi iktidârlarının bir semeresi bilmesinler, belki Hak Teâlâ'nın mahsûs bir lûtfu olarak telâkkî etsinler.

5) Târîhin muhtelif çağlarında yaşamış olan cem'iyyetlerin hallerine bakılacak olursa görülür ki bunlar vakıt vakit ni'metlere, nikbetlere uğramış durmuşlardır. Acabâ bunların başlarından geçen bu muhtelif hâdiselerin ne gibi hikmetleri vardır? İşte bu hikmeti de Benî-İsrâîl hakkındaki şu Âyet-i Kerîme haber veriyor:

وقطعناهم فى الارض امماً منهم الصالحون ومنهم دون ذلك وبلوناهم بالحسنات والسيأت لعلهم يرجعون.

Evet... Hak Teâlâ Hazretleri Benî-İsrâîl'i parçalamış asıl yurdlarından ayırmış, dünyanın her tarafına atmıştır. Bunların içinde — Müslümanlığı kabûl eden Abdu'llâh ibni Selâm gibi — sâlih kimseler bulunduğu gibi böyle olmayan kimseler de bulunmuştur. Allâhu Teâlâ Hazretleri bu kavmi vakit - vakit güzel ni'metler ile ve kötü - kötü hâdiseler ile imtihân buyurmuştur. Bunlar Cenâb-ı Hakk'ın birçok lûtuflarına nâil olmuş, defeâtla esâretten kurtulmuş, hâkimiyyet dâiresinde yaşamışlardır. Yine bunlar istîlâlara, felâketlere uğrayarak birçok sıkıntılar içinde asırlarca kalmışlardır. Tâki yaptıkları fenâlıklardan vazgeçsinler, Allâhu Teâlâ'nın lûtuflarını düşünerek utansınlar, kahrini düşünerek korksunlar ve bunun te'sîrîle Hakk'a dönsünler,inkâra, isyâna nihâyet vererek salâh kazansınlar.

Demek oluyor ki, insanların saâdetlerinde, felâketlerinde kendi hallerinin, hareketlerinin te'sîri var imiş. Allâhu Azîmü'ş-Şân'ın bu âlemdeki lûtfu da, kahrı da insanları uyandırmak, insanları, Hakk'a, hakîkata döndürmek gibi hikmetlere müstenid imiş.

Velhâsıl Kur'ân-ı Kerîm, birtefekkür dâiresinde okunursa insanların gözleri önünde daha böyle nice binlerce hikmetler tecellî eder durur.

18 — Siyer ve Târih İlmi :

Ma'lûmdur ki Kur'ân-ı Kerîm, insanların uyanmalarını, aydınlanmalarını, Hak'dan haberdâr olmalarını te'mîn için nâzil olmuştur.

Geçmiş ümmetlerin hallerine vukuf, büyüklerin hayâtlarına, birtakım esâfilin elîm âkibetlerine ıttıla' intibâha vesîle olacağı cihetle Kur'ân-ı Hakîm'in ba'zı sûrelerinde bu husûslara dâir pek ibret verici beyânât vardır.

Meselâ: Kur'ân-ı Mübîn'de Enbiyâ-i İzâm'dan yirmibeş veyâ yirmisekiz zâtin târih-i hayâtları hakkında kâfî derecede ma'lûmat verildiği gibi, Âd, Semûd gibi müşrik kavimlerin, Numrûd, Fir'avn gibi mülhid hükümdârların zâlimâne yaşayışları, ser-güzeştleri hakkında da ibret alınacak ma'lûmat verilmiştir.

Öteden beri birçok hakîmler, edîbler, ahlâkî, cinâî veyâ siyâsî mevzû'lar hakkında —okuyucuları üzerinde fazla bir te'sîr bırakmak için— hikâye tarzını iltizâm etmişlerdir.

Hakikî veyâ muhtel vak'aları büyüterek canlı bir halde tasvîr etmek, hikâye yazanların mesleğidir.

Evet... İnsanların bilgisine ve ahlâk i'tibârîle yükselmelerine hizmet etmek isteyen bir kısım kalem sâhibleri meselâ birtakım muâşakaların korkunç âkibetlerini, birtakım işret âlemlerinin hayâtı mahveden fecîalarını, birtakım gayr-i ahlâkî hareketlerin meş'ûm neticelerini, müessir bir sûrette göstermek için hikâye şeklinde yazıvermişlerdir.

İslâm zurefâsından ba'zı zâtlerin Mesnevî, Ma'nevî, Gülistân, Bostân, Bahâristân gibi kıymetli eserlerini hikâye tarzında ve mutasavvıfâne, edîbâne bir sûrette yazmaları da rûhlar üzerinde te'sîr îka' etmek düşüncesine müstenid bulunmuştur.

Bununla berâber birçok hikâyelerde muhâvere ve muhâtaba yolu ihtiyâr edilmektedir. Bu sâyede okuyanların hâdiseleri, şahısları bizzat görmüş gibi istifâdeleri te'mîn edilmiş, mütâlâaya olan şevkleri artırılmış oluyor.

İşte Kur'ân-ı Hakîm bu husûslarda da her türlü tasavvurların fevkında bir muvaffakiyyet göstermiştir.

Evet... Kur'ân-ı Mübîn, bir kısım hakîkî, pür-ibret vakaları kıssa hâlinde, fakat pek mûciz, müfid bir tarzda beyân ederek okuyucuların huylarını yükseltmeye, fikirlerini açmaya, bilgilerini doğru bir sûrettè artırmaya yardım etmiştir.

Bu kıssaların ba'zıları bir kısım sûrelerde birer münâsebetle ve başka-başka birer üslûb ile tekrar edilmiştir. Bu kıssaların böyle beyân buyurulmasında birçok hikmetler vardır. Ezcümle: Bu kıssalar, Resûl-i Ekrem Efendimiz'in Nübüvvetleri hakkında birer hüccettir. Çünkü kendileri evvelce meçhûlü olan bu kıssalara mahzâ Vahy-i İlâhî vâsıtasîle muttalî'- olmuştur. Bu kıssalar, Peygamber Efendimiz'in mübârek kalblerini tesbit ve tesliye fâidesini mutazammındır. Çünkü birkısım Enbiyâ-i İzâm'ın ümmetlerinden gördükleri ezâ ve cefâ hikâye edilerek Resûl-i Ekrem Efendimiz'in müteellim rûhlarına tesellî verilmiş ve atılmış olduğu mücâdele ve mücâhede hayâtında devâmı te'min edilmiştir.

Bu kıssalar, ümmetin uyanmasını, ibret dersi almasını te'min eder.

Bu kıssalar insanların vaktîle neler yapmış, ne gibi değişiklikler geçirmiş olduğunu anlatır; birtakım eski milletlerin dinî, içtimâî hallerini haber vererek hakîkati aydınlatır.

Bu kıssalar, birkısım büyük Peygamberlerin yüksek hasletleri, mücâhedeleri hakkında doğru ma'lûmat verir; bu sâyede hakîkat anlaşılmış, Tevratlar, İnciller gibi muharref kitabların haber verdikleri birtakım târîhî vak'alar tashîh edilmiş bulunur.

Biz burada kıssalara bir misâl olmak üzere Yûsuf Sûre-i Celîlesi'ni nazara alacağız.

Ma'lûm olduğu üzere bu mübârek Sûre'nin ihtivâ ettiği kıssa, (احسن القصص) ünvânını hâizdir. Yâ Rabbî! ne ulvî beyân, ne ibretli manzara, ne hitmet-karîn bir kıssa!

Yûsuf aleyhi's-selâmın târîh-i hayâtı, Tevrât'da da yazılıdır. Fakat Kur'ân-ı Mübîn'deki beyânât başka bir ulviyyeti hâizdir.

Hazret-i Yûsuf'un ser-güzeşti, Tevrât'da mücerred bir hikâye tarzında naklolunmaktadır. Kur'ân-ı Kerîm'de ise bu nezîh ser-güzeşt beyân olunurken âyetlerin aralarında veyâ sonlarında i'tikada, güzel amellere, ahlâka, nezâhet-i hayâta müteallik, pek fâideli, müessir cümleler ilâve buyurulmuş, beyân silsilesinin azameti, sâfiyyeti, semâvî âhengi insanları âdeta gaşy edecek bir halde bulunmuştur.

Bu Sûre-i Celîle'nin verdiği ilim ve irfân dersi, ahlâkî ve içtimâî terbiye her türlü tasavvurların fevkindedir. Biz burada bunlardan birkaçını şöyle muhtasarca bir tahlil edelim:

1) Yûsuf Sûre-i Celîlesi'nin evvelinde (انا انزلناه قرانا عربيا لعلكم تعقلون) Nazm-ı Şerîfile Kur.ân-ı Mübîn'in Arabca olduğu ve teakkul ve tefekkür için indirilmiş bulunduğu beyan buyuruluyor, bu sûretle de Hazret-i Yûsuf hakkındaki kıssanın düşünce ile, tefekkür ile okunması lüzûmuna işâret buyurulmuş oluyor.

2) Yûsuf Aleyhi's-selâm'ın daha çocuk iken tam bir safvet ve ma'sûmiyyetle muttasıf olub ileride Nübüvvet şerefine mazhar olacağı gördüğü rü'yâdan anlaşılmış, bunun zımnında da ba'zı rü'yâların Taraf-ı İlâhî'den mübeşşerâttan olduğu gösterilmiş oluyor.

3) Yûsuf Aleyhi's-selâm'ın hakkında kardeşlerinin duyguları, bî-rahîmâne hareketleri bildirilmiş, bu sûretle de insanların meftûr oldukları birtakım ihtirâslara, hasedlere, desîlere işâret buyurulmuş oluyor.

4) Pek sevgili yavrusunun kurt pençesinde parçalandığı haberini alan Ya'kub Aleyhi's-selâm'ın i'tidâlini gâib etmeyib dâmen-i sabra sarıldığı, Cenâb-ı Hak'dan yardım istediği, Allâh'ın inâyetinden ümidini kesmediği beyân olunuyor; bu vesîle ile de musîbetler ânında nasıl hareket edileceğine dâir basîret sâhiblerine İlâhî bir ders verilmiş oluyor.

5) Hazret-i Yûsuf kardeşlerinin hıyânetine uğruyor; derin bir kuyuya atılıyor; sonra bir kervan tarafından kuyudan çıkarılarak köle olmak üzere Mısır'a götürülüyor. Yurdundan ayrılmış, âilesinden uzak düşmüş, zâhiren her türlü mahrûmiyetler içinde kalmış bir bîçâre. Nihâyet Mısır'da (Azîz-i Mısr) denilen Mâliye Nâzırı'na satılıyor. Azîz-i Mısr, bu hüsn ü an bedîasını, bu iffet ve nezâhet timsâlini evine götürüyor; kendisini büyük bir şefkat ve mahabbetle koruyor.

Hazret-i Yûsuf'da tecellî eden hüsn-ü cemâl, melekleri bile mebhût edecek derecede mükemmel, henüz rüşd çağına ayak basmış, sabâvetin en şatâretli, heyecanlı bir ânında bulunuyor; şâhâne bir saray içinde yaşıyor.

Sâhibetü'l-beyt, hüsn-ü cemâle mâlik bir nâzenîn, Hazret-i Yûsuf'a meftun oluyor; bu garîbü'd-diyâr, bî-kes çocuğu ni'metlere, nüvâzişlere gark etmek istiyor; o'nun güzelliğinin şa'şaası çevresinde pervâne gibi dolaşarak o tarâvet nûrundan muktebis olmak emelinde. Maksadının husûli için kâh niyâzda, kâh tehdîd ve tahvîfde bulunuyor. Artık böyle bir halde kendi nezâhet-i ahlâkıyyesini muhâfaza edebilecek bir genç, melekler kadar kudsî sayılmaz mı?

İşte Sûre-i Yûsuf'un bir kısım âyetleri, beşeriyyete böyle bir kudsiyyet ve ma'sûmiyyet nümûnesi gösteriyor; insanların böyle bir ismet ve nezâhete mâlik olmaları lüzûmuna işâret ediyor.

Evet... Hazret-i Yûsuf O ma'sûm çocuk, O Peygamber yavrusu; böyle âdet fevkında bir nezâhet gösteriyor. Allâh'ını düşünüyor; bir nübüvvet hânedânına mensûbiyyetini düşünüyor; hânesinde muazzezen yaşadığı Azîz-i Mısr'ın hukukunu düşünüyor; düşünüyor da bütün nefsâî temâyüllere galebe ediyor; bütün ni'metlerinin, râhatlarının elinden çıkmasına râzı oluyor da, necâbeti sîmâsında parlayan iffet ve ma'sûmiyyete ufak bir leke kondurmaya muvâfakat etmiyor; her türlü işkencelere katlanıyor da diyânetine, vicdânına muhâlif bir harekette asla bulunmuyor.

Beşeriyyet için ne ulvî bir fazîlet ve nezâhet nümûnesi.

Halbuki beri taraftan insan görürüz ki her türlü maişet ve saâdet esbâbı içinde yaşadığı, temâyüllerini meşrû' sûrette tatmîne kadir bulunduğu halde hafif bir hevâ vü heves nesîminin temevvüçlerine tahammül edemez. Nâsiye-i iffetini kirletmeden, velî-ni'metine ihânet etmeden, hevesâtı uğrunda seciyyesini, şahsiyyetini ayaklar altına almadan geridurmaz, başkalarının harîm-i ismetine tecâvüz eder, başkalarına kötü misâl olur, insanlar arasında iffetsizliğin, fuhşiyyâtın yayılmasına hizmet eder durur.

6) Hazret-i Yûsuf'un güzelliği câzibesine gayr-i irâdî bir aşk ile, bir tehâlükle kapılan bir vuslet üftâdesi, o sabâhat güneşini kendisine celb etmek hülyâsına düşüyor; olanca sevdâ-perestâne hîlelere başvuruyor; şâhincesine bir pençe ile üzerine atılıyor; fakat o iffet hümâsını pençesine geçiremiyor.

Hazret-i Yûsuf kaçıyor: bu da arkasından ta'kîb ediyor; kapıya doğru yarış edercesine koşuyorlar. Ma'sûm genç, ma'nevî hayâtını kurtarmak için hemen kapıya can atıyor; kendisini ta'kîb eden mağlûb-i heves bir pençe de güllerden daha nâzik olan o gencin vücûdunu örten lâtîf gömleğini arka cihetinden tutarak parçalıyor. Gömleğin böyle arka taraftan parçalanması da o muhterem gencin berâetine, ma'sûmiyyetine bir bürhân teşkîl etmiş oluyor.

İşte bu pek heyecanlı hâdiseyi bildiren âyetler de bizlere ma'nevî hayâtı, iffet ve ismeti kurtarmak, saklamak husûsunda ne kadar azim-kâr, ne kadar fedâkâr bulunmak lüzûmunu telkîn etmektedir.

«Dayanmaz zûr-ı bâzûy-ı cefâya perde-i ısmet
Girîbân-ı Çakî-i gül, dest-i bîdâd-ı sabâdandır»

diyenlerin iddiâlarına bir nakız maddesi vücûde getirmektedir. Hidâyet erbâbının her türlü hücûmlara, desîselere rağmen kendi iffetlerini, nezâhetlerini nasıl koruya ve kurtarabileceklerini göstermektedir. Bununla berâber ba'zı husûslarda karînelerin alâmetlerin hüküm esbâbından olabileceği düstûruna bir işâreti de mutazammın bulunmuştur.

7) Yûsuf aleyhi's-selâm, iffet ve istikametinin mükâfâtını göreceği yerde mücâzâta uğruyor; zindana atılıyor. Fakat kendisi pür-neşve, arzû edilen ma'siyetten berîü's-sgha kalmış olduğu için kendisine zindan Cennet kesilmiş, Hak Teâlâ'nın kendisine ihsân etmiş olduğu bilgiden, hikmetten zindanda bulunanları da müstefîd etmeye çalışıyor; onları Vâhid, Kahhâr olan Allâh'ın birliğini tasdîka da'vet ediyor; kendilerine Hakk'ın Dîni'ni telkin ederek küfrün, isyân'ın fenâlıklarını anlatıyor.

Nihâyet zâtindeki fazîlet ve kemâl anlaşılıyor; hükümdârın huzûrunu selbeden garîb bir rü'yânın ta'bîri kendisinden isteniliyor. Bu vesîle ile de zindandan çıkarılmasına karar veriliyor.

Fakat o mücessem metânet ve nezâhet, yerinden kımıldanmıyor, ne gibi bir sebeble zindana atılmış olduğunun evvelâ tahkîk edilmesini teklîf ediyor; iffet ve ma'sûmiyyetinin herkesçe anlaşılmasını istiyor. Filhakîka dâmen-i ısmetinin her türlü şâibelerden berî olduğu anlaşılıyor; evvelce kendisine iftirâda bulunmuş olanlar, şimdi bir nedâmet duygusîle hakîkati i'tirâfa, o Muhterem Zât'in ma'sûmiyyetini ikrara mecbûr kalıyorlar.

Bir kere düşünmeli, Hak yolunda, iffet ve istikamet yolunda bu kadar sıkıntılara katlanan, bu kadar meşakkatleri gayr-i meşrû' zevklere yüzbinlerce derece tercîh eden bir insan, ne büyük bir şahsiyyeti hâizdir.

Ya senelerce zindanda kalıb da halâs müjdesi yetiştiği halde temkinini bozmayan, sevincine mağlûp olmayan, ma'sûmiyyetinin tahakkukunu arzu edib duran bir zat, ne ulvî bir rûha mâlik olan bir insandır.

İşte bütün bu kemâlâtın Hazret-i Yûsuf'da mütecellî olduğunu, Sûre-i Yûsuf'un bir kısım âyetleri göstermektedir. Bu âyetler beşeriyyete rehber-i hidâyet olan zâtlerin ne mükemmel bir fıtratta yaradılmış olduklarını da bildiriyor; insanların arasında yaşayacak, insanların umûrunu deruhte edecek zâtlerin nâs arasında iffet ve istikametle marûf olmaları lüzûmuna da işâret ediyor.

8) Yûsuf aleyhi's-selâm, ma'sûmiyyetinin zuhûrundan dolayı Cenâb-ı Hakk'a müteşekkir, nefsine asla mağrûr değil, nezâhet ve ma'sûmiyyetile mübâhâtta bulunmuyor. Mazhar olduğu bu yüksek meziyetlerin bir İlâhî merhamet, bir Sübhânî sıyânet netîcesi olduğunu i'tirâf ediyor.

Filhakîka insan, maddî ve ma'nevî herhangi bir haslet ve ni'mete nâil olursa bunu Hak'dan bilmeli, kendi şahsına güvenib durmamalı.

İşte Hazret-i Yûsuf'un bu tarz-ı hareketini nâtık olan ...وما ابرئ نفسی Âyet-i Celîlesi bizlere böyle bir hikmet dersi vermektedir.

9) Yûsuf aleyhi's-selâmın artık çilesi dolmuş, şimdiye kadar göregeldiği zahmetler, üzüntüler nihâyet bulmuş, fazîlet ve nezâhetin dünyevî mükâfâtını göreceği zaman gelmişti.

Mısır hükümdârı kendisini sarayına da'vet ediyor, انك اليوم لدينا مكين امين diyerek, o mücessem kemâlâtı büyük bir mevki'de bulundurmak istiyor. Hazret-i Yûsuf da insaniyete güzel hizmetlerde bulunmak için bu teklîfi kabul ediyor; devletin hazînelerini muhâfazaya, milletin mallarında güzelce tasarrufa muktedir olduğunu söylüyor; ve Mâliye Nezâreti makamında bulunan mühim bir vazîfeyi deruhte ediyor.

Bu, ısmet ve fazîletin dünyevî mükâfâtı. Âhiret'de mazhar olacağı mükâfatlar ise gayr-i mütenâhî!

İşte bu cihetleri gösteren âyât-ı celîlede bizlere fazîlet ve istikametin dünyâda da ukbâda da mükâfatsız kalmayacağını bildiriyor; her işi ehline tevdî' etmenin lüzûmunu gösteriyor; bir işe teayyün eden, halkın siyâsetine, âmmenin menfaatlerine, haklarını ikameye hizmet edeceğini bilen bir zâtın o işi deruhde ederek insâniyyete hizmet etmesi i'câbdeceğini işrâb buyuruyor.

10) Yûsuf aleyhi's-selâm, memleketin iktisâdî işlerini pek güzel idâre ve tenmiye ediyor; eski zamanlarda eksik olmayan kıtlık seneleri yüz gösteriyor; her taraftan birçok yoksullar Mısır'a gelerek zahire alıyorlar. Nihâyet Ken'ân ilinden bir kafile de Mısır'a gelerek Hazret-i Yûsuf'un lûtfuna nâil oluyorlar. Bu kafile halkı kimlerdir bilir misiniz? Tamam Hazret-i Yûsuf'un hayâtına kasd etmiş olan kardeşleri! İşte intikam zamânı; bunları zincirlere vurmalı; zindanlara atmalı; yaptıkları kötülüğün acı âkibetini kendilerine göstermeli! Hissiyâtına mağlûb olan bir insan böyle düşünür değil mi? Fakat Hazret-i Yûsuf'un büyüklüğü böyle bir harekete râzı olur mu? O bilâkis beşeriyyetin rûhunu tenşît edecek bir lâtîfe nümûnesi gösteriyor; sonra kendisini kardeşlerine bildirerek لا تثريب عليكم اليوم diye hepsini affediyor; kendilerini bütün âilelerîle berâber Mısır'a celb ederek haklarında pek çok lûtuflarda bulunuyor. Ya'kub aleyhi's-selâm da sabrının bir mükâfâtı olarak pek sevgili kıymetli oğluna kavuşmuş oluyor.

Ne büyük afv ü safh! Ne muazzam lûtf-u kerem!

İşte bunları bize bildiren bir kısım mübârek âyetler de bizlere iktisâdî, idârî, ahlâkî birçok hakikatleri ifhâm etmekte bulunmuştur.

Evet... Bu yüksek âyetler umûmî servetin güzel bir tarzda muhâfaza edilmesi lüzûmunu bildiriyor; halktan ağır-ağır vergiler, cezâlar almak sûretîle değil, halkın ihtiyâçlarını tehvîn edecek çareleri bulmak sûretîle devlet hazînesini doldurmak yolunu gösteriyor. Fenâlığa karşı fenâlıkla değil, belki iyilikle mukabele edilmesinin insanlık şiârı olduğunu anlatıyor. Mazlûm, mağdûr olanların, sabredenlerin nihâyet muzaffer, muvaffak olacaklarını, zulme, i'tisâfa cür'et edenlerin de âkibet mahcûb bir hâle gelerek zulüm-dîdelerine karşı: (تالله لقد آثرك الله علينا) demek ızdırârında kalacaklarını anlatmış oluyor.

Velhâsıl Yûsuf Sûre-i Celîlesi'nin âyetleri i'tikada, fıkha, ahlâka, iktisâda, siyâsete ve sâir mühim mevzu'lara dâir nice hakikatleri, hikmetleri muh-

tevidir. Bizim bu muhtasar eserimizde bunları göstermeye imkân yoktur. Ancak şunu da arz edelim ki: Kur'ân-ı Azîm'deki kıssalar birer mahz-ı hakîkattir, akıl ve zekâ sâhibleri için birer ibrettir; mü'minler için birer hüdâ, birer rahmettir. Nitekim bu hakîkati, yine bu Sûre-i Celile'nin şu son âyet-i nâtık bulunmaktadır:

لقد كان فى قصصهم عبرة لاولى الالباب ما كان حديثا يفترى ولاكن تصديق الذى بين يديه و تفصيل كل شئ و هدا و رحمة لقوم يؤمنون.

19 — İçtimâî İlim :

Ma'lûm olduğu üzere içtimâî hey'etleri idâre eden, milletlerin yükselmelerini te'mîne yarayan kanunlardan, esaslardan bahseden ilme (İçtimâiyyât) veya (İlm-i İçtimâî) adı verilmektedir.

İçtimâî hâdiselerin başlıcaları: Âileler, ırklar, kabîleler, diller, dinler, haklar, örfler, âdetler, iktisâdî mes'eleler, kazanç yolları, edebler, huylar, siyâsî teşekküller, muhârebeler, muhâceretler, inkılâblar, yükselmeler, alçalmalar ve sâireden ibârettir. Binâen-aleyh bütün bu muhtelif hâdiselerden bahseden müteaddid ilimler ile İçtimâî İlm'in alâkası vardır. Bununla berâber, İçtimâî İlm'in bugün yalnız Hukuk gibi, İktisad gibi başlıca şu'beleri tekemmül etmiş, diğer şu'beleri henüz ibtidâî bir halde kalmış sayılmaktadır.

İşte Kur'ân-ı Azîm'in birçok âyetleri bu içtimâî mevzû'lara da pek mükemmel bir tarzda temas etmekte, bunları mahzâ insanlık âleminin uyanması, yükselmesi, ebedî bir bahtiyârlığa erebilmesi için beyan buyurmaktadır.

Şimdi bu hâdiseleri birer misâl ile ta'kîb edelim:

1 — (يا ايها الناس اتقوا ربكم الذى خلقكم من نفس واحدة...)

Büyük Yaradan'ımızın insanları bir zâtden yaratdığını ve ondan eşini vücûde getirmiş olduğunu ve bu iki şahsiyyetin birleşmesinden ilk âile hayâtının başlamış bulunduğunu haber veriyor, sonra birçok erkeklerin, dişilerin türeyib yeryüzüne yayılmış olduklarını beyan buyuruyor; âile haklarına, akraba haklarına riâyet edilmesi lüzûmuna da işârette bulunmuş oluyor.

2 — (يآ ايها الناس انا خلقناكم من ذكر و انثى و جعلناكم شعوبا و قبائل لتعارفوا ..)

Âyet-i Kerîmesi de Allâhu Teâlâ'nın insanları bir erkek ile bir dişiden yaratmış ve birbirini tanıyıb bilmeleri için kendilerini şu'belere, kabîlelere

ayırmış olduğunu bildiriyor; bu ihtilâfın mücâdelelere muhârebelere değil, muârefelere, tanışmalara vesîle olmak üzere vücûde getirilmiş olduğunu ve insanların biribirine tefevvuku soyları, oymakları i'tibârîle değil, Hak'dan korunmaları derecesîle mütenâsib bulunduğunu ihtar buyuruyor.

3 — (ومن آیاته خلق السموات والارض و اختلاف السنتکم و الوانکم) Ayeti celîlesi de insanlara mahsûs muhtelif lisânların, lügatlerin, mütenevvi' renklerin, sîmâların birer kudret âyeti olduğunu bildiriyor. Bunlarda bilgili kimseler için Hakk'ın varlığına delâlet eder bir nice alâmetler bulunduğunu gösteriyor; dillerin, renklerin bu tenevvu'u insanların arasında birer imtiyâz vesîlesi değil, birer kudret nişânesi bulunduğuna işâret ediyor; lisanların kıymetine, tahsîline işâret ve irşâd hikmetini de mutazammın bulunuyor.

4 — (کان الناس امة واحدة فبعث الله النبین ..) Ayeti kerimesi de insanların ilk hilkat devrelerinde bir millet hâlinde yaşayıb fıtratları muktezâsınca hareket ederken kendilerine bir ilâhî fazl u ihsân olarak birçok mübeşşir ve münzir peygamberlerin semâvî kitablar ile gönderildiğini bildiriyor, bu sâyede beşeriyyetin hak ve hakîkatten haberdâr edildiğini ve buna rağmen birçok insanların peygamberlere muhâlefet ederek çıkmaz yollara saptıklarını; uydurma dinler, mezhebler vücûde getirmiş olduklarını haber veriyor.

Filhakika Hak Teâlâ Hazretleri, kendi nezdinde makbul olan dîni vakit-vakit peygamberler vâsıtasîle insanlara bildirmiş, fakat birçok insanlar, bu ilâhî dîni bozarak muharref dinlere uymuşlar, yine birçok insanlar da mücerred kendi kuruntularının, cehâletlerinin mahsûlü olan bâtıl dinlere uyub gitmişlerdir. Nihâyet Hak Teâlâ Hazretleri (ان الدین عند الله الاسلام) Nazm-ı Kur'ânisi ile İlâhî Dîn'in İslâmiyyet'den ibâret olduğunu bütün âleme i'lân buyurmuştur.

5 — (یا ایها الذین امنوا) ، (ان الله یأمرکم ان تؤدو الامانات الی اهلها ...) (تأکلوا اموالکم بینکم بالباطل) gibi bir kısım mübârek âyetlerde beşeriyyet muhîtinde en âdilâne bir hukuk müessesesi vücûde getirmiş, gerek ferdlerin ve gerek cem'iyyetlerin haklarına dâir en tabiî, en metîn ve her zaman tatbîkı kabil düstûrları vaz'etmiş, insanların nezîh, fevzâvî hallerden berî bir halde yaşamalarını te'mîn edecek esasları tesbît eylemiştir.

Bu mukaddes âyetlerin muktezâsınca bütün emânetler ehillerine verilecek, bütün hükümler bir adâlet dâiresinde cereyân edecek, hiçbir şahsın mallarına haksız yere el uzatılamayacak, bu mallardan ancak iki tarafın rızâsile yapılan ticâret gibi meşru' bir muâmele ile istifâde edilebilecektir.

Bütün bunlar, hukuka riâyetin lüzûmunu en kudsal bir tarzda ifâde etmektedir.

6 — (خذالعفو وأمر بالعرف وأعرض عن الجاهلين) Âyet-i Kerîmesi de meşrû, ma'kul örflere, âdetlere kıymet veriyor, bunlara riâyetin lüzûmunu ihtâr ediyor.

Filhakîka Kur'ân-ı Kerîm'in yüksek beyanlarına nazaran güzel, fâideli örfler, âdetler memdûhtur; imtisâle lâyıktır. Bil'akis çirkin, muzir, câhilâne örfler de, âdetler de mezmûmdur; bunlara riâyet edilmesi beşeriyyet için bir nakîsadır. Meselâ: İbrâhim aleyhi's-selâm gibi yüksek zâtlerin âdetleri, hareket tarzları bütün beşeriyyet için bir Üsve-i Hasene'dir, bir İmtisal Nümûnesi'dir. Bil'akis Fir'avn gibi, Kaarûn gibi bedbaht şahısların âdetleri, an'aneleri de birer Üsve-i Seyyie'dir, kaçınılması lâzımgelen birer dalâlet nümûnesi'dir. ...

7 — (ليس للانسان الا ما سعى) Âyet-i Celîlesi de insanları maddî ve ma'nevî kazanç yollarına teşvîk etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in beyânına nazaran meşrû sûrette yapılan bir ticâret memdûhtur. Allâhu Teâlâ'nın öyle temiz, metin kulları vardır ki onları ticâret ile uğraşmak, zikru'llâh'dan gâfil bırakmaz, onlar hem ticâretlerini yaparlar, hem de zikr ile, fikr ile kalblerini aydınlatırlar; çalışırlar.

Kur'ân-ı Mübîn'in nazarında zirâat pek memdûhtur. Her sene yer-yüzünün ekinler ile bezenmesi, yer-yüzünün yeni bir hayat bulması, bir uhrevî hayat nümûnesidir; insanların öldükten sonra kudret-i ilâhiyye ile yeniden dirilebileceklerine açık bir delildir.

Kur'ân-ı Kerîm'in işâretlerine nazaran birtakım san'atlerin de büyük kıymetleri vardır. Hazret-i Nûh'un gemi yaptığını, Hazret-i Dâvûd'un savaşlarda giyilmek üzere zırh yaptığını (وايض الفلك وعلمناه صنعة لبوس لكم) Âyetleri bildirmektedir.

Velhâsıl Kur'ân-ı Kerîm, iktisâdî esasları da pek güzel muhtevîdir. Birçok âyetlerinde insanların müreffeh bir halde yaşayabilmeleri için yaratılmış olan münbit topraklardan, çeşit-çeşit, renk-renk nebatlardan, engin denizlerden çıkarılacak gıda ve zîynet maddelerinden, nakil vâsıtalarından ve bilhassa dalgaları yararak yoluna devam eden gemilerden bildiğimiz ve bilmediğimiz daha nice ilâhî ni'metlerden bahsediyor. Ezcümle: ولقد كرمنا بنى آدم وحملناهم فى البر والبحر Âyet-i Kerîmesi beşeriyyet hakkındaki ilâhî âtıfetin ne kadar büyük olduğunu göstermeye kâfidir.

8 — ان الله يأمر بالعدل والاحسان... Âyet-i Celîlesi de âdâbın, ahlâkın en önemli esaslarını muhtevîdir. İnsanlara en nezîh bir terbiye vermekte, insanlara en mükemmel ahlâk yollarını göstermektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'in daha birçok âyetleri mukaddesâta anaya-babaya, akrabâya, insanlara karşı olan vazîfelerimizi bize öğretmekte, ferdî ve içtimâî âdâbın, muâşeret usûlünün nelerden ibâret olduğunu bildirmektedir. Ezcümle Lokman ve Hucurât Sûrelerindeki bir kısım mübârek âyetler, âdâba, ahlâka dâir birçok tâlîmâtı, ihtârları muhtevî bulunmaktadır.

Kur'ân-ı Mübîn'in bu ulvî beyanlarına tamâmîle riâyet edecek bir içtimâî hey'et, şüphe yok ki meleklerin bile gıbta edecekleri derecelerde yüksek bir nezâhete, bir tesânüd ve samîmiyyete nâil olur.

9 — وسكنتم فى مساكن الذين ظلموا انفسهم وتبين لكم كيف فعلنا بهم وضربنا لكم الامثال Âyet-i Celîlesi de târîhin ibret verici sahîfelerine gözleri celb ediyor, bir nice siyâsî teşekküllerin, içtimâî varlıkların ne acı hallere tutulmuş olduğuna işârette bulunuyor. Nitekim diğer birçok âyetlerde Âd, Semûd kavimleri gibi bir nice kuvvetli milletlerin yer-yüzünde bir zaman birer satvet ve ihtişâm ile yaşayıb bil'âhare kötü amellerinin cezâlarına kavuştuklarını, yurdlarının pek ağır felâketlere uğradığını haber vermektedir. Bu husûstaki çyât-t celîleden bazıları şu meâldedir: «Bunlar karyelere âid haberlerdir. Bunları sana hikâye ediyoruz. O karyelerden ba'zıları henüz mevcûddur; ba'zıları da biçilmiş ekinler gibi bitib gitmiştir. Biz onlara zulmetmedik; fakat onlar kendi nefislerine zulmettiler. Rabbının râdesi tecellî edince onlara Allâh'dan başka tapındıkları ma'budları asla br fâide vermedi. Ziyanlarını

artırmadan başka birşey'e yaramadı. İşte Rabbın, zâlim oln elleri böyle yakalar. Şüphe yok ki, O'nun yakalaması elîmdir, şedîddir.»

لقد كان لسبأ في مسكنهم آية... Âyet-i Celîlesi de Yemen'dekieski (Sebe') beldesi ahâlîsinin vaktîle ne kadar ni'metlere nâil bulunmuş olduklarını, fakat bu ni'metlerin şükrünü yerine getirmedikleri için bil'âhare ne büyük belâlara uğradıklarını tasvîr etmektedir.

Birçok âyetlerde Benî-İsrâil ile Amâlika gibi eski kavimlerin aralarındaki muhârebeleri ve bilhassa Ashâb-ı Kirâm'ın müşrikler ile, Romalılar ile, Yahûdîler ile yaptıkları gazveleri hikâye ederek kavimler hakkındaki kazâ-i ilâhînin vakit-vakit nasıl zuhûr etmekte olduğunu göstermektedir.

... تلك امة قد خلت Âyet-i Kerîmesi de gösteriyor ki: Her ümmet, kendi amelîne göre mükâfât veya mücâzât görecek, kendisi için târîh sahîfelerinde ya güzel veyâ çirkin bir ad bırakacaktır.

Velhâsıl; Kur'ân-ı Mübîn, İçtimâiyyât mevzûunu teşkil eden hâdiseleri de kendisine hâs bir sarâhatle, kendisinin istihdâf ettiği kudsî gâyelere müteveccih bir ulviyyetle muhtevî bulunmaktadır.

İşte Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân, yukarıdanberi yazdığımız bu ilimleri ve bunların nice emsâlini bir i'câz dâiresinde sarâhaten veyâ işâreten muhtevîdir. Bir müfessir için yazacağı tefsîrde bunları mümkün mertebe nazara almak bir vazîfedir. Nitekim ileride de izâh olunacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSÎR, TE'VÎL VE TERCEME HAKKINDA UMUMÎ BİLGİLERİ HÂVİDİR

Muhteviyat· Tefsîr ile te'vîlin mâhiyetleri ve aralarındaki fark. Tahrif ve tebdîlin mâhiyyeti. Tefsîr ile terceme arasındaki fark. Tefsîrin mevzûu ile gâyesi. Tefsîrlerin mebâdîsi, me'hazları, menba'ları. Tefsîr ilminin şeref ve ehemmiyeti. Tefsîrlere olan ihtiyaç. Tefsîrlerin taksîmi, rivâyet ve dirâyet tarîkleri. Dirâyet tarîkıyle yapılan tefsîr ile re'ye müstenid tefsîr arasındaki fark.

13 — Tefsîr ile te'vîlin mâhiyyetleri ve aralarındaki fark :

Tefsîr, esâsen (فسر) lâfzından alınmıştır. Keşf, Beyan ve Izhar mânâsınadır. Nitekim bir şeyin beyan ve îzah edilmesini istemeye de (استفسار) denir. Istılâhda ise Tefsîr: «Kur'ân-ı Azîm'deki kelimelerin mânalarını, âyetlerin mazmunlarını, hükümlerini, kıssalarını, muhkem ve müteşâbih olanlarını, nâsih ve mensuh olanlarını ve nüzûllerindeki sebepleri kendilerine açıkça delâlet eden lâfızlar ile, ta'birler ile îzah etmektir.»

Başka bir ta'rif ile de Tefsîr: «Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarının nasıl okunacaklarını ve bunların mânalarını Arab lûgatına ve lisan kaidelerine tatbîkan beyan, âyetlerin mânâlarını, medlûllerini, hükümlerini ihtivâ ettiği kıssaları îzah, bu âyetlerin muhkem ve müteşâbih olanlarını, nâsih ve mensuh olanlarını tasrih, aralarındaki irtibat ve insicâmı ızhar ve bunlardaki nükteleri mezâyây-ı beşeriyetin tâkatı mikdarında tebyîn ve tavzîh» etmekten ibârettir. Tefsîr, şöyle de tâ'riz edilmiştir: علم يبحث فيه عن القرآن الكريم من حيث دلالة على مراد الله تعالى بقدر الطاقة البشرية)

Binaenaleyh Tefsîr bugün müdevven bir ilim hâlinde bulunmaktadır...

Te'vîle gelince bu, rucu' mânasına olan (اول) kelimesinden müş-

taktır. Nitekim bir şeyin hulâsasına, zübdesine, neticesine muhassalasına da (آل) denilmektedir. Istılahda ise Te'vîl, «Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini muhtemel olduğu müteaddit mânalardan birine sarf ve irca' etmektir.»

Diğer bir ta'rif ile: «Âyetleri zâhirlerinden alıp Kitab ve Sünnet'e muvâfık olmak üzere muhtemel mânâlarına sarf ve haml etmek» demektir.

İmdi, Tefsîr ile Te'vîl arasındaki fark, bu ta'riflerden anlaşılmaktadır. Bununla beraber Süyûtî Merhumun (اتقان) nında mufassalan bildirildiği üzere (ابو عبيد) ile bazı zatlere göre bunların arasında fark yoktur. Bunlar bir şey demektir. Fakat sâir zatlere göre bunların beyinlerinde mühim farklar vardır. Ezcümle Râgıb-ı İsfehânî'ye göre Tefsîr, Te'vil'den eamdır. Tefsîrin çokça isti'mâli lâfızları da müfredattadır; Te'vîl'in en çok isti'mali ise mânalarda, terkîblerdedir. Bir de Tefsîr ta'biri hem semâvî kitablar, hem de sâir ilmî eserler hakkındaki îzahlara ıtlak olunur; Te'vil ise yalnız semâvî kitablara âid îzahlarda müsta'meldir.

Tefsîr ile Te'vîl arasında bir de şöyle bir fark buluyorlar. Tefsîr, yalnız bir veçhe muhtemel olan lâfız hakkındaki îzahtır. Te'vil ise muhtelif mânalara müteveccih bulunan bir lâfzı o mânalardan yalnız birîle tevcîhtir.

İmâm-ı Mâtürîdî'ye göre Tefsîr'de kat'iyyet vardır. «Bu lâfızdan maksad budur.» diye kat'î surette hüküm vermek bir tefsirdir. Böyle bir hüküm, kat'î bir delile müstenid ise sahîhtir; değilse menhiyyün anh olan «Tefsir bi'r-re'y kabilinden olacağı cihetle sahîh değildir. Te'vîl ise ihtimâllerden birini kat'i bir surette olmaksızın tercih etmektir.

Ebû-Talibi's-Sübkî'ye göre de Tefsîr, bir lâfzın lûğavî mânâsını, bir ibârenin hakîkat, mecâz, kinâye bakımından vasfını beyan etmektir. Te'vil ise bir ibârenin iç yüzünü, o ibâreden mütekellimin asıl maksadının ne olduğunu keşf ve ızhar etmekten ibârettir.

Meselâ: ان ربك لبالمرصاد Nazm-ı Şerîf'ini îzah ederken Mirsadın rasaddan alındığını, terakkub = beklemek, fırsat gözetmek mânasına geldiğini beyan etmek bir Tefsîr'dir. Bundan murad; gafletten, tekâsülden tahzîr, emr-i İlâhiye riâyet edilmesine teşvik, âhiret için isti'dad tedârikini tavsiyedir, denilirse bu da bir Te'vil olmuş olur.

Kezâlk : يخرج الحى من الميت Nazm-ı Kerîmi'ndeki hay'dan murad, kuştur; meyitten murâd da yumurtadır, demek bir Tefsîr'dir. Bunlardan murâd, gayr-i müslimin neslinden mü'minin, câhilin neslinden âlimin meydana getirileceğini beyandır, demek de bir Te'vil'dir.

Bagavî, Gevâşî gibi bazı zatlere göre de Te'vîl; bir âyet-i celileyi mâkabline, ma-ba'dine muvâfık, Kitâb'a, Sünnet'e gayr-i muhâlif olmak üzere ihtimal dâhilinde bulunan bir mânâya istinbat ve içtihad yoluyla sarf ve hamletmektir.

Bazı zatlere göre de Tefsir, rivâyet tarikîle olur. Te'vil ise dirâyete, içtihâda istinad eder. Müfessir, rivâyet hâricine çıkmaz. Müevvil ise Kitap ve Sünnet'e muhâlif olmamak şartîle içtihad ve istinbâtına göre beyânatta bulunur.

Sofîye hazerâtının beyanlarına göre de Te'vîl, kudsî işâretlerden, Subhânî mâ'rifetlerden ibârettir ki ârîflerin kalblerine münkeşif olur. Sülûk erbâbına münkeşif olan dakîkalara da (İşârât-ı Sofîye) denilmektedir. Bunlar, Kitab'ın, Sünnet'in zâhirine muhâlif olmamak şartîle pek kıymetli sünûhattan sayılır.

14 — Tebdil ve tahrîfin mâhiyyetleri :

Tebdîl, bir ibârenin bütün lâfızlarını değiştirmek, bir mefhûmun yerine muhâlifini koymaktır. Tahrîf ise bir ibârenin lâfızlarından bâzılarını bir garaz için tağyîr etmektir. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'den evvel nâzil olmuş olan bir kısım semâvî kitablarda böyle bir tebdîl ve tahrîf yapılmıştır. Ezcümle İsevîler İncil'deki (احمد) mânasına olan (فارقليط) lâfzını vekil ve halâskâr mânasına gelen (پارقليتوس) e çevirmişlerdir.

Melâhidenin, Bâtiniye tâifesinin Kur'ân-ı Mübîn hakkında yazdıkları şeyler, tebdîl ve tahrîf kabîlinden olduğu cihetle bunlar asla Tefsîr ve Te'vîl'den sayılamazlar.

Tefsîr ile terceme arasındaki fark :

Tefsîr'in mâhiyyetine dâir yukarda ma'lûmat vermiş bulunuyoruz. Bu ma'lûmattan anlaşılmıştır ki Tefsîr, bir ibârenin, bir eserin mâhiyyetini, başka ta'birler ile îzah eder, mânasını mümkün mertebe anlatır; keli-

melerini tahlîl eder; icabeden noktalarını tevcîh ve takdîr ederek maksadın tecellîsine hizmette bulunmuş olur.

Binaen-aleyh Tefsîr, müfesserden başkadır; onun incilâsına hâdimdir. Her ikisi bir lisan ile olabileceği gibi başka başka lisanlar ile d eolabilir. Bu cihetle Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir lisan ile tefsîri câiz ve tefsîrin Kur'an olmadığı herkesce ma'lûmdur.

Tercemeye gelince : Bu iki türlüdür. Biri (Terceme-i Tefsîriyye) dir ki bu da bir nevi' Tefsîr demektir. Bir ibârenin mânâsını daha mufassalca bir ibâre ile mümkün mertebe ifâde etmek, o ibâreyi hülâsaten tevcîhe çalışmak demektir. Böyle bir terceme, aslın aynı sayılmaz; belki onun meâlini bir dereceye kadar anlatmış, açıklatmış bulunur. Kur'ân-ı Azîm'in bu veçhile tercemesi de tecvîz edilmiştir. Maâ-mâfih böyle bir tercemenin makbul olabilmesi için tefsîrdeki şerâite riâyet edilmiş olması lâzımdır. Mücerred re'ye lûgata istinâden yazılmış olacak bu kabil tercemeleri okumak câiz görülemez.

Tercemenin diğer türlüsü de (Terceme-i Harfiyye) dir ki, bir ibâreyi onun yerine tamâmı tamâmına kaim olacak diğer bir ibâreye tebdîl etmek demektir. Böyle bir terceme, bir eseri ,bir ibâreyi yazıldığı lisandaki mürâdif kelimeler ile tebdîl etmek sûretile yapılabileceği gibi başka lisanlara ait, aynı mânâyı müfid olan yabancı kelimeler ile de yapılabilir. Böyle bir terceme aslının tam dengi olmak, aslının mânâsını tamâmen ifâde etmek aslının uslûbunu, belâgatini, nüktelerini tıpkısı tıpkısına câmi' bulunmak icâbeder. Böyle bir terceme ise insanların eserleri arasında bile pek müşküldür. Çünkü lûgatler arasındaki farklar, insanların uslûblarındaki, şümûllerindeki mübâyenetler, böyle bir tercemenin meydana gelmesine büyük bir engel teşkil eder. Artık böyle bir terceme i'câz mertebesini hâiz bulunan bir kelâma âid olunca büsbütün muhal bulunmuşolur.

İşte bu cihetledir ki Kur'ân-ı Azîm'in terceme-i harfiyye sûretîle tercemesi tecviz edilmiştir. Bu tarzda yazılmasına çalışılacak bir terceme, Kur'ân-ı Mübîn'in nihâyet kısa bir meâlinden ibâret bulunur. Kur'ân-ı Mübîn'in ihtiva ettiği mânâları, işâretleri, nükteleri, hükümleri kısmen ifâde etmekten başka bir şey olmaz. Binâen-aleyh kendisine de asla Kur'ân hükmü verilemez.

Kur'ân-ı Kerîm'in terceme-i harfiyye sûretiyle terceme edilemiyeceğine bütün islâm âlimleri kail olmuştur. Bu hususta bir İcmâ-i Ümmet var-

dır. Kaffâl-i Kebir, İmâm-ı Gazâlî, ibn-i Teymiye, Düsûkî Şeyh Haseneyn Mahlûf, Şeyh Muhammed Bahit gibi eski ve yeni âlimler bu mevzua dâir eserler, makaleler yazmışlar, böyle bir tercemenin mümkün ve câiz olmadığını tasrih etmişlerdir. Bu hususa dair Haseneyn Mahlûf'un (المدخل الى التفسير) adındaki eserinde Şeyh Muhammed Süleyman'ın (في مقدمة علم التفسير) ünvanlı kitabında ve (حدث الاحداث في الاسلام الاقدام على ترجمة القران) 1357 senesi Bağdad'da neşredilmiş olan (الذكرى المحمدية) mecmuasında kâfi derecede ma'lûmat vardır.

Terceme-i harfiyyenin muhal ve gayr-i câiz olduğuna dair olan mütalâalar şu veçhile hülâsa edilebilir:

1 — Kur'ân-ı Mübîn'in fasâhat, belâgat, üslûb, tarz-ı beyan i'tibârile olan i'câzı, kendisine mahsus, kudsî, mübârek nazmı vâsıtasile tecellî eder. Bu ulvî nazım, aradan çıkınca bu i'caz tebârüz edemez. İ'cazdan hâlî bulunan ibâreler ise Kur'ân'dan başka bir şey olmuş olur. Binaen-aleyh Kur'ân-ı Kerîm'in böyle bir tercemesi muhâldir; haramdır.

Nevevî Merhûm (مجموع) da İmâmü'l-Haremeyn'den şöyle nakletmiştir: «Kur'ân'ın tercemesi Kur'ân değildir. Bunda Müslümanların icmâı vardır. Çünkü Kur'ân, mu'cizdir. Terceme ise mu'ciz değildir.»

2 — Kur'ân-ı Kerîm'in münzel olan nazmına ve tevkifî bulunan resm-i hattına nazaran müteaddid kıraet vecihleri vardır. Bunlardan müteaddid hükümler, nükteler tecellî etmektedir. Tercemelerde, başka resm-i hatlarda ise bunları muhâfazaya imkân yoktur. Binaen-aleyh tercemeler asla Kur'ân sayılamaz.

3 — Kur'ân-ı Krîm, yalnız nazımdan, yalnız mânâdan ibâret değil, belki her ikisinin mecmûundan ibârettir. Kur'ân'ın mânâsı İlâhî olduğu gibi nazmı da vahye müstenid, kudsî bir hüviyyeti hâizdir. Bu nazmın okunması başlıca ibâdetlerden sayılır. Tercemeler ise mânâ cihetleriyle Kur'ân'a yaklaşsa bile nazım i'tibârile Kur'ân'dan ayrılmış, Kur'ân mahiyyetini hâiz bulunmamış olur. Binaen-aleyh bu bakımdan da Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesi mümkün ve muvafık değildir.

4 — Arabcaya mahsus (edevat) ve (huruf-ı meânî) ta'bir edilen birtakım kelimeler vardır ki bunlar diğer kelimelere inzimam edince müteaddid

mânâları, hükümleri tazammun ederler. Halbuki başka lisanlarla bunların karşılığını bulmak çok kere mümkün olamaz. Böyle bir edâtın delâletindeki umîmiyeti veya lâtif bir işâreti başka bir lâfız ile muhafaza etmek müteazzir bulunur. Maâ-mâfih böyle bir terceme insanların yazıları arasında kabil olsa da İlâhî bir yazı ile beşerî bir yazı arasında asla kabil olamaz. İşte bu bakımdan da Kur'ân-ı Mübîn'in tercemesi mümkün değildir.

5 — Allahu Teâlâ Hazretleri Kur'ân-ı (انا انزلناه قرانا عربياً لعلكم تعقلون) Âyet-i Kerîmesinde Arabiyyetle tavsif ediyor. (و انزلنا اليكم نوراً مبينا) (ينزل الملئكة بالروح من امره . . .) Âyetlerile de Kur'ân'ın bir Rûh, bir Nûr olduğunu haber veriyor. Binaen-aleyh başka lisanlar ile olan tercemeler, Arabiyyet vasfından mahrûm bulunur. Rûh ile Nûr ise esâsen terceme edilemez. İşte bu i'tibâr ile de Kur'ân-ı Mübîn'in tercemesi kabil değildir.

6 — Kur'ân-ı Kerîm'in nazmını, resm-i hattını değiştirmek İlâhî bir kelâmın kudsiyyetini ve Resûl-i Ekrem'in ta'lim ve işâretine müstenid bir yazının ehemmiyetini istisgar, hürmetini ihlâl etmek demektir. Binaen-aleyh bu cihetle de Kur'ân'ın tercemesi câiz olamaz. Maksad Kur'ân-ı Azîm'in mânâsını herkese anlatmak ve muhtelif milletlerin ellerinde bulunan tercemelerin yanlışlıklarını göstermek ise bu, Tefsîr tarzında ve münakkah bir sûrette yazılacak (Terceme-i Tefsîriyye) ile te'min edilebilir. Yoksa (Terceme-i Harfiye) de Tefsîre muhtaç, aslın ihtiva ettiği mânâaları ifâdeye gayr-i kâfi olacağından onunla bu maksad te'min edilmiş olamaz. Belki Lâhûtî bir nûrâniyeti, bir lemeânı hâiz olan Kur'ân-ı Azîm, donuk bir şekilde gösterilmiş olur. Böyle bir hareket ise yanlış zehablara sebebiyet verebilir.

7 — Din âlimlerimizin ittifakları vardır ki, Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir âyeti yalnız mânası i'tibariyle rivâyet edilemez. Belki kendisine has olup Resûl-i Ekrem'e indirilmiş bulunan mübârek nazmîle rivâyet edilir; bir harfi bile tağyîr edilemez. Nüzûli mütevâtir olmayan bir kelime, Kur'ân'dan sayılamaz. O halde terceme, (rivâyet bil'l-mâna) kabîlinden olacağı cihetle Kur'ân'da câri olamaz. Hadislerde ise böyle rivâyet bi'l-ma'nâmn câiz olup olmadığı ihtilâflı, tafsile tâbi bir mes'eledir. Nitekim usûl kitablarında musarrahdır.

8 — Kur'ân-ı Kerîm, ne Resûlû'llah tarafından, ne Ashâb-ı Kirâm ile İslâm halifeleri, hükümdarları tarafından terceme edilmemiş ve tercemeye lûzum da görülmemiştir. Peygamber Efendimiz Kisrâ, Kayser gibi hükümdarlara gönderip içlerinde Kur'ân âyetleri de bulunan mübârek mektublarını Arabca yazdırmış, o hükümdarların lûgatlarîle yazdırmamıştı. Bu da Kur'ân'da tercemesinin câiz olmadığına bir delil demektir.

9 — Küre-i arzın her tarafında bulunan ve muhtelif ırklara mensub olup başka başka dillerle konuşan Müslümanlar, Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şânı azçok okur, okunan Kur'ân âyetlerini tam bir hürmet ve zevk ile dinler, kabiliyetlerine göre rûhânî te'sirler içinde kalırlar. Bu cihetle de Müslümanların arasında bir vahdet vücûde gelmiş, hepsi de Kur'ân'ın mübârek nazmından —mânasını bilsinler bilmesinler— bir feyiz ve neşve almakta bulunmuştur. Kur'ân'ın tercemesi ise bu vahdeti ihlâl eder, bu feyiz ve te'siri te'min edemez.

10 — Tercemeler, mahdûd bir miktarda kalmayıp teaddüd eder. Bunun neticesinde de muhtelif, mütenâkız tercemeler vücûde gelmiş olur. İ'câz mertebesinde bulunmayan Tevrat ile İncil tercemeleri meydanda, bunların doğru tercemeleri kabil olmadığı halde i'caz mertebesinde bulunan Kur'ân-ı Mübîn'in sahîh, tam bir tercemesi nasıl vücûde getirilebilir. Artık bu mütebâyin tercemelerden hangisi tercîh edilecek, hangisine sahîh nazariyle bakılabilecektir.

11 — Terceme-i harfiyye, bir ibdâlden ibârettir. Asıl ile bedel tam birbirinin misli bulunmalıdır. Bedel, aslın muhteviyâtını tamamîle ihtiva etmelidir. Böyle bir ibdâl ise Kur'ân-ı Kerîm hakkında mümkün değildir. Çünkü ne Kur'ân'a has nazm-ı Arabînin tam bir nazîri bulunabilir, ne de Kur'ân-ı Mübîn'in ihtiva eylediği mânâlar, işâretler başka, muâdil bir ta'bîr ile gösterilebilir. Hiç bir i'caz hârikasına beşerî ibâreler müsâvî olabilir mi?

Ulemâ arasında Kur'ân-ı Kerîm'in terceme edilebileceğine kail olanlar var ise onların maksadları bir (Terceme-i Tefsîriye)den başka değildir. Tefsîrdeki veya terceme-i tefsîriyedeki noksanlar, nazm-ı Kur'ân'a değil, müelliflerinin hatâlarına müsamahalarına hamledilir. Çünkü bunlar ile beraber asıl Kur'ân-ı Mübîn de yazılır. Bunları okuyanlar aynı sahifelerde Kur'ân'ın yazılmış âyetlerini de nazar-ı mülâhazaya alarak ona göre mütalâalarına devam edebilirler. Terceme-i harfiyyede görülecek bir noksan ise aslından

münbais zannedilebileceğinden Kur'ân-ı Azîm hakkında yanlış bir fikre sebebiyet verebilir. Nitekim birçok milletlerin ellerinde bulunan Kur'ân tercemeleri böyle bir nice noksanları ihtiva etmektedir.

Velhâsıl: Kur'ân-ı Mübîn'in bir bedîa-i semâviyye, bir mu'cize-i ebediyye olduğuna mu'tekid olan herhangi bir insan, terceme-i harfiyyenin imkânına kail olamaz.

الم عندالله المثال

16 — Tefsirin mevzûu ile gâyesi :

Tefsîrin mevzûu, Allahu Teâlâ Hazretlerinin kelâmıdır; yani Kur'ân-ı Kerîm'in mukaddes âyetleridir. Çünkü Tefsîr bu âyetlerin vasıflarından, ihtivâ ettikleri hakîkatlerden, işâretlerden, derin nüktelerden, mazmunlardan bahseder. Bu cihetledir ki, İlm-i Tefsîr, sâir ilimlerden temâyüz etmiş bulunmaktadır. Çünkü her ilmin kıymeti mevzûunun kıymetîle, şerefîle, ulviyyetîle mütenâsibdir.

Tefsîrin gâyesine gelince bu da insanların dînî ihtiyaçlarını tehvîn ve tatmîn ile hakîkî, ebedî saâdetlerini te'mîn etmektir. Çünkü beşeriyetin necat rehberi, felâh güneşi ancak Kur'ân-ı Azîm'dir. Bu ezelî nûrdan hakkile istifâde etmek beşeriyyet için hayâtî bir gâyedir. Bu gâye ise Tefsîr vâsıtasîle tecellî eder. Zira Tefsîr vâsıtasîle Kur'ân-ı Kerîm'in birçok hakîkatleri güzelce anlaşılır; İlâhî hükümler tam bir vuzûh ile mütecellî olur. İnsanların dînî, ahlâkî, içtimâî bir nice ihtiyaçları tatmîn edilir. Bunun neticesinde de insanlar için iki cihan refah ve saâdeti yüz gösterir durur.

17 — Tefsirlerin mebâdisi, me'hazleri, menba'ları:

Tefsîrlerin mebâdisine riâyet lâzımdır. Me'hazleri, menba'ları da pek mühimdir, pek vâsi'dir. Bütün ilimler, fenler Tefsîre hâdimdir. Şöyle ki: Müfessirler, —ileride söyleyeceğimiz veçhile— Kur'ân-ı Kerîm'in kelimelerini îzah ve tahlil için evvelâ lûgata, iştikak ilmine, sarf ve nahiv ilimlerine ve sâir edebî ilimlere mürâcaat ederler. Bunlar, Tefsîr İlmi'nin mebâdisidir. Sonra Kur'ân-ı Azîm'in mânâlarını, hakîkatlerini îzah için de Hadîs, Kelâm, Fıkıh gibi şer'î ilimlere mürâcaat ederler. Bunlardan başka da tekvînî, içtimâî, siyâsî, ahlâkî, hayâtî ilimleri nazara alırlar. Bütün bu ilimlerde Tefsîrler için birer me'haz, birer ma'lûmat menbaı bulunmuştur. (22) ve (23) serlevhalara müracaat;

18 — Tefsîr ilmi'nin şeref ve ehemmiyeti:

Bir ilmin, bir sınâatin şerefi, ehemmiyeti yukarıda da işâret olunduğu üzere onun mevzûunun şerefile, gâyesinin ehemmiyetile, kendisine olan ihtiyâcın derecesile mütenâsibdir. Meselâ: Siyâgat, Tabâbet, Fıkıh = Hukuk bu bakımdan birer büyük kıymeti, önemi hâizdirler. Çünkü Siyâgat'in mevzûu, maddî hayat i'tibarile pek kıymetli olan altın ile gümüştür. Tabâbet'in gâyesi de pek mühim olan umûmî sıhhattir. İlm-i Fıkıh ise herkesin yaşadıkça muhtaç olduğu dînî, dünyevî mesâil ve ahkâmdan müteşekkil bir ilimdir. Binaen-aleyh bunların şerefleri, ehemmiyetleri derkârdır.

İlm-i Tefsîr'e gelince: Bunun mevzuu, Kelâmu'llah'dır; gâyesi, beşeriyyetin ebedî saâdetidir; hükümleri veçhile hareket ise bütün insanlar için dînî bir ihtiyaçtır. Artık bundan ulvî bir mevzû', bundan mühim bir gâye, bundan ziyade halkın muhtaç olduğu bir feyizler menbaı tasavvur olunabilir mi? Artık, Tefsîr İlmi de, gerek mevzûundaki nihayetsiz şeref 'itibarile ve gerek gâyesindeki fevkalâde ehemmiyet i'tibarile ve gerek kendisine olan umûmî bir ihtiyaç cihetile en büyük bir şerefe, bir ehemmiyete mazhardır.

19 — Tefsîrlere olan ihtiyaç :

Kur'ân-ı Azîm'in tefsîrlerine büyük bir ihtiyaç vardır. Vakıa Kur'ân-ı Kerîm, bir belâğat mu'cizesidir. Birçok mes'eleleri, hükümleri pek açık, me'nus lâfızlar ile beyan buyurmaktadır. Fakat ilmî, ebedî, ahlâkî, hukukî içtimâî hakîkatler ne kadar vâzıh birer tarzda yazılmış olurlarsa olsunlar yine bunları herkes güzelce anlayamaz, bu babda şerhlere, îzahnâmelere ihtiyâç görülür. Bu cihetledir ki en belîğ edîblerin, en muktedir müellifle-rin eserleri hakkında birçok şerhler, hâşiyeler yazılmıştır.

Bununla beraber herhangi bir mesele, birçok meseleler ile alâkadar olabilir: Mütehassıs olmayanlar, bu alâkayı göremezler. Bu mes'eleleri bir arada mülâhazaya, mütalâaya kadir olamazlar. Şârihler, müfessirler ise her meseleyi îzah eder ve o mes'ele ile ilgili olan sâir mes'eleleri de meydana koyar. Artık bu hususta bilinmesi icabeden maddeler bir levha halinde göze çarpar, mütalâa sâhibleri fazla araştırmalardan kurtulmuş olur; az zamanda çok bilgi elde edilir.

Bir de herkes, lâfızların, ibârelerin inceliklerini anlayamaz. Ve en ibret verici noktasına işâret olunan bir kıssanın, bir vak'anın tafsîlâtına vâ-

kıf olamaz; müfessirler ise lâfızlara âid incelemeleri yaparlar, kelimelerin ve terkiblerin hakîkî meczâzî, kinevî mânalarını, işâretlerini, delâletlerini gösterirler. Kıssalara, vak'alara dâir kâfi derecede ma'lûmat verirler. Artık bu suretle Kur'ân-ı Kerîm'in hakîkatleri, bedîaları büyük bir vuzuh ile münkeşif olmuş olur.

Ma'lûm olduğu üzere Ashâb-ı Kirâm, selîkaları dolayısîle Kur'ân'ın mübârek nazmındaki mezâyâya vâkıf idiler. Âyetleri bizzat Fem-i Saâdet'den dinleyip işiterek nasıl okunacaklarını biliyorlardı. Kur'ân'ın terkîbâtındaki mazmunları anlayabiliyorlardı. Buna rağmen kendilerine yine bazı mübhem cihetler kalıyordu. O halde ya Hazret-i Peygambere veya eâzım-ı Sahâbeden birine müracaat ederek müşkillerini halle muvaffak oluyorlardı. Şu kadar var ki onların zamanlarında yazılı tefsîrlere pek lüzum görülmeyebilirdi.

Halbuki Dîn-i İslâm, yalnız bir zamana, yalnız Arab kavmine mahsus değil, bütün müstakbel zamanlara, kavimlere de şâmil, umûmî bir dîndir. Binaen-aelyh Kur'ân'ın meânîsinden her Müslüman kavmin bihakkın istifâde etmesi bir vecîbedir. Bu istifâde ise ancak Tefsîr vâsıtasile kabil olabilir.

Şu da ma'lûmdur ki, zamânların geçmesîle Arabların selikaları bozulmuş, dil hususundaki selim melekelerine halel gelmiş, lisânın mezâyâsına selefleri kadar nazarlarını infaz edemez olmuşlardır. Sâir kavimler ise bu selikadan, bu melekeden esâsen mahrûm bulunmuşlardır.

O halde Kitabu'llah'ın gerek nazmını ve gerek mânâsını teşrih ve tasrîh ederek bu hikmet kaynağından tevâlî edecek, asırlarca bütün Müslümanların istifâdelerini te'mine çalışmak îcâb etmez mi? Bu da mütehassıs İslâm âlimlerinin uhdelerine düşen en yüksek bir vazîfedir. İşte bir Farz-ı Kifâye olan bu vâzife, müfessirîn-i kirâm tarafından îfâ edilmiş oluyor.

Bir de i'tikada, amele, hilkat eserlerine ve sâir bazı husûslara dâir Kur'ân-ı Kerim'in bazı beyânâtı vardır ki, bunların hakkında muhtelif re'yler, düşünceler vücude gelmiş, anlayış selâmetinden mahrûm olan bir takım kimseler için birer iştibah noktası veya birer i'tiraz vesîlesi teşkîl etmiştir. Bu ihtilâf ve iştibâhı kaldırmak, bu i'tirâzlara cevab vermek ise diyânet muktezâsıdır. İşte bu i'tibâr ile de tefsîrlere ihtiyaç görülmektedir.

Eğer herkes, kendi anlayışına göre Kur':n'a mânâ verse, Kur'ân'ın beyânatından hüküm çıkarsa birçok hakîkatler kaybolur. Birçok hatâlar meydana gelir, birçok ihtilâflar yüz gösterir, müslümanlar arasında vücudu matlûb olan vahdetten eser kalmaz.

Binaen-aleyh Kur'ân-ı Kerîm'in güzelce anlaşılması için salâhiyet sahibi olan yüksek bilgili zatlerin yazdıkları tefsîrlere dâimâ ihtiyaç vardır.

Hâsılı : Kur'ân-ı Mübîn, ehl-i îman için en mukaddes bir ahkâm mecellesidir. En müessir, nâfi bir nasîhat ve hikmet mecmûasıdır. En mübeccel, İlâhî bir kitabdır. Bu kudsî kitabın mânâları vahye müstenid olduğu gibi nazm-ı lâtîfi de bir vahiy muhassalasıdır. Mânâları veçhile amel olunduğu gibi mübârek nazmı ile de taabbüd olunur.

Bu Semâvî Kitâb'ın i'tikada, ibâdete, muâmelâta kısas ve ibere, va'd ü vaîde, âhiret umûruna ve sâire müteallik âyetlerini güzelce anlayıp muktezâsınca hareket lâzımdır. Bu halde Kur'ân-ı Azîm'in ihtiva ettiği bu meseleleri bu hakîkatleri tafsîlâtile keşf ve îzah icâbeder. Bu vecîbeye mebnîdir ki: Taraf-ı İlâhîden Resûl-i Ekrem Efendimize hitâben (لتبين للناس ما نزل اليهم) buyurulmuştur. Bunun içindir ki Kur'ân-ı Kerîm'in ilk müfessiri Fahr-i Âlem, salla'llahu aleyhi ve sellem Efendimiz bulunmuştur.

Artık bütün mü'minlerin rehberi, bütün dinî ilimlerin en feyyaz menbaı olan Kur'ân-ı Kerîm için dinî ilimlerde ve sâirede mütebahhir olan İslâm âlimleri tarafından tefsîrler yazılmasının lüzumunda iştibâha mahal yoktur. İşte bu lüzûma mebni de birçok faydalı tefsîr yazılmıştır. Nitekim kitabımızın ikinci kısmında bunlar görülecektir.

20 — Tefsîrlerin taksîmi, rivâyet ve dirâyet tarikleri :

Tefsîrler başlıca iki kısma ayrılır. Birinci kısım, selefden nakledilegelen eserlere müstenid olan (Tefsîr-i Naklî) dir ki buna (Bi-Târiki'r-Rivâye Tefsîr) de denir. Bu kısım tefsirlerde âyetlerin mânâları, nüzûl sebebleri, nâsih ve mensûh olanları gösterilir. Böyle rivâyet yolile tefsîrlerin başlıca me'hazleri Hadîs-i Şerîf kitablarile Siyer ve Târih kitablarıdır. Bunlara muhâlif, aklın hükmüne münâfî olan rivâyetlere i'timad olunamaz.

İkinci kısım, sonradan tedvîn edilen Lûgat İlmi, Belâgat İlmi gibi ulûm-ı lisâniyyeye istinad eden tefsîrlerdir. Bunlar bir edereceye kadar

menkulâtı da ihtiva eder. Bunlardan her birine de (Bi-tarikı'd-Dirâye Tefsîr) ünvanı verilir.

Şimdi bu iki kısmı biraz îzah edelim. Şöyle ki: Asr-ı Saâdet'de Edebî İlimler adını alan lûgat sarf, nahiv, iştikak, meânî, beyan, bedi, vaz' gibi ilimler müdevven değildi. Fakat Arablar selîkalarındaki mükemmeliyet, lisanlarındaki sıhhat ve selâmet i'tibarîle en beliğ, edebî eserleri anlıyor, mezâyâsına vâkıf oluyor, bunları vücude getirebiliyor. Bu hususta birtakım müdevven ilimlere muhtaç bulunmıyorlardı. Bir bedevî: (فلما استيئسوا منه خلصوا نجيا) nazm-ı Kur'ânîsini işitir işitmez hemen yere kapanmış, bu kelâmların belâgatine secde ediyorum demişti.

İşte Ashâb-ı Kirâm da kendilerindeki o fevkalâde selîka, fıtrî kabiliyyet sâyesinde Kur'ân-ı Azîmi pek güzel anlıyor, onun hakayıkına, mezâyâsına, işâretlerine nazarlarını infaz edebiliyorlardı. Kendi zamanlarına âid olduğu için âyetlerin nüzûl sebeblerine, nâsih ve mensûh olanlarına da muttali' olabiliyorladı.

Hattâ Haccetü'l-Veda' esnâsında: (اليوم اكملت لكم دينكم) Âyet-i Celîlesi nâzil olunca Hazret-i Ebû-Bekir'in (Radiya'llahu anh) rakik olan kalbi çarpmıya başlamış, mübârek gözlerinden şeffaf katreler serpilmiş, sebebini soranlara şöyle demişti: «Bu Âyet-i Celîle, Resûl-i Ekrem'in irtihal buyuracaklarını gösteriyor. Demekki din işleri tamam olmuş, artık Hazret-i Peygamberin kudsî vazifesi yerine getirilmiş, kerîm olan Ma'buduna kavuşacağı zaman yaklaşmış...»

İşte Hazret-i Sıddık'ın bu intikali, Kur'ân'ın işâretlerine infâz-ı nazarın en ulvî bir derecesi demektir.

Ebû't-Tufeyl demiştir ki: «Ben Hazret-i Ali'nin irâd ettiği bir hutbede hazır bulundum; diyordu ki: «Benden dilediğinizi sorunuz, va'llahi benden her ne sorarsanız size haber veririm. Bana Kitabu'llâh'dan sual ediniz; hiç bir âyet yoktur ki ben onun gecede mi, gündüzde mi, kırda mı, tepede mi nâzil olmuş olduğunu bilmiyeyim.»

İşte bu da Hazret-i Ali'nin Kur'ân-ı Kerîm hakkında ne büyük ilmî bir ihâta sâhibi olduğunu gösteriyor. Sâir birçok Sahâbe-i Güzîn de böyle idi.

Eshâb-ı Kirâm, selîka yardımile bilinemiyecek hususları da Resûl-i Ekrem salla'llahu aleyhi ve sellem Efendimiz'den işitmek sûretîle öğren-

mişlerdi. Hangi bir meselede iştibah vâki' olsa, hangi bir hakîkate vukuf mecbûriyeti hâsıl olsa hemen vahiy ve ilhâmâtın feyyaz bir menbaı olan Nebiyyi-i Zî-Şân Hazretlerine müracaat ederek bu dînî ihtiyaçlarını tatmin ediyorlardı.

Şeyhü'l-İslâm ibn-i Teymiye diyor ki: «Şunu bilmek icâbeder ki Resûl-i Ekrem Efendimiz Ashâb-ı Kirâmına Kur'ân'ın lâfızlarını beyan ettiği gibi mânâlarını da beyan buyurmuştur. Hak Teâlâ'nın : (لتبين للناس ما نزل اليهم) Kavl-i Şerîfi her ikisine de şâmildir.»

Ebû-Abdi'l-Rahman el-Selemî'nin verdiği ma'lûmat da bunu müeyyiddir. Bu zat diyor ki: «Hazret-i Osman ve Abdu'llah ibn-i Mes'ud gibi Kurra'dan olan zatler, Resûl-i Ekrem'den Kur'ân teallûm ederken daha on âyeti tecâvüz etmeden durur, bunlardaki ilim ve ameli de öğrenirlerdi. Ve derlerdi ki: Biz Hazret-i Peygamber'den Kur'ân ile ilim ve ameli birlikte öğrendik. Bunun içindir ki bazı sûreleri ezberlerken bir müddet durur, bunların hakîkatlerine vukuf için teennî gösterirlerdi.»

Filhakîka bu cihetledir ki Ashâb-ı Kirâm, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîri hususunda birçok ma'lûmatı hâiz bulunuyorlardı. Faydalı ilimleri neşr ve ta'mim, dînî bir vazife olduğundan Ashâb-ı zevil'-ihtiram, kendi ma'lûmatlarını başkalarına da naklediyor, bu sûretle tâbiîn tabakasında bulunan zatler de bu ma'lûmattan tamamîle müstefîd olabiliyorlardı. Sonra bu zatler de böylece dinleyip telâkki ettikle şeyleri «Teba-ı Tâbiîn» denilen müteâkıb nesillere nakl ve ta'lîm ediyorlar.

Şunu da söyliyelim ki: Resûl-i Ekrem salla'llahu aleyhi ve sellem Efendimiz'e veya Eâzım-ı Ashâbdan herhangi birine ref' edilen bu nakiller, bu rivâyetler fevkalâde bir usûl dâiresinde zabtedilmiştir. Gerek rivâyet edilenlere ve gerek rivâyet edenlere âid olmak üzere birtakım usûllere, menâhiç denilen kaidelere, düstûrlara pek ziyade i'tinâ olunmuştur. Sahîh olan menkulât, tam bir vüsûk ile taayyüm etmiş, sadırlarda menkûş olan birçok ma'lûmat, satıralara da intikal edegelmiştir. Nitekim Usûl-i Hadîs İlmi bu hakîkatı pek güzel göstermektedir.

İşte bu nakil ve rivâyet neticesinde (Tefsir-i Naklî = Bi-Tarîkı'r-Rivâye Tefsîr) kısmı, vücûde gelmiş oldu. Ve bunlar: Kur'ân-ı Mübîn'in mânâlarını, âyetlerin kırâet vecihlerini, muhkem ve müteşâbih olanlarını, nâsih ve mensûh olanlarını, nüzûl sebeblerini bildiren sahîh rivâyetlerden müte-

şekkil bulundu. Herhangi bir âyet-i kerîmeyi diğer bir ayet ile veya bir sünnet ile veya Sahâbe-i Kirâmın kavlîle îzah ve tefsîr etmeğe (Tefsir Bi'l-Me'sûr» namı da verilmiştir.

Maa-mâfih Kur'ân-ı Azîm'de mahzâ Hakk'ın kudretini tefekküre ve geçmiş ümmetlerin vak'alarını tedebbür ve teemmül ile intibah kazanmaya bir vesîle olmak üzere birçok âyetler vardır ki, bunlar gâyet belîğ ve aynı zamanda gayet vecîz bir tarzda nâzil olmuştur. Bunların bir kısmı bu âlemin nasıl tekevvün ettiğini, Hazret-i Âdem'in nasıl yaratıldığını birtakım eski kavimlerin nasıl yaşayıp ne olduklarını bildirmektedir. Ancak bu gibi hususlar, dînin asıl maksadlarından olmadığı cihetle bunlara dâir tafsîlâtı muhtevî değildir.

Arablar ise bedâvet halinde yaşamış, âlemin vak'alarından bîhaber bulunmuşlardı. İçlerinde bulunan ve Ehl-i Kitab denilen Yahudiler ile İsevî'ler ise oldukça okur yazar ve ellerinde bulunan Tevrat ve İncil gibi kitabların bildirdiği bazı ma'lûmat ile mücehhez bulunurlardı. Bunlardan şeref-i İslâm'a nâil olanlar, âlemin yaradılışı ve sâire hakkındaki eski bilgilerini Müslümanlar arasında yayıp duruyorlardı. Bunların verdikleri ma'lûmat, diyânetle alâkadar olmadığından bilâ tedkik dinleniyor, bunların naklinde bir mahzûr görülmüyordu.

Binaen-aleyh rivâyet tarikile olan tefsîrlerde bu kabîl menkulât da yer bulmuş oluyordu. Halbuki bu menkulâtın büyük bir kısmı hakîkate uygun bulunmamıştır.

Hakîm-i Şehir İbn-i Haldun, (Mukaddime) sinde diyor ki: «Tâife-i Arab ibtidây-ı hallerinde ehl-i ilm ve kitab olmayıp bedeviyyet ve ümmîlikleri gâlib idi. İnsan ise esbâb-ı mükevvenâtı ve ibtidây-ı hilkat-i âlemi ve esrâr-ı mevcûdâtı bilmeğe bittabi' meyyal olarak Arablar dahi bunlardan birini bilmek istediklerinde kendilerinden evvel ehl-i kitab olan milletlere suâl edip onlardan öğrenirler idi. Onlar dahi tâife-i Yahûd ile onlara tâbi' millet-ı Nasârâ'dan olan ehl-i Tevrat idi. Ol vakit Arab içinde bulunan ehl-i Tevrat dahi Arab gibi bedevî olarak bir şey bilmeyip ancak ehl-i kitabın avâmının bildiğini biliyorlar idi. Ve onların ekseri Himyer kabîlesinden yahûd dînile mütedeyyin olanlar idi. Sonra vakt-âki İslâm ile müşerref oldular ise lâzımü'l-ihtiyat olan ahkâm-ı şer'iyede Şer'-i Şerîf-i Muhammedîye isnada münhasır olup ancak ibtidây-ı hilkat-ı âleme dâir olan haberlerde ve melâ-

him ve gazavâta müteallik hikâyatta ve bunların emsâli vâcibü'l-ihtiyat olmayan mevâdda eski bildikleri üzere kaldılar ve bunlar, Ka'bü'l-Ahbar, Veheb İbn-i Münebbih ve Abdu'llah İbn-i Selâm ve onların emsâli Ashâb-ı Kirâm'dır ki böyle ahkâm-ı şer'iyeden hâriç olan maddelerde onlardan menkul olan rivâyât ve hikâyât bizzat yahud bi'l-vâsıta rivâyât-ı sahîha ile Efendimiz aleyhi's-selâm'a isnad ve îsal olunmayarak yalnız onlardan menkul olan ahbâr-ı mevkufe kabîlinden olduğu halde bu menkulât ile tefsîrler doldu. Ve bu ahbâr-ı menkule, ahkâm-ı şer'iyyeye dokunur ve sahîh olduğu takdirce mûcib-i amel olur ve olmadığı sûrette bir amelin terkini icâbeder mevadd-ı şer'iyeden olmamak hasebîle ibtidâları bunların sıhhat ve adem-i sıhhati teftîş ve taharri olunmadı... Sonra vaktâki nâs dâiye-i tahkik ve tedkîka rucu' ettiyse mağrıbda müteahhirînden Ebû-Muhammed İbn-i Atiyye gelip bu tefâsîrin küllîsini telhîs ve tenkîh etti ve sıhhate akreb olan rivâyâtı taharrî ve intihâb ederek Mağrıb ve Endülüs ahâlîsi beyninde meşhur ve mütedâvil olan Tefsîr-i Şerîf ve Kitâb-ı Lâtîf'i te'lif etti. Bu yolda İmâm-ı Kurtubî dahi onun isrine giderek veçh-i mezbûr ve uslûb-i mastûr üzere bir tefsîr tasnif etti ki, Meşrık'da meşhûrdur.»

Bu halde rivâyet tarîkiyle olan tefsîrlerin münderecâtı iki kısma ayrılmış oluyor. Bir kısmı tam bir usûl dâiresinde ve kemâl-i i'tinâ ile tetkik ve tenkîd ve sıhhati tevsîk edilen ve şer'î hükümler ile alâkadar bulunan menkulâttır. Diğer bir kısmı da sırf târîhe, âlemin hilkatine, ümmetlerin sergüzeştine dâir olan menkulâttır. Vâkıdî, Taberî, Seâlebî gibi zatlerin tefsîrleri bu iki kısım menkulâtı muhtevî bulunmaktadır.

Bu zatler, diyânetle alâkası olmayan menkulâtı yazmakla iktifa etmiş, bunların sıhhatlerini bittabi iltizam etmemişlerdir. Nitekim târihî, içtimâî, felsefî kitablarda da birtakım esâtîrî, sahîf ma'lûmat vardir ki bunların nâkilleri de bunların birer hakîkat olduğuna kail değildirler. Bunlar, insanlık âleminde yapılmış olan hikâyeleri, kanâatleri, an'aneleri mücerred ahlâfa bildirmek maksadîle yazılır şeylerdir.

Halbuki bu noktayı nazara almayan bazı ecnebî münakkıdler, İslâm müellefâtında münderiç olan bu kabil bazı ma'lûmatı vesîle ittihaz ederek tenkide cesâret göstermişlerdir. Hakîkati halde ise böyle bir tenkîde mahal yoktur. Esâtîrî, gayr-i hakîkî menkulât bütün kadim milletlere, hususîle muharref kitablara mu'tekid bulunan Yahûdiler ile Hıristiyanlara âid olduğun-

dan İslâm âlimlerinin yaptığı şey, bunları yalnız bir nakilden başka değildir. Asıl tenkid, bu bâtıl şeyleri birer hakîkat telâkki edenlere teveccüh eder.

Bakınız bir misal arzedelim: Bazı tefsîrlerde Hazret-i Âdem ile Havva kıssasında Şeytan'ın ne sûretle Cennet'e girerek Hazret-i Havva'ya vesvese vermiş olduğu yazılıdır. Bu babtaki tafsîlât ise sırf ehl-i kitabdan alınmıştır. Bir kere ehl-i kitabın ellerinde bulunan Tevrat'a göre «Yılan hayvanların en zîreği idi. Aden bahçesine girmiş, karıya, yani Hazret-i Havva'ya demiş ki: «Şu ağaçtan yer iseniz size hayır ve şerma'lûm olur; artık burada ebedî bir halde yaşarsınız. Bunun üzerine Hazret-i Havva bundan yemiş, muhterem kocası Hazret-i Âdem'e de yedirmiştir.» Sonra bu yılan hikâyesi şu şekli almıştır: «Yılan dört ayaklı ve gayet güzel bir hayvan idi. Cennet'in hâzinlerinden, bekçilerinden bulunuyordu. İblîs, Cennet'e girmek istedi bırakmadılar; yılanın ağzına girdi, o vâsıta ile Cennet'e varıp Hazret-i Âdem ile Havva'nın memnu' ağaçtan yemelerine sebeb oldu. Bunun neticesinde de yılan bir cezâ olarak şimdiki sürünür hâline gelmiş, yeryüzünde Isfehan diyârına indirilmiştir.»

Büyük Müfessir Fahrü'd-dîn-i Râzî ise bu rivâyeti şöylece tezyîf etmektedir: «Bilmelidir ki bu ve emsâli rivâyetler, iltifat edilmemesi îcâbeden şeylerdendir. Çünkü İblîs eğer yılanın ağzına girmeğe kadir bulunmuş ise neden doğrudan doğruya yılan sûretine temessül ederek Cennet'e girmeğe kadir olamamıştır? Bununla beraber eğer İblîs, yılanın ağzına girmiş ise bundan dolayı yılan ne için ukuubete uğramıştır. Halbuki yılan ne akıllıdır, ne de mükelleftir.»

Hâsılı rivâyet tarîkındaki böyle bazı gayr-i ma'kul nakiller mütefekkir müfessirlerimiz tarafından tenkîd edilerek mâhiyyetleri meydana konulmuştur.

Dirâyet tarîkıyle olan tefsîrlere gelince: Bunlar da birer lüzûma, birer maslahata müstenid bulunmuşlardır. Şöyle ki: Evvelce de arzedildiği üzere Arablar vaktile lisanlarının bütün inceliklerine, meziyyetlerine hâkim bulunuyorlardı. Müfred lâfızların vasıflarını, mânalarını biliyorlardı, kelimelerin i'râbını, iştikakını, ibârelerin muhtelif üslûblar ile irâd edilebilmesini, sözlerin muktezây-ı hâle göre söylenmesini ve bazı san'atler ile tezyîn edilmesini bilip bu babda müdevven fenlere muhtaç olmaksızın tatbik edebili-

yorlardı. Fakat bilâhare selikaları bozuluyor, lisan hususundaki melekeleri za'fa uğrayıp, Arablar, menbaından taşan seriü'l-cereyan bir ırmak gibi her tarafa dağılıyorlar, muhtelif kavimler ile karışıyorlar. Artık Arab lisânını muhafaza ve vikaye için usûller konuluyor, kaideler vaz'ediliyor, lûğat, sarf, nahiv, belâğat gibi fenler vücude geliyor, Arabçaya hakkile vukuf, bu fenlere riâyet sâyesinde kabil olabiliyor. Kurân-ı Kerîm dahi Arab lisanı ve usûl-i belâğati üzerine nâzil olmuş bulunduğundan bunun tefsîri hususunda da bu fenlere ihtiyaç görülüyor. İşte bu sebeble de dirâyet yolîle olan tefsîrler vücûde gelmiş bulunuyor. Zimahşerî'nin meşhur tefsiri bunun en belîğ bir nümûnesidir.

Bununla beraber dirâyet tarîkıyle yazılan tefsîrlerin ihâta dâireleri gitgide daha genişlemiştir. Çünkü İslâm ülkeleri genişleyerek muhtelif fenler ile felsefî fikirler ile mücehhez kimseler İslâm şerefine nâil oluyor, milletler arasında müşterek olan bir kısım fenler, ilimler, Müslümanların arasında da yayılmaya başlıyor. Muhtelif mezhebler, meslekler erbâbı zuhûr ediyor. Binaen-aleyh tefsîrlere de bu husûslara dâir ma'lûmat dercedilmesine lüzûm görülüyor. Artık müfessirler, Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarını, terkiblerini bir ilim hâlinde tedvin edilen edebî usûle tatbîka mecbûr oldukları gibi ahkâma müteallik âyetleri de fıkıh dâiresinde îzâh mecbûriyetinde kalıyorlar. Arza, semâvata dâir âyetleri tekvîn ve hey'et ilimlerindeki meseleler ile mütenâzır bir halde tesrîh ve tevcîhe çalışıyorlar. Ahlâka, içtimâiyâta mütedâir âyetleri şerhederken felsefî ahlâk ve içtimâî bilgiler esaslarını da nazara alıyorlar. İbret âmîz kıssalar hakkındaki âyetleri teşrîh ederken kâinat târihinin kaydettiği ma'lûmatı dermeyan ediyorlar. Muhtelif mezhebler erbâbı tarafından îrâd edilen fikirleri, i'tirazları, munâzara ilmi dâiresinde zikr ve cerh ederek kelâm ve mantık kaidelerine tatbîkan kendi mezheblerini, kanaatlarını isbâta gayret gösteriyorlar. Ve her müfessir yazdığı tefsîrde kendi ihtisâsı dâiresinde bulunan ilimler ve fenler için daha ziyade sahife ayırıyor. İşte bu sebeble de Tefsir sahasında muhtelif meslekler vücûde gelmiştir. Bunlara (Meşâribü'l-Müfessirîn) de denir. Nitekim (Tabâkatü'l-Müfessirîn) kısmında görülecektir.

Şunu da ilâve edelim ki: Dirâyet yolîle yazılan ve muktedir zatlara âid bulunan tefsîrlerde menkulât, rivâyat da büsbütün terk edilmiş değildir. Belki bunlar, tefsîrlerin asıl ruhlarını teşkil etmektedirler. Bu tefsîrlerde birçok âyetler, hadîsler ile îzah ediliyor. Bu asıl kaynaklardan tasrîh edilerek veya edilmeyerek pek çok istifade edilmiş oluyor.

Velhâsıl: Her iki kısım tefsîrin de şüphe yok ki pek büyük ehemmiyeti vardır. Biz bunların hiç birinden müstağnî olamayız.

21 — Dirâyet tarikiyle yapılan tefsîrler ile re'ye müstenid tefsîrler arasındaki fark:

Dirâyet yolile yazılmış tefsîrler, aşağıda müfessirlere âid yazacağımız âdâb ve şerâite tevfîkan muhtelif mertebelerde vücûde getirilmiş tefsîrlerdir ki, bunların cevâzında, lüzûmunda şüphe edilemez. Bu cihetledir ki öteden beri birçok İslâm eâzımı tarafından bu yolda muhtasar ve mufassal bir nice tefsîrler yazılmış, Kur'ân-ı Kerîm'in meâlîsini îzâha, İslâm muhîtini tenvîre hizmet gâyesi ta'kib edilmiştir.

Tefsîr bi'r-re'ye gelince bu, delîle, sahih bir asla, nakle müstenid olmaksızın mücerred re'y ile, indî içtihad ile yapılan tefsîrdir. Böyle bir tefsîr dînen memnu'dur.

(قل انما حرم ربی الفواحش ما ظهر منها و ما بطن والاثم والبغی بغیرالحق و ان یشرکوا بالله مالم ینزل به سلطانا و ان تقولوا علی الله ما لا تعلمون)

Âyetlerîle (من تکلم فی القران رأیه فاصاب فقد اخطأ) Hadîs-i Şerîfi böyle bir tefsîrin câiz olmadığını bildirmektedir.

İbn'n-Nukayb'e göre re'y ile olan tefsîrler beş türlüdür:

1 — Tefsîr için cevaz veren ilimleri elde etmeden yapılan tefsîrler.

2 — Hak Teâlâ'dan başkasının bilmediği müteşâbihâta dâir kat'î sûrette olan tefsîrler.

3 — Herhanbi bozuk bir mezhebi takrîr ve te'yid için yapılan tefsîrler ki, mezheb asıl, tefsîr tâbi' tutulur. Tefsîr, velev en zaif bir tarîk ile olsun mezhebe irca' edilir.

4 — «Allah'ın murâdı böyledir.» diye kat'î sûrette bilâ delîl vuku' bulan tefsîrler.

5 — Keyf ve havâya uymak sûretile yapılan tefsîrler. Nitekim Bâtınîyye, Hurufîyye gibi birtakım bâtıl meslekler sâhiblerinin tefsîr diye yazdıkları mânâsız şeyler bu kabildendir. Bunlar, ilim kaidelerine muhâlif, üm-

metin icmâına münâfî, semâvî kitabların nüzûlündeki hikmete ve gâyeye aykırı olan şeylerdir. Bu gibi cür'etkârların tutulacakları elîm mücâzâtı:

(من قال فى القران بغير علم فليتبوأ مقعده من النار)

Hadîs-i Şerîfi göstermektedir

Şu kadar var ki müfessirler için lâzımgelen ilimler ile, şartlar ile mücehhez olan bir zâtın, Sahîh Hadislere muvâfık, şerîat kaidelerine mutâbık olmak üzere bazı âyetlerin delâlet ettiği hakikatlere, nüktelere, bedîalara işârette bulunması bir (re'y-i mahmûd = müstahsen bir re'y) dir ki bu tecvîz edilmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜFESSİRLER VE BAZI İLİMLER HAKKINDA UMÛMÎ MA'LÛMÂTI MUHTEVİDİR

Mündericât: Tefsîr ile sıkı alâkası olan bir kısım ilimler — Müfessirlerin muhtaç oldukları ilimler — Müfessirlerin âdâb ve şerâiti — Müfessirlerin arasında görülen bazı ihtilâfların hedefleri ve ihtilâfların nevi'leri.

22 — Tefsîr ile sıkı alâkaları olan bir kısım ilimler:

Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'ın tefsîrile pek ziyade ilgili bulunan bir kısım meseleler vardır ki, bunlar mevzû'ları i'tibârile birer zümreye ayrılmış, her zümre bir ilim halinde tedvin edilmiş, bunlara âid birçok kitablar da te'lif olunmuştur. Bu ilimlerin başlıcaları elliyi mütecâvizdir. Biz bunlardan dokuzunu muhtasarca kaydedeceğz. Bunların tafsîlâtı için İtkan'a, Mahzenü'l-Ulûm'a, Mevzûâtü'l-Ulûm'a müracaat edilmelidir.

1 — (İlmü Esbâbi'n-Nüzûl): Bu ilim sâyesinde âyetlerin nüzûllerindeki sebebler bilinir. Âyetlerin bir kısmı bir suâle, bir hâdiseye, muayyen bir vak'anın ileride vuku'bulacağını ihbâra ve sâireye binâen nâzil olmuştur. Bunlar birer nüzûl sebebidir. Bu gibi sebebler, Ashâb-ı Kirâm'ca ma'lûm ve onlardan menkul bulunmuştur. Binaen-aleyh Esbâb-ı Nüzûl'ü bilmenin yolu, nakl-i sahîhden ibârettir.

İbn-i Teymiye diyor ki: «Bir âyetin sebeb-i nüzûlünü bilmek o âyeti anlamaya yardım eder. Çünkü sebebe vukuf, müsebbibe vukufu irâs eder.»

Filvâki' seleften bir cemâat, bazı âyetlerin mânâları hakkında işkâle ma'ruz bulunmuş iken bilâhare bunların nüzûlleri esbâbına vâkıf olunca bu işkâlden kurtulmuşlardır. Bu sâyede ahkâm-ı şer'iyyenin hikmeti de aletta'yîn bilinmiş olur.

Bâzan bir âyet-i celîle için müteaddid nüzûl sebebleri rivâyet edilmektedir. Eğer bu sebeblerin içtimâı ihtimal dâiresinde ise her biri sebeb

olarak kabul edilebilir. Eğer ihtimal dâiresinde değil ise rivâyetler tetkik edilir, müreccah görülen sebeb kabul olunur. Esbâb-ı nüzûl hakkındaki kitablardan İmâm-ı Suyûtî'nin: (لباب النقول فی اسباب النزول) ünvanlı eseri matbu'dur.

2 — (İlmü Müfredâti'l-Kur'ân) : Bu ilim Kur'ân-ı Azîm'deki âyetlerin mânâları ve hükümleri i'tibârîle hususî hallerinden bahseder. Binaen-aleyh hangi âyetlerin en beliğ, en ziyade mânâları câmi', hangi âyetlerin en ziyade beşâret verici veya korku arttırıcı bulunduğu bu ilim sâyesinde ma'lûm olur.

İmâm-ı Şâ'bî'den rivâyet olunuyor ki: Hazret-i Ömer radiya'llahu Teâlâ anh bir yolculuğu sırasında bir kafileye tesadüf etmiş, müşârün-ileyhin emri üzerine: (من اين القوم = bu cemâat nereden geliyor) diye nidâ ederek sormuşlar. Kafile tarafından (اقبلنا من الفج العميق نريد البيت العتيق — uzak bir yoldan gelerek Kâ'be-i Mükerreme'yi ziyâret etmek istiyoruz) diye cevap verilmiş.

Hazret-i Ömer bukafile içinde mutlaka âlim bir zat var, çağırarak sorunuz bakalım, Kur'ân-'ın hangi âyeti a'zamdır, diye emreder. Sorarlar. Kafile tarafından : (الله لا اله الا هوالحی الیوم ...) Âyeti'dir denilir.

Tekrar Kur'ân-ı Kerîm'in hangi âyeti ahkemdir, diye sorulur. (ان الله يأمر بالعدل والاحسان ...) Âyet-i Celîlesi'dir diye cevap verilir.

Kur'ân-ı Mübîn'in hangi âyeti daha cem'iyetlidir, diye sorulur. (فمن يعمل مثقال ذرة خيرا يره ...) Âyet-i Celîlesi'dir denilir.

Tekrar Kur'ân-ı Mübîn'in en hüzün verici âyeti hangisidir, diye sorulur. (من يعمل سوءً يجزبه) Âyeti'dir, diye cevap verilir.

Kur'ân-ı Kerîm'in en ziyade reca ve ümid veren âyeti hangisidir, diye suâl edilir,

(قل يا عبادی الذين اسرفوا على انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ...)

Âyet-i Kerîmesi'dir denilir.

Bunun üzerine Faruk-ı A'zam Hazretleri, bu kafilede İbn-i Mes'ud olmalı, bir kere sorunuz bakalım, diye emreder. Sorarlar. İbn-i Mes'ud Hazretlerinin kafilede bulunduğu anlaşılır.

Filhakîka o bînazîr allâme, kafilede bulunarak bütün bu cevapları kendisi vermiş idi.

3 — (İlmü İ'râbi'l-Kur'ân) : Bu ilim, âyetlerdeki müfredlerin, terkiblerin müsned, müsnedün-ileyh, muzaf, muzâfün-ileyh, sıfat, hal, bedel ve sâire i'tibârîle nasıl okunub nasıl yazılacağını bildirir.

İ'rab husûsundaki bir hatâdan dolayı ibârenin mânâsı tebeddül eder, yanlış bir zehâb hâsıl olur, lahn denilen lisan hatâsı husuûle gelir. Bu cihetle i'râba riâyet pek lâzımdır. Nitekim Kur'ân'ın mânâsını güzelce anlıyamıyan bir kimse: (ان الله بريء من المشركين و رسوله) Âyet-i Celîlesi'ndeki (رسوله) kelimesini esire okuyarak büyük bir hatâya düşmüş idi. Bu hâdise de i'râba olan ihtiyacı bir kat daha isbat etmiş olduğundan bu husûsta eserler yazılmış ve hareke ihdâs edilmiştir.

İbn-i Hayya'nın tefsîrinde Kur'ân-ı Mübîn'in i'râbı gösterilmiş, bu husûsta birçok letâif serdedilmiştir.

4 — (İlmü Ma'rifeti Garîbi'l-Kur'ân) : Bu ilim, Kur'ân-ı Mâbîn'in garib nâmîle anılan bazı lâfızlarının mânâlarını bilmeğe hizmet eder. Şöyle ki: Kur'ân-ı Kerîm'in bazı lâfızları ve terkîbleri vardır ki, bunlar fusahây-ı Arabın edebî eserlerinde müsta'mel ise de halk arasında şâyi' değildir. Bu cihetle garîb adını alan bu lâfızların ve terkîblerin mânâlarını bilmek müfessirler için pek lâzımdır. Bu husûsta bazı kitablar te'lif edilmiştir. (Müfredât-ı Râgıb ile Ebû-Ömer-i Zâhid'in ve Azîz-i Sicistânî'nin kitabları bu cümledendir.

İmam-ı Suyûtî, Garîbü'l-Kur'ân'a müteallik olub ibn-i Abbas Hazretlerinden ve sâir Sahâbe-i Kirâm'dan sahîh senedler ile sâbit olan kavilleri (İtkan) ünvanlı kitabında yazmıştır. Bunlardan birkaç misal :

(بغض — نشوز) ، (سمة — طولاً) ، (مهراً — نحلة) ، (اثماً — جنفاً) ، (مصيبتكم — طائركم) ، (مستكبراً فى نفسه — ثانى عطفه) ، كل ذات زوج — المحصنات) ، (مطيعة له حيث اراد — زخاء حيث اصاب) ، (فقهاء علما — ربانيين) ، (دين الاولين — خلق الاولين)

Tefsîrlerde bazı garîb lâfızları îzah maksadile Arab büleğâsının şiirleri yazılmış bulunmaktadır. Kur'ân-ı Mübîn, Arab lisanı üzerine inmiş oldu-

ğundan Kur'ân'daki kelimelerin Arab lisanında nasıl isti'mal edilmiş olduğunu göstermek için Arab eş'ârına müracaat edilir.

İbn-i Abbas Hazretleri diyor ki: «Şiir Arab dîvânıdır. Binaen-aleyh Hak Teâlâ'nın bize Arab lisanı üzere indirdiği Kur'ân'ın bir lâfzı hafî kalınca Arabın dîvânına mürâcaat eder, o lâfzın mânâsını orada ararız.

Bu halde şiir asıl sayılmış, şiir ile Kur'ân üzerine ihticac edilmiş olmaz. Belki bu şiir vâsıtasîle Kur'ân kelimelerinin tasrîh ve tebyîn edilmesi kastedilmiş olur. Nitekim ibn-i Abbas (radiya'llahu Teâlâ anh) Hazretlerine (من طين لازب) Nazm-ı Şerîfi'ndeki (لازب) nın mânâsı nedir? diye sorulmuş, o da (ملتزق = yapışkan) mânâsınadır, diyerek Nâbiga'nın şu beytini okumuştur :

فلا تحسبن الخير لا شر بعده

و لا تحسبن الشر ضربة لازب

Yani: Hayrı kendisinden sonra artık şer olmıyacak bir şey' sanma şerri de sâbit, muttasıl bir felâket zannetme; bunlar bir hal üzere kalamaz. Binaen-aleyh ne ihtiyatı elden bırakmalı, ne de ye'se düşmeli.

5 — (İlmü Mübhemâti'l-Kur'ân) : Bu ilim Kur'ân-ı Kerîm'de tasrîh edilmeyip mübhem bırakılan bazı isimleri, hâdiseleri bildirir. Şöyle ki: Bazı âyetler vardır ki kimlerin ve hangi hâdiselerin hakkında nâzl olmuş olduğu pek sarih değildir. Meselâ : (و من يخرج من بيته مهاجراً الى الله و رسوله ثم يدركه الموت) Âyet-i Kerîmesi'ndeki muhacirden murad kimdir? Bu mübhem bulunmakta. Bazı müfessirlere göre bu zat جندب بن ضمره veya اكثم بن صيفى dir.

Maa-hâzâ bu gibi âyetlerde lâfzın umûmiyyetine bakılır, sebebin husûsiyyetine bakılmaz. Binaen-aleyh hak yolunda ölenler, bütün bu hükme tâbi'dirler.

Bu gibi mübhemat, nakil ile bilinir, re'y ile bilinmez. Bunlarda birtakım hikmetler vardır. Zikirden istiğnâ hâsıl olması, veya setrin matlub bulunması bu cümledendir.

Mübhemat hakkında müstakil kitablar yazılmıştır. Süheylî ile ibn-i Asâkir'in kitabları bu cümledendir.

6 — (علم المحكم والمتشابه من الآيات) Bu ilim ile muhkem ve müteşâbih olan âyetler ve bunların umumî hükümleri bilinir. Muhkem ile müteşâbihin mâhiyyetleri hakkında müteaddid kaviller vardır. Bazı zatlere göre muhkem, muayyen bir mânâya, bir veçhe müteveccih olan âyettir. Müteşâbih ise müteaddid vecihlere ihtimali bulunan âyettir. Diğer bazı zatlere göre muhkem, beyâna muhtaç olmaksızın mânâsı anlaşılan âyettir. Müteşâbih ise beyânı umulmayan, yani bizim için mânâsını anlamak ümidi bulunmayan âyettir. Bazı sûrelerin evvellerindeki hurûf-ı mukattaa gibi Allahu Teâlâ'ya yed, vecih, istivâ isbât eden âyetler de bu kabildendir.

Acaba en kuvvetli, mütefekkir âlimler için müteşâbihâta ıttıla' kabil midir? Bu ihtilâflı bir meseledir. Sahâbe-i Güzîn'den, Tâbiîn'den ve sâir Ehl-i Sünnet âlimlerinden birçoklarına göre müteşâbihâta muttali' olmak kabil değildir. Bunları bilmek yalnız Hak Teâlâ'ya mahsûstur. Bunlar, insanları imtihan için. İnsanlara acizlerini hatırlatmak için, insanları azamet ve tekebbürden korumak için nâzil olmuştur.

Fakat İbn-i Abbas'dan bir rivâyete göre müteşâbihâta vukuf, mümkündür. İmam-ı Nevevî diyor ki: Allahu Teâlâ'nın kullarına anlıyamıyacakları bir şey ile hitab buyurması müsteb'addir. Binaen-aleyh İmam-ı Nevevî de, ibn-i Hâcib de bu imkâna zâhibdirler.

(و ما يعلم تأويله الا الله والراسخون في العلم) Âyet-i Celîlesi iki zümreye de delil olabilir. Nitekim tefsirlerde îzah edilmiştir.

Râgıb-ı Isfehânî, Müfredât-ı Kur'âniye'sinde müteşâbihâtı üç kısma ayırmıştır. Bir kısmına ıttıla' mümkün değildir, kıyamet vakti ile emsâli gibi. Diğer bir kısmına ı ttıla' mümkündür. Garîb lâfızlar, muğlâk hükümler gibi Üçüncü kısmına ise yalnız (راسخون) denilen kuvvetli âlimler muttali' olabilirler.

Resûl-i Ekrem salla'llahu aleyhi ve sellem Efendimizin İbn-i Abbas hakkında : (اللهم فقهه في الدين و علمه التأويل) diye dua buyurmaları bu kısma işâreti hâvîdir.

7 — (علم مناسبة الآيات والسور) Bu ilim, âyetler ve sûreler arasındaki münâsebetleri gösterir. Filvâki' Kur'ân-ı Mübîn'in mübârek âyetleri, sûreleri ve bunların fâtihalarîle hâtimeleri arasında pek lâtif bir münâ-

sebet, bir insicam, bir hüsn-i tertib vardır. Bazı âyetlerin veya sûrelerin arasındaki münâsebet ilk nazarda görülmiyebilir. Fakat nüzûl sebeblerine, makam muktezâsına, muhâtabaların vecihlerine, muhîtin ve zamanın îcablarına, muhâtabaların ruhî hallerine muttali' olanlar, bunların aralarında ne kadar mükemmel bir münâsebet bulunduğunu derhal anlarlar.

İmam Fahrü'd-Dîn-i Râzî der ki : «Kur'ân-ı Azîm, lâfızları, mânâları i'tibarîle bir mu'cize olduğu gibi âyetlerinin tertibi i'tibârîle de bir İlâhî mu'cizedir. Hayfâ ki birçok müfessirler, bu husûstaki letâife, dekaik-ı esrâra vâkıf olmadıklarından tefsîrlerinde bu münâsebetleri beyâna tasaddî etmemişlerdir.»

Bu ilim ile ilk uğraşan zat, rivâyete göre Şeyh Ebû-Bekr-i Nisabûrî'dir. Bu ilme dâir Burhanü'd-Dîn İbrâhim el-Bıkaaî'nin نظم الدرر فی تناسب الآی والسور ünvanlı bir kitabı vardır. İmam-ı Suyûtî'nin مراصد المطالع فی تناسب المقاطع والمطالع adındaki eseri de meşhûrdur.

8 — (İlmü Havassi'l-Kur'an) : Bu ilim, Kur'ân-ı Kerîm'in mübârek âyetlerindeki yüksek hassaları bildirir. Ma'lûm olduğu üzere Kur'ân-ı Azîm, bir Kitâb-ı İlâhî'dir; beşerîyeti hidâyete, saâdete kavuşturmak için gönderilmiştir. Bunun bir ma'rifet ve irfan, bir havas ve hikem hazînesi olduğunda kim şüphe edebilir.

Birçok sûrelerin, âyetlerin büyük büyük hassaları sulehây-ı ümmetin tecrübelerîle sâbittir. Bununla beraber bu husûsta bir hayli Ahâdîs-i Şerîfe de vardır.

Hazret-i Enes'den şöyle mervîdir: «Yatağına yattığın vakit Fâtiha-i Şerîfe ile İhlâs sûresini okudun mu, ölümden başka herşeyden emîn olursun.» Bu ilme dâir İmâm-ı Gazâlî'nin ve sâirenin te'lifleri vardır. Bu babda evvelce bazı ma'lûmat vermiş bulunuyoruz.

9 — (علم معرفة حكم الشرائع) : Buna (Hikmet-i Teşrîiyye) de denir. Bu ilim —yukarıda da beyan edildiği üzere— Kitabu'llah ile, Resûl-i Ekrem'in sünnetile İcmâ-ı Ümmet ve Kıyâs-ı Fukahâ ile sâbit olan şer'i hükümlerin hikmetlerinden, fâideleriyle gâyelerinden imkân miktarınca bahseder.

Dînî vazifelerimizin bir kısmı birer emr-i teabbüdî olduğundan bunlarda hikmet aramak, yani bunlar ne için böyle olmuş da şöyle olmamış demek doğru olamaz.

Meselâ: Sabah namazı iki rek'at, akşam namazı üç rek'at, diğer namazlar dörder rek'at olarak farz kılınmıştır. Bu bir emr-i teabbüdîdir. Şâri-i Hakîm, bunları böyle meşru' kılmıştır. Artık bunun ne için böyle meşru' olduğunu araştırmak ma'kul değildir.

Fakat sabah, öğle ve sâir vakitlerde kılınan namazların o vakitlerde edâ edilmelerindeki hikmeti araştırmak, bu husûsta münâsib vecihler dermeyan etmek mümkündür. Nitekim Tefsîr-i Kebir'de bunlara dâir mütâlâat vardır.

Hâsılı birçok şer'î hükümlerin, namaz, oruç, hac ve zekât gibi dînî vazifelerin hikmetlerini, faydalarını araştırmak câiz, bu babda hakîmâne mütâlâalar serdedilmesi kabildir.

Şâri-i Mübîn ki, Hakîm ve Alîm olan Allahu Teâlâ'dır. Nebiyy-i Zi-Şân Efendimiz ki Nebîlerin hâtemi, mürsellerin efdalidir. Dîn-i İslâm ki, İlâhî dinlerin sonu ve hepsinin ekmelidir. Artık Müslümanlıktaki dînî hükümlerin, emirlerin, nehiylerin hikmetten hâlî olamayacağı bedîhî değil midir?

Bu hikmeti anlamak ise kalbe itmi'nan, zihne neşat, fikre inkişaf verir. Dîne bağlılığı arttırır, dînî hükümlere riâyeti kolaylaştırır.

Tefsîrlerde ve sâir dînî kitablarda Hikmet-i Teşr'iyye'ye dâir müteferrik mebhasler vardır. Bununla beraber âlimlerimizden bazı zatler, bu husûsta müstakil kitablar da te'lif etmişlerdir. Buhârâ'lı Şeyh Ebû - Abdi'llah Muhammed bin Abdi'r-Rahman'ın (Mehâsinü'ş-Şerâi' ve l-İslâm) adındaki eseri bu cümledendir. Abdu'llah-i Dehlevî'nin (Huccetu'llahi'l-Bâliga) sı da bu hususta pek kıymetli bir eserdir.

23 — Müfessirlerin muhtaç oldukları ilimler:

Evvelce de beyan olunduğu üzere Kur'ân-ı Azîm, birçok ilimleri sarâhaten veya işâreten câmi'dir. Binaen-aleyh bir müfessirin bu ilimlere mümkün mertebe vâkıf olması lâzımdır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarını îzah, mânâsını ızhar, belâgatini irâe, hükümlerini tavzîh, ahlâkî, hukukî, içtimâî meselelerini tasrîh, beşeriyyetin intibâhına vesîle olmak üzere inzâl buyurulmuş olan bir kısım kıssalarını tebyîn edebilmek bu ilimleri bilmeğe mütevakkıftır.

Hele her müfessir için on beş ilim ile mücehhez bulunmak bir vecîbedir. Bu ilimler: Lûgat, Sarf, Nahiv, İştikak, Meânî, Beyan, Bedi' Kırâet, Kelâm,

Hadis, Fıkıh, Usul-i Fıkıh, Esbâb-ı Nüzûl, Nâsih, Mensuh ve Mevhibe ilimleridir. Bunlardan başka Ahâlk, Rûhiyat, İçtimâiyat, Tekvîn, Hey'et, Coğrafya, Târih ve Siyer ilimlerine de büyük bir ihtiyaç vardır. Biz bu ilimlere dâir sırasile biraz ma'lûmat vereceğiz. Nitekim bir kısmına dâir evvelce de ba'zı ma'lûmat vermiş bulunuyoruz.

1 — (İlm-i Lûgat): Bu, lûgavî mevzûatı bildiren bir fendir. Müfred lâfızların şerhi, vaz' hasebile olan medlûlleri bu fen sâyesinde bilinir. Bunun için Mücâhid demiştir ki: «Allahu Teâlâ'ya ve Âhiret Gününe inanan bir kimse için Arab lûğatlarını bilmedikçe Kelâmu'llah hakkında söz söylemek helâl olmaz.»

Ba'zı lâfızlar birkaç ma'na arasında müşterek olur. Bunları bilmek, aralarındaki farkı anlamak da lûğat ilmine mütevakkıftır.

Arablar sâir kavimlere karışınca Arab lisanı tağyîre uğradı, mütearribler tarafından arabî mevzûalara muhâlif ba'zı ıstılahlar meydana çıktı, birçok Arabça kelimeler de mevzu'larının gayrinde isti'mal edildi. Bu cereyan yüzünden lûğavî vaz'lar indirâse mahkûm olacak idi. Bu hal ise Kur'ân-ı Kerîm'in ve Ahâdis-i Nebeviyye'nin ileride anlaşılmayacak bir vaziyete gelebilmelerini intaç edebilirdi. Binaen-aleyh İslâm âlimleri tarafından lûğavî mevzûat tedvin, Arabî lâfızların ehl-i lisan arasında ne sûretle kullanıldığı zabt ve tesbit kılınarak böyle bir netîce husûlüne meydan bırakılmamıştır.

İmâm Halil bin Ahmed'in (Kitabü'l-Ayn)i, Endülüs âlimlerinden Ebû-Bekr el-Zübeydî'nin (Muhtasar)ı, Meşrık âlimlerinden Cevherî'nin (Kitabü's-Sıhah)ı, Zimahşeri'nin ına'nây-ı mecâzîde kullanılan Arabî lâfızları hâvî ve pek mu'teber olan (Esâsü'l-Belâga) sı, Rağıb-ı Isfehânî'nin (Müfredat)ı, Fîruz Âbâdî'nin (Kamus)u ve (Lisanü'l-Arab) adındaki meşhur eser, en mühim lûğat kitablarındandır.

2 — (İlm-i Tasrif): Lâfızların binaları, sîgaları, asıl ve muştakkun minh denilen kelimelerin diğer kelimelere ne sûretle tahvîl edildiği, müfred lâfızların ne veçhile cemi'lendiği bu ilim sâyesinde bilinir.

Meselâ: Sarf ilmine vâkıf olan bir zat bilir ki (ام = Üm) lâfzının cem'i: (امهات) dır. Bu ilimden mahrum olan bir kimse ise sanar ki bu lâfzın cem'i (امام = İmam)'dır. Bu sanmasına mebni de: (يوم ندعو كل اناس

(بامامهم Âyet-i Kerîmesini «Yevm-i Kıyâmet'de herkesi analarına nisbetle da'vet ederiz.» tarzında tefsîr ederek gülünç bir mevkie düşer.

Tasrîf ilmini müstakil bir ilim halinde ilk tedvîn eden zat, Ebû - Osman Bekr bin Habîb el-Mâzenî'dir.

Sibeveyh'in, Ebü'l-Feth Osman bin Cinni'nin, ibn-i Hacib'in İlm-i Tasrîf hakkındaki kitabları meşhûrdur.

3 — (Nahiv ilmi): Bu, birtakım usûlden, kanunlardan müteşekkildir ki, bununla Arabî terkiblerin irâb ve bina gibi halleri ma'lûm olur.

Lâfızların ma'nâları, delâletleri irâd i'tibârîle tagayyür ve tahallüf eder. Bu cihetle i'râba dikkat etmek lâzımdır. Bu hususlaki ihtiyâcı tatmin eden ise İlm-i Nahiv'dir.

Bir ibâreyi teşkil eden kelimelerin âhirleri nasıl okunacağını, (جزم ، جر ، نصب ، رفع) den ibâret olan i'rabdan hangisini alacağı evvelleri Arablar arasında lisan melekesi sâyesinde bilinirdi. Muahharen bu meleke bozulmaya yüz tutmakla Arabî terkiblerin i'râbını göstermek, bu hususta hatâdan kurtulmak için nahiv kaideleri vaz' edilmiştir.

Nahiv ilminin ilk vâzıı (Ebü'l-Esvedi'd-Düelî) dir. Bu hususta Hazret-i Ali Radiya'llahu Teâlâ anh Hazretlerinden müstefîd olmuştur. Sonra Harûnü'r-Reşid'in asrında (İmam Halil bin Ahmed) tarafından nahiv ilmi tehzîb ve tertîb edilmiştir. Ondan da (İmam Sîbeveyh) ahz ile nahiv meselelerinin fer'lerini ikmal şâhidlerini teksîr ederek meşhur kitabını vücude getirmiştir. Gide gide bu meseleler hakkında ihtilâflar çoğalmış, Arabların kadîm şehirleri olan Kûfe ile Basra'daki ilim sâhibleri tarafından muhtelif usûller, meslekler meydana getirilmiştir. Sonraki bilginler tarafından da bu ilme dâir mufassal ve muhtasar birçok eserler vücûde getirilmiştir.

4 — (İştikak İlmi): Bir lâfzın hangi maddeden müştak olduğu bu ilim ile bilinir. Başka bir ta'bir ile: (İki lâfız arasında cevheriyyet = madde i'tibarîle olan münâsebet, asâlet ve fer'iyyet bu ilim ile anlaşılır. Meselâ: (Mesih) lâfzı seyahat lâfzından mı, yoksa mesh lâfzından mı alınmıştır. Bu ancak bu iştikak ilmîle bilinecek maddelerdendir.

Ba'zan bir lâfız, iki muhtelif maddeden müştek olarak muhtelif ma'nâları ifâde eder. İştikak ilmine dâir müstakil müdevvenat yoktur. Bunun me-

seleleri fazla irtibatları dolayısile lûğat ve tasrif ilimlerinde münderiç bulunmaktadır.

5 — (İlm-i Meânî): Bu ilim belâgatin bir şu'besi demektir. Bu ilim herhangi bir maksadı ifâde i'tibârile sözdeki terkiblerin hassalarını bildirir, sözün muktezây-ı hâle nasıl mutâbık olacağını gösterir. Meselâ: îcâze, müsâvâta, ıtnâba nerelerde lüzûm görüleceğini, bir ibârede müsnedin veya müsnedün-ileyhin mezkûr veya mahzûr olmasında, yahud muarref veya münekker bulunmasında ne gibi nükteler bulunacağını ta'yin eder.

6 — (İlm-i Beyan): Bu, vuzûh ve hafâ cihetile sözdeki terkiblerin hassalarından bahseder. Bu maksadı muhtelif üslûblardan hangisile ifâde etmenin daha münâsib olacağını bildirir, hakîkat mecaz, kinâye mebhaslarını ihtivâ eder. Bu da belâğat ilminin bir şu'besi sayılır.

7 — (İlm-i Bedi'): Bu da üç fenne ayrılmış olan belâğat ilminin bir şu'besini, üçüncü fennini teşkil eder. Bir sözün cinas, tarsı', Tevriye, Hüsn-i Ta'lil gibi bedii san'atlar adını alan şeyler ile tezyîn ve tahsîn edilmesini bildirir.

Bunlardan başka bir de en kuvvetli ediblerin, beliğlerin en parlak manzum ve mensur âsar-ı kalemiyesinden teşekkül eden bir fen vardır ki ona da: (Fenn-i Edeb = Edebiyat) adı verilmiştir. Bu fenler, insanın edebî zevkini arttırır, tenmiye eder. Bu sebeble sözün belâğati, hüsn ve bahâsının derecesi anlaşılır, insanda intikad fikri ve kuvveti parlar.

İnsan ba'zan gördüğü bir güzelliği, okuduğu bir edebî eserin letâfetini fevkalâde bir hayretle görür, anlar. Fakat bunu lâfızlar ile kabil değil, ifâde edemez. Rûhun sezdiği bu hüsn ve bahâyı bu bedia-i garrayı tasvir için lisan kifâyet etmez. İşte rûhu gaşyeden bu derûnî hâlet, bir edebî zevk neticesidir; bu zevk ise, şu belağat fenleri sâyesinde inkişaf eder.

Sahâbe-i Güzin gibi selim bir fıtrata, bir melekeye sâhib olan zatlardan başkası için Kur'ân-ı Kerîm'in belâğatini, mezâyâsını, üslûbundaki nezâhet ve ulviyyetini anlayabilmek için bu fenler ile iştigâle lüzûm vardır. Bu cihetle müfessirler, bu fenlere ziyâdesile muhtaçtırlar.

Zimahşerî'nin zuhûruna kadar yazılan tefsirlerin birçoğu, ilm-i belâgat meselelerinden âri bulunmuştur. Zimahşerî, Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını göstermek maksadile âyetlerin belâgat ve fasâhatini bu ilme tatbik sûretile

tefsîrinde tetebbü' etmiş, ızhâra çalışmıştır. Bunun içindir ki tefsîri büyük bir imtiyâza mazhardır. Yazık ki kendisinin mu'tezileden olması, tefsîrinin kadrini tenzil etmiştir.

İlm-i belâğat hususunda en büyük rehberlik eden (Sekkâkî)dir. Bu zat, bu ilmin meselelerini tehzîb, bablarını tertib ederek bunları (Mitfah) adındaki kitabına bir kısım olmak üzere dercetmiştir. Sonradan gelen ba'zı âlimler, bu kitabı telhis etmişlerdir.

Müfessirlerin dâima nazara almaları icâbeden ilm-i belâgat meselelerinden bir kaçını burada hülâsatan kaydediyoruz. Şöyle ki:

a) Hakîkat, kendisini isti'mal edenlerin ıstılâhlarına nazaran asıl vaz'-edilmiş olduğu ma'nâda kullanılan herhangi bir lâfız demektir.

Meselâ (Salât) lâfzı lûğat bakımından dua ma'nâsına mevzu'dur. Binaenaleyh salâtın dua ma'nâsında isti'mali bir hakîkattir. Fakat bu lâfız, şerîat ıstılâhı bakımından namaz ma'nâsına mevzu'dur. Binaen-aleyh erkân-ı ma'lûmeden ibâret olan namaz ma'nâsında bir hakîkattir; başka ma'nâda isti'mâli ise mecaz olmuş olur.

B) Teşbih, bir şeyi diğer şeye benzetmek, bir şey'in diğer bir şey ile bir hususlaki iştirâkini usûlü dâiresinde göstermektir. Bir misal:

(ثم قست قلوبكم من بعد ذلك فهى كالحجارة او اشد قسوة) Âyet-i Celîlesi'nde Benî-İsrâil'in kalbleri gılzet husûsunda taşlara teşbih edilmiştir. Burada kalbler müşebbeh, taşlar müşebbehün bih, (ك) teşbin edâtı, kasvet de veçhi şebehtir. Bu halde o kalblerin kasvet içinde kala kala taşlar gibi teessürden mahrum bir vaziyete gelmiş olduğu, artık kendilerine Emr-i İlâhî'nin nûfûz etmeyeceğini bu teşbih tarîkile pek beliğ bir tarzda beyan buyurulmuş oluyor.

Ba'zan teşbîh edâtı mahzûf olur. Böyle edâtı zikredilmeyen teşbihlerden her birine (Teşbih-i Belîğ) denir ki bu, bir maksadı daha belîgâne ifâdeye hâdimdir.

(صم بكم عمى فهم لا يرجعون) Âyet-i Celîlesi'nde hem müşebbeh, hem de teşbih edâtı mahzufdur. (هم كصم) mesâbesindedir.

C) Mecâz, vaz'olunduğu ma'nânın gayrinde bir alâka ile kullanılan lâfızdır. Alâkası müşâbehetten ibâret olan mecâza (istiâre) denir. Müşâbehetten başka olan mecâza da (Mecâz-ı Mürsel) denilir. İki misal:

(اهدنا الصراط المستقيم) Âyet-i Kerîmesi'nde (صراطا مستقيم) mâ vuzıa lehinin gayrı olan «Dîn-i İslâm» ma'nâsında müsta'meldir. Alâkası da maksada kavuşturmak hususundaki müşübehettir. Doğru yolu ta'kib edenler menzil-i maksûda ereceği gibi İslâm Dîni'ne sâlk olanlar da fevz-ü necâta kavuşacaktır. Binaen-aleyh Sırat-ı Mustakîm'in, ya'ni doğru yolun Dîn-i İslâm ma'nâsında isti'mali bir istiâredir. Buna (İstiâre-i Tasrîhiyye ve Hakîkıyye) de denir.

(و اجعل لى لسان صدق فى الاخرين) Âyet-i Celîlesi'nde (لسان صدق) = «Lisan-ı Sıdk'dan murad, zikr-i cemîldir. Alâkası da âliyyetdir. Çünkü lisan, söyleme âletidir, vâsıtasıdır. Bu halde lisan-ı sıdk, mâ vuzıa lehinin gayrı olan zikr-i cemîl ma'nâsında âliyyet alâkasile isti'mal edildiğinden bir (Mecâz-ı mürsel) olmuş oluyor. Buna (Mecâz-ı Lûgavî) de denir.

Bir de (Mecâz-ı Aklî) vardır ki bu da bir fiilin veya şibih fiilin mâ hüve lehine değil de mülâbisine isnad edilmesidir. Buna: (Mecaz-i Terkîbi, Mecâz fi'l-isnad) de denilir. Meselâ:

(واذا تليت عليهم آياته زادتهم ايماناً) Âyet-i Kerîmesi'nde ziyade fiili, sebebiyet alâkasile âyâta isnad edilmiştir. Hakîkati halde îmânı tezyîd eden ise Allahü Teâlâ Hazretleridir. Binaen-aleyh îmânı arttırmanın âyetlere isnad edilmesi bir mecâz-ı aklî olmuş oluyor.

(يوم يجعل الولدان شيبا) Âyet-i Celîlesi'ndeki (يجعل) fiili, tarafiyyet mülâbesesile (يوم) e isnad edilmiştir. Binaen-aleyh bu da bir Mecâz-ı Aklîdir.

Mecâzın (Mecâz bi'n-noksan), (Mecâz bi'z-ziyade) denilen iki kısmı daha vardır. Meselâ: (و سئل القرية) Kavl-i Şerîfi'nde bir mecaz bi'n-noksan vardır. Çünkü bu: (و سئل اهل القرية) meâlindedir. Buna mahall-i zikir hâli murad denir. Ehlin hazfile suâlin karyeye teveccühü, bir mecâz bi'n-noksan vücude getirmiştir.

(ليس كمثله شئ وهوالسميع البصير) Âyet-i Kerîmesi'nde de bir mecaz bi'ziyade vardır. (ليس مثله) yerinde (ليس كمثله) denmekle bu mecaz vücûde gelmiş ve bu veçhile Hak Teâlâ'nın misilden münezzeh olduğu daha belîğâne bir tarzda beyan buyurulmuştur.

İstiârenin de diğer bir i'tibar ile (İstiâre-i bi'l-kinâye), (İstiâre-i tahyiliyye), (İstiâre-i temsîliyye) gibi nevi'leri vardır. İki misal :

(ينقضون عهدالله من بعد ميثاقه) Äyet-i Celîlesi'nde «Müşebbeh» olan (Ahd), zikrolunmuş, müşebbehünbih olan (Habl) zihinde ızmar edilmiştir. Sonra müşebbehünbihe muhtas olan (Nakz) fiili, müşebbeh için istiâre edilmiştir. Binaen-aleyh böylece zihinde muzmar olan teşbîhe, istiâre-i bi'l-kinâye denilmiştir. Müşebbehünbihe muhtas olan bir fiilin böyle müşebbeh için isbâtına da istiâre-i tahyiliyye nâmı verilmektedir.

(ختم الله على قلوبهم) Äyet-i Kerîmesi'nde de böyle iki istiâre vardır. Şöyle ki, münkirlerin kalbleri hakkı kabul etmemek hususunda ağzı kapalı, mühürlü bir şeye benzetilmiş, bu teşbihde müşebbehünbih zihinde ızmar edilmiş, buna mahsus olan (ختم = mühürleme) fiili, müşebbeh olan kalblere isbat ve izâfe olunmuştur.

(واعتصموا بحبل الله جميعا) Äyet-i Celîlesi'nde de bir «İstiâre-i temsîliye» vardır. Çünkü veçh-i şebeh, müteaddid umûrdan münteza' bulunmuştur. Şöyle ki: Kulun Cenâb-ı Hakka i'timâdı, Allahü Teâlâ'nın himâyesine vüsûku, bu sâyede tehlikeli, fena şeylerden halâsı, havaya atılan bir şahsın yüksek bir yerde nsarkıtılmış, kopmak muhatarasından masun, kuvvetli bir ipe sarılarak düşmek hâilesinden kurtuluşuna benzetilmiştir.

Temsiliyeler, mecâz-ı aklîyi hâiz olup sâir istiârelerden daha beliğ sayılmaktadır.

D) Kinâye, bir lâfızdır ki, onunla ma'nâsınnı lâzımı kasdolunur. Bununla beraber o lâfzın asıl ma'nâsını irâdede câiz bulunur.

Ba'zı hallerde bir nükteye mebni asıl ma'nâ tasrîh edilmez; bundan içtinâb edilir. Belki melzûm zikrolunup lâzım kasdedilir. Meselâ :

(هو الذى خلقكم من نفس واحده) Äyet-i Kerîmesi'nde (نفس واحدة) Hazret-i Âdem'den kinâyedir. Hazret-i Âdem'in yüksek kadrine ve beşeriyetin menşeindeki vahdete işâret için bu kinâye ihtiyar buyurulmuştur.

(راودته التى هو فى بيتها عن نفسه) Nazm-ı Şerîfi'nde de muvakaa, talebi yerinde, bir şeyi istemek için gidip gelme ma'nâsında olan (مراودة) lâfzı ihtiyar buyurularak beyan tarzında nezâhat gösterilmiştir.

Tenbih: Sözde asl olan hakîkattir. Ya'ni asıl vaz'edilmiş olduğu ma'nâda isti'mâl olunmaktır. Bir sözü hakîkatinden sarfederek mecâze hamletmek için hem ma'nây-ı hakîkî ile ma'nây-ı mecâzî arasında müşühebet, külliyyet ve cüz'iyyet, sebebiyyet gibi bir alâka bulunmalı, hem de ma'nây-ı hakîkîyi irâdeye mâni' olacak bir karîne mevcut olmalıdır. Yoksa böyle bir karîneye mukterin olmadıkca bir lafzı, asıl vaz'edilmiş olduğu ma'nâdan başka bir ma'nâya sarf etmek câiz değildir. Sonra hiç bir sözün hakîkî medlünü ta'yin etmek kabil olamaz. Böyle bir hal ise muhatâbat ve mükâtebattaki gâyeye münâf'dir. Bu hususta başlıca üç karîne vardır.

Birincisi : Karîne-i Lâfziyye'dir. Meselâ : (الله نور السموات والارض) Âyet-i Kerîmesi'nde Hak Teâlâ'yı «Nûr» ıtlâkı mecâzdır. Buna karînede (مثل نوره) kelimesidir. Burada nûr, Zat-ı Hakk'a izâfe edilmiştir. Muzaf ise muzâfun-ileyhten başkadır. Bir şey kendi nefsine muzaf olamaz. Binaen-aleyh (مثل نوره) Nazm-ı Şerîfi buradaki mecâz için bir karîne-i lâfziyye teşkil etmiş oluyor.

İkincisi: Karîne-i Akliyye'dir. Meselâ: (و سئل القرية) cümlesinde (قرية) mecâzdır. Zîra karye suâlin teveccühüne müstaid değildir. Binaen-aleyh burada mahall-i zikir, hâli irâde kabîlinden bir mecâz bulunduğuna bir karîne-i aklıyye mevcud bulunmuştur.

Üçüncüsü: Karîne-i Örfiyye'dir. Meselâ: (يا هامان ابن لى صرحا) Âyet-i Kerîmesi'nde (ابن) kelimesi, (امر = emret) mâ'nâsında mecâzdır. Zira vezir olan Hâman, bizzat bina edemeyeceği örf muktezâsı olduğundan burada hakikaten Hâmânın bina etmesi matlub olmadığına bir karîne-i örfiyye vardır.

8 — (İlm-i Kırâet): Bu ilim sâyesinde Kur'ân-ı Kerîm'in tilâveti sûreti bilinir; bununla ba'zı kırâet vecihlerinin ba'zılarından mureccah olduğu anlaşılır.

Ma'lûm olduğu üzere Kur'ân-ı Azîm'in hey'et-i mecmûası Resûlu'llah'dan tevâtüren menkuldür. Bunda ihtilâf yoktur. Ancak ba'zı âyetlerin sûret-i tilâvetinde, ba'zı harflerin keyfiyyet-i edâsında Peygamber Efendimiz Hazretlerinden menkul, muhtelif rivâyetler, tarikler vardır. Şöyle ki: Kur'ân-ı Kerîm'e müteallik kırâet vecihlerinden yedisi bilittifak tevâtüren sâbittir. Bunlara (Kırâat-i Seb'a) denir. Bunlardan başka üç kırâet veçhi de

vardır ki bunların da tevâtüren subûtuna âlimlerimizin ekserisi kail bulunmuştur. Bunlar ile kırâet vecihleri ona bâliğ olur ki mecmûuna (Kırâat-i Aşere) veya (Vücûh-ı Aşere) adı verilir.

Mütevâtir bir kırâet veçhinin üç rüknü vardır:

Birincisi doğru bir senedi bulunmak, ya'ni Resûlû'llah'dan mu'teber bir anane ile rivâyet edilegelmiş olmaktır.

İkincisi: Arabçanın usûlüne, kaidelerine muvâfık olmak, ya'ni kelimelerin okunuşu lâhinden, lisan kaidelerine muhalefetten berî bulunmaktır.

Üçüncüsü: Hazret-i Osman'ın cem'ettirmiş olduğu Mushaflardan birisine uygun bulunmaktır.

Mütevatir kırâet vecihlerinden bir kaçını müstakillen zabt ve rivâyet ile uğraşmış ve bununla temâyüz etmiş ba'zı zatlar vardır ki bu vecihlerden her biri bu zatlardan birine nisbet edilmiş, kendilerine «Kırâet İmamları» denilmiştir.

«Kırâet-i Seb'a» imamları şunlardır:

1 — (Nâfi' İbni Abdi'r-Rahman = veya Naîm). Bu zat aslen Isfehan'lıdır. Medîne-i Münevvere ehlinin imamıdır. Abdu'llah İbni Abbas'dan (radiya'llahu anhüma) ve yetmiş kadar Tâbiîn'den Kur'ân teallüm etmiş, kendisinden de îmâm-ı Mâlik gibi zatlar kırâet teallüm eylemişlerdir. Vefatı (169) tarihindedir. Kendisinden rivâyette bulunan (ڤالون = İsa İbn-i Mina) ile ش ر و Osman İbn-i Saîd'dir.

2 — (İbn-i Kesîr, İbn-i Amr), Mekke-i Mükerreme' ehlinin kırâette imamıdır. Ecdâdı Faris ahâlîsinden, kendisi Tâbiînden olup Abdu'llah İbni Zübeyir, Ebû-Eyyub-i Ansârî, Enes İbni Mâlik gibi Sahâbe-i Kirâm'dan rivâyette bulunmuş, kırâeti arz yolîle Abdu'llah İbni el-Sâib radiya'llahu anh'den ahzetmiştir. Vefatı (120) dedir. Râvîleri (İmam Ebü'l-Hasan Ahmet El-Bezzî) ile (قنبل = Kunbûl Muhammed İbni Abdi'r-Rahman El-Mekkî)dir.

3 — (Ebû-Amr İbni'l-Ulâ): Aslen Kâzerûn'ludur. İbn-i Kesîr, Mücâhid, Saîd İbni Cübeyr gibi Tâbiîn'den kırâet telâkkî etmiş, Basra'da yetişmiş, (154) târihinde Kûfe'de vefat eylemiştir. Meşhur râvîleri (Devrî = Hafs İbni Ömer Ehvâzî) ile سوس = Sûs Sâlih İbni Zeyyad) dır.

4 — (Abdu'llah İbni Âmir), kırâette Şam'lıların imâmıdır. Ashâb-ı Kirâm'dan ve bâhusus Mugıyre İbni Ebî-Şihâb'dan kırâet telâkkî ve istima' etmiştir. Şam'da (118) târihinde vefat eylemiştir. Râvîleri (Hişam İbni Ammâr ile Abdu'llah İbn-i Zekvan)'dır.

5 — (Âsım Ebû-Bekr El-Esedî), Tâbiin'den pek fâdıl, fasîhü'l-lisân bir zat idi. Kûfe'de Şeyhü'l-Kurra' bulunuyordu. (128) târihinde Kûfe'de veya Simav'da vefat etmiştir. Râvileri (Şu'be İbni Ayyaş) ile Kûfe'li (Hafs İbni Süleyman El-Esedi)dir ki Asım'dan ahzettiği kırâeti Hazret-i Ali'ye merfu'dur. Şu'be'nin rivâyet ettiği kırâet ise Abdu'llah İbni Mes'ud Hazretlerine müntehi bulunmaktadır.

6 — (Hamza İbnü Habîbi'l-Kûfî), Tâbiin'den olduğu muhtemeldir. Âsım'dan ve Süleyman El-A'meş'den kırâet ahzetmiştir. (158) târihinde Hulvan'da vefat eylemiştir. Bilvâsıta râvîleri Kûfe'li (Hallâd İbni Hâlid) ile Bağdad'lı (Half İbnü Hişâm)dır.

7 — (Kisâî Ali İbnü Hamza El-Esedî), Kûfe'nin meşhur nahiv âlimlerindendir. Kendisi (Hamza İbnü Habîb) den kırâet ahzetmiş, kendisinden de Ahmed İbnü Hanbel, Yahya İbnü Muîn gibi zatlar kırâet telâkkî eylemişlerdir. Vefatı (189) târihindedir. Râvileri (Ebü'l-Hâris) ile (Hafs İbnü Ömer El-Dûrî)dir.

Bu yedi zâta (Eimme-i Seb'a) denir. Diğer üç kırâet imamları da şunlardır:

1 — (Ebû-Cağfer El-Mahzûmî), bu zâtın Ümmühâtü'l-Mü'minîn'den «Ümmü Seleme» radiya'llahu anhânın azadlısı olup duâlarına mazhar bulunduğu rivâyet olunuyor. (132) de Medine-i Münevvere'de vefat etmiştir. Râvileri (İbnü Cemmaz) ile (İsa İbnü Verdân)dır.

2 — (Yakub İbnü İshak). Bu zat Basra'lıdır. Basra'lıların kırâetde imamları idi. Zamanının en kudretli âlimlerinden bulunuyordu. (205) de vefat etmiştir. Râvileri (Rüveys) ile (Revîh)dir.

3 — (Ebû-Muhammed Half İbni Hişâm), Bağdad'lı olan bu zat, kırâetde başlıca bir imamdır. Bununla beraber Hamza'nın da râvîlerinden biridir. (229) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir. Râvileri (İshâk) ile (İdrîs)dir.

Bu on zâta izâfe edilen Kırâet-i Aşere = Vücûh-ı Aşere üzerine zâid üç kırâet daha vardır ki, bunlar Şâz sayılmaktadır. Bunlar Hasan-ı Basri ile

İbn-i Muhaysın el-Mekkî'nin ve Süleymân el-Âmeş'in kırâetleridir. Bunlardan da icâzet alanlar vardır. Şu kadar varki bu Şâz kırâetlerle namaz kılınması câiz değildir.

İlimler, sadırlardan satırlara nakl edildiği zaman Kırâet İlmi de müstakil bir fen hâlinde tedvîn edilmiştir. İbn-i Cezerî'nin Neşr ünvanlı eserinde yazdığına nazaran kırâet vecihlerini bir kitabda ilk cem eden zât Ebû-Ubeyd el-Kasım ibni Selâm'dır. Vefâtı (224) târihindedir. Daha sonra Ebû-Amr Dânî zuhûr ederek bu bâbda yed-i tûlâ sâhibi olmuş El-Mukni' adındaki kitâbı te'lîf etmiştir. Bil'âhare Şâtıbiyye ahâlisinden Ebü'l-Kasım ibni Feyyûre Kırâet İlmi'ni kemâl derecesine kavuşturmuştur. Bu zât Ebû- Amr'ın kitablarını tenkîh ve telhîs ederek meşhûr Hırzü'l-Emânî ünvanlı manzûm eserini vücûde getirmiştir.

9 — İlm-i Kelâm = Usûl-i Dîn;

Bu ilme Fıkh-ı Ekber de denilmiştir. Bu ilim sâyesinde Müslümanlığın i'tikada âid esasları bilinir. Ve bilhassa bir kısım âyât-ı celilenin akaid ile ilgili olan ma'nâları ve bunların zâhiren delâlet ettiği ma'nâların Zât-ı Ulûhiyyet'e isnâd edilib edilemeyeceği anlaşılır.

Usûl-i Dîn İlmi'ne vâkıf olan bir Müslüman Zât-i Bârî'ye isnâd edilemeyecek ma'nâları usûli dâiresinde te'vîl ve tevcîh edebilir. Şân-ı İlâhî'de câiz, vâcib ve müstahîl olan şey'leri anlar, bu husûsta istidlâlde bulunabilir.

İbn-i Haldûn'un mukaddimesinde denildiği gibi: Akaidden asıl maksad Tevhîd-i Bârî'dir. Tevhîd husûsundaki îmân, yalnız bir tasdîk-i hükmîden ibâret olmamalıdır. Böyle bir îmân, nefsânî ve ârızî bir hâletten ibârettir. Tevhîd'de kemâl ise nefsin muttasıf olacağı sâbit bir keyfiyyetin, râsih bir sıfatın husûlüdür. Bu sûretle îmân, insanın sâbit hallerinden olmuş olur. Nitekim amellerden, ibâdetlerden maksud tâat ve inkıyâd melekesinin husûlüdür ve kalbin mâ siva'llah ile iştigâlden hulûvvüdür.

Selef-i sâlihîn, Tevhîd'e ve Risâlet ve Âhiret'e müteallik olan Ümmühât-ı Akaid'i, aklî ve naklî delillerden ahz etmişlerdir. Sonraları bu akaidin tafsillerinde birtakım ihtilâflar vücûde geldiki, birçoğunun menşe-i müteşâbihattan olan âyât-ı celîledir. Binâen-aleyh naklî delillerden başka bir kısım aklî deliller ile de istidlâl edilmesi, Müslümanların arasında münâza-

ra ve muhâsamanın belirmesine sebeb olmuş ve bu sâika ile İlm-i Kelâm tedvin edilmiştir.

Müslümanlar, akaid i'tibârile birtakım mezheblere fırkalara ayrıldı, bunların arasında Kitâbu'llâh'a ve Resûl-i Ekrem'in sünnetine ittibâ, edenlere Ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat denilir ki, hak üzere olanlar ancak bunlardır. Bunların akaidce meşhur imâmları İmâm-ı Eş'arî ile İmâm-ı Mâtürîdî Hazretleridir.

İlm-i Kelâm'a dâir yazılan Ehl-i Sünnet kitablarının meşhûr ve mu'teber olanları bu iki zâtın meslekleri üzerine yazılan kitablardır.

Daha sonraları Müslümanların arasında Mantık İlmi yayılmış, felsefî mes'eleler revaç bulmuş oldu. Bunun üzerine İlm-i Kelâm'da kudemâ mesleğinden başka müteahhirine mahsûs bir yeni meslek zuhûr etti. Artık Kelâm İlmi'nde mantık kanunları veçhile deliller îrâd edilmekte, filozofların mezhebleri red ve cerh olunmakta bulunmuştur. Bu usûl üzere ilk eser yazan zât, İmâm-ı Gazâli ile ona ittiba' eden İmâm Fahrü'd-dîn-i Râzî'dir. Muahharen İlm-i Kelâm'a dâır eserlerde felsefe mes'eleleri daha çok yer bulmuş, bu vâdide Şerh-i Mevâfık, Şerh-i Makasıd gibi birçok kitablar yazılmıştır.

10 — İlm-i Hadis :

Bu, Resûl-i Ekrem salla'llâhü aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretlerinin mübârek hadislerini ve bu hadislerin ne sûretle rivâyet edilegeldiğini bildirir ve birkaç kısma ayrılır.

Mücmel ve mübhem görülen bir kısım âyetlerin tefsîri için, Kur'ânî hakikatlerin güzelce anlaşılması için bu hadislere vukuf lâzımdır. Hattâ ba'zı zâtlara göre Resûl-i Ekrem Efendimize müntehî olmayan tefsîrler mu'teber değildir. Velev ki müfessir, âlim, fakih, edîb Ahbar ve Âsâr İlmi'ne muttali' olsun.

İlm-i Hadis'in bir kısmı, Nâsih ile Mensûh'dan bahseder. Bunları bilmek Hadis İlmi'nin en mühim ve en müşkil şu'besini teşkil eder.

İmâm-ı Zühri demiştir ki: «Nebiyy-i Ekrem'in hadîslerindeki nâsih olanlar ile mensûh olanları bilmek fakihleri âciz ve bîtâb bırakmıştır. Bu hususta İmâm-ı Şâfii Hazretlerinin yed-i tûlâsı vardır.

İlm-i Hadîs'in bir kısmı da isnâdların silsilesini, râvîlerin tabakalarını ve sâireyi bildirir, bu kısma Usûl-i İlm-i Hadîs denir. Bu sâyede hadîslerin şartlarını câmi', vâcibü'l-amel olduğu bilinir. Za'îf veyâ mevzû' olan hadisler, rivâyetler anlaşılmış olur.

Usûl-i Hadîs'e dâir yazılan kitabların en meşhûru Ebû-Abdi'llâh Hâkim-i Nişâbûrî'nin eseridir. Usûl-i Hadîs İlmi'ni tehzîb, bu ilmin bâblarını, fasıllarını tertîb eden bu zâttır. Ba'dehû yedinci asır ricâlinden Ebû-Amr İbni Salâh'ın, daha sonra Muhyi'd-dîn-i Nevevî'nin kitabları da pek mu'teberdir.

Sahâbe-i Kirâm ile Tâbiîn zamanlarında Ahâdîs-i Nebeviyyeyi nakil ve rivâyet edenlerin en ileri gelenleri Hicâz'da, Irak'da, Basra'da, Kûfe'de, Şam ile Mısır'da otururlardı. Bu cihetle İlm-i Hadîs'de ehl-i Hicâz, ehl-i Irâk ve sâire tarîkleri zuhûr etmiştir. İmâm-ı Mâlik Hazretleri Muvatta' ünvanlı hadîs kitâbını tarîk-ı Hicâz üzere te'lîf etmiştir.

Muahharen İmâm-ı Buhârî, rivâyet dâiresini genişleterek Hicâz, Irâk, Şam tarîklerini cem' etmiş, meşhûr kitâbını fıkıh bâbları üzerine tertîb eylemiştir. İmâm-ı Müslim de bu minvâl üzere ve daha müretteb ve münakkah bir tarzda Sahîh-i Müslim'i vücûda getirmiştir Ebû-Dâvûd-i Secistânî, Ebû-İsâ-i Tirmizî, Abdu'r-Rahmân-ı Neseî, İbn-i Mâce dahî daha vüs'atli bir tarîk ile kendilerine mensûb olan meşhûr hadîs kitablarını te'life muvaffak olmuşlardır. Bu zâtlar için (Tabakatü'l-Müfessirîn) kısmına da bakmalı.

11 — İlm-i Fıkh :

Bu, Hukuk-ı İslâmiyye İlmi'dir. Bununla insanların lehlerine ve aleyhlerine âid olan amelî hükümler bilinir. Bu ilim şöyle de ta'rîf edilmektedir: «Amelî ve şer'î olan hükümlerin mufassal delillerinden nasıl istihrâç ve istinbât edildiğini bildiren mes'elelerin, kaidelerin hey'et-i müdevvenesi.»

Fıkıh İlmi sâyesinde Kur'ân âyetlerinin amelî mes'elelere dâir olan kısmı güzelce anlaşılır.

Din âlimleri, mükelleflerin fiillerine mütcallik olan vücûb, hürmet, nedb ve kerâhet gibi şer'î hükümleri, şer'î delillerden istihrâç etmişlerdir. Mansûs ve musarrah olmayan delillerden dolayı müctehidler arasında ihtilâf zuhûr etmiştir ki bu da zarûrî idi. Bunun neticesi olarak da ümmet-i merhûme için bir rahmet olmak üzere müteaddid fıkhî meslekler meydana gelmiştir.

İlm-i Fıkıh'da başlıca iki tarik vardır. Biri ehl-i re'y ve kıyas tarîkı'dır. Bu tarikın en yüksek mümessilleri ehl-i Irak'dır. Bunların muktedâ-bihleri de İmâm-ı A'zam Ebû-Hanîfe Hazretleridir. Diğeri Ehl-i Hadîs Tarîkı'dır. Bu tarîkı temsil eden en büyük zât da İmâm-ı Mâlik Hazretleridir. İmâm-ı Şâfiî Hazretleri de re'y ile Hadîs tarîklerini cem' ederek başkaca bir ictihad tarîkı vücûde getirmiştir. Sonra İmâm-ı Ahmed ibn-i Hanbel Hazretleri de İlm-i Hadîs'de müteahhir olub kendine mahsûs bir Tarîk-ı Fıkhî te'sîs etmiştir. Bütün bu tarîkler esâsen Kitâbu'llah'a ve Ahâdîs-i Şerîfe'ye müstenid bulunmaktadır. Bu cihetledir ki bu dört zâtın mezhebleri âmme-i müsliminin kabûlüne mazhar olmuştur. Bu zâtlar için (Tabakatü'l-Müfessirîn) kısmına da müracaat etmelidir.

Bir de Zâhiriyye Mezhebi vardır ki bunun müessisi Dâvûd ibni Ali nâmında bir zâttır. Bu mezhebde olanlar, şer'î delilleri yalnız Nas'larla Icma-ı Ümmet'e hasretmiş, «Bir yerde bir hükmün illetini tasrîh, o illetin bulunduğu her yerde o hükmün cereyan edeceğini tasrîh demektir.» diyerek Kıyâs-ı Celi'yi Nass'a irca' eylemişlerdir.

Bil'âhare Zâhiriyye Mezhebi münderis olmuş, yalnız kitabları kalmıştır. Bir aralık Endülüs Ulemâsından İbn-i Hazm, Zâhiriyye'nin kitablarını mütalâa ederek bu mezhebe sülûk etmiş, birçok eâzıma haksız yere ta'n ü teşni'de bulunmuştur. Fakat halkın inkârına, takbîhine ma'rûz kalarak bu mezhebi yeniden canlandıramamıştır.

12 — Usûl-i Fıkh :

Bu ilim, dinî naslardan, delillerden şer'î hükümlerin ne gibi kaidelere, menheçlere tatbikan istinbât ve istihrâç olunacağını gösterir.

Usûl Fıkh'ı ilim hâlinde ilk tedvin eden, İmâm-ı Şâfiî Hazretleridir. Sonra, Hanefi fukahâsı bu ilmi tevsi' ve tehzîb etmiştir. Hele Ebû-Zeyd Debûsi Kıyas bahsini daha vüs'atli bir tarzda yazarak Kıyas'ın şer:itini îzah ve ikmal eylemiştir.

Usûl-i Fıkh'da iki meslek vardır. Biri Fukahâ Mesleği'dir ki bunlar usûl mes'elelerini fıkhî nükteler üzerine binâ eder, bu mes'eleleri fıkhî misâller ve şâhidler ile tavzîha çalışırlar.

Ebû-Zeyd'in te'lifâtı ile müteahhirinden Şeyhü'l-İslâm Pezdevî'nin meşhûr kitâbı bu fıkıh mesleği üzere yazılmıştır.

Diğeri Mütekellimîn Mesleği'dir ki, bunlar, mes'eleleri fıkıhdan tecrîd ederek İstidlâl-i Aklî cihetine meyil gösterirler. İmâmü'l-Haremeyn'in Kitâbü'l-Bürhân'ı, İmâm-ı Gazâlî'nin Müstesfâ'sı, İmâm-ı Râzî'nin Kitâbü'l-Mahsûlü, Âmidî'nin Kitâbü'l-Ahkâm'ı Mütekellimîn Mesleği üzere yazılmış ve bu meslek nâs arasında daha revâç bulmuştur.

Sadrü'ş-Şerîa'nın Tavzîh'i üzerine Sa'dü'd-Dîn'in Telvîh adındaki şerhi ve Molla Hüsrev'in Mir'ât ünvanlı eseri pek kıymetli usûl kitablarındandır.

İnsanda hukuk fikrinin güzelce inkişâfı için ve şer'î, kanûnî maddelerin bir ilmî yolda anlaşılabilmesi için Usûl-i Fıkh İlmi'ne büyük bir ihtiyâç vardır.

13 — İlmü Esbâbi'n-Nüzûl :

Bu ilim, bir kısım âyetlerin ne gibi sebebler üzerine inzâl buyurulmuş olduğunu bildirir.

Esâsen âyetler iki kısma ayrılır. Bir kısmı bir suâle veyâ bir hâdiseye mebnî nüzûl etmiştir. Bir kısmı da böyle bir suâle, bir hâdiseye mübtenî olmaksızın nâzil olmuştur.

Esbâb-ı Nüzûl'ün bilinmesinde birçok fâideler vardır. Ezcümle bu sâyede hükümlerin teşrî' buyurulmasına bâis olan hikmetin veçhi anlaşılmış olur. Hak Teâlâ'nın murâdı olan ma'nâ tebârûz eder, iştibâha mahal kalmaz.

Meselâ: Her namazda Kıble'ye istikbâlin bir farîza olduğunu biliyoruz. Halbuki: (فأينما تولوا فثم وجه الله) Âyet-i Kerîmesi zâhiren bu farziyyetin ademini işrâb ediyor; bunun netîcesi olarak yanlış bir zihâb hâsıl olabilir.

Fakat bu Âyet-i Celîle'nin Kıble cihetinde iştibâh eden yolcular hakkında nâzil olduğunu bilince böyle bir zehâba meydan kalmaz. (22) No. lu serlevhaya da müracaat.

14 — İlmü'n-Nâsih ve'l-Mensûh:

Bu ilim ile âyetlerin hükümleri bilinir, ya'ni hangi âyetlerin Muhkemat'dan olub kendilerile amel edileceği ve hangi âyetlerin hükümleri kaldırılıb onlar ile amel olunmayacağı anlaşılır.

Emir ve nehye dâir olan hükümlerden ba'zıları li-hikmetin tebdîl edilmiştir, ki buna Nesh denir. Ancak ba'zı müfessirler birçok âyetlerin men-

sûhiyyetine zâhib olmuşlardır ki bu doğru değildir. Nitekim Fahrü'd-Dîn-i Râzî, bu husûstaki yanlış zihâbları tefsîrinde tasrih etmiştir.

Bu ilme dâir birçok eserler yazılmıştır. Ebü'l-Kasım Hibetu'llâh'ın kitâbı, Ebû-Abdi'llâh Muhammed ibn-i Hazm'ın «Ma'rifetün Nâsih ve'l-Mensûh» adındaki eseri bu cümledendir.

15 — İlm-i Mevhibe :

Bu, ilimlerile âmil olanlara Feyyâz-ı Kerîm olan Allâhu Teâlâ'nın ihsan buyurduğu bir âlî hassadır. (من عمل بما علم ورثه الله علم مالم يعلم) Hadîs-i Şerîfi ile buna işâret buyurulmuştur.

Filhak'ka İlm-i Mevhibe, insanın kudreti dâhilinde değildir; bu bir Sübhânî atiyyedir. Fakat buna nâiliyyete vesile olacak şey' vardır ki, o da güzel ameldir; zühd ü takvâdır. Bildiği güzel şey'ler ile amel eden, takvâ yolundan ayrılmayan zâtların rûhları bir kısım ma'nevî bilgilere, sânihalara ma'kes olur.

Velhâsıl bu saydığımız Alî = آلى ve Alî = عالى onbeş ilim, müfessirler için birer âlet, birer istinâd-gâh mesâbesindedir. Ashâb-ı Güzîn ile Tâbiîn'den sonra bu ilimlere muttali' olmayan kimselerin yazmaya cür'et edecekleri tefsîrler, Tefsîr bi'r-Re'y kabilinden olacağı cihetle menhiyyün anhdır.

Sahâbe-i Güzîn ile Tâbiin ise tab'an Arabî ilimlere vâkıf idiler, sâir ilimleri de Nebiyy-i Zî-Şân Efendimiz'den müstefîd bulunmuşlardı.

16 — İlm-i Ahlâk :

Kur'ân-ı Hakîm'in birçok âyetleri, ahlâkî mes'elelerin birer kudsî, feyizli kaynağıdır. Bu mes'elelcri tenvîr etmek, muhtelif ahlâk meslekleri arasında Furkan-ı Mübîn'in gösterdiği ahlâkî mesleğin ulviyyetini ta'yîn ve isbât edebilmek için, bugün bir ilim hâlinde müdevven bulunan ve dînî, felsefî kısımlarına ayrılan İlm-i Ahlâk'a vâkıf olmak iktizâ eder.

17 — Rûhiyyât :

Rûhun muhtelif vasıflarından, melekelerinden, şuûnundan, bahseden Rûhiyyât, bugün önemli bir ilim hâline gelmektedir. Bu ilmin ba'zı mebhasleri, saf fıtratlar üzerine birer siyah tereddüt noktası koyabilecek bir.

mahiyyettedir. Binâen-aleyh Kur'ân-ı Kerîm'in beyânâtile Rûhiyyât İlmi' nin ba'zı mebhasler arasında ne derece muvâfakat veyâ muhâlefet bulunduğunu ta'yîne lüzûm görülebilir. Bu ta'yân vazîfesini yapabilmek için de bu ilme vâkıf olmak ihtiyâcı yüz gösterir.

18 — İçtimâiyyât :

Milletlerin dînî, ırkî, iktisâdî, ma'şerî birçok hallerinden bahseden içtimâiyyât, bugün terakkîye yüz tutmuş ilimler zümresine girmiş bulunmaktadır. Bu ilmin bir kısım mebhaslerîel Kur'ân-ı Azîm'in bize bildirdiği dînî, içtimâî ba'zı hakîkatler arasında ne dereceye kadar münâsebet ve mukarenet bulunduğunu göstermeğe lüzûm görülebilir. Bu halde İçtimâiyyât İlmi'ne de vukuf lâzımdır. Biz bu ilme dâir birinci bölümde ma'lûmât vermiş bulunmaktayız.

19 — İlmü't-Tekvîn :

Bu ilim, bizim meskenimiz olan Küre-i Arz'ın ve sâir âlemlerin tekevvünü, menşei hakkında birçok nazariyyeleri, ihtimâlleri ihtivâ eder. Bu ilm ile Kur'ân-ı Mübîn'in hilkat hakkındaki âlî beyânâtı arasında mukayeseler yapmak, bu bâbda ba'zı fikirleri tahdiş eden bir kısım faraziyyelerin derece-i kıymetini göstermek îcâbeder. Bu da bu Tekvîn İlmi'ne vukuf sâyesinde kabil olabilir. Hikmetü't-Tekvîn İlmi için birinci bölüme mürâcaat.

20 — İlm-i Hey'et :

Kur'ân-ı Azîm'in birçok âyetlerinde göklere, göklerdeki ziyâlı, münevver ecrâma ve sâireye işâret olunmuş, bu kudret bedîalarını tefekkür etmemiz emrolunmuştur. Biz bu muazzam varlıkların mâhiyyetlerine, vasıflarına ne kadar ziyâde vukuf kazanır isek Hâlikımızın kudretindeki azamet, gözlerimizin önünde o kadar ziyâde mütecellî olur. Bu vukuf ise Hey'et İlmi'ne ıttıla' sâyesinde hâsıl olabilir. Bunun içindir ki Fahrü'd-Dîn-ı Râzî gibi mütefekkir, mütebahhir müfessirler, bu husûslara dâir tefsîrlerinde pek çok şeylere yazmışlardır. Hey'ete dâir birinci bölümde biraz ma'lûmat vermiş bulunuyoruz.

21 — Coğrafya :

Kur'ân-ı Mübîn'in ba'zı âyetleri yeryüzüne, yeryüzündeki sulara, muhtelif nebâtlara, ma'denlere ve yeryüzünün başka-başka parçalarında yaşa;

mış eski milletlere, meselâ Mısırlılara, Yemenlilere, Keldânî'lere müteallik-tir. Bu halde yeryüzünün uğramış olduğu tahavvülleri bilmek, müteaddid milletleri sinesinde yaşatmış olan muhtelif iklimlerin coğrâfî hallerine âid bilgiler elde etmek iktizâ eder. Çünkü bu sûretle ba'zı âyetlerin daha etraflıca, daha açıkça tefsîrine imkân hâsıl olmuş olur.

22 — İlm-i Târih ve Siyer :

Kur'ân-ı Kerîm'in ba'zı âyetleri de Peygamberân-ı Zî-Şân'ın mübârek hayâtlarına, kudsî mesâîlerine ve geçmiş ümmetlerin en ibretli hallerine dâirdir. Bunları îzâh için Siyar-i Enbiyâ'ya, Târîh-i Âlem'e mürâcaat edilmesi îcâb eder. Bâhusûs zamânımızda târîhin bir müstakil şu'besi olmak üzere ayrıca tedvîn ve te'lîf olunmakta bulunan Târîh-i Edyân'a da vukuf lâzımdır.

Târih ile Siyer'e dâir de birinci bölümde ba'zı tafsîlât vardır.

Velhâsıl, mütefekkir bir müfessir, ne kadar ziyâde ilimlere, fenlere vâkıf bulunursa Kur'ân-ı Kerîm'in hakayıkını tecellî ettirmeye o kadar ziyâde hizmet etmiş olur. Onun içindir ki «Müfessir olan zât mütebahhir olmalıdır.» deniliyor.

24 — MÜFESSİRLERİN ÂDÂB VE ŞERAİTİ

Yukarıdanberi verilen ma'lûmattan da anlaşılmış olacağı üzere müfessirler için riâyeti lâzım, nazar-ı dikkate alınması vâcib olan bir kısım âdâb ve şurût vardır, bir kısım usûl ve kavâid mevcuddur. Bunların hülâsası şunlardır:

1 — Müfessirler için sahîh bir i'tikad ve Sünnet-i Nebeviyye'ye riâyet lâzımdır. Kötü i'tikad sâhiblerinin yazacakları tefsîrler, kendi bozuk kanaatlerinin bir teşhir-gâhı olacağından i'timâda, mütâlâaya lâyık olamaz.

Nebiyy-i Ekrem'in sünnetlerine sarılmayanların vücûde getirecekleri tefsîrler de i'timâddan mahrûm, ma'nevî feyizden bî-nasîb olacağından yine mütalâaya şâyân olamaz.

Hele ilhâd erbâbının yazacakları tefsîr nâmındaki eserler, İslâm bünyesini tahrib gibi hâinâne bir maksada müstenid olacağından bunları ele almak bile câiz değildir. Meğer ki red ve cerh için olsun. Bâtıniyyenin, Gulât-ı Râfıziyye'nin tefsîrleri bu kabildendir.

Bid'at sâhiblerinin tefsîrleri de kendi zaîf, boş i'tikadlarını te'yîd düşüncesîle yazılmış şey'lerdir. Bunlardan birtakımı, mesleklerini gizliyerek sûret-i hakdan görünmüş, halkı Selef-i Sâlihîn'in yolundan ayırmak gâyesini ta'kîb ederek kalblere şüphe bırakacak mes'eleleri dermeyân etmişlerdir. Bunlar, yazıları arasına saf zihinleri tereddüde düşürecek, muhâkemesiz kimseleri yanlış kanaatlere saptıracak ibâreler sokuşturmuşlardır.

Kaderiyye tâifesinin tefsîrleri bu cümledendir. Binâen-aleyh din ilimlerinde ihtisâsı olmıyanlar için bu gibi tefsîrleri mütalâa câiz değildir.

2 — Müfessirler, güzel maksad sâhibi olmalıdırlar. Tefsirlerini yalnız Hak Teâlâ'nın rızâsına nâiliyyet, Kur'ân-ı Mübîn'e hizmet, ehl-i îmânın istifâdelerini te'min maksadîle yazmalıdırlar. Böyle hâlis bir niyetle hareket edenlerin Hakk'a vâsıl, emellerine nâil olacakları (والذين جاهدوا فينا لنهدينهم سبلنا) Âyet-i Ker'mesîle sâbittir.

3 — Müfessirler, yazacakları tefsîrlerde diğer tefsirlere nazaran bir imtiyaz, bir husûsiyyet gösterebilmelidirler. Meselâ kendi tefsîrleri, üslûb-ı beyân ve hüsn-i tertib i'tibârîle veyâ zamânın ihtiyaçlarına tekabül edecek yeni mes'eleleri, mütalâaları ihtivâ cihetile bir yeniliği hâiz bulunmalıdırlar, ki zâid görülmesin. Hele başka tefsîrlerin, kitabların ibârelerini me'haz gösterilmeksizin aynen alıb tefsîrlerine derc eden zâtların bu hareketleri aslâ savâb görülmese gerekir.

4 — Müfessirler, hem naklî ilimler ile hem de aklî ilimler ile mücehhez olmalıdırlar. Bundan başka kendilerinde ebedî bir zevk, ma'nevî bir neş'e bulunmalıdır. Bu gibi meziyetleri hâiz olmıyanlar için tefsîr sâhasında muvaffakiyyet yüz gösteremez.

Meselâ : Lisâniyyâta vâkıf olmıyan, kelimelerin, ibârelerin lûğavî ve mecâzî ma'nâlarını anlamıyan, muktezây-ı hâli, muhtelif beyân üslûblarını bilmiyen bir kimse, Kur'ân-ı Mübîn'in lâfızlarını, terkîblerini nasıl teşrîh ve tahlîl edebilir?

Kezâlik Kelâm ile, Hadîs ile, Fıkıh ile tevağğulü olmıyan bir kimse bu ilimlere temâs eden âyetleri nasıl izâh edebilir?

Hele ma'nevî bir neşveye, büyük bir zevk-i edebîye nâil olmıyan bir zât, Kur'ân-ı Kerîm'in beyânâtındaki rengâ-renk ezhâr-ı bedîadan dimağları

ta'tîre nasıl kadir olabilir? Bu ezelî bedîaların insicâmını, lâtîf işâretlerini, ulvi ma'nâlarını ruh-perver bir tarzda tasvîre nasıl muvaffak olabilir?

5 — Müfessirler, âyetlerin tefsîrini evvelâ Kur'ân-ı Mübîn'de aramalıdırlar. Çünkü Kur'ân'ın ba'zı âyetleri ba'zılarını tefsîr eder. Ezcümle ba'zı âyetlerde li-hikmetin icmâlen beyân olunan birşey', diğer ba'zı âyetlerde mufassalan beyân buyurulmuştur. Kezâlik ba'zı âyetlerde mutlak olarak beyân buyurulan bir hüküm, diğer âyetlerde mukayyeden vârid olmuştur. Kezâlik bir âyet-i kerîme ile emrolunan birşey', diğer bir âyet-i celîle ile nesh buyurulmuştur. İşte tefsîr yazarken bütün bunları nazara almak îcâb eder. Birkaç misâl :

a) (الا ان اولیاء الله لا خوف علیهم و لا هم یحزنون) Âyet-i Kerîmesi'nde beyân buyurulan Evliyâ'dan murâd kimlerdir? İşte bunu bu âyetin mâ-ba'di bildiriyor. (الذین آمنو و کانو یتقون) Demek ki bu âyet-i celîlenin mâ-ba'di, mâ-kablini müfessir bulunuyor.

b) (و اذ قلنا للملئکة اسجدوا لآدم فسجدوا الا ابلیس ابی و استکبر و کان من الکافرین) Âyet-i Celîlesi'nde şeytanın ne için istikbârda bulunduğu beyân buyurulmamıştır.

(و لقد خلقناکم ثم صورناکم ثم قلنا للملئکة اسجدوا لآدم فسجدوا الا ابلیس لم یکن من الساجدین. قال ما منعك الا تسجد اذ امرتك قال انا خیر منه خلقتنی من نار وخلقته من طین.) Âyet-i Kerîmesi'nde ise bu cihet beyân buyurulmuştur.

c) (قل یا عبادی الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمة الله ان الله یغفر الذنوب جمیعا انه هو الغفور الرحیم.) Âyet-i Kerîmesi'nde ıtlak vardır. Her günâhın gufrâna mazhar olacağı beyân buyuruluyor.

(ان الله لا یغفر ان یشرك به و یغفر ما دون ذلك لمن یشاء) Âyet-i Celîlesi'nde ise takyîd vardır. Bir kere şirkin gufrâna mahal olmadığı bildiriliyor. Sonra başka günahlara gelince bunların gufrâna mazhariyyeti de Meşiyyetu'llâh ile takyîd olunuyor. O halde ikinci âyet birinci âyeti takyîd etmiş oluyor.

d) (واللذان یاتیانها منکم فاذوهما .) Âyet-i Kerîmesi, müslümanlardan zinâ fazihasını irtikâb edenlere yalnız dil ile ezâ edilmesini âmirdir. Fakat

(فامسکو هن والبیوت . . .) Nazm-ı Kur'ânîsi, bunu nesh etmiş, zâniyelerin habs edilmelerini âmir bulunmuştur. Sonra (الزانیة والزانی فاجلدوا کل واحد منهما) Âyet-i Celîlesi de hapis hükmünü nesh etmiş, zânî ile zâniye yüzer değnek vurulmasını emreylemiştir. Daha sonra bu hüküm de muhsan olmıyanlara tahsîs edilib muhsan olanlar, ya'nî evlenmiş bulunanlar hakkında Recm cezâsı teşri' kılınmıştır.

İmâm-ı Alî kerreme'llâhü vechen Hazretleri, bir kadıya «Nasih'i Mensûh'dan fark edebilir misin?» diye sormuş, kadının «Hayır, fark edemem.» demesi üzerine (هلکت هلکت !)diyerek bu bâbdaki cehâletin ne mühlik birşey' olduğunu anlatmıştır.

6 — Müfessirler, bir âyetin tefsîrini Kur'ân-ı Mübîn'de bulamazlarsa Resûl-i Ekrem Efendimiz'in mübârek Hadîslerine mürâcaat etmelidirler. Çünkü Nebiyy-i Zî-Şân Hazretleri Kur'ân'ın esrârına vâkıf, ilimlerin dekaikina muttali' olub birçok âyetleri tefsîr ve tavzîh buyurmuşlardır.

İmâm-ı Şâfiî radiye'lâhu anh diyor ki: «Resûlû'llah sallâ'llâhu aleyhi ve sellem her ne ile hükmederse mutlaka onu Kur'ân-ı Azîm'den fehmetmiştir.» O halde ümmetin muttali' olamıyacağı dekayık-ı Kur'âniyye'ye Hazret-i Peygamber'in vâkıf olacağı ve onları bizlere anlıyacağımız vechile îzâh buyurmuş bulunacağı şüphesizdir.

Binâen-aleyh müfessir olan zât, mübârek hadîslere mürâcaattan aslâ müstağnî olamaz. Ancak rivâyet bakımından bir kısım zaif veyâ mevzû, hadîsler bulunduğundan bunlara göre tefsîrden kaçınmak da lâzımdır.

Sahîh hadîsler ile vuku'bulan tefsîrlerden birkaç nümûne :

a - (انعمت علیهم غیرالمغضوب علیهم ولاالضالین .) Âyet-i Celîlesindeki مغضوب علیهم Yahût tâifesîle, (ضالین) de Nasârâ tâifesîle Taraf-ı Nebevî'den tefs'r buyurulmuştur. Resûl-i Ekrem Efendimiz, bu tefsîri yine Kur'ân-ı Kerîm'den mülhem olmuştur. Çünkü Kur'ân-ı Mübîn'de, Yahûdiler hakkında (من لعنه‌الله و غضب علیه) buyurulmuştur. Nasarâ hakkında da (قد ضلوا من قبل و اضلوا کثیرا) vârid olmuştur.

b - (حافظوا علی‌الصلوات والصلوٰة الوسطی و قوموا لله قانتین .) Âyet-i Kerîmesi'ndeki (صلاة وسطی) Taraf-ı Nebevî'den (صلاة عصر) ile tefsîr buyurulmuştur.

c - (. . . اذكروني اذكركم) Nazm-ı Kur'ânîsi, Resûl-i Ekrem Efendimiz tarafından (يقول اذكروني يا معشرالعباد بطاعتي اذكركم بمغفرتي) ile tefsîr olunmuştur.

d (. . . واعدوا لهم ما استطعتم من قوة) Âyet-i Celîlesindeki (قوة) Cânib-i Nebevi'den (رمي) diye tefsîr buyurulmuştur.

7 — Müfessirler, bir âyetin tefsîrini, Peygamberimizin mübârek hadislerinde sarâhaten bulamadıkları takdirde ashâb-ı kirâmın kavillerine mürâcaat etmelidirler. Çünkü ashâb-ı güzîn Resûl-i Ekrem Efendimizle hem-sohbet olmak şerefine, ni'metine nâil olmuşlardır. Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirine dâir Nebiyy-i Zî-Şân Hazretlerinden bir nice âlî beyânat telâkkî etmişlerdir. Esbâb-ı nüzûle muttali' olmuş, Nâsih ve Mensûh'ı öğrenmiş, Kur'ân'ın yüksek maksadlarına vukuf kesbedebilmişlerdir. Kendilerinde güzel amel, temiz bir kariha, geniş bilgi ve sâir kemâller bi-hakkın inkişâf etmiştir.

Ashâb-ı Kirâm'dan bir zât, bir âyet-i celîleyi tefsîr ederken: «Resûlu'llah böyle buyurmuştur.» demese bile onun bu bâddaki beyânâtı yine merfû' —ya'ni Resûlu'llah'a isnâd ve izâfe edilmiş— sayılır. Zîrâ Ashâb-ı Güzîn, bu gibi mühim dinî şey'lerde kendi nefislerinden birşey beyân etmezlerdi, onlar mutlaka Vahy-i İlâhî'nin ziyâlarile iltima' kesbetmiş olan Nebiyy-i Zî-Şân'dan muktebes oldukları ilim ve ma'rifet nûrlarını âfâka yaymakla iktifâ ederlerdi.

Ashâb-ı Kirâm tarafından vuku'bulan tefsîrlere iki misâl :

1 — (فمن يرد الله ان يهديه يشرح صدره للاسلام و من يرد ان يضله يجعل صدره ضيقا حرجا كانما يصعد في السماء كذلك يجعل الله الرجس على الذين لا يؤمنون .) Âyet-i Kerîmesi'nin tefs'rinde deniliyor ki: İbn-i Abbâs Hazretleri bu Âyet-i Celile'yi okumuş, «Burada Benî-Bekr kabîlesinden kimse var mı?» diye sormuş, orada bulunanlardan birisi «Evet... Ben Benî-Bekirdenim.» deyince müşârün-ileyh demiş ki « (حرج) neye denir?». O zât de (حرج) dalları birbirine girmiş birçok ağaçları hâvî olan vâdiye denir ki, içinden çıkacak yol bulunmaz,» diye ma'lûmât vermiş. Bunun üzerine İbn-i

Abbâs Hazretleri: «İşte kâfirin kalbi böyledir.» diyerek (حرجا) Lâfz-ı Kur'ânisile bildirilen bir hakîkati canlı bir sûrette temsil ettirmiştir.

Yine İbn-i Abbâs Hazretleri bu âyette bildirilen (رجس) mefhûmunu da (هوالشيطان يسلطه الله عليهم) O, Allahu Teâlâ'nın kâfirlere musallat ettiği şeytandan ibârettir.» diye tefsir etmiştir.

2 — (يا ايهاالذين آمنوا توبوا الى الله توبة نصوحا . .) Âyet-i Celilesindeki Tevbe'yi, İmâm-ı Ali kerreme'llahu vecheh Hazretleri şöylece tefsîr ediyor: «Geçmiş günahlara nedâmet, farzları kaza, mezâlimi red, hasımlardan istihlâl, günâha dönmemeye azim, nefsini ma'siyet içinde terbiye ettiğin gibi tâat-i ilâhiyye dâiresinde terbiye.»

8 — Müfessirler, Ashâb-ı Kirâm'ın kavillerine muttali' olamayınca Tâbiîn'in kavillerine müracaat etmelidirler. Çünkü Tâbiîn denilen zâtlar, Ashâb-ı Güzîn'e mülâkî olmuş, onlardan pekçok istifâde etmişlerdir. (خيرالناس قرنى ثم الذين يلونهم) Hadis-i Şerîfi de bu zâtların kadirlerini yükseltmektedir.

Şeyhü'l-İslâm İbn-i Teymiye diyor ki: «Ashâb-ı Kirâm'ın, Tâbiîn'in mezheblerini, tefsîrlerini bırakıb da bunların ihlâfına hareket eden kimse, bu hususta muhtî', belki de mübtedî olmuş olur. Çünkü bu zâtlar, Kur'ân-ı azimîn tefsirine ma'nasına daha âlimdirler. Nasıl ki, Resulu'llâh'ın meb'us olduğu hak ve hakikîkate de başkalarından daha ziyâde vâkıftırlar.

Tâbiîn Hazerâtının tefsîrlerinden birkaç nümûne :

a - (افلم ييأس الذين آمنوا ان لويشأ الله لهدى الناس جميعا ..) Âyet-i Kerîmesi'ndeki «افلم ييئس» ibâresini Tâbiîn-i Kirâm'dan Mücâhid, Hasan-ı Basrî, Katâde gibi zâtlar « افلم يعلموا » ile tefsîr ediyor ve şu beyt ile de ihticâcda bulunuyorlar :

(الم ييأس الا قوام انى أنا ابنه
و ان كنت عن ارض العشيرة نائيا .)

b - (و لقد علمنا المستقدمين منكم و لقد علمنا المستأخرين .) Âyet-i Kerîmesi'ndeki (مستقدمين) ile (مستأخرين) den murâd kimlerdir? Atâ'nın İbn-i

Abbâs Hazretlerinden rivâyetine göre (مستقدمين) tâat erbâbıdır. (متأخرين) de Hakk'ın tâatından geri kalanlardır.

Dahhâk'e göre bunlar muhârebe saffından ileri ve geri olanlardır. İkrime'ye nazaran (مستقدمين) yaratılmış olanlardır. (متأخرين) de henüz yaradılmamış olanlardır.

c - (ان ابراهيم كان امة قانتا لله حنيفا و لم يك من المشركين .) Âyet-i Kerimesi'nde Hazret-i İbrâhim'e Ümmet nâmı veriliyor. Bir zâtın başlı başına bir ümmet teşkili ne sûretle olabilir? Bu husûsta müfessirlerin birçok tevcihleri vardır. Tâbiîn'den olan Mücâhid diyor ki: «Bütün nâs kâfir iken yalnız Hazret-i İbrâhim mü'min, muvahhid bulunuyordu. Bunun için de kendisi başlı başına bir ümmet bulunmuş oluyordu.»

Resûl-i Ekrem salla'llahu aleyhi ve sellem Efendimiz, Hunefâ'dan bulunan (Zeyd İbni Amr İbni Nüfeyl) hakkında (يبعث الله امة واحدة) buyurmuşlardı.

9 — Müfessirler, âyetleri tefsîr ederken Arab lisânının muktezâsına riâyet etmelidirler. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm, Arab lûğatı, Arabcanın üslûbu üzere nâzil olmuştur. Kur'ân lâfızlarının medlûlleri, lûğatten anlaşılan ma'nâlardan başka olamaz. Aks-i takdirde nüzûlündeki hikmet fevt olur. Şu kadar varki Elfâz-ı Kur'âniyye'nin ba'zı husûsiyyetleri, işâretleri, şer'î ma'nâları da olduğundan bunları da nazara almak lâzımdır; sonra nüzûl sebeblerini, kelâmın siyâkını düşünmek de îcâb eder.

Müfessir olan zât, lûğatlerin meşhûr ve istimâli kesîr olan ma'nâlarile şâz, mehcûru'l-isti'mâl, garib olan ma'nâlarını ayırabilmelidir. Kur'ân-ı Kerîm'in herhangi bir lâfzını, mütebâdir ve zâhir olan ma'nâsına haml etmeyib de kelâm-ı Arabdan pek azının delâlet edeceği bir ma'nâya hamletmek câiz değildir. Velev ki bu muhtemel ma'nânın isti'mâline Arab eş'ârında tesâdüf olunabilsin.

Ba'zan bir lâfzın aynı derecede isti'mâli şâyi' birden ziyâde ma'nâları olabilir, ki buna (Lâfz-ı müşterek) denir. Bunları da bilib yerine göre almak lâzımgelir. Birkaç misâl :

a - (ولا تمش فى الارض مرحا . . .) Âyet-i Celîlesi'ndeki (مرح) lâfzı, lûğatta (شدة فرح) Ziyâde sevinç) ma'nâsınadır. Râ'nın kesrile (مرح)

kırâeti de vardır. Bu halde (شديد الفرح) ma'nâsına olmuş olur. Bundan murâd, yeryüzünde gâfilâne bir neşveye dalarak mütekebbirâne, müteazzimâne bir vaz'iyyetle gezmekten nehiydir.

b - (خلق الانسان من عجل) Âyet-i Kerîmesi'ndeki (عجل) lâfzı, evmek, ya'nî bir işini vaktinden evvel çabuk yapmak, birşey'i vaktinden mukaddem isteyib araştırmak ma'nâsınadır. Kur'ân-ı Kerîm'de mübalâğa için «İnsan aceleden yaratılmıştır.» denilmiştir. Nitekim filân zât keremden yaratılmıştır, yâhud mücessem adl ü keremdir denilir.

(عجل) kelimeleri Himyer dilinde: Siyah, kokmuş balçığa denilirmiş. Bu halde Nazm-ı Şerîf'in ma'nâsı: «İnsan çamurdan yaradılmış» demek olur. Fakat bu kelimenin birinci ma'nâda isti'mâli zâhirdir ve beliğânedir. İkinci ma'nâda isti'mâli ise garîbdir, her nekadar :

والنخل ينبت بين الماء والعجل

mısrâında bu ma'nâ maksûd ise de binâen-aleyh Âyet-i Celîle'de (عجل) lâfzını birinci ma'nâya almak evlâdır. Zâten âyetin mabâ'di olan : (فلا تستعجلوو) Nazm-ı Şerîfi de bunu müeyyiddir.

c - (و هوالذى ذرأكم فى الارض و اليه تحشرون .) Âyet-i Kerîmesi'ndeki (ذرأ) fiilinin masdarı olan (ذرء) yaratmak, artırmak, yere tohum saçmak gibi ma'nâlara gelir. Bu Âyet-i Celîle'de bu üç ma'nâdan herhangi birini almak câizdir. Hattâ : (ذرأكم فى الارض)Nazm-ı Şerîfi'ni: (بسطكم) diye tefsîr edenler de vardır. Böyle bir kelimenin asıl maksadı tağyir etmiyecek bir halde müteaddid ma'nâları ifâde etmesi Kur'ân-ı Kerîm'in mezâyâsındandır. Binâen-aleyh Kur'ân'ın herhangi bir lisâna tercümesi takdîrinde bu mezâyâyı muhafaza kabil olamaz. (فى الارض ذرية بعد ذرية)

10 — Müfessirler, Kur'ân-ı Mübîn'in müfredâtındaki, terkiblerindeki teşbîhleri, mecâzları, istiâreleri, kinâyeleri dâimâ nazar-ı dikkate almalıdırlar. Bunlar Arab lisânında çokça müsta'meldir. Bunlar belâğat üslûblarındandır. Bu üslûblar sâyesinde maksad, çok kere daha kısa bir ibâre ile, daha açık bir tarzda ifâde edilmiş olur. Bu sâyede söz, başka bir revnak, başka bir letâfet ve kuvvet kazanır. Yine bu sâyede birçok mevzû'lar, göz

önünde tecessüm edecek bir mertebede tezâhür eder de rûhlar üzerinde büyük bir te'sîr vücûde getirir. Ba'zan da tasrîh edilmesi nezâhet-i beyâna muhâlif olan şey'ler, meçâz veyâ kinâye kisvesine bürünerek mahzûrsuz olarak isbât-ı vücûd edebilir. Binâen-aleyh belâgat sâhasında bunların büyük bir mevkii vardır. Kur'ân-ı Azîm ise en güzel, en mükemmel beyân üslûblarını câmi' bir belâğat mu'cizesidir. En beliğ teşbihleri, en parlak meçâzları, istiâreleri, en lâtif kinâyeleri muhtevîdir. Şu halde müfessir olan zât, bu gibi mezâyây-ı kelâma bi-hakkın vâkıf olmalıdır ki, Kur'ân-ı Kerîm'in fasâhat ve belâğatini tefsîrinde lâyıkıyle tecellî ettirebilsin. 23 No. lu serlevhaya da müracaat.

11 — Müfessirler, inde'l-icâb âyetlerin muktezâlarını nazara alarak içtihâd ve istinbât yolile tefsîre muktedir bulunmalıdırlar. Bu veçhile tefsîre muktedir olmak için büyük bir zekâya, geniş bir karîhaya, mühim bir ilmî ihâtaya ihtiyaç vardır.

İçtihad ve istinbât tarikile tefsirin cevâzına (الذين يستنبطونه) Nazm-ı Kur'ânisi delildir. İbn-i Abbâs radiye'llahu anhümâ hakkında : (اللهم فقهه) (فالدين و علمه التأويل) diye vuku'bulan Duây-ı Nebevî ile müşârün-ileyhin böyle bir ilmi kemâle nâiliyyeti kasd buyurulmuştur.

Ba'zu âyetlerin tefsirlerinde Ashâb-ı Kirâm ile Tâbiîn'in ve sâir müfessirlerin müteaddid tevcihlerde, te'villerde bulunmuş olmaları, mahzâ hâiz oldukları içtihâd ve istinbâttan neş'et etmiştir.

İçtihâd ve istinbât ise indi bir sûrette olmayıb bir şer'î asla müstenid olduğundan makbûldür. Kitâb'a, Sünnet'e, İcmâ-ı Ümmet'e muhâlif olan içtihâdlar, istinbâtlar ise câhilâne teşehhiyyât kabîlinden olduğu cihetle bâtıldır. Velev ki doğrusuna isâbet etsin. Çünkü bu isâbet (رمية من غير رام) kabîlinden olub şuursuzcasına vâki' olmuştur. Bunun bir hatâ olduğu ise. (من تكلم في القرآن برأيه فأصاب فقد اخطأ) Hadis-i Şerîfile sâbittir. Zâten : قل انما حرم ربي الفواحش ما ظهر منها وما بطن والاثم والبغي بغير الحق وأن تشركوا بالله مالم ينزل به سلطاناً و ان تقولوا على الله مالا تعلمون) (ولا تقف مالیس لك به علم Âyetleri de böyle bir hareketin memnûiyyetini nâtıktır.

Lâhika : Kur'ân-ı Mu'ciz-Beyân'ın ihtivâ ettiği hakikatler üç kısımdır :

Birinci kısım, yalnız Allahu Teâlâ Hazretlerinin bildiği hakîkatlerdir. Künh-i Bârî ile ba'zı mugayyebât gibi. Bu kısım hakkında hiçbir kimsenin söz söylemesi câiz değildir.

İkinci kısım, Hak Teâlâ'nın yalnız Peygamber Efendimize bildirmiş olduğu hakîkatlerdir. Bunların hakkında Resûl-i Ekrem'den başkasının söz söylemeleri câiz olamaz. Ba'zı zevâta göre Sûrelerin evvellerindeki Hurûf-ı Mukattaa bu cümledendir.

Üçüncü kısım, Hak Teâlâ'nın, başkalarına ta'lîm etmek üzere, Peygamber Efendimize bildirdiği hakîkatlerdir. Kur'ân'ın âyetlerindeki birçok celî ve hafî ma'nâlar bu cümledendir.

Bu üçüncü kısım da iki türlüdür. Birincisi, hakkında söz söylenmesi, sem'a = işitmeğe mütevakkıf olan husûslardır. Esbâb-ı Nüzûl, Nâsih ve Mensûh, Vücûh-ı Kurâet, geçmiş milletlere âid kıssalar, haşir ve miâd, lûğatler gibi.

İkincisi Kur'ân-ı Kerîm'in lâfızlarından nazar, istidlâl, istinbât ve içtihâd tarîkîle ahzolunabilecek hususlardır ki, bunlar da iki nevi'dir.

Bu nevi'lerden birinin cevâzında ihtilâf vardır: Allâhü Teâlâ'nın sıfatlarına müteallik müteşâbih âyetlerin te'vîli gibi. Yedi, Kudretle te'vil, bu cümledendir.

Diğer birinin cevâzında ise ittifâk vardır. Bu da Kur'ân-ı Mübin'in lâfızlarından ve terkiblerinden asli ve fer'i hükümleri, i'râba âid hükümleri istinbâttan ibârettir. Çünkü bunlar kıyâs ve usûl dâiresinde anlaşılabilecek şeylerdendir.

Belâğat fenlerini, mev'ızaların nevi'lerini, hikmetleri ve işâretleri istihrâç da bu kabildendir. Ehliyetli olan zâtlar için bunları Kur'ân-ı Kerim'den istinbât etmek mümteni' değildir. Birkaç nümûne :

(اقم الصلوٰة لدلوك الشمس الى غسق اليل و قرآن الفجر ان قرآن الفجر كان مشهودا)

Âyet-i Celîlesi'nden müfessirîn ve fukahây-ı kirâm, birçok fer'i mes'eleler istinbât etmişlerdir. Ezcümle diyorlar ki: «Bu Âyet-i Kerîme Kitâb ile, Sünnet ile, İcmâ-i Ümmet ile sâbit olan beş vakit namazlarını remz ve işâret yolile câmi'dir. Çünkü « دلوك » den murâd, güneşin Nısfü'n-Nehâr Dâiresi'nden meyl ve zevâlidir. Bu halde Âyet-i Celîle'nin ma'nâsı: Namazı zevâl vaktinden gecenin karanlığına kadar devâm ettir, demek olur. Bu müddete ise öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazları dâhildir. Salât-ı Subh yerinde (قرآن الفجر) buyurulmasına gelince, bu da namazın Kur'ânsız olamıya-

cağına ve Sabah Namazı'nda Kur'ân'ın sâir namazlardan daha uzunca okunacağına işâreti mutazammındır. Çünkü Kur'ân'ın Sabah Namazı'nda tahsîs bi'z-zikr buyurulması, Sabah Namazı'nda Kur'ân tilâvetinin ekmeliyyetine delildir.

b - (الذين يتبعون الرسول النبي الامي..) Âyet-i Kerîmesi tefsîrine dâir İmâm-ı Kuşeyri, İşârâtü'l-Kur'ân ünvanlı eserinde diyor ki: «Allahu Teâlâ Hazretleri (النبي الامي) Kavl-i Şerîfile Resûl-i Ekreminin şerefini izhâr buyurmuştur. Bununla buyurulmuş oluyor ki, Hazret-i Muhammed hadd-izâtinde ümmî olub ne kitâb okumuş, ne de siyer-i enbiyâyı tetebbu' etmiştir. Bu halde O'nun hâiz olduğu faziletlerden, ilmî kemâllerden, tehzîblerden, şer'î hükümlerden hiçbiri kendisinin zâtinden, ilim ve içtihâdından, kendi tasarrufundan ileri gelmiş değildir. Belki Hazret-i Muhammed bunlara Allahu Azîmü'ş-Şân'ın Cânib-i Sübhânisi'nden mazhar olmuştur; ya'nî bu kemâlâta mahzâ Hak Teâlâ Hazretleri'nin inâyetile, Vahyile muvaffak olmuştur.

Bu cihet ise O büyük zâtın Nübüvvet ve Risâletini isbâta kâfî bir mu'cize değil de nedir?

c - (الذين يحملون العرش ومن حوله يسبحون بحمد ربهم ويؤمنون به) Âyet-i Kerimesi'nde Arş'ı yüklenen, çevresinde dolaşan meleklerin Hak Teâlâ'yı tesbîh ve tahmîdde bulunmaları için evvelce îmân etmiş olmaları iktizâ eder. O halde ayrıca (ويؤمنون) buyurulmasında ne fâide vardır? Zimahşerî buna cevâben diyor ki: «Bundan murâd Allahu Teâlâ'nın Arş'ı üzerinde oturur olmadığına tenbihtir. Çünkü Arş üzerinde hâzır ve müstekar olsaydı Arş da, Arş'ın etrâfında bulunan melekler, Hak Teâlâyı müşâhede ve muâyene etmiş bulunurlardı. Artık Allahu Teâlâ'ya olan îmanları haklarında medhü senâyı sebeb olmazdı. Zirâ hazır ve müşâhed olan birşey'in vücûdunu ikrâr, medhü senâya sebeb olamaz. (Zâten böyle ikrâr, îmân adını da alamaz).

Görülmez mi ki güneşin varlığını ve ziyâlı bulunduğunu ikrâr, medh ü senâyı icâb etmez. Halbuki Allahu Teâlâ Hazretleri meleklerin Zât-i İlâhi-si'ne olan îmânlarını medh ü senâ ediyor, ta'zim tarikile zikir buyuruyor. Demek ki bunlar, Cenâb-ı Hakk'ı Arş üzerinde görmedikleri halde mücerred delil ile bilib Zât-i Ülûhiyyeti'ne îmân ediyorlar; bu cihetle de medha liyâkat kazanmış oluyorlar.

İşte Tefsîr'-i Keşşâf sâhibi, (يَعْلَمُونَ) Kavl-i Şerîfinde böyle güzel bir fâide buluyor. Bunu bulmak bu Nazm-ı Celîl'in böyle bir esas akideye işâreti hâiz olduğunu keşf ve istinbât etmek büyük bir zekâ eseridir. Zimahşerî'nin bu dakîk işâreti keşfetmiş olması, Fahrü'd-Dîn-i Râzî gibi mütefekkir bir allâmeyi pek mütehassis etmiş ve şu sözlerile Zimahşerî hakkında sitâyişde bulunmuştur: «Allahu Teâlâ Keşşâf Sâhibine rahmet etsin, yalnız tefsîrinin ma-hasalı bu bir nükteden ibâret bulunsa idi, yine kendisine fahr u şeref için kifâyet ederdi.» Zımahşerî'nin «Tabakatu'l-Müfessirîn» kısmındaki tercüme-i hâline de müracaat.

12 — Müfessirler, kıssalara, kâinâtın hilkatine, ma'denlere, nebâtlara, semâvî ecrâma, arzın teşekkülâtına müteallik âyetlerin tefsîrinde Vahye müstenid olmayıb mücerred his ve tecrübe mahsûlü olan ulûm ve fünûn mesâilini dermeyân ederken ihtiyâtlı bulunmalıdırlar. Birtakım fennî faraziyyelere birer katiyyet mahiyyeti vererek Kur'ân'ın yüksek beyânâtile bunların arasını kat'î sûrette te'lîfe çalışmamalıdırlar. Çünkü Kur'ân'ın beyânâtı ayn-ı hakîkattir. Fennî mes'eleler, faraziyyeler ise ilmî terakkiler neticesinde tebeddül edebilir. Nitekim İlm-i Hey'et mes'eleleri böyle bir tebeddüle uğramıştır. Mücedded Kudret-i İlâhiyyeyi gözler önünde tecellî ettirmek için semâvî ecrâma işâret buyuran âyetleri Batlamyus meslek-i felekîsi ile te'lîfe çalışanların bu babdaki gayretleri bugün kıymetini gâib etmiş bulunuyor. Artık bu gibi âyetlerin Kopernik veyâ Aynştayn nazariyye-i felekiyyesîle te'lîf etmek isteyenler de böyle bir âkıbete uğramaktan endişe etmeli, işin künhünü Allahu Teâlâ'nın ilmine havâle eylemelidir.

13 — Müfessirler, hakîkati araştırmalıdırlar; lüzûmsuz tafsîlâttan kaçınmalıdırlar. Bâhusûs aslı meçhûl, kıssalardan, hikâyelerden ihtirâz etmelidirler; hurâfât kabîlinden olan, halkın idrâk-i havsalasına sığmayan garîb, gayr-i sâbit rivâyetlerden ictinâb üzere bulunmalıdırlar.

Bir müfessir, İslâm âlimlerinin en mütefekkiri, en münevveri olacağından eserinde bu gibi şeylere yer vermesi muvâfık olamaz. Meğer ki intikad için olsun.

14 — Müfessirler, yazdıkları tefsîr kitablarında muntazam bir tertîb ve tensîka riâyet etmelidirler. Âmmenin kabûlüne mazhar olan tefsîrlerle mutâbık kalmaya çalışmalıdırlar. Noksan ve ziyâdeden kaçınmalı, ya'nî

maksadı tenvîr ve tavzîh edecek mikdârdan noksan yazmamalı, garaza taallûku olmayan şey'ler ile de kitablarını doldurmamalıdırlar.

Tefsirlerde ekserî şu tertîb iltizâm edilir:

Evvelâ: Sûrelerin ma kabillerine olan münâsebetleri yazılır, isimleri, vech-i tesmiyeleri, faziletleri gösterilir. Âyetlerinin, kelimelerinin, harflerinin mikdârı kayd edilir.

Sâniyen: Her âyet-i celîle kendi kendine bir fâtiha-i kelâm olmakla berâber bunun ma-kablindeki âyetler ile olan münâsebeti yazılır. Çünkü gerek sûrelerin ve gerek âyetlerin aralarındaki münâsebetleri, insicâmı göstermek, Kur'ân-ı Mübin'in belâğat ve ulviyyetini bir kat daha tecellî ettirmiş olur. Hattâ bu bâbda yazılmış müstakil eserler de vardır. Şeyh Ebû-Cafer'in (البرهان فى مناسبة ترتيب سور القرآن) ismindeki eseri ve İmâm-ı Süyûti'nin Esrârü't-Tenzil adındaki kitabı bu cümledendir.

Âyetlerin münâsebetlerini göstermek husûsunda Fahrü'd-Dîn-i Râzî'nin pek büyük hizmetleri geçmiştir. Tefsîr-i Kebîr'i bu i'tibâr ile de büyük bir kıymete mâliktir. Müşârün-ileyh demiştir ki: Kur'ân-ı Kerîm'in ekser-i lâtâifi, âyetleri arasındaki tertibât ve ravâbıta mevdu'dur.

Sâlisen: Âyetlerin muhassalası olan ma'nâya işâret olunur. Bu husûsta rivâyet ve dirâyet yollarile nakledilmiş olan ma'lûmat kaydedilir. İcâb eden i'tirazlara, vârid olan suallere cevâb verilir.

Râbian: Âyetlerin kelimelerinde, terkiblerinde tahliller yapılır, lûğat, tasrif, iştikak i'tibârile lâzımgelen ma'lûmat verilir, bunların belâğat ilmine temâs eden noktaları gösterilir.

Hâmisen: Âyetlerin ihtivâ ettiği dinî hükümler, şer'î emirler, nehiyler izâh edilir, İslâm ulemâsının bu husûslardaki içtihâdlarına, kanâatlarına mümkün mertebe işâret olunur.

Sâdisen: Âyetlerin tazammun ettiği ma'nevî işâretlere, lâtâife, bedâyia meşrû' bir tasavvuf neşvesile işâret olunur, mütalâa erbâbının her veçhile istifâdesine çalışılır.

15 — Müfessirler, gerek ba'zı âyetler arasında ve gerek ba'zı hadîsler ise Sahâbe-i Güzin'in ve Tâbiin ile sâir müfessirlerin beyanları arasında vücûdu tevehhüm olunan ihtilâfları, teâruzları hal ve ref' etmelidirler. Bir

kere şüphe yok ki Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri arasında asla ihtilâf ve tenâkuz bulunamaz.(و لو كان من عند غيرالله لوجدوا فيه اختلافاً كثيرا) Âyet-i Kerîmesi buna delildir. Âyetler ile sahîh hadisler arasında da böyle bir ihtilâf ve tenâkuz bulunamaz. O halde bir müfessirin vazîfesi, ilk bakışta birbirine muhâlif gibi görünen, ba'zı âyetlerin veyâ âyetler ile hadîslerin arasındaki ittihâdı göstermek, bu zâhirî ihtilâfın mahiyyetini izâh ederek mes' eleyi aydınlatmaktır.

25 — MÜFESSİRLERİN ARASINDA GÖRÜLEN BA'ZI İHTİLÂFLARIN SEBEBLERİ VE İHTİLÂFLARIN NEVİ'LERİ :

İhtilâf, lûğatte ittifaksızlık demektir. Hakikî ve zâhirî kısımlarına ayrılır. Şöyle ki: Hadd-i zâtinde (Nefse'l-emr i'tibârile) birbirine mütebâyin bulunan iki söz arasında (Hakiki ihtilâf) vücûde gelir. Birbirine hadd-i zâinde değil de, görünüş i'tibârîle mütebâyin bulunan iki söz beyninde de (Zâhirî ihtilâf) bulunmuş olur.

Ba'zı zâtlara göre ihtilâf, delîle müstenid olacağından içtihâd demektir. Hilâf ise delîle müstenid olmadığından memnu'dur. Demek ki ihtilâfda maksûd bir, tarîk muhtelifdir. Hilâfda ise hem maksûd, hem de tarik muhtelifdir. Bu bakımdan ihtilâf, bir rahmet eseridir. Hilâf ise bir bid'at eseridir.

Ba'zı zâtlara göre de iki kimse arasında ihtilâf bulunabilmesi için bunların muâsır bulunmaları lâzımdır. Muâsır olmayanların arasındaki ittifaksızlığa hilâf adı verilir. Bir de râcih mukabilindeki mercûh kavle hilâf ıtlak olunur.

Bununla berâber ihtilâf ta'biri her ilimde başka bir ma'nâya gelmektedir. Belâğat ilmine nazaran fasâhatçe, rikkat ve cezâlet gibi üslûb-ı beyânca evveli âhirine uymayan sözlere Muhtelef Kelâm denir. En beliğ sözler, bir nehc üzere muntazam bir halde bulunur.

Hadîs-i Şerîf ilmine nazaran aralarında ma'nâ hasebile zâhiren bir tezâd görülen iki hadise Muhtelef denilir. Bu halde tezâd kaldırılarak hadîslerin araları cem' ve te'lif edilir. Aralarını te'lif mümkün olmazsa biri tercih olunur. Tercih de kabil olmazsa tevekkuf edilmesi lâzımgelir.

Mütekellimlerin muhakkiklerine göre ihtilâf, iki şey'in mütekabil ve mütemâsil bulunmasıdır. Başka bir ta'bîr ile iki mevcûdun ne mütezâd, ya'nî

birbirine mütekabil, ne de mütemâsil, ya'nî sıfât-ı nefsiyyenin cümlesinde müteşârik olmasıdır. Buna tehâlüf de denir. Vâcib ile mümkin gibi.

Hukemâya göre ihtilâf, iki şey'in bir mâhiyette temâmile müteşârik bulunmasıdır. Böyle mütehâlif olan iki şey' arasında ba'zen tezâd bulunur, ba'zan bulunmaz.

Tefsir bakımından ihtilâfa gelince bu da gerek ba'zı âyetlerin ma'nâları arasında ve gerek bu âyetlere âid olmak üzere müfessirlerin beyânları arasında görülen mubâyenetlerden ibâret olub ihtilâf-ı hakîkî ve ihtilâf-ı zâhirî kısımlarına ayrılır.

Bir kere Kur'ân-ı Kerîm, bir Kelâm-ı İlâhî olduğundan âyetleri arasında hakiki sûrette bir ihtilâf vukûuna imkân yoktur. Ancak bâdi-i nazarda ba'zı âyetler arasında bir ihtilâf nişânesi görülebilirse de cüz'î bir inceleme neticesinde böyle bir ihtilâfın mevcûd olmadığı anlaşılır.

Âyetler ile hadisler arasında veyâ hadîsler beyninde dahî hakîkî bir ihtilâf mevcud olamaz. Çünkü Resûl-i Ekrem sallâ'llahu aleyhi ve sellem Efendimiz (و ما ينطق عن الهوى ان هو الا وحى يوحى) Âyet-i Kerîmesi mantûkunca Hak Teâlâ'nın Vahy'ine mazhar olduğu cihetle kendisinden mütebâyin sözler sâdır olamaz. Ancak mutlak ve mukayyed olan, nâsih ve mensûh bulunan nasları gözden uzak tutmamalıdır.

Hulâfây-ı Râşidîn Hazretlerile sâir Sahâbe-i Güzîn'in —İçtihâd eseri olmayan— ifâdeleri ile Kitâb ve Sünnet arasında da hakîkî ihtilâf asla bulunamaz. Zirâ bu yüksek zâtlar, bir Vahy ve ilhâm menbaından müstefîd oldukları ve dini işlerde son derece ihtiyâtlı olub Kitâbu'llah'a, Sünnet'e muhâlefetten kaçındıkları için aralarında hakiki sûrette ihtilâflar yüz gösteremez. Bu mübârek zâtların sözleri arasında zâhiren bir münâfât görülürse bu anlayışımızdaki kusurdan münbais olacağından bir tedkîk netîcesinde bunun mevcûd bulunmadığı tezâhür eder. Ve bu zâtlardan herhangisinin sözü alınacak olsa savâba isâbet edilmiş olur.

Ashâb-ı Kirâm ile Tâbiin'in beyânâtı arasında görülen ihtilâflar da çok kere zâhiridir. Tâbiin Hazerâtı, Ashâb-ı Güzin vâsıtasile dinî bilgilere nâil olmuş oldukları cihetle birer Zülâl-i Hikmet kaynağı olan Sahâbe-i Güzîne muhâlefet edemezler. Bununla berâber muhâlefet ettikleri takdirde Ashâb-ı Kirâm'ın beyânâtı tercih olunur.

Sırf içtihâdî mes'elelerde olub sem'a (Resûl-i Ekrem'den işitmeye) mütevakkıf bulunmayan husûslarda ise daha ziyâde teeyyüd eden kavil ahzolunur.

Gerek Tâbiîn Hazerâtının ve gerek sâir müfessirlerin ifadeleri arasındaki ihtilâflara gelince, bunların en büyük kısmı zâhirîdir. Evet... bir âyetin tefsîr ve tevcîhi hûsûsunda bu zâtlardan menkul birçok sözler görür, bunları ilk nazarda birbirine muhâlif sanırız. Halbuki nazarımızı biraz derinleştirince böyle bir muhâlefetin bulunmadığı anlaşılır.

Ba'zan olur ki bir âyet-i kerîmedeki bir lâfız, iki türlü okunur veyâ iki üç ma'nâya gelir. Her müfessir, bir okunuşa, bir ma'nâya göre âyeti tevcîh eder. Bu halde aralarında nefse'l-emr i'tibârile bir muhâlefet bulunmuş olmaz.

Kezâlik ba'zan bir hakîkati, müfessirlerden ba'zıları lâzımîle, ba'zıları da semere ve gâyesîle tevcîh eder, bunların hepsi de bir ma'nâya râci' olur.

Yâhud bir hakîkati bir müfessir, kendisine daha zâhir olan veyâ sorucunun hâline daha uygun bulunan bir ta'bîr ile tefsîr eder, sâir tevcihler ile meâlen müttehid bulunur.

Kezâlik ba'zan bir hakîkati bir müfessir, ihtivâ ettiği nevi'lerden, vasıflardan yalnız birine veyâ ikisine göre temsîl yolîle tefsîr eder. Diğer bir müfessir de bunu diğer bir nev'ine veyâ vasfına göre tevcîh eder. Bunlardan her biri bir hakîkatin mütenevvi' safhalarında yalnız bir ikisini göstermiş olur. Artık aralarında bir mübâyenet bulunmuş olmaz.

Tâbiîn'den bir zâtın bir âyet hakkında iki tevcîhi bulunursa bakılır. Eğer kabil ise bunların araları te'lîf edilir. Değilse son tevcîhi tercîh olunur. Meğer ki bu iki tevcîhden evvelkisi daha sahîh bir tarik ile kendisinden rivâyet edilegelmiş bulunsun. O halde birinci tevcîhi takdîm edilir.

Ba'zı tefsîrler arasında hakîkî sûrette ihtilâflar görülebilir ki bunun başlıca beş sebebi vardır:

Birincisi: Sem'a mütevakkıf bulunan bir husûsda müfessir, rivâyeti tashîha i'tinâ etmeyib zaîf kavillere hükmünü bina eder, sahîh rivâyetlere müstenid tefsîrlere muhâlefet edcrek hataya düşmüş olur.

İkincisi : İşitmeye mütevakkıf olmayıb içtihâd ve istinbâta mesağ bulunan bir hus»sta müfessir, ilim kaidelerine aykırı hareket eder, sâir mü-

dekkiklerin tevcihlerini nazara almaz, neticesinde hakka isâbet edemeyerek hatâya ma'rûz kalır.

Üçüncüsü: Müfessir, âyet-i celîlenin sibak ve siyâkını, sebeb-i nüzûlünü, mensûh olub olmadığını nazara almaz, âyetin kelimelerini, terkiblerini yalnız Arab lûğatine tevfikan halle çalışır, neticesinde hatâya düşmüş olur.

Dördüncüsü: Müfessir, âyet-i kerîmenin lûğavî ma'nâsını, hakîkî medlûlünü hiç nazara almaz, kelâmın siyâkına, âyetin ma-kabline, maba'dine olan irtibâtına hiç ehemmiyet vermez. Bu husûstaki rivâyetleri de hiç nazar-ı dikkate almaz, kendisinin felsefî düşüncesine, veyâ tasavvufî zevkına göre âyete ma'nâ verir; daha doğrusu âyetin ma'nâsını kendi fikrine, akîdesine imâle etmiş olur. Bunun neticesinde de tefsîr i'tibârile hatâya ma'rûz kalmış olur.

Zevk-i Tasavvuf'la yazılan tefsirler, hadd-i zâtinde tefsîr sayılmaz. Bununla berâber bunların bir kısmı büyük bir kıymeti hâizdir. Hakîkî mutasavvifeden olan zâtlar, yazdıkları tefsirlerin müteaddid sahîfelerinde âyetlerin lûğavî ma'nâları veçhile olan tefsirlerine riâyetin vücûbunu ihtâr ederler, kendi yazılarının da Kur'ân-ı Azîm'in mücerred bir kısım lâtâifinden, işârâtından ibâret olduğunu sarâhaten i'tirâfda bulunurlar.

Beşincisi: Müfessir, bid'at erbâbından olur. Ba'zı âyetleri mücerred kendi mezhebini terviç edecek sûrette te'vîle cür'et eder, bu sûretle Ehl-i Sünnet'den bulunan müfessirler ile aralarında bir ihtilâf yüz göstermiş olur.

Ehl-i Sünnet ulemâsı, bütün bu ihtilâfları incelemiş, hakîkî ihtilâflar ile zâhirî ihtilâfları ta'yân etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in yüksek, hakîkî ma'nâları hakkile mütecellî olmuştur.

Zâhirî ihtilâflardan birkaç nümûne:

A —(ختم الله على قلوبهم...) Âyet-i Kerîmesi münkirlerin meslûbü'l-ihtiyâr olduklarına delâlet ediyor.(فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر) Âyet-i Celîlesi ise bunların ihtiyâra nâiliyyetlerini gösteriyor. Birinci âyet-i kerîmeye nazaran ihtiyârdan mahrûm oldukları cihetle münkirlerin imân ile mükellef olmamaları lâzımgelir. Halbuki: (يا ايها الناس قد جاءكم الرسول بالحق من ربكم فامنوا خيرا لكم) Âyet-i Kerîmesi bu mükellefiyeti nâtıktır.

Binâen-aleyh birinci âyetle diğer iki âyet arasında bir ihtilâf yok mudur? Hayır yoktur. Çünkü birinci âyetteki icmâl, (بل طبع الله عليها بكفرهم) Âyet-i Celîlesi ile ve emsâlile tafsil buyurulmuştur. Demek ki onlar, münkir oldukları için kalbleri mühürlenmiştir. Yoksa kalbleri mühürlendiği için münkir olmuş değildirler. Artık îmânı kabûle esâsen müsteid bulunmuş olduklarından îmân ile mükellef olmaları, teklif-i mâ-lâ-yutak kabilinden sayılamaz. Ve âyetler arasında da ihtilâf mezhebine meydan kalmaz.

Bu mes'eleyi Cemâlü'd-Dîn-i Aksarâyî, (Es'ile ve Ecvibe-i Kur'âniyye) adlı kitâbında şu meâlde tasvîr etmiştir: «Çünkü Hak Teâlâ onların kalbleri üzerine hatm buyurmuş ola. Küfrün zevâli, îmânın husûlü mutasavver olmaz. Artık îmân ile mükellef olmaları nasıl câiz olur? El-Cevâb: Hatm, onların sû-i ihtiyârları sebebîle adem-i tevfîkdan ibârettir. Bu ma'nâ ise asıl ihtiyârı nefy etmez ki teklife mâni' ola; mâni-i teklîf ise asıl ihtiyârın intifâsıdır.»

B — (الصراط المستقيم) Nazm-ı Kur'ânîsini, müfessirler, Kur'ân'a ittiba' ile, İslâm ile, Sünnet ve cemâat ile, tarîk-ı ubûdiyyetle, Allahü Teâlâ'ya ve Resûle itâat ile tefsîr etmişlerdir. Bu bir ihtilâf değil midir? Hayır değildir. Çünkü Sırât-ı Müstekîm'den asıl murâd, Hakk'a îsâle vesile olan şey'dir. Kur'ân'a ittiba', İslâm ve sâire ise böyle birer vesîleden ibârettir. O halde bu tefsîrlerden herbiri bir hakîkatin mütenevvi' sıfatlarından, safhalarından birini göstermiş oluyor.

C — (انفروا خفافاً و ثقالا) Âyet-i Kerîmesini müfessirlerden ba'zıları (شباناً وشيوخا) ile, ba'zıları (اغنياء وفقراء) ile, kimi (عزاباً ومتأهلين) ile, kimisi (نشاطا وغيرنشاط) ile, kimisi de (اصحاء ومرضى) ile te'vîl ediyor. Bu halde ihtilâf vücûde gelmiş olmuyor mu? Hayır olmuyor. Çünkü (خفاف وثقال) in bunlar ile te'viili şâyi'dir, Âyet-i Celîle de bu te'villere mütehammildir. Her müfessir bunlardan birine göre âyeti tevcîh etmiş oluyor.

D — (ثم اورثنا الكتاب الذين اصطفينا...) Âyet-ii Kerîmesinde (ظالم لنفسه) ile (مقتصد) ve (سابق بالخيرات) ibâreleri muhtelif sûretlerle tefsîr edilmiştir. Bu halde ihtilâf vücûde gelmiş olmuyor mu? Hayır olmuyor. Zirâ müfessirlerden herbiri bir hakîkatin nevi'lerinden birini nazara alarak o hakîkatı yalnız o nevi' ile bir temsîl olarak tefsîr etmiş bulunuyor. Şöyle ki:

(ظالم لنفسه) den murâd, vâcibleri terk, harâm olan şey'leri irtikâb edendir. (مقتصد) den murâd, vâcibleri edâ, muharremâtı terk edendir. (سابق بالخيرات) dan da murâd vâcibleri edâ ile berâber hasenâta müsâreat edendir. Şimdi zâlimi yalnız ikindi namazını te'hir eden, veyâ zekâta mâni' olan ile, muktasıdı da namazını vakti içinde kılan veyâ zekâtını veren ile, sâbık bi'l-hayrâtı da namazını vaktinin evvelinde edâ eden, veyâ zekâtîle berâber sadaka da veren ile tefsîr edenler, bu hakîkatleri, ihtivâ ettikleri nevi'lerden yalnız birîle tevcîh etmiş olurlar; aralarında hakîkî bir ihtilâf bulunmamış olur. Buna İhtilâf-ı Tenevvu' denir ki câizdir.

E — (والمطلقات يتربصن بانفسهن ثلثة قروء) Äyet-i Kerîmesinde (ثلثة قروء) kelimesi üç hayz ile, üç tuhr ile tefsîr olunuyor. Bunların arasında bir tezâd bulunmuş olmuyor mu? Hayır olmuyor. Çünkü (قرو) kelimesinin müfredi olan (قرء) bir müşterek lâfızdır. Hem hayza, hem de tuhra şâmildir. Müfessirlerden, fakîhlerden her biri bu iki ma'nâdan birini almış ve bu iki ma'nâya göre bir kısım fıkhî mes'eleler teferru' etmiştir.

Hakikî ihtilâflardan birkaç nümûne :

A — (وجوه يومئذ ناضرة الى ربها ناظرة) Äyet-i Kerîmesindeki (نظرة) dan murâd, Ehl-i Sünnet'in cumhûruna göre rü'yettir. Bu Äyet-i Celîle, mü'minlerin âhiret âleminde rü'yet-i İlâhiyyeye nâil olacaklarını tebşîr etmektedir. Mu'tezile tâifesi ise rü'yetu'llâh'a kail olmadıklarından âdetleri veçhile pek baîd te'villere müracaat ediyor, nazar ile rü'yetin başka başka şeyler olduğunu iddiâ ederek nazarı intizâr ma'nâsına alıyor, (الى ربها ناظرة) Kavl-i Şerîf'ini (الى ثواب الله منتظرة) ile te'vîle çalışıyorlar. Hattâ Mu'tezile'den olan Zimahşerî, rü'yetu'llâh'a kail olmadığından (فمن زحزح عن النار و ادخل الجنة فقد فاز.) Äyet-i Kerîmesi'nin tefsîri sırasında (واى فوز اعظم من دخول الجنة) en büyük fevz ü necâtın Cennet'e girmekten ibâret olduğunu iddiâ etmiş, bu sûretle de kendi sahîf mezhebine işârette bulunmuştur. Halbuki Ehl-i Sünnet'çe en büyük fevz ü necât, en büyük ni'met ve saâdet rü'yetu'llâh'a mazhariyyettir. Binâen-aleyh bu husûsta Ehl-i Sünnet'den olan müfessirler ile

Mu'tezile'den olan müfessirler arasında hakiiki bir ihtilâf mevcûddur. Her iki tarafın delilleri tefsîrlerde ve bilhassa akaid kitablarında yazılıdır.

B — (ولا تقربا هذه الشجرة فتكونا من الظالمين.) Äyet-i Celîlesinde Hazret-i Âdem ile Hazret-i Havvâ'nın bir ağaca yaklaşmaktan nehiy buyuruldukları beyân olunuyor. Acabâ bu ne ağacı idi? Buna garaz taallûk etmediği için âyette bir delâlet yoktur. Bunun ne olduğunu târih vasıtasîle de öğrenemeyiz. Çünkü bu hâdise tarihten evvelki zamanlara âiddir. Bu bâbda Ehl-i Kitâb'ın sözlerini de kabul ve redde mecbûr değiliz. Çünkü bir hadîs-i Şerîf'de : (اذا حدثكم اهل الكتاب فلا تصدقوهم ولا تكذبوهم) buyurulmuştur. O halde Vahy-i İlâhî'ye mazhar olan Hazret-i Peygamberin beyânâtını araştırırız. Eğer bu husûsta birşey beyân buyurduğu sahîh bir rivâyet ile sâbit ise o sâyede hakîkat-i hâle muttali' oluruz. Sâbit değilse tevakkuftan başka çâremiz kalmaz. Halbuki müfessirlerden biri kalkıyor, Äyet-i Celîledeki şecereden murâd, buğdaydır diyor. Diğer biri de, hayır, bundan murad incir ağacıdır, diyor. Üçüncüsü de, yok, bu ağaçtan murâd, üzüm kütüğüdür, diye ma'lûmat veriyor. Işte bu zâtlar arasında fâidesiz yere hakîkî bir ihtilâf vücûda gelmiş bulunuyor.

Nûh aleyhi's-selâmın gemisinin mikdârı, Ashâb-ı Kehf'in isimleri, Hıdır aleyhi's-selâmın Emr-i İlâhî ile öldürmüş olduğu çoçuğun adı ve emsâli hakkındaki ihtilâflar da bu kabildendir.

C — (الذى جعل لكم من الشجر الاخضر نارا فاذا انتم منه توقدون .) Âyet-i Kerîmesi'nden murâd, yaş, yeşil bir ağaçdan —su gibi söndürücü bir maddeyi hâvî olduğu halde— sıcak, yakıcı bir maddenin zuhûrunu beyân ve bu vesîle ile Kudret-i İlâhiyye'nin hârika gösteren bir eserini tefekkür sâhasına vaz'etmekten ibârettir.

Kelâmın sevki bunu muktazîdir. Lûğat de bundan başkasına müsâid değildir. Halbuki Ebû-Muâz-ı Nahavî diyorki: Bu Äyet'deki yeşil ağaçtan murad, İbrâhim aleyhi's-selâmdır. Ateşten murad da İbrâhim aleyhi's-selâmın neslinden olub bir hidâyet nûru bulunan Hazret-i Muhammed aleyhi's-selâmdır. İkad, yakmakdan murad ise, o Peygamber-i Zî-Şân'ın neşrettiği Dîn-i İslâm'dan, o nurlu menba'dan bizim feyz ve saâdet iktibâs etmemizdir. İşte bu, bir mutasavvifâne tevcîhden başka değildir. Böyle teşbîhâta müstenid bir tevcîh, sahîh olabilir. Fakat bu tevcîh hiçbir vakit bu Äyet'in bir

tefsîri mesâbesinde olamaz. Burada medlûl doğru olsa da delîlin delâleti teslim olunamaz. Binaen-aleyh bu tevcih sâhibi ile müfessirler arasında bir hakîkî ihtilâf bulunmuş demektir.

D — (مرج البحرين يلتقيان بينهما برزخ لا يبغيان ...) Âyet-i Kerîmesîle de başka bir kudret hârikası tasvîr buyuruluyor. Hak Teâlâ Hazretlerinin seyelân hâlinde bulundurduğu acı ve tatlı iki denizin satıhları âdeta birbirine temâs ediyor. Fakat aralarında bir hâciz, bir mânia bulunuyor, birbirine tecâvüz edemiyor, birbirinin hâssasını ibtâle kadir olamıyor, herbiri kendi varlığını, kendi hâssasiyetini muhafaza edebiliyor, bunlardan inci, mercân gibi kıymetli şeyler çıkıb duruyor. Ne büyük kudret eseri! Bunu kim inkâr edebilir?

İşte müfessirlerin ifâdeleri bu merkezdedir. Lisan da bunun böyle olmasını îcâb etmektedir. Şimdi öteden bir Şîî çıkıyor da diyorki: İki denizden murad, Hazret-i Alî ile Hazret-i Fâtıma'dır. İnci ile mercândan murad da Hazret-i Hasan ile Hazret-i Hüseyn'dir.

Artık kelimelerin ma'nâları böyle tayyedilir de her lâfza istenilen bir ma'nâ verilirse buna tefsîr denebilir mi? Artık söz, bir tefhîm ve tefehhüm vâsıtası olabilir mi? Binâen-aleyh burada da Ehl-i Sünnet'den olan müfessirler ile Gulât-ı Şîa arasında hakîkî bir ihtilâf bulunmuş oluyor.

E — (ح م ع ـق) ve emsâli, Ehl-i Sünnet'e göre Müteşâbihâttandırlar. Bunlar, evvellerinde bulundukları sûrelerin ünvanları olmıya, veya Hak Teâlâ ile Nebiyy-i Zî-Şân arasında birer hususî remizden ibâret bulunmıya muhtemeldirler. Bizim için bunların ma'nâlarını kat'î sûrette ta'yîn etmek kabil değildir. Halbuki Erbâb-ı Hevâ'dan ba'zılarına göre (ح) dan murad, Hazret-i Alî ile Hazret-i Muâviye'nin harbidir. (م) Mervân'ın vâlîliğine, (ع) Abbâsîlerin hükûmetine, (س) Süfyânîlerin hâkimiyyetine (ق) da Mehdî'nin kuvvetine işârettir.

Şimdi bu harflerin böyle birer ma'nâya delâleti nasıl kabul edilebilir? Öteden biri çıkıb da ne için (ح) dan murad, Hazret-i Peygamber ile Kureyş'in harbi olmasın? Ne için (م) dan murad, Mervân'ın vâlîliğine işâret olunsun da Hazret-i Muâviyeîinin veyâ Mansûr'un saltanatına işâret olmasın? dese, ne denilebilir? Bu gibi esâssız te'vîlerin hiç bir kıymet-i ilmiyyesi yoktur. Doğrusu, bunlar, Ehl-i Hakk'ın sözlerîle ihtilâf teşkîl ede-

cek kadar bir kıymeti de hâiz değildirler. Bu gibi te'vîllerden kaçınmak her müslüman için bir vecîbedir.

Velhâsıl müfessirler, kendilerine teveccüh etmesi melhûz olan ma'nevi bir mes'ûliyyetten son derece titrerler. Müfessir olmak, öyle kolay birşey değildir. Bunun için pekçok ilim ister, büyük bir zekâ ve irfân ister, nezih bir akîdeye sâhib olmak lâzımgelir, tefsîre hâs olan usûl ve kavâide riâyet etmek lâzımgelir.

Yukarıdanberi yazdığımız evsâfı hâiz, âdâb ve şerâite riâyetkâr olan bir müfessir, her veçhile tebcîle lâyıktır, onun yazdığı tefsîr, bütün müslümanlar için bir ili mve irfan menbaı, bir hidâyet ve saâdet rehberi mesâbesinde bulunur.

Bu kısma âid başlıca me'hazlar :

Tefsîr-i Kurtubî Mukaddimesi -- Tefsîr-i İbn-i Atiyye Mukaddimesi — Tefsîr-i Nîsâbûrî Mukaddimesi — Tefsîr-i İbn-i Arefe Mukaddimesi — Aynü'l-A'yân Mukaddimesi — Sevâtıu'l-İlhâm Mukaddimesi — Tefsîr-i Âlûsî Mükaddimesi

الا كسير فى قواعد التفسير — البر هان فى علوم القرآن — اتقان — المنير فى علوم التفسير — التعبير فى قواعد التفير -

الا كسير فى اصول التفسير — تخبير فى علوم التفسير — الجواهر فى علم التفسير — تقر يب الا كسير فى اصول التفسير — المدخل المنير فى مقدمة علم التفسير لمخلوف العدوى — الجواهر فى علوم التفسير — قوا عد التفسير — كتاب خط المصاحف — خلاصة البيان فى تأليف القرآن — مقدمه لعلم التفسير — الفو ز الكبير فى اصول التفسير .

SON

İÇİNDEKİLER

Önsöz: Târih'in Ehemmiyeti ve Kısımları 5
Tefsîr Târihi'nin Ehemmiyeti ve İlimler Arasındaki Mevkii 7

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'ÂN-I KERÎM HAKKINDA UMUMÎ BİLGİLER

Kur'ân-ı Kerîm'in Ma.nâsı 9
Sûre'nin Ma'nâsı 10
Âyet'in Ma'nâsı 10
Kur'ân-ı Azîm'in Nüzûlü 12
Vahy-i İlâhî'nin Mâhiyeti ve Mertebeleri 17
Kur'ân-ı Mübîn'in Cem' ve Tertîbi 20
Kur'ân-ı Kerîm'in Mahfûziyyeti 26
Kur'ân-ı Kerîm'in Resm-i Hattı 26
Sûrelerin Fâtihaları = Ser-levhaları 36
Kur'ân-ı Zî-Şân'ın Nüzûlünden evvel ve Nüzûlü zamânında Arabların Lisan Bakımından Yükseklikleri 38
Kur'ân-ı Kerîm'in Hangi Bakımdan Ebedî Bir Mu'cize Olduğu 43
Kur'ân-ı Kerîm'in Sarâhaten veyâ İşâreten İhtivâ Ettiği İlimler 46
Tefsîr İlmi 46
Tevhîd İlmi = İlm-i Kelâm 47
Hadîs İlmi 47
Fıkıh İlmi 48
Usûl-i Fıkh İlmi 49
Hikmetü't-Teşri' İlmi 50
Hitâbet ve Mev'iza İlmi 53

Ahlâk İlmi 56
Tasavvuf İlmi 56
Havas İlmi 57
Rü'ya İlmi 58
Belâgat İlmi 61
Mantık İlmi 64
Riyâziyyât İlmi 69
Hey'et İlmi 69
Tabîiyyât İlmi 72
Hikmetü't-Tekvîn İlmi 79
Siyer ve Târih İlmi 84
İçtimâî İlim 91

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSIR, TE'VIL, TERCEME HAKKINDA UMUMİ BILGILER

Tefsîr ile Te'vîl'in Mâhiyyetleri ve Aralarındaki Fark 97
Tebdîl ve Tahrîf'in Mâhiyyetleri 99
Tefsîr ile Terceme Arasındaki Fark: (Terceme-i Tefsîriyye ve Terceme-i Harfiyye), (Kur'ân-ı Mübîn'in Tercemesi Kabil olub olmadığı) 99
Tefsîr'in Mevzuu ile Gâyesi 104
Tefsîrlerin Mebâdîsi, Me'hazları, Menba'ları 104
Tefsîr İlmi'nin Şeref ve Ehemmiyyeti 105
Tefsîrlere Olan İhtiyaç 105
Tefsîrlerin Taksîmi, Rivâyet ve Dirâyet Tarîkleri 107
Dirâyet Tarîkîle Yapılan Tefsîrler İle Re'ye Müstenid Tefsîrler Arasındaki Fark 114

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MÜFESSİRLER VE BÂZI İLİMLER HAKKINDA UMUMİ MALÛMAT

Tefsîr İle Sıkı Alâkaları Olan Bir Kısım İlimler 117
İlmü Esbâbi'n-Nüzûl 117
İlmü Müfredâti'l-Kur'ân 118

İlmü İ'râbi'l-Kur'ân 119
İlmü Ma'rîfeti Garîbi'l-Kur'ân 119
İlmü Mübhemâti'l-Kur'ân 120
İlmü'l-Muhkem ve'l-Müteşâbih Mine'l-Âyât 121
İlmü Münâsebeti'l-Âyât ve's-Suver 121
İlmü Havassi'l-Kur'ân 122
İlmü Ma'rifeti Hikemi'ş-Şerâyi' 122
Müfessirlerin Muhtaç Oldukları İlimler 123
İlm-i Lûgat 124
İlm-i Tefsîr 124
Nahiv İlmi 125
İştikak İlmi 125
İlm-i Meânî 126
İlm-i Beyân 126
İlm-i Bedi' 126
İlm-i Kırâet 130
İlm-i Kelâm 133
İlm-i Hadîs 134
İlm-i Fıkh 135
Usûl-i Fıkh 136
İlmü Esbâbi'n-Nüzûl 137
İlmü'n-Nâsih ve'l-Mensûh 137
İlm-i Mevhibe 138
İlm-i Ahlâk 138
Rûhiyyat 138
İçtimâiyyat 139
İlmü't-Tekvîn 139
İlm-i Hey'et 139
Coğrafya 139
İlm-i Târih ve Siyer 140
Müfessirlerin Âdâb ve Şerâiti 140

MÜFESSİRLERİN ARASINDA GÖRÜLEN BAZI İHTİLÂFLARIN SEBEBLERİ VE İHTİLÂFLARIN NEVİ'LERİ 153

Hakikî İhtilâflardan Birkaç Nümune 158
Bu Kısma Âid Başlıca Me'hazlar 161

I N D E K S

Allah Teâlâ, Hazreti Muhammed ve Kur'an-ı Kerim'in isimleri hemen her sahifede geçtiğinden, bu isimler indekse alınmamıştır.

A

Abdu'llah ibn-i Abbas: 22, 25, 131
Abbâsî: 160
Abdu'llah ibn-i Âmir: 132
Abdullâh-ı Dehlevî: 123
Abdu'llâhi'l-Hâris: 25
Abdu'llah ibn-ı Mes'ud: 22, 109, 132
Abdu'llah ibn-i Ömer: 22
Abdu'llah ibn-i Sâib: 22, 131
Abdu'llah ibn-i Selâm: 83, 111
Abdu'llah ibn-i Zekvan, 132
Abdu'llah ibn-ı Zübeyr: 22, 25, 131
Abdu'r-Rahman-ı Neseî: 135
Abdü'l-Melik ibn-i Mervan: 32
Abdü'l-Melik ibn-i Mervan: 32
Abdü'l-Muttalib: 13
Hz. Âdem: 112, 129, 159
Ahmed el-Bezzî: 131
Ahmed Dimyâtî: 34
Ahmed ibn-i Hanbel: 28, 132
Hz. Aişe: 17, 21, 22
Hz. Ali: 23, 125, 132, 160
Âlem-i Misâl: 59
Âlem-i Emr: 59
Altın: 76
Âlûsî: 28
Amasya: 29
Âmidî: 137
Âmir: 31
Amrü'bnü'l-Âs: 22
Amr ibn-i Gülsûm: 39
Anteretü'bnü Şeddad: 39
T. V. Arnold: 52
Arza-i Ahîre: 21
Arziyyât: 72, 73, 76
Ashâb-ı Kehf: 159
Ashâb-ı Kirâm: 19, 21, 22, 23, 25, 34, 60, 95, 109, 117, 148, 154
Âsım Ebû-Bekr El-Esedî: 132
Asr-ı Saadet: 21, 41
Atâ: 145
Âyetü'l-Kürsî: 57
Aynştayn: 70, 151
Azerbaycan: 24
Azîz-i Mısır: 86
Azîz-i Sicistânî: 119

B

Bağdad: 132
Bahreyn: 25
Baba: 66
Basra: 24, 25, 30, 131, 132, 135
Bast: 57
Batlamyos: 70, 151
Bedi': 61, 62
Bedir: 19
Belâgat: 41, 61, 153
Benî-Bekr: 144
Benî-İsrâil: 83, 127
Besâir: 9
Beyhakî: 24, 58
Bi'r-i Meûn: 22
Bi'set: 12, 19
Buhârâ'lı Şeyh Ebû-Abdi'llah Muhammed bin Abdi'r-Rahman: 123
Bürhanü'd-Dîn İbrâhîm el-Bikaî: 122
Burhân-ı Temânu': 66
Burhân-ı Tevârüd: 66

C

Câhiliyye Devri: 42
Câmiu'l-Kur'ân: 25

Hz. Cebrâil. 14
Cemâlü'd-Dîn-i Aksarâyî: 157
Cennet: 54, 88, 112, 158
Cibrîl-i Emîn: 12, 14, 18, 19, 20, 25, 38
Cihad: 16
Cinas: 62
Cinâs-ı Hat: 64
Cinâs-ı Muharref: 64
Cevherî: 124
Cezîretü'lArab: 12, 38
Cismânî İlimler: 72
Cumhûr: 12, 25

Ç

Çinliler: 6

D

Dahhâk: 146
Dahyetü'l-Kelbî: 19
Hz. Dâvûd: 93
Deffeteyn: 10
Demir: 76
Destânî Târih: 5
Devrî = Hafs ibn-i Ömer Ehvâzî: 131
Dâvûd ibn-i Ali: 136
Dîn-i İslâm: 24, 128, 159
Dînî Târîh: 7
Dirâyet: 113, 114, 152, 108
Duây-ı Nebevî: 148
Düşûkî Şeyh Haseneyn Mahlûf: 101

E

Eb: 66
Ebû-Abdi'llah Hâkim-i Nisâbûrî: 135
Ebû-Abdi'llah Muhammed ibn-i Hazm: 138
Ebû-Abdi'r-Rahman el-Selemî: 109
Ebû-Ahmed el-Askerî: 32
Ebû-Amr: 32
Ebû-Amr Dânî: 133
Ebû-Amr İbn-i Salâh: 135
Ebû-Amr ibni'l-Ulâ: 131
Ebû-Bekr-i Bâkıllânî: 46 â
Hz. Ebû-Bekr: 21, 22, 23, 24
Ebû-Bekr el-Zübeydî: 124
Ebû-Ca'fer el-Mahzûmî: 132 â
Ebû-Dâvud-i Sicistânî: 135
Ebü'd-Derdâ: 21, 22
Ebu'l-Esved: 31, 32
Ebü'l-Esvedi'd-Düelî: 125
Ebü'l-Feth Osman bin Cinnî: 125
Ebû-Eyyûbi'l-Ensârî: 21, 131
Ebü'l-Hâris: 132
Ebû-Hüreyre: 21, 22
Ebü'l-Kaasım Hibetu'llah: 138
Ebü'l-Kaasım ibn-i Feyyûre: 133
Ebû-Muhammed Half ibn-i Hişâm: 132
Ebû-Muhammed ibn-i Atiyye: 111
Ebû-Mûse'l-Eş'arî: 21, 22, 24
Ebû-İsâ-i Tirmizî: 135
Ebû-Muâz-ı Nahavî: 159
Ebû-Osman Bekr bin Habîb el-Mâzenî: 125
Ebû-Ömer-i Zâhid: 119
Ebû-Tâlibi's-Sübkî: 98
Ebû-Ubeyd el-Kaasım ibn-i Selâm: 183
Ebû-Zer: 33
Ebû-Zeyd: 22
Ebû-Zeyd Debûsî: 136
Ehl-i Kitab: 47, 110
Ehl-i Sünnet: 121, 132, 134, 156, 158, 160
En'âm: 10
Endülüs: 111, 136
Enes ibn-i Mâlik: 131
Ermeniye muharebeleri: 24
Esâsü'l-Belâga: 124
Esbâb-ı Nüzûl: 149
Es'ile ve Ecvibe-i Kur'âniyye: 157
Esrârü't-Tenzil: 152
Evliyâ: 142
Evsât-ı Mufassal: 10

F

Fahrü'd-Dîn-i Râzî: 112, 122, 138, 139, 151, 152
Faraziyye: 65
Fasâhet: 41
Farz-ı Kifâye: 69
Fâtiha: 15
Hz. Fâtıma: 160
Felsefe-i Dîniyye: 20
Fethü'l-Bârî: 25
Fetvâ: 34
Fenâ: 57
Fezâ: 74
Fetvâ Emâneti: 34, 35
Firavn: 84
Fîrûz Âbâdî: 124
Fıkh-ı Ekber: 133
Fıkıh Târihi: 7
Fuhûl-i Hükemâ: 68
Fukahâ: 136
Fürsler: 44

G

Garîbü'l-Kur'ân: 119
Gazâlî: 58
Gulât-ı Şia: 160
Gümüş: 76
Güneş: 53, 60

H

Hac: 10, 51, 52
Haccâc: 31, 32
Haccetü'l-Veda': 11, 108
Hadîcetü'l-Kübrâ: 14
Hz. Hafsa: 21, 23, 25
Hafs İbnü ÖmerEl-Dûrî: 132
Hafs İbn-i Süleyman El-Esedî: 132
Hâkim: 20
Half ibnü Hişam. 132
Hallâd ibn-i Hâlid: 132
Hâlidü'bnül-Velîd: 22
Hâmân: 130
Hamdu'llâh (Hattat): 29
Hamza İbnü Habîbi'l-Kûfî: 132
Hâris ibn-i Halze: 39
Hârûnü'r-Reşid: 125
Hz. Hasan: 160
Hasan-ı Basrî: 132, 145
Hattâbî :46
Hatt-ı Arabî: 31
Hatt-ı Hicâzî: 33
Hatt-ı Istılâhî: 26
Hatt-ı Osmânî: 26, 28, 29
Havas İlmi: 57
Hz. Havva: 112, 159
Hevâzin: 23
Hey'et İlmi: 69, 139
Hicâz: 135
Hicret: 10
Hikmetü't-Tekvin: 79, 80
Hikmet-i Teşrîiyye: 50, 122
Hilâf: 25, 153
Himyer: 147
Hirâ: 13
Hıristiyan. 48, 66, 111
Hişam İbn-i Ammâr: 132
Hitâbe: 53
Hıdır Aleyhi's-selâm: 159
Hırzü'l-Emânî: 133
Huccetu'llahi'l-Bâliga: 123
Huffâz-ı Kiram: 22
Hulefây-ı Râşidîn: 31, 154
Hulvan: 132
Humus: 24
Hurûf-i Mukattaa: 34, 36, 55
Huzeyfe: 21, 22, 24
Hüccet-i Şer'iyye: 33
Hz. Hüseyin: 160
Hüsn-i Tâlîl: 62
Hüzeyl: 23

İ

İblis: 112
İbn: 66
İbn-i Abbas: 119, 120, 121, 144, 145, 146, 148
İbn-i Amr: 131
İbn-i Asâkirî: 120
İbn-i Cezeri: 133
İbn-i Dresteveyh: 34
İbn-i Hacer-i Mekki: 34
İbn-i Hâcib: 121, 125
İbn-i Haldun: 6, 110, 133
İbn-i Haldun Mukaddimesi: 110
İbn-i Hayya: 119
İbn-i Hazm: 136
İbn-i Kemâl: 46
İbn-i Kesîr: 131
İbn-i Mâce: 135
İbn-i Mes'ud: 18, 21, 23, 24
İbn-i Muhays: 133
İbn-i Nukayb: 114
İbn-i Teymiye: 101
Hz. Ibrahîm: 13, 93, 146, 159
İcma': 30, 33, 34
İcmâ-ı Ümmet: 21, 100, 122, 136, 148 149
İctihad: 149, 153
İdrîs: 132
İlâhiyyat: 44, 67
İlm-i Bedî': 62, 126
İlm-i Beyan: 62, 126
İlmü Esbâbi'n-Nüzûl: 117
İlm-i Hadîs: 22, 134
İlm-i Kelâm: 66, 133, 134
İlm-i Kırâet: 27, 130
İlm-i Lûgat: 124
İlmü'l-Maâdin: 76
İlm-i Meânî: 61, 126
İlmü'l-Mevâkıf: 70
İlmü Resmi'l-Kur'ân: 27
İlimler Târihi: 7
İlm-i Tasavvuf: 57
İlm-i Tasrîf: 125

İlm-i Tefsîr: 124
El-İmâm: 30
İmâm-ı Ahmed ibn-i Hanbel: 136
İmâm-ı Ali: 143, 145
İmâm-ı A'zam Ebû-Hanîfe: 136
İmâm-ı Buhârî: 135
İmâm Ebü'l-Hasan: 131
İmâm-ı Eş'arî: 134
İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî: 46, 134, 137
İmâm-ı Gazâlî: 80, 101, 122, 134, 137
İmâm-ı Halil ibn-i Ahmed: 32, 124, 125
İmâmü'l-Haremeyn: 101, 137
İmâm-ı Kurtubî: 111
İmâm-ı Mâlik: 28, 131, 135, 136
İmâm-ı Mâtürîdî: 98, 134, 135
İmâm-ı Nevevî: 121
İmâm-ı Sîbeveyh: 125
İmâm-ı Suyûtî: 98, 118, 119, 152
İmâm-ı Şâ'bî: 22, 118
İmâm-ı Şâfii: 58, 134, 136, 143
İmriü'l-Kays: 39
İncil: 85, 99, 103, 110
İntişâr-ı İslâm Târîhi: 52
Hz. İsâ: 41, 66
İsâ ibn-i Mina: 131
İsâ İbnü Virdân: 132
İshâk: 132
İsfehan: 131
Hz. İsrâfil: 14
İstiâre: 127
İşârâtü'l-Kur'ân: 150
İştikak İlmi: 125
İtkan: 117, 119

I

Irak: 135
Irâkî: 24

K

Kâbe-i Mükerreme: 18
Ka'bü'l-Ahbar: 111
Kamus: 124
Kant: 74, 75
Karîne-i Akliyye: 130
Karîne-i Lâfziyye: 130
Karîne-i Örfiyye: 130
Kayser: 103
Kâzerûn: 131
Kelâm Târihi: 7
Keldânî: 140
Kelimât-ı Kudsiyye: 12
Keşfü'z-Zunûn: 31
Kinâne: 23
Kisâî Ali İbnü Hamza El-Esedî: 132
Kisrâ: 103
Kitâb-ı Lâtîf: 111
Kitâbü'l-Ahkâm: 137
Kitâbü'l-Ayn: 124
Kitabü'l-Bürhan: 137
Kitâbü'l-Hikme: 80
Kitâbü'l- Küttâb: 34
Kitâbü'l-Mahsûl: 137
Kitâbü's-Sıhah: 124
Kırâet-i Aşere: 131
Kırâet İmamları: 131
Kırâet-i Seb'a: 130, 131
Kısâr-ı Mufassal: 10
Kıyâs: 49, 65, 136
Kıyâs-ı Celî: 136
Kıyâs-ı Fukaha: 122
Kıyâs-ı Müdellel: 68
Kıyâs-ı Matvî: 65, 66
Kıyâs-ı Hattîye: 28
Kopernik: 70, 151
Kûfe: 11, 11, 24, 25, 30, 125, 131, 132 135
Kunbûl Muhammed ibn-i Abdi'r-Rahman El-Mekkî: 131
Kureyş: 23, 24, 25, 41
Kurrâ: 22, 34
Kuşeyrî: 150

L

Laplas: 74, 75
Lebîd ibn-i Rebîa: 39, 42
Levh-i Mahfûz: 20
Lisânü'l-Arab: 24

M

Mahzenü'l-Ulûm: 117
Mâlikü'l-Melekût: 71
Mansûr: 160
Mantık İlmi: 64, 134
Mantîk-ı Tatbîkî: 6
Ma'rifetün Nâsih ve'l-Mensûh: 138
Mecâz-ı Aklî: 128
Mecâz- bi'n-noksan: 128
Mecâz bi'-zZiyade: 128
Mecâz fi'l-isnad: 128
Mecâz-ı Lûgavî: 128
Mecâz-ı Mürsel: 128
Mecâz-ı Terkîbî: 128
Medâyin: 24
Medeniyyet-i İslâmiyye Tarihi: 29

Medîne: 10, 25, 56, 131, 132
Medrese: 13
Medyen: 55
Mehâsinü'ş-Şerâi ve'l-İslâm: 123
Mekke: 10, 14, 25, 44, 131
El-Mekkî: 133
Melek: 19, 47
Menâfiu'l-A'za: 72, 79, 80
Menâr Tefsîri: 46
Mervan: 160
Mesâhif-i Osmânî: 27, 29
Mesânî: 10
Mesîh: 125
Meşâribü'l-Müfessirîn: 113
Meşiyyet: 142
Mihdâdü'bnü'l-Esved: 24
Milkânî: 46
Mi'rac Gecesi: 19
Mir'ât: 137
Mısır: 6, 11, 28, 90, 135, 140
Molla Husrev: 137
Mösyö Mishar: 52
Hz. Muâviye: 160
Muavvezeteyn: 57
Muâz ibn-i Cebel: 21
Mu'cize: 41, 43
Mu'cize-i Kevniyye: 43
Mugıyre İbn-i Ebî-Şihab: 132
Muhtasar: 124
Muhvi'd-Dînli Nevevî: 135
El-Muknî: 29, 133
Hz. Mûsâ: 19, 41
Mushafı Osmânî: 28, 29, 30
Muvatta': 135
Müfredât-ı Râgıb: 119
Müsâmere-i Kostantaniyye: 52
Müstedrek: 20
Müstesfa': 137
Mütekellimîn: 137

N

Nâbiga: 120
Nâfi': 11
Nâfi' ibn-i Abdi'r-Rahman (Naîm): 131
Nâfi' ibn-i Ebî-Nuaym: 32
Nahiv İlmi: 125
Nasârâ: 143
Nasr ibn-i Âmir el-Leysî: 32
Nasr ibn-i Âsım: 32
Nümrûd: 84
Hz. Nûh: 93, 159

O

Oğul: 66
Ortodoks: 66
Hz. Osman: 21, 22, 24, 25, 28, 29, 30 32, 109, 131
Osman ibn-i Said: 131

Ö

Hz. Ömer: 21, 22, 23, 39, 118

P

Peder: 66
Pertev Paşa: 52
Pezdevî: 136
Pythagoras: 70

R

Râgıb-ı İsfehânî: 98, 121, 124
Râbia ibn-i Ebî-Abdi'r-Rahman: 32
Recm: 143
Resm-i Hat: 31
Revîh: 132
Rıvâyet: 107
Riyâziyyât: 69
Romalılar: 6, 44, 95
Rûh: 9
Ruhü'l-Kudüs: 66
Rûhü'l-Meânî: 28
Rüveys: 132
Rüyâ İlmi: 58
Rüyâ Te'vili: 60
Rü'yetli İlâhiyye: 158

S

Sa'd: 21, 22
Sâdık Rüyâ: 58
Sadrü'ş-Şeria: 137
Sa'dü'd-Dîn: 137
Sahîh-i Müslim: 135
Saîd ibn-i Cübeyr: 47, 131
Saidü'bnü'l-Âs: 25
Sakıyf: 23
Sâlih ibn-i Zeyyâd: 131
Sâlim: 21
Seâlebî: 111
Sekkâkî: 127
Silsile-i Ceres: 18
Simav: 132
Siyâgat: 105
Siyer: 84, 107, 140, 150
Sırât-ı Mustakîm: 128
Sûku'l-Ukâz: 39
Sûrî Mantık: 64, 65
Süfyânî: 160

Süheylî: 120
Süleyman el-A'meş: 132, 133

Ş

Şahâbî: 33
Şam: 11, 24, 25, 132, 135
Şâtıbiyye: 133
Şâz: 133
Şerh-i Makaasıd: 134
Şerh-i Mevâkıf: 134
Şerh-i Mecâmi': 29
Şeybe: 11
Şeyh Ebû-Bekr-i Nisabûrî: 122
Şeyh Ebû-Cafer: 152
Şeyhü'l-İslâm el-Merginânî: 34
Şeyhü'l-Kurra: 132
Şeyh Muhammed Bahit: 101
Şeyh Muhammed Mahlûf: 28
Şeyh Muhammed Süleyman: 101
Şiî: 160
Şifâ-i Şerif: 30, 46
Hz. Şuayb: 54, 55
Şu'be ibn-i Ayyaş: 132

T

Tabakaatü'l-Müfessirîn: 113, 135, 151
Taberî: 111
Ta'bîr-i Rü'ya İlmi: 59
Talha: 21, 22
Tarfetü'bnü'l-İyd: 39
Târih-i A'lem: 140
Târih-i Edyân: 140
Tasavvuf İlmi: 56
Taş Devri: 76
Tatbikî Mantık: 64, 65
Tecrübe: 65, 67
Tefsîr bi'r-Re'y: 114, 138
Tefsîr Ilmi: 7
Tefsîr-i Kebîr: 123, 152
Tefsîr-i Keşşâf: 34, 151
Tefsîr Târihi: 7, 8
Telvîh: 137
Temîm: 23
Terceme-i Harfiyye: 102
Terceme-i Tefsiriyye: 102
Teslis: 48
Teşbih-i Beliğ: 127
Teşrih: 72, 79
Tevâtür: 23
Te'vil: 60, 149
Tevrat: 85, 103, 110, 112
Tevriye: 62
Tilâvet: 42
Tıvâl-i Mufassal: 10
Tunç Devri: 76

U

Ubeyy ibn-i Kâ'b: 21, 22, 24
Ulûm-i Evâil: 69
Usûl-i Fıkh: 49, 137
Usûliyyât: 6, 64
Usûliyyûn: 49
Usûl-i İlm-i Hadîs: 135
Usûl-i Tefsîr: 8

Ü

Ümmî: 13
Hz. Ümmü Seleme: 21, 132

V

Vahy: 9, 14, 15, 17, 18, 20, 27, 36, 38, 67 85, 151
Vahy Kâtib: 20, 33, 34
Vâkıdî: 111
Veheb ibn-i Münebbin: 111
Velidü'bnü'l-Muğire: 41
Vücûh-ı Aşere: 131
Vücûh-ı Kırâet: 24, 149

Y

Yahudi: 47, 53, 95, 111
Yahya ibn-i Muîn: 132
Yahya ibn-i Ya'mer: 32
Hz. Ya'kub: 86
Ya'kub ibnci İshak: 132
Ya'kut-ı Müsta'sımî: 29
Yedi semâ: 70
Yedi seyyare: 70
Yemen: 23, 25, 95, 140
Yılan: 112
Yunanlılar: 6
Hz. Yûnus: 10
Hz. Yûsuf: 10, 60, 85, 89

Z

Zâhiriyye: 136
Zekât: 52
Zerkeşî: 19, 33, 34
Zeyd ibn-i Amr ibn-i Nüfeyl: 146
El-Zikrâ'l-Muhammediyye (Mecmûa): 46
Zeyd ibni Sâbit: 21, 22, 23, 25, 34
Zimahşerî: 11, 113, 124, 126, 150, 151
Züheyr ibn-i Ebî-Sülemî: 39
Zührî: 22, 134
Zü'l-Karneyn: 73

ESERDE GEÇEN AYETLER (1)

Sayfa	Satır	Sûre	Âyet Numarası
11	28	Mâide	3
12	10	Mâide	3
12	5	Bakara	278,281
14	11	İkra'	1
15	5	Müddesir	1
15	12	Kıyâmet	16
16	6	Furkan	32
16	25	İsra'	106
18	32	Şûra	51
19	19	Necm	13
19	22	Tekvîr	23
23	29	Bakara	20
25	32	Hıcr	9
26	5	Ra'd	38
26	6	Kıyâmet	17
26	30	Ra'd	38
35	20	İsra'	82
47	16	Haşr	7
48	3	A'raf	57
48	10	Yâ-Sîn	78
48	14	Kaf	15
48	20	En'âm	101
49	9	Enfâl	60
49	28	Âl-i İmrân	7
50	21	Nisâ	165
51	3	Enfâl	46
51	12	Ankebût	45
51	21	Bakara	183
51	28	Hac	27
52	19	Tevbe	103
52	29	Enfâl	39
53	9	A'râf	164
55	1	A'râf	85, 86, 87
55	22	Enfâl	24, 25, 26
56	14	Nahl	90

(1) Esere alınan Âyetlerin sûre ve numaraları, müellifçe, ait olduğu yerlerde gösterilmediğinden, kitabın sonuna bu cetvelin ilâvesi lüzumlu görülmüştür.

Sayfa	Satır	Sûre	Âyet Numarası
56	16	A'râf	199
56	18	Kıyâmet	36
56	22	Sâf	2, 3
57	5	Hadîd	3
58	2	Enbiyâ	87
58	6	Yûnüs	57
58	7	Kehhf	39
58	11	Hûd	41
60	8	Ahzâb	22
60	13	Yûsüf	4
63	2	Yâ-Sîn	14
63	4	Yâ-Sîn	16
63	11	Yâ-Sîn	22
63	11	Sâffât	4
63	12	Yâ-Sîn	83
63	12	En'âm	91
63	17	Tâ-Hâ	5
63	20	Feth	1
63	24	Necm	43
64	2	Şuarâ	79
64	5	Sâffât	72
64	8	Kehf	104
64	10	Nûr	50
66	3	Mâide	17, 72
66	9	Mâide	73
66	21	Enbiyâ	22
67	1	Mü'minûn	13
67	9	Ankebût	19
67	23	Yûnüs	16
68	7	Enbiyâ	34
69	13	Nisâ	11
69	26	İsra'	12
70	31	Âl-i İmran	191
71	6	Nûr	42
71	13	Furkan	61, 62
71	21	Rûm	8
71	29	Yâ-Sîn	38, 39, 40
72	6	Neml	61
72	16	Sâffât	4, 5, 6
73	23	Kehf	96
74	16	Kehf	51

Sayfa		Satır	Sûre	Âyet Numarası
74		23	Fussilet	11
74		27	Enbiyâ	30
75		5	Ra'd	3
75		12	Câsiye	12
75		16	Nebe'	14
75		21	Mülk	30
76		10	Hadîd	25
76		27	Fussilet	39
77		1	Ra'd	4
77		12	Abese	24 - 32
78		5	Hac	5
78		21	Nahl	78
78		26	Nûr	45
79		3	Mü'min	79, 80
79		21	A'râf	179
80		14	Yûnüs	101
80		15	Kâf	6
81		1	Yûnüs	4
			71	29
81		19	En'âm	96, 97
82		10	Zuhruf	12, 13, 14
82		28	Enfâl	11
83	a	18	A'râf	168
86		10	Yûsüf	2
89		19	Yûsüf	53
89		24	Yûsüf	54
90		17	Yûsüf	92
90		31	Yûsüf	91
91		5	Yûsüf	111
91		24	Nisâ	1
91		31	Hucurat	13
92		5	Rûm	22
92		12	Bakara	
92		24	Âl-i İmrân	19
92		27	Nisâ	58
92		27	Bakara	188
93		8	A'râf	199
93		19	Necm	39
93		31	Enbiyâ	80
94		6	İsra'	70
94		9	Nahl	90
94		20	İbrâhîm	45

Sayfa	Satır	Sûre	Âyet Numarası
95	3	Sebe'	15
95	11	Bakara	134, 141
98	27	Fecr	14
99	1	Rûm	19
99	1	Yûnüs	31
99	1	En'âm	95
102	7	Yûsüf	2
102	8	Nisâ	174
102	9	Nahl	2
107	16	Nahl	44
108	8	Yûsüf	80
108	16	Mâide	3
109	7	Nahl	44
114	13	İsrâ	36
114	13	Bakara	169
114	13	A'râf	33
118	18	Bakara	255
118	18	Âl-i İmrân	2
118	19	Nahl	90
118	21	Zelzele	7
118	23	Nisâ	123
118	25	Zümer	53
119	9	Tevbe	3
120	20	Nisâ	100
121	20	Âl-i İmrân	7
124	32	İsrâ	71
127	19	Bakara	74
127	29	Bakara	18, 171
128	1	Fâtiha	6
128	8	Şuarâ	84
128	16	Enfâl	2
128	20	Müzemmil	17
128	24	Yûsüf	82
129	28	Şûrâ	11
129	3	Bakara	27
129	9	Ra'd	25
129	14	Bakara	7
129	26	Âl-i İmrân	103
129	29	Arâf	189
130	10	Yûsüf	23
		Nûr	35

Sayfa	Satır	Sûre	Âyet Numarası
130	16	Yûsüf	82
130	20	Mü'min	36
137	22	Bakara	115
141	12	Ankebût	69
142	11	Yûnüs	62
142	13	Yûnüs	63
142	15	Bakara	34
142	18	A'râf	11
142	19	A'râf	12
142	21	Zümer	53
142	24	Nisâ	48
142	29	Nisâ	16
143	1	Nisâ	15
143	2	Nûr	2
143	23	Fâtiha	7
143	27	Mâide	60
143	28	Mâide	77
143	29	Bakara	238
144	1	Bakara	152
144	4	Enfâl	60
144	23	En'âm	125
145	6	Tahrîm	8
145	22	Ra'd	31
145	28	Hıcr	24
146	6	Nahl	120
146	31	İsrâ	37
147	4	Enbiyâ	37
147	16	Enbiyâ	37
147	17	Mü'minûn	79
148	15	Nisâ	83
148	28	İsrâ	36
148	28	A'râf	33
149	24	İsra	78
150	5	A'râf	157
150	17	Mü'min	7
153	2	Nisâ	82
154	16	Necm	3, 4
156	27	Bakara	7
156	28	Kehf	29
156	31	Nisâ	170

Sayfa	Satır
157	2
157	15
157	22
157	28
158	10
158	17
158	24
159	3
159	3
159	21
160	3
160	19

Sûre	Âyet Numarası
Nisâ	155
Fâtiha	6
Tevbe	41
Fâtır	32
Bakara	228
Kıyâme	22
Âl-i İmrân	185
Bakara	35
A'râf	19
Yâ-Sîn	80
Rahmân	19
Şûrâ	1, 2

—o—

BÜYÜK

Tefsir Tarihi

Tabakat'ül Müfessirîn

İKİNCİ KISIM

بسم الله الرحمن الرحيم

MUHTEVEYÂT : Mukaddime. — Müteaddid tefsîr yazılmasındaki hikmet. — Müfessirlerin tefsîr sâhasındaki meslekleri. — Müfessirlerin tabakaları. — Müfessirlerden mümtaz tabakanın terâcim-i ahvâli. — Müfessirlerden ondört tabaka ricâlinin terâcim-i ahvâli. — Tefsîrlere âid cedvel.

Zeyil : Kur'ân'ın tefsîrini bizzat Resûl-i Ekrem'den veya Sahâbe-i güzînden ahzetmiş veya Kur'ân-ı Kerîm'in bâzı sûrelerine tefsir yazmış olan zevâtın terâcim-i ahvâli. — Kur'ân-ı Azîm'e dâir yazılmış olan bir kısım eserler. — Bu kısım eserleri yazan zevâtın terâcim-i ahvâli. — Hecâ tertîbiyle umûmî fihristler.

MUKADDİME

(Usûl-i Tefsîr) ünvâniyle yazmış olduğumuz birinci kısımda Kur'ân-ı Mübîn'e ve Kur'ân'ın tefsir ve te'vîline, müfessirler için lâzımgelen şerâite, Kur'ân-ı Kerîm'in ihtivâ ettiği ulûm ve fünûna ve sâireye dâir oldukça mufassal ma'lûmât vermiş idik. Şimdi bu eserimiz de (Tabakatü'l-Müfessirîn) nâmiyle yazılarak, Kur'ân-ı Azîm'in tamâmına veya büyük bir kısmına dâir tefsir yazmış olan zevâtın mesleklerine, tabakalarına, tefsirlerine, terceme-i hallerine müteallik bir hayli ma'lûmâtı muhtevî bulunacaktır. Bundan başka Kur'ân'ın bâzı sûrelerine tefsir yazmış zevât ile bâzı tefsirler hakkında hâşiyeler, ta'lîkalar kaleme almış zevâttan bir çoğunun terâcim-i ahvâline dair de bâzı ma'lûmât kaydedilecektir. Kur'ân-ı Mübîn'e müteallik yazılmış sâir birçok eserler ile bunların müelliflerine dâir de mümkin mertebe ma'lûmât verilecek, bu hususlara âid cedveller ilâve olunacaktır.

Bu iki eser, (Tefsir Târîhi) ser-levhasiyle birleşecek, bunun birinci kısmını (Usûl-i Tefsir), ikinci kısmını da işbu (Tabakatü'l-Müfessirîn) teşkil edecektir.

Ma'lûmdur ki İslâm muharrirleri, İslâm muhîtinde yetişmiş ve muhtelif ilimlere intisâb ile ihtisas kazanmış ulemâyı -ya ilmî kudretlerine ve yaşadıkları asırlara göre- tabakalara ayırarak bunların mufassal veya muhtasar terceme-i hallerini yazmış, eserleri hakkında ma'lûmât vermişlerdir.

Tabakatü'l-Kurrâ', Tabakatü'l-Muhaddisîn, Tabakatü'l-Fukahâ, Tabakatü'l-Usûliyyîn, Tabakatü'l-Mütekellimîn, Tabakatü'n-Nuhât, Tabakatü'l-Üdebâ', Tabakatü'ş-Şuarâ, Tabakatü'l-Etıbbâ' nâmlariyle yazılmış olan eserler bu cümledendir.

Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîriyle meşgul olan bir kısım yüksek âlimlerimiz de böyle tabakalara ayrılmış, (Tabakatü'l-Müfessirîn) ünvâniyle bâzı kitablar yazılmıştır. Şu kadar var ki, bu ünvân ile yazılıp bizce ma'lûm olan eserler pek muhtasar şeylerdir ki, bunlar ne müfessirlerden birçokları hakkında ma'lûmâtı câmi'dir, ne de tefsîrler hakkında beyânâtı, mütâleâtı muhtevîdir. İmâm-ı Süyûti'nin (Tabakatü'l-Müfessirîn) nâmiyle yazmış olduğu matbû' bir eser bu cümledendir.

Ahmed b. Muhammed nâmında bir zâtın yazmış olduğu Türkçe bir (Tabakatü'l-Müfessirîn) de vardır ki, birçok müfessirlerin isimlerini kaydetmekle berâber meslekleri, tefsirleri hakkında ma'lûmâtı ihtivâ etmemektedir. Bir yazma nüshası İstanbul'da Veli-Efendi Kütüphânesi'nde (427) numarada mukayyeddir.

Sırrı Paşa'nın (Tabakatü'l-Müfessirîn) nâmiyle yazmış olduğu matbû' bir eser ise bir risâleden başka değildir.

Bâyezid Dersiâmlarından Bergamalı Cevdet Efendi merkûmun (Tefsir Târîhi) ünvaniyle yazmış olduğu matbû' bir eser de (Tabakatü'l-Müfessirîn) kabîlinden olub, meşhur müfessirlerden ve muhaşşîlerden (95) kadar zevât ile tefsirleri hakkında kısmen muhtasar ve kısmen oldukça mufassal, fâideli bâzı ma'lûmâtı ihtivâ etmekte ise de, bundan da birçok müfessirler hâriç kalmıştır.

; Muhammed b. Alî b. Ahmed ed-Dâvûdî el-Mâlikî nâmında bir zâtın yazmış olduğu bir (Tabakatü'l-Müfessirîn) de mevcûddur ki, Hamîdiye Kütüphânesi'nde (179) numarada mukayyeddir. Başka yere nakledildiğinden mütâlâasına muvaffak olamadık; bunun da pek mufassal bir eser olmadığı anlaşılmaktadır.

Bizim bu kerre yzmaya başladığımız bu eser ise, bi'n-nisbe daha vâsi', müfessirler ile tefsirleri hakkında oldukça daha geniş ma'lûmâtı câmi' bulunacaktır.

Evet.. biz, müfessirlerin tefsir sâhasındaki mesleklerini ve yaşamış oldukları asırlar i'tibâriyle de tabakalarını ta'yîne çalışacağız; mütâlâasından müstefîd olabildiğimiz tefsirleri ve sâir eserleri hakkında az çok ma'lûmat vereceğiz. Müfessirlerden ve bir kısım tefsirlere hâşiye veya ta'lîka yazan zâtlardan ve Kur'ân-ı Mübîn'e dâir eser te'lîfine muvaffak olmuş sâir zevâttan (464) kadar yüksek din âlimlerinin terâcim-i ahvâlini mümkin mertebe ihâtalı bir halde yazmaya gayret ederek oldukça cem'iyyetli bir (Tabâkatü'l-Müfessirîn) vücuda getirmiş olacağız.

« جمال ذى الارض كانوا فى الحياة وهم
بعد الممات جمال الكتب والسير

Böyle güzîde din âlimlerinin, ilm ü irfân nâşirlerinin hâiz oldukları yüksek vasıfları mümkin mertebe tebârüz ettirmek, ilm ü ma'rifet nâmına bir şükrân vazîfesidir. Bu mümtaz zevâtın namlarını her vesîle ile yâd etmek Rahmet-i İlâhiyye'nin nüzûlüne bir vesîledir.

(تنزل الرحمة عند ذكر الصالحين)

Bu muhterem zevâtın terâcim-i ahvâline vâkıf olmak insanı pek ziyâde ma'nevî zevkler, neşveler içinde bırakır. Bu gibi büyüklerin terâcim-i ahvâlini okuyub bundan zevk-yâb olmak yalnız ilim erbâbına münhasır değildir; bunların mütâlâasından, az çok tahsîl görmüş olan her hangi bir meslek sâhibi de müstefîd, mütelezziz olur; dînî, ahlâkî, içtimâî bir çok meselelere, vecîzelere vukuf ile maîlûmâtını tevsîa fırsat bulur.

Ancak şunu da i'tirâf edelim ki, bu gibi büyük zâtların hâiz oldukları fazîlet ve kemâl ile mütenâsib bir tarzda terceme-i hallerini yazarak, ilmî, dînî meziyetlerini bihakkın tecellî ettirmeğe böyle bir iki cildden müteşekkil serler kâfî olamaz. Ve böyle bir eser bir hayli noksanlardan hâlî bulunamaz.

Her veçhile mükemmel eserler vücûde getirmek insan için birinci gaye ise de, buna muvaffakiyet, -maalesef çok kerre- müyesser olmamaktadır. Buna ne zaman, ne mekân, ne hayâtî şerâit, ne de hâl-i hâzırdaki vesâit çok kere müsâid bulunmuyor.

O halde böyle bir eser yazmaktan sarf-ı nazar mı edilmeli? Hayır, bizce böyle bir eseri hiç yazmamaktansa bunu noksâniyle berâber vücûda getirmek ilim nâmına yine bir kârdır. İşte bu mülâhazaya mebnî biz de bu eseri yazmaya cür'et etmiş bulunuyoruz.

ومن الله التوفيق " = Ve mina'llâhi't-tevfîk"

*
* *

MÜTEADDİD TEFSİRLER YAZILMASINDAKİ HİKMET

Ma'lûmdur ki Allahu Teâlâ Hazretleri'nin beşeriyete ihsan buyurduğu en son semâvî kitab'ı Kur'ân-ı Mübîn'dir. Bu Kitâb-ı İlâhî, bütün insanlara hitâb eder, bütün insanların hatt-ı hareketini gösterir, bütün insanları hidâyete, fazîlete kavuşturmak ister, bütün insâniyetin necât ve saâdetine vesîle olacak ahkâmı muhtevî bulunur. Asırların tevâlîsi, beşeriyetin edvâr-ı terakkîsi ne kadar artarsa artsın, insanlar dâimâ muhtâç oldukları ulvî, ma'nevî, içti-

mâi hakîkatleri, çareleri yalnız Kur'ân'ın lâhûtî beyânâtı sâyesinde elde edebileceklerdir.

Beşeriyetin muhtelif edvâr-ı hâyatiyesine muntabık olan, insâniyetin her türlü sınıflarına yüksek hitâbelerini tevcih eden Kur'ân-ı Azîm'in, artık ne kadar mu'ciz bir mahiyeti hâiz olduğunu, ne kadar tükenmez bir ilm ü irfân, bir hidâyet ve bürhan hazînesi bulunduğunu düşünmelidir.

Evet.. Kur'ân-ı Azîm, hadd-i zâtında böyle bir i'câz bedîasıdır, böyle bir hikmet ve irfan hazînesidir. Nitekim bir Hâdîs-i Şerîf'de:

« القرآن حبل الله المتين، لا ينقضى عجايبه ولا يخلق عن كثرة الرد ، من قال به صدق ومن عمل به رشد ومن حكم به عدل ومن اعتصم به فقد هدى الى صراط مستقيم »

buyurulmuştur.

Filhakîka Kur'ân-ı Kerîm, beşeriyetin, hak ve hakîkate selâmet ve saâdete, en ulvî bir gaye olan ma'rifet-i ilâhiyyeye nâiliyeti için en metin, en mukaddes bir vâsıtadır. Bu Kitâb-ı Hakîm'in acâib ve letâifi nihâyet bulmaz, hiçbir kimse bunun mânâlarının künhüne kavuşamaz, her mütefekkirin tefekkürü pîş-gâhında nice nice yüksek mazmunları dâimâ tecellî eder durur, fasâhat ve belâğati nezih ruhları gaşyeder, lâtif, i'câzkâr nazmındaki muhtefî hakîkatler, vakit vakit urafâ-yı ümmete münkeşif olarak kalbleri ma'nevî zevkler, neşveler içinde bırakır.

Maahâzâ bu Kitâb-ı Mübîn'in âyetleri ne kadar tekrar edilse revnakı, kırâetindeki zevk-ı ma'nevî zâil olmaz; ne okuyanların lisanlarına ağırlık verir, ne dinleyenleri usandırır, ne de mütefekkirlerin zihinlerini yorar.

Sözlerini Kur'ânâ uyduranlar doğru söylemiş olurlar. Kur'ân ile amel edenler hakka isâbet etmiş, Kur'ân ile hükmedenler adâlette bulunmuş, Kur'ân'a sarılanlar doğru yola kavuşmuş bulunurlar.

İşte Kur'ân-ı Mübîn, böyle bî-nihâye hasâis ve hakayıkı câmi', bütün insanların en mükemmel, en mukaddes bir rehberi olduğu içindir ki, bunun gerek mübârek nazmındaki en yüksek fesâhat ve belâğati mümkin mertebe göstermek, ve gerek lâtif mânâsındaki nihayetsiz hakayık ve bedâyi'den beşeriyet ijin münkeşif olacak bir kısım meâlîyi îzah edebilmek ve binnetîce Kitabu'llâh'a hizmet şerefine nâil olmak maksad ve hikmetine mebnî yüzlerce tefsîr kitabları te'lîf edilegelmiştir.

Her müfessir, kendi isti'dâdı, kendi ihtisâsı, kendi sünûhâtı derecesinde Kur'ân'ın hakîkatlerine, bedîalarına, i'câzına tercemân olmuş olduğundan, mütenevvî tefsirler vücûde gelmiş, hiçbiri diğerinden tamâmen muğnî bu-

lunmayıp her birinden mütâlâa erbâbı için başka bir fâide, başka bir feyz ve inşirah husûle gelmekte bulunmuştur.

Bu muhtelif isti'dâdların, tecellîlerin birer muhassalası olan tefsîrlerin her biri kendi başına bir husûsiyeti, bir mümtâziyyeti hâizdir. Fakat teferruât'dan kat'-ı nazarla tâkib edilen usûlün kadr-i müştereki nazara alındığı takdirde, müfessirleri sekiz, dokuz zümreye, mesleğe, tefsirleri de bu mikdar nev'a ayırabiliriz.

***

MÜFESSİRLERİN MESLEKLERİ

Müfessirîn-i kirâm, yaşadıkları asırlar i'tibâriyle bugün on dört tabakaya ayrıldıkları gibi tefsir sâhasında ta'kib ettikleri usul, serdeyledikleri ma'lûmat ve mütâlâat i'tibâriyle de müteaddid zümrelere, mesleklere ayrılırlar.

Müfessirlerin böyle mesleklere ayrılmaları, yazmış oldukları tefsirler arasında birer husûsiyyet, birer vasf-ı mümeyyiz bulunmasına mütevakkıftır. Biz bu husûsiyyette, bu vasf-ı mümeyyizde müttehid ve müşterek olmak i'tibâriyle müfessirleri -aşağıdaki veçhile- dokuz mesleğe ayırabiliriz.

BİRİNCİ MESLEK : Mümtaz bir tabaka teşkil eden Ashâb-ı Kirâm Hazerâtına âiddir. Ashâb-ı Güzîn, müstakil, müdevven bir halde tefsir yazmış değildirler. Belki Resûl-i Ekrem (salla'llâhu aleyhi ve sellem) Efendimiz'den telâkkî ettikleri âyetlerden bâzılarının mânâsını, sebeb-i nüzûlünü kendilerine mulâkî olan bâzı zevâta beyân etmişler, o zevât da bunları hıfz ve zabt ederek ümmet arasında nakil ve neşre himmet eylemişlerdir.

İKİNCİ MESLEK : Birinci tabaka ile kısmen ikinci tabakayı vücûda getiren Tâbiîn'e âittir. Bu zâtlar, bizzât Ashâb-ı Kirâm'dan Kur'ân'ın bâzı mânâlarını telâkkî ederek rivâyette bulunmuş, İslâm âleminin muhtelif merkezlerinde İslâm ulûmunu neşre muvaffak olmuşlardır. Bu zevâtın da bildiğimiz tarzda bütün Kur'ân'ın maânîsini câmi', mufassal tefsirleri mevcûd değildir. Bunlardan bazılarının rivâyetleri zabt ve cem' edilerek bilâhare namlarına birer muhtasar tefsir vücûde getirilmiştir.

ÜÇÜNCÜ MESLEK : Tâbiîne tâbi' olan ve ikinci tabakaya mensub bulunan bir kısım zevâta âiddir. Bu zevat, Ashâb-ı Güzîn ile tâbi'lerin tefsîr hakkındaki beyânât ve rivâyetini cem' ve telfîk etmiş, rivâyet tarikına büyük bir inkişaf vermişlerdir. Bunlar oldukça mufassal tefsir kitapları yazmış, tefsîri müdevven bir ilim hâline getirmişlerdir.

DÖRDÜNCÜ MESLEK : Üçüncü tabakayı teşkil eden selef-i sâlihîne âiddir. Bu zâtlar, hem Ashâb-ı Kirâm'ın, hem de Tâbiîn ile Tebe-i Tâbiîn'in kavillerini cem' ve telfîk etmiş, tefsir sâhasını genişletmişlerdir. Bu meslek müntesiblerinden bâzıları rivâyetler arasında mukayeseler, tedkikler yapmış, âyât-ı celîleden ilmî menâhice tatbîkan ahkâm istinbâtına çalışmış, Kur'ân'ın nazmını lisan kavâidi i'tibâriyle de îzâha hizmet eylemişlerdir.

BEŞİNCİ MESLEK : Dördüncü ve daha sonraki tabakalarda mensûb olan bir kısım zevâta âiddir. Bu zâtlar, Ashâb-ı Kirâm'dan, Tâbiîn'den ve eslâfdan menkul akvâli toplamış, mufassal tefsir kitabları yazmışlardır. Fakat bu menkulâtın senedâtı ihtisâr edilmiş, râvîlerin isimleri kısmen veya tamâmen terk olunmuştur. Bu zâtlar, tefsîrlerinde bi'l-münâsebe bâzı ulûm ve fünûna da temasda bulunmuşlar, nazm-ı Kur'ân'ın delâlet ve işâretinden istifâde ederek bir takım nüktelerden, letâifden bahse de kıyam eylemişlerdir. Hattâ bunlardan bir kısmı, yazdıkları tefsirlerde kendi sünûhât-ı fikriyyelerini de derc etmiş, sonradan gelenler de hüsn-i zanna mebnî bu sünûhâtın bir esâsa müstenid olduğuna zâhib bulunmuş, bu hususta selef-i sâlihînin sözlerini araştırmaya lüzûm görmemişlerdir.

İslâm âleminde ulûm ve fünûnun tevessüü, fikirlerin inkişâfı, muhtelif felsefî düşüncelerin meydan alması, müteaddid mezâhib ve mesâlik erbâbının zuhûru tefsir sâhasında büyük bir inkılâba sebebiyyet vermiş, bunun netîcesinde birçok hakayık tecellî etmiş ise de bir hayli ihtilâfât, indiyyât da vücûde gelmiştir.

Bâhusus müfessirlerin eslâfına isnâd olunan akvâlin -senedâtı terk veya ihtisâr edildiği cihetle- sahîhini sakîminden ayırabilmek müşkil olmuştur. Kendi ilmî kudretine güvenerek rivâyet tarîkiyle pek alâkadar olmak istemeyen bâzı âlimlerin yazdıkları tefsirlerde ise hakîkatten inhirâf tehlikesi yüz göstermiştir.

Velhâsıl bu meslek müntesibleri tefsir sâhasında bir de vâsi' sûrette bir dirâyet tarîkı vücûde getirmişlerdir.

ALTINCI MESLEK : Yazdıkları tefsîrlerde en ziyâde mütehassıs bulundukları ilimlerden bahseden ve kendi mezheblerini tervîce çalışan ve üçüncü tabakadan i'tibâren muhtelif tabakalara mensub bulunan bir kısım zevâta âiddir. Bu zâtlardan bir kısmı, lisan kavâidine, fesâhat ve belâgata müteallik ilimlerde kemâlâtı hâiz olduklarından, tefsîrlerinde âyât-ı celîlenin elfâz ve terâkîbini nahiv kaidelerine, edebî fenlere göre pek çok îzâha çalışmışlardır. Zeccâc gibi.

Bir kısmı da Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, Hilâfiyyât gibi ilimlerde ihtisâs sâhibi bulunduklarından bunlar da tefsîrlerini bu ilimlere âid meseleler ile doldurmuşlardır. Kurtubî gibi.

Diğer bir kısmı da İlm-i Kelâm ile, Felsefe ile, sâir aklî ilimlerle ziyâde meşgul bulunmuş olduklarından tefsîrlerinde bunlara mütedâir birçok şeyler yazmışlardır. Fahr-i Râzî gibi.

Diğer bir kısmı da tarîhî ilimlere münhemik oldukları cihetle tefsîrlerinde tarihe müteallik birçok ma'lûmât vermiş, naklettikleri tarihî vak'aların, kıssalar ile hikâyelerin doğru, ma'kul olub olmadığını tedkik ve tenkîde lüzûm görmemişlerdir. Seâlibî gibi.

Bu mesleğe mensub sayılabilen ve bid'at erbâbından bulunan birtakım müfessirler de en cüz'î bir delâlet ve vesîleden bilistifâde kendi mezheblerine uygun mes'eleleri, fikirleri tefsirlerine dercetmeden geçmemişlerdir. Zemahşerî gibi.

YEDİNCİ MESLEK : Kur'ân-ı Kerîm'in bâzı sûrelerine tefsir yazan ve mufassal tefsirler üzerine hâşiyeler, ta'lîkalar yazmakla iktifâ eden zevâta âiddir. Bu zâtlar, Fâtiha, Yâ-Sîn, Feth, Mülk sûreleri gibi birer veya ikişer sûre-i celîleye mahsûs tefsirler yazmışlar, Keşşâf gibi, Envârü't-Tenzîl gibi muhtasar, münakkah tefsirlerin mühim noktalarını ve îzâha, intikada muhtaç yerlerini şerh ve tavzîha çalışmışlardır. Bu zâtlar en ziyâde Beşinci Tabaka'dan sonraki tabakat ricâli arasında bulunmaktadırlar.

SEKİZİNCİ MESLEK : Yeni ilimleri, yeni nazariyyeleri nazara alan, İslâm âleminin intibâhına vesîle olacak mütalâalarda bulunan zevâta âiddir. Bu zâtlar, on üçüncü, on dördüncü tabakalara mensub müfessirler arasında görülmektedir.

Son zamanlarda birtakım ilimler, nazariyyeler inkişâfa başlamış, şark ile garb arasında sıkı temâslar vücûda gelmiş, birtakım müsteşrikler tarafından İslâmiyet hakkında doğru, yanlış mütâlâalar serdedilmiş, İslâm âlemi birtakım yabancı milletlerin hücûmuna mâruz kalmıştır. Bunlardan müteessir olan bir kısım müfessirlerimiz, yazdıkları tefsirlerde bi'l-münâsebe bu hallerden bahse lüzûm görmüş, İslâm âleminin intibâhına çalışmış, İslâmiyet hakkındaki hücûmlara ilmî ve felsefî bir tarzda cevablar vermişlerdir.

DOKUZUNCU MESLEK : Âyât-ı celîlenin işârât ve lâtâifini îzâha çalışmakla iktifâ eden ve ehl-i tasavvuf denilen zevâta âiddir. Bu yolda yazılan tefsîre (Tefsîr-i İşârî) adı verilir. Bu, bir nevi' te'vîldir.

İlm-i Tasavvuf dâiresinde tefsir yazmış olanlar iki kısma ayrılır:

Birinci Kısım : Şer'-i Şerîf'in âdâb ve ahkâmına zâhiren ve bâtınen riâyet eden ve hakikî tasavvuf ehli bulunan sûfiyye hazarâtıdır. Bu âlî zâtlar Kur'ân âyetlerinin Arabî lügatlar bakımından ifâde ettiği mânâları hakkıy-

yetine, murâd-ı İlâhî olduğuna ve ümmet-i merhûmenin de bununla mükellef bulunduğuna mu'tekid bulunurlar; bu i'tikadlarını yazdıkları kitablarda tasrîh de ederler. Bununla berâber, ulûm ve maârifin bî-pâyân bir bahri olan Kur'ân-ı Azîm'in tazammun ettiği bir nice lâhûtî hakikatlere, bir kısım hafî, mânevî işâretlere, letâife nazarlarını infâz ederek bunlardan da mümkin mertebe bahse himmet ederler; ümmetin ulvîyyete, meyyal olan rûhunu bu veçhile de i'lâya çalışırlar ki, bunlar hadd-i zâtında âyât-ı Kur'âniyyenin nazm-ı celîlinden anlaşılan mânâlara münâfî bulunmazlar. Ve bunları birer şâhid-i şer'î, müeyyid bulunur.

İkinci kısım : Şerîat-ı Garrâ'nın âdâb ve ahkâmını ihlâl eden, sermâye-i mârifeti birtakım sûfiyye ıstılâhâtını bellemiş olmaktan ibâret bulunan ehl-i hevâdır. Bunların akîdeleri fâsiddir. Bunların fikirleri birtakım yanlış düşüncelerin te'sîri altında kalarak sönüp gitmişlerdir. Bunların tefsir diye yazdıkları şeyler eslâfdan mütevâris, sahîh bir nakle müstenid değildir. Bu kitablar, nusûsa, şer'î usûle, edebî kaidelere muhâliftir. Binâenaleyh bunlara hiçbir veçhile tefsir nâmı verilemez.

Esâsen mücerred tasavvuf neşvesiyle yazılmış olan kitablar, Kur'ân-ı Mübîn'in bir kısım işârât ve letâifinin tecellîsine hâdim olmakla berâber hakikaten tefsirden ma'dûd değildir. Bunlar alelekser te'vilât nâmiyle yâd olunur. Ehl-i hevâ'nın yazdıkları kitabların ise Furkan-ı Hakîm ile hiçbir alâkası yok demektir. Bunları mütâlâa bile câiz değildir. Meğer ki bu mütâlâa, onların münderecâtını red ve cerh etmek maksadına müstenid olsun.

*
* *

Yukarıdanberi mesleklere dâir verdiğimiz ma'lûmattan da anlaşılacağı üzere müfessirlerden bir kısmı, yazmış oldukları tefsir kitablarının teaddüdü veya muhtelif münderecâtı i'tibâriyle başka başka bakımdan müteaddid mesleklere mensub addedilebilirler. Meselâ: İmâm-ı Gazâlî, Kemâlü'd-dîn-i Kâşânî, hem müfessirlerin usûlü vechile, hem de tasavvuf tarîkiyle tefsir yazmışlardır. Binâenaleyh bunlar hem beşinci, hem de dokuzuncu meslek ricâlinden sayılabilirler.

Kezâlik İmâm-ı Süyûtî de hem rivâyet tarîkı üzere müstakil tefsir yazmış, hem de Tefsîr-i Kaadî üzerine mükemmel bir hâşiye vücûde getirmiştir. Binâ-berîn kendisi hem beşinci, hem de yedinci mesleğe mensub bulunmuştur.

Müfssirlerden büyük bir kısmının terâcim-i ahvâline ve yazmış oldukları tefsirlere dâir vereceğimiz ma'lûmat ile bu mesâlik erbâbı daha güzelce tayyün edecektir.

*
* *

Tenbîh: Son zamanlarda Ulûm-i İslâmiyye ile kâfî derecede tevağğulü bulunmayan bâzı muharrirler, Kur'ân-ı Mübîn'in tercemesini, tefsirini yazmaya cür'et göstermişlerdir. Bunlar yazılarında âhengi, selâseti, şîve-i hâzıraya mutâbakatı te'min maksadiyle çok kerre mânâ cihetini ihmal etmekte ve asrî fikirlere, garplıların telâkkilerine uygun gelsin diye Kur'ân-ı Kerîm'in bildirdiği birtakım hakikatleri tahrîfe, birtakım hârikaları te'vîle, birtakım vak'aları yanlış tevcîhe cür'etden tevakkî etmemektedirler. Bu gibi yazıcıların hiçbir vechile müfessir addedilemeyeceği, yazdıkları şeylere de hiçbir sûretle tefsir nâmı verilemeyeceği bedîhîdir. Binâenaleyh bunlar için de ayrıca bir tefsir mesleği ta'yînine lüzûm yoktur.

***

MÜFESSİRLERİN TABAKALARI

Kur'ân-ı Mübîn'in en mükemmel tefsîri evvelâ yine Kur'ân-ı Mübîn'in kendisidir; sonra da Resûl-i Ekrem Efendimiz'in hadîsleridir. Çünkü Kur'ân'ın âyetleri biribirini îzâh eder; birinde mündemiç olan hakikat, daha mufassal diğer bir âyet-i celîle vâsıtasiyle mütecellî olur.

Kur'ân âyetlerinin, mücmel, müfesser, müteşâbih, muhkem gibi nevîlere ayrılmış bulunması şüphe yok ki birer hikmete müstenid bulunmuştur. Âyetlerin böyle tenevvüü, nüfûs üzerinde matlub olan te'sirleri vücûde getirir. Bu âyetler muhtelif istîdâtdaki insanlara mütenevvî üslûblar dâiresinde hitâb eder; aynı hakikati muhtelif vecihler ile beyân ederek aynı i'câzı muhâfaza eder ve bu sûretle de Kur'ân'ın bir bedîa-i i'câz olduğunu gösterir; mütefekkir ruhlara birtakım hakikatleri bâzan bir zübde hâlinde, bâzan da mufassal bir sûrette telkin ederek kendilerini tefekküre, i'mâl-i fikre sâik olur.

Velhâsıl Kur'ân-ı Mübîn, kendisinin bir müfessiri demektir. Nitekim bâzı zevât Kur'ân'ın âyetlerini yine Kur'ân'ın âyetleriyle tefsîr ederek o vechile tefsîr kitabları yazmışlardır. Ebü'l-Vefâ Senâi'llâh'ın (Tefsîrü'l-Kur'ân bi-Kelâmi'r-Rahmân) ünvanlı eseri bu cümledendir.

Hadîslere gelince: Bunlar da bir kısım mücmel âyetleri îzâh eder; bunlar da murâd-ı İlâhî'nin ne olduğunu anlatarak ümmet-i merhûme için birer ilim ve irfân kaynağı bulunur. Bu cihetle Resûl-i Ekrem Efendimiz hem Kur'ân'ın nüzûlüne tecellîgâh olan bir Nebiyy-i zî-Şân'dır, hem de Kur'ân'ın bütün beşeriyyete mübelliği ve âyetlerinin pek büyük bir müfessiridir.

Resûl-i Ekrem'in huzûrunda bulunmak şerefini ihrâz etmiş olan Ashâb-ı Kirâm ise Kur'ân'ın tefsîrini bizzat Hazret-i Peygamberden telâkkî etmiş, ve

bu tefsîrin ümmet arasında intişârına vâsıta olmuş oldukları cihetle müfessirlerin mümtâz bir tabakasını teşkil etmekte bulunmuşlardır.

Binâenaleyh biz Ashâb-ı Kirâm arasında tefsîr-i Kur'ân'a bihakkın vâkıf olmakla müştehir on beş zâtı (Mümtâz Tabaka) olarak kaydettikten sonra sâir müfessirîn-i kirâmı, Tâbiîn'den i'tibâren târîh-i irtihâllerine veya son yaşamakta oldukları asırlara göre on dört tabakaya ayırmış bulunmaktayız.

***

MÜFESSİRÎN-İ KİRÂM'IN MÜMTAZ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	13	Ebû Bekri's-Sıddîk **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	1
	23	Ömerü'l-Fârûk **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	2
	35	Osman zi'n-Nûreyn **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	3
	40	Aliyyü'l-Murtazâ **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	4
	30	Übey b. Kâ'b **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	5
	34	Abdu'llâh İbn-i Mes'ûd **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	6
	44	Ebû Mûse'l-Eş'arî **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	7
	45	Zeyd b. Sâbit **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	8
	58	Ebû Hüreyre **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	9
	65	Abdu'llâh b. Amri'bni'l-Âs **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	10
	68	Abdu'llâh İbn-i Abbâs **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	11
	73	Abdu'llâh İbn-i Ömer **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	12
	73	Abdu'llâh b. ez-Zübeyr **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	13
	80	Câbir b. Abdi'llâh **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	14
	93	Enes b. Mâlik **(radiya'llâhu Teâlâ anh)**	15

MÜFESSİRLERİN BİRİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	62	Alkame el-Kûfî	16
	90	Muhammed b. Kâ'b el-Kurazî	17
	90	Mürre b. Şurahbil el-Hemedânî	18
	93	Refî' b. Mihrân Ebü'l-Âliye	19
	95	İbrâhîm en-Nehaî	20
	95	Saîd b. Cübeyr	21
			6

MÜFESSİRLERİN İKİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
21	103	Mücâhid b. Cebr el-Mekkî	22
26	103	Şa'bî Ebû Âmir el-Kûfî	23
	105	Dahhâk İbn-i Mezâhim	24
	106	Tâvûs b. Keysân	25
	107	İkrime Ebû Abdi'llâh el-Hâşimî	26
	110	İbn-i Sîrîn Muhammed el-Basrî	27
21	110	Hasan-ı Basrî	28
	111	Atıyye el-Kûfî	29
35	115	Atâ' b. Ebî Rebâh	30
60	118	Katâde Ebü'l-Hattâb el-Basrî	31
	120	Kays b. Müslim el-Kûfî	32
	126	Atâ' b. Dînâr el-Hüzelî	33
	127	Süddî-i Kebîr (ve Sağîr)	34
	131	İbn-i Nüceyh es-Sakafî	35
	136	Zeyd İbn-i Eslem	36
	140	Rebî' b. Enes	37
	143	Alî İbn-i Ebî Talha	38
80	144	Amr İbn-i Ubeyd	39
	146	Muhammed Sâib el-Kelbî	40
80	150	İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe	41
	150	Mukatil b. Süleyman	42
82	160	Şu'be İbnü'l-Haccâc	43
95	161	Süfyân-ı Sevrî	44
95	179	İmâm-ı Mâlik b. Enes	45
			199

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	182	Abdu'r-Rahmân b. Zeyd	46
	183	Hüşeym İbn-i Beşîr es-Selemî	47
	183	Yûnus b. Habîb	48
	189	Ebü'l-Hasen Alî el-Kisâî	49
	190	Muhammed Rüâsî	50
107		Süfyân İbn-i Uyeyne	51
129	198	Vekî' İbnü'l-Cerrâh	52
			31

MÜFESSİRLERİN ÜÇÜNCÜ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
150	204	İmâm Ebû Abdi'llâh eş-Şâfiî	53
125	205	Ravh İbn-i Ubâde	54
146	206	Yezîd b. Hârûn	55
	206	Muhammed b. el-Müstenîr	56
129	207	Vâkıdî Ebû Abdi'llâh	57
140	207	Ferrâ' Yahyâ b. Ziyâd	58
110	209	Ebû Ubeyde Ma'mer	59
126	211	Abdu'r-Rezzâk b. Hemmâm	60
	215	Ebü'l-Hasen Ahfeş-i Evsat	61
	220	Âdem İbn-i İyâs	62
156	223	Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm	63
	235	Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Hâtem	64
	235	Ebû Bekr b. Ebî Şeybe	65
163	238	İshâk b. Râheveyh	66
156	239	Osmân b. Ebî Şeybe	67
164	241	İmâm Ahmed b. Hanbel	68
154	244	Ebü'l-Hasen Alî el-Mervezî	69
	249	Abdu'llah b. Humeyd	70
181	255	Ebû Muhammed ed-Dârimî	71
194	256	İmâm Ebû Muhammed el-Buhârî	72
204	261	İmâm Ebü'l-Hüseyn el-Müslim	73
182	268	İbn-i Abdi'l-Hakem	74
209	273	İbn-i Mâce el-Kazvînî	75
202	275	Ebû Dâvûd es-Sicistânî	76
201	276	İbn-i Nakîb el-Endülüsî	77

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
231	276	Bakıy b. Mahled	78
213	276	İbn-i Kuteybe	79
195	277	Ebû Hâtim er-Râzî Muhammed	80
209	279	Tirmizî Ebû İsâ	81
	282	Ebû Hanîfe Ahmed ed-Dîneverî	82
	282	İsmâîl b. İshâk el-Basrî	83
200	283	Sehl et-Tüsterî	84
210	286	Müberrid Muhammed el-Basrî	85
	286	El-Haffâf Ebû Yahyâ en-Nîsâbûrî	86
200	291	Sa'leb Ahmed b. Yahyâ	87
	291	Ebû Yahyâ er-Râzî	88
200		İsmâîl b. İshâk el-Ezdî	89
			37

MÜFESSİRLERİN DÖRDÜNCÜ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
225	303	Ebû Abdi'llâh en-Nesei	90
	305	Ebü'l-Hasen Alî el-Kummî	91
	310	Velîd b. Ebân	92
224	310	İbn-i Cerîr-i Taberî	93
241	311	Ebû İshâk ez-Zeccâc	94
230	316	İbn-i Ebî Dâvûd es-Sicistânî	95
	316	İbnü'l-Münzîr en-Nîsâbûrî	96
	320	İbnü'l-Hayyât Ebû Bekr en-Nahvî	97
	320	İbn-i Keysân Ebü'l-Hasen	98
239	321	Ebû Ca'fer Ahmed et-Tahâvî	99
	322	Ebû Zeyd Ahmed el-Belhî	100
254	322	Ebû Müslim Muhammed el-Isfehânî	101
260	324	İmâm Ebü'l-Haslen el-Eş'arî	102
247	327	İbn-i Ebî Hâtem	103
	333	İmâm Ebü'n-Nasr el-Mâtürîdî	104
224	334	Hasen Alî b. İsâ el-Bağdâdî	105
	338	Ebû Ca'fer en-Nahhâs	106
	338	İbn-i Cemşâd	107
247	340	Ebû Muhammed b. Asbağ el-Kurtubî	108
	347	İbn-i Deresteveyh	109

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
302	349	Ebü'l-Hakem Münzir b. Saîd	110
288	353	İbn-i Ebî Osman en-Nîsâbûrî	111
265	355	Muhammed b. el-Hasen b. Maksem	112
266	355	Ebû Bekr en-Nakkaş	113
280	356	Ey-Kaalî Ebû Alî el-Bağdâdî	114
260	360	Ebü'l-Kaasım Süleymân et-Taberânî	115
291	365	Kaffâl-i Kebîr Muhammed b. Alî	116
290	366	Ebü'l-Hasen Cürcânî	117
274	369	Ebü'ş-Şeyh b. Habbân	118
282	370	Ebû Mansûr Muhammed el-Ezherî	119
305	370	Ebû Bekr Cessâs er-Râzî	120
282	370	Muhammed b. Muhammed el-Hercvî	121
	373	Ebü'l-Leys Semerkandî	122
288	377	Ebû Alî el-Fârisî	123
	383	İbn-i Atiyye el-Kadîm	124
296	384	Ebü'l-Hasen er-Rummânî	125
297	385	İbn-i Şâhin Ebû Hafs el-Bağdâdî	126
	387	Abdu'llâh el-Esedî	127
304	388	Muhammed b. Alî el-Üdfuvî	128
306	389	Ebû Muhammed el-Mâhânî el-Isfehânî	129
305	390	El-Meâfâ en-Nehrüvânî	130
329	395	Ahmed b. Fâris	131
		Ebû Hilâl el-Askerî	132
			43

MÜFESSİRLERİN BEŞİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
321	405	El-Hâkim Abdu'llâh en-Nîsâbûrî	133
	406	İbn-i Fûrek	134
	406	Hasen Ebü'l-Kaasım Vâiz	135
359	406	Şerîf Radıyy	136
	410	Ebü'l-Kaasım Hibetu'llâh	137
330	412	Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbûrî	138
330	412	Ebû Abdi'llâh es-Sülemî	139
323	416	İbn-i Merdeveyh Ahmed	140
		Abdü'l-Kaahir Bağdâdî	141

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	427	Ebû İshâk Sa'lebî	142
370	428	İbn-i Sînâ Ebû Alî	143
	429	Ebû Ömer Maâfirî Endülüsî	144
	430	Alî el-Havfî b. İbrâhîm	145
361	430	İsmâîl b. Ahmed el-Hiriyy	146
355	436	Şerîf Murtazâ Alî	147
355	437	Ebû Muhammed Mekkî el-Kaysî	148
	438	Abdu'llâh Ebû Muhammed Cüveynî	149
	440	Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî	150
372	449	Ebû Osmân Sâbûn Nîsâbûrî	151
364	450	Kaadî Ebû Hasen Mâverdî	152
	459	Ebû Müslim Muallim Isfehânî	153
385	460	Ebû Ca'fer Tûsî	154
376	465	Ebû Kaasım Kuşeyrî	155
	468	Vâhidî Nîsâbûrî	156
	471	Ebû Muzaffer Şâh-Nûr	157
419	478	Ebü'l-Meâlî İmâmü'l-Haremeyn	158
	478	Ebû Ma'şer Taberî	159
	479	Ferezdakî Alî Kayruvânî	160
400	482	Fahrü'l-İslâm Pezdevî	161
	484	Alî b. el-Hasen en-Nîsâbûrî	162
	488	Ebû Hâmid Semerkandî	163
426	489	İbnü's-Sem'ânî Mansûr Mervezî	164
	494	Ebû Abdi'llâh Selmân el-Hulvânî	165
			33

MÜFESSİRLERİN ALTINCI TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
420	502	Hatîb-i Tebrîzî	166
	503	Râgıb-ı Isfehânî	167
450	504	Ebü'l-Hasen Alî et-Taberî	168
450	505	İmâm Muhammed Gazâlî	169
	510	Tâcü'l-Kurrâ' Mahmûd	170
436	516	Ebû Muhammed Bağavî	171
441	531	İbn-i Mevheb	172
461	537	Necmü'd-Dîn Ömer en-Nesefî	173

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
497	538	Mahmûd b. Ömer Zimahşerî	174
	539	Ebü'l-Hasen Alî Hârizmî	175
481	542	İbn-i Atiyye-i Müteahhir Ebû Muhammed	176
468	543	Ebû Bekr İbni'l-Arabî	177
	544	Beyhakî Ebü'l-Mehâsin Mes'ûd	178
470	544	Beyhakî Ahmed	179
	548	Şehristânî Ebü'l-Feth Muhammed	180
	548	Emînü'd-Dîn Tabersî	181
	550	Ebû Hafs Ömer el-Hubzî	182
	560	İmrânî Alî el-Hârizmî	183
497	565	İbn-i Zafer Ebû Abdi'llâh es-Saklî	184
	567	Ebü'l-Hasen Alî el-Ensârî	185
494	569	İbnü'd-Dehhân Nâsıhu'd-Dîn	186
506	576	Bakkaalî Muhammed Hârizmî	187
		Zahîrü'd-Dîn Muhammed en-Nîsâbûrî	188
	582	Älî Gaznevî	189
	586	Ebû Nasr Attâbî	190
	588	Ahmed Nâtıkıy	191
507	596	Muhammed Enbârî Ebû Tâhir	192
510	597	Ebü'l-Ferec el-Cevzî	193
		Hasen b. Hatîr Nu'mânî	194
	599	Abdü'l-Mün'im el-Hazrecî	195
		Nasr b. Alî Şîrâzî	196
		İbn-i Tayfûr es-Secâvendî	197

32

MÜFESSİRLERİN YEDİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
543	606	İmâm Fahrü'd-Dîn-i Râzî	198
	606	Rûzbahân Baklî	199
	618	Necmü'd-Dîn-i Kübrâ	200
542	621	İbn-i Teymiyye Ebû Abdi'llâh	201
544	621	İbnü'l-Esîr Mecdü'd-Dîn	202
	623	Ebü'l-Kaasım er-Râfiî	203
	627	Abdü's-Selâm İbn-i Berrecân	204

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
500	631	El-Muâfâ İbn-i İsmâîl	205
539	632	Ömer Şâfiî Sühreverdî	206
560	638	Şeyh Muhyi'd-Dîn-i Arabî	207
551	639	Mûsâ b. Yûnus	208
	640	Ebü'l-Mehâsin Hüseyn Cürcânî	209
558	643	Alemü'd-Dîn es-Sehâvî	210
	652	İbn-i Teymiyye Mecdü'd-Dîn	211
	654	Sıbt İbn-i Cevzî Yûsuf	212
570	655	El-Müreysî Şerefü'd-Dîn	213
577	660	Abdü'l-Azîz b. Abdü's-Selâm	214
589	661	Abdü'r-Rezzâk Rüstağfenî	215
	671	İmâm Ebû Abdi'llâh el-Kurtubî	216
	673	Sadrü'd-Dîn Muhammed Kunevî	217
	680	Muvaffaku'd-Dîn el-Küvâşî	218
630	683	İbn-i Münîr İskenderî	219
624	684	Abdü'r-Rahmân Hanbelî	220
	685	Kaadî Abdu'llâh el-Beydâvî	221
601	688	Muhammed Bürhân Nesefî	222
	689	Ebü'l-Meâlî Bârhânü'd-Dîn el-Hanefî	223
	694	Şeyh Abdü'l-Azîz Dîrînî	224
599	697	Hibetu'llâh İbn-i Seyyidi'l-Küll	225
611	698	İbnü'n-Nakîb Muhammed Belhî	226
			29

MÜFESSİRLERİN SEKİZİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	701	Ebü'l-Berekât en-Nesefî	227
	710	Alemü'd-Dîn Abdü'l-Kerîm Irâkî	228
634	710	Kutbü'd-Dîn-i Şîrâzî	229
		Necmü'd-Dîn-i Tûfî	230
	720	İmâdü'l-Kindî	231
648	726	İbnü'l-Mutahher el-Hullî	232
661	728	İbn-i Teymiyye Şeyhü'l-İslâm Takıyyü'd-Dîn	233
664	738	Rüknü'd-Dîn Muhammed et-Tûnûsî	234
645	738	İbnü'l-Bâzî Hibetu'llâh	235
			135

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
654	741	Ebü'l-Hüseyn b. Ebî Bekr İskenderî	236
678	741	Hâzin-i Bağdâdî	237
	743	Şerefü'd-Dîn Tîbî	238
	743	El-Hasen b. Muhammed et-Tıysî	239
654	745	Ebû Hayyân Endülüsî	240
	746	Ahmed b. Hasen el-Çârperdî	241
682	749	Tâcü'd-Dîn Ebû Muhammed Hanefî	242
679	749	İbnü'l-Lebbân	243
	749	Ebü's-Senâ el-Isfehânî	244
	750	İmâdü'd-Dîn Yahyâ el-Yemenî	245
	751	Muhammed b. Kayyim el-Cevziyye	246
	756	Şihâbü'd-Dîn en-Nehavî Semîn	247
656	756	Takıyyü'd-Dîn Sübkî	248
700	756	Kaadî Adudü'd-Dîn el-İcî	249
720	763	Ebû Ümâme b. en-Nakkaaş Dekkâî	250
	766	Kutbü'd-Dîn Râzî	251
	768	Muhammed b. Ebî Bekr Râzî	252
698	769	İbn-i Akîl	253
	770	Cemâlü'd-Dîn Aksarâyî	254
703	774	Hâfız İsmâil b. Kesîr Dımışkî	255.
	777	Ebü'sSenâ' Mahmûd Kunevî	256
	780	Şihâbü'd-Dîn-i Sivâsî	257
714	786	Ekmelü'd-Dîn Muhammed Bâbertî	258
	786	Şemsü'd-Dîn Muhammed el-Kirmânî	259
	790	Atâikıy	260
727	792	Sa'dü'd-Dîn-i Teftâzânî	261
	800	Ebû Bekr el-Haddâdî	262
			36

MÜFESSİRLERİN DOKUZUNCU TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	803	Muhammed b. Arefe	263
	805	Sırâcü'd-Dîn Ömer Bülkînî	264
729	816	Fîrûz-Âbâdî	265
740	816	Seyyid Şerîf Cürcânî	266
	820	Hacı Paşa Aydınlı	267

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	821	Kutbü'd-Dîn İznikî	268
	824	İbnü'l-Bülkînî	269
	824	İbn-i Kaadî-i Simavna Bedrü'd-Dîn Mahmûd	270
	832	Hoca Mehmed Parsa el-Buhârî	271
	833	Kara Ya'kub b. İdrîs	272
751	834	Molla Şemsü'd-Dîn Fenârî	273
	835	Alî Mehâyimî	274
766	842	El-Hafîd b. Merzûk	275
	855	Yazıcı-Zâde Mehmed Efendi	276
809	885	Bürhânü'd-Dîn İbrâhîm el-Bikaaî	277
	860	Şeyh Alâü'd-Dîn Semerkandî	278
791	864	Celâlü'd-Dîn el-Mahallî	279
	868	Alemü'd-Dîn Sâlih Bülkînî	280
803	875	Mevlânâ Alâü'd-Dîn Musannifek	281
	875	Alâü'd-Dîn Çelebi	282
785	875	Abdü'r-Rahmân Seâlibî	283
	879	Seyyid Ahmed Kırîmî	284
780	879	Muhyi'd-Dîn Kâfiyeci	285
	885	Hasan Çelebi b. Muhammed Şah Fenârî	286
	885	Sırâcü'd-Dîn Mahzûnî	287
	886	Molla Husrev	288
	887	Kemâlü'd-Dîn Abdü'r-Rezzâk Kâşânî	289
	890	İbn-i Temcîd Muslihü'd-Dîn	290
	893	Molla Gûrânî	291
	894	Nûrü'd-Dîn Seyyid Muîn	292
	895	Ebû Abdi'llâh es-Senûsî	293
	898	Abdu'r-Rahmân Câmî	294
	899	Cemâl Halvetî	295
	900	Muhammed Necîb Karahisârî	296
	900	Hüsâmü'd-Dîn Alî Bitlîsî	297
	900	Bâyezîd-i Rûmî	298
		Nizâmü'd-Dîn Hasen el-Nîsâbûrî	299
			37

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	901	Hatîb-Zâde Muhyi'd-Dîn	309
	901	Muhyi'd-Dîn Muhammed Niksârî	301
	903	Hüseyin Vâiz Kâşifî	302
	907	Celâlü'd-Dîn Muhammed Devvânî	303
	908	Hakîm-Şâh Muhammed Kazvînî	304
	911	Celâlü'd-Dîn-i Süyûtî	305
	920	Baba Ni'metu'llâh Nihçivânî	306
	920	Kemâlü'd-Dîn İsmâîl Karamânî	307
	922	Abdü'r-Rahmân Müeyyed Amasyalı	308
	923	Cemâlü'd-Dîn İshâk Karamânî	309
	926	Zekeriyyâ el-Ensârî	310
860	928	Ebü'l-Yümn Uleymî	311
	930	Yahşî Halîfe Amasyalı	312
	940	İbn-i Kemâl Paşa	313
	940	Ebü'l-Fadl Kâzerûnî	314
	940	Muhammed Muhyi'd-Dîn Vefâî	315
	941	Hacı Hasan Zâde Muhyi'd-Dîn	316
	942	Karabâğî Muhyi'd-Dîn Mehmed Efendi	317
	943	İbrâhîm Isâmü'd-Dîn Isferâînî	318
	945	Sa'dî Çelebi	319
	948	Hayrü'd-Dîn Atûfî	320
	951	Şeyh-Zâde Muhyi'd-Dîn	321
	952	Muhammed el-Bekrî	322
	954	Fenârî-Zâde Muhyi'd-Dîn	323
	956	Bedrü'd-Dîn Mahmûd Aydınlı	324
	960	Şeyh Bedrü'd-Dîn el-Gazzî	325
	975	Abdü'l-Kerîm Zâde Mehmed Efendi	326
	975	Dede Çengî	327
	977	Bostan-Zâde Mustafa Efendi	328
	977	Hatîb-i Şirbînî	329
	979	Muslihü'd-Dîn Muhammed Lârî	330
	979	Kınalı-Zâde Alâü'd-Dîn	331
	981	Nûrü'd-Dîn-Zâde Muslihü'd-Dîn	332
	981	Ahmed b. Mahmûd Asam Karamânî	333
	981	Muhammed Birgivî	334
	982	Ebu's-Suûd Efendi	335
	983	Atiyye b. Alî	336
	986	Yûsuf Sinânü'd-Dîn Amasyalı	337

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	986	Ramazân-Zâde Ahmed Çelebi	338
	994	Molla Avad Alâiyyeli	339
	995	Baba-Zâde Mehmed Efendi	340
	996	Tatar Pazarcıklı Mehmed Efendi	341
	1000	Münşî Muhammed Bedrü'd-Dîn	342
		Muhammed Emîr Pâdişâh-ı Buhârî	343
		Muînü'd-Dîn el-İcî	344
			45

MÜFESSİRLERİN ONİKİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	1001	Şeyhü'l-İslâm Zekeriyyâ Efendi	345
	1001	Bedrü'd-Dîn Akhisârî	346
954	1004	Feyzî-i Hindî	347
	1005	Galatalı Mehmed Efendi	348
	1009	Molla Ahmed Şemsü'd-Dîn Karabâğî	349
	1011	Şeyhü'l-İslâm Sun'u'llâh Efendi	350
	1014	Aliyyü'l-Kaarî Herevî	351
	1016	Abdü'n-Nâfi' Hamevî	352
	1024	Şeyhü'l-İslâm Mehmed Efendi	353
953	1031	Behâü'd-Dîn Âmilî	354
	1033	Mer'i b. Yûsuf el-Keremî	355
	1036	Muhammed Emîn Şirvânî	356
	1042	İsmâîl Ankaravî	357
	1046	Alâmek Mehmed Bosnalı	358
	1049	Abdü'l-Mecîd Sivâsî	359
	1050	Ferecu'llâh el-Cevzî	360
	1050	Sadrü'd-Dîn Muhammed Şîrâzî	361
	1051	İmâdî Abdü'r-Rahmân	362
	1051	Beypazârî Muslihu'd-Dîn	363
	1052	Şah Muhammed b. Ahmed	364
	1057	Vardarlı Mehmed Efendi	365
	1061	İşî Mehmed Efendi	366
	1065	Nûrü'd-Dîn Şirvânî	367
	1066	İbnü's-Sâiğ	368
	1067	Abdü'l-Hakîm Seyelkûtî	369

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	1067	Hıdır b. Muhammed Amasyalı	370
977	1069	Şihâbü'd-Dîn Hafâcî	371
	1079	Bürhânü'd-Dîn İbrâhîm	372
	1080	Kuddûsî Abdü'r-Rahmân Manisalı	373
	1088	Minkaarî-Zâde Yahyâ Efendi	374
	1089	Abdü'l-Halîm Efendi	375
	1091	Molla Muhsîn Kâşânî	376
	1091	Kaadî Ahmed Efendi Çömez	377
	1096	Kurab-Zâde Ahmed b. Abdi'llâh	378
	1097	Alî Alâü'd-Dîn Atvel	379
	1100	Abdü'l-Kerîm Celvetî	380
	1100	Remzî Efendi	381
		Abdü'l-Bâkî Tebrîzî	382
			38

MÜFESSİRLERİN ONBİRİNCİ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	1108	Alî Çelebi İznîkî	383
	1110	Şeyh İsmâîl Üsturumcalı	384
	1115	Şeyhü'l-İslâm Feyzu'llâh Efendi	385
	1117	Abdü'l-Hay Celvetî	386
	1123	Kara Halil Boyâbâdî	387
	1128	Münşî-Zâde Abdü'r-Rahîm Efendi	388
	1130	Şeyh Muhammed Nasûhî Efendi	389
	1130	Halîl Naîmî Manisalı	390
1047	1130	Şeyh Ahmed Molla Ciyven	391
1063	1137	İsmâîl Hakkı Bursavî	392
	1145	Saçaklı-Zâde Mehmed Efendi	393
	1148	Mestci-Zâde Abdu'llâh Efendi	394
	1149	Muhammed b. Selâme	395
	1149	Muhammed Emîn Üsküdârî	396
	1151	Câru'llâh Veliyyü'd-Dîn Efendi	397
	1152	Eşref-Zâde İzzü'd-Dîn	398
	1161	Abdü'r-Rahmân Rahmî Bursalı	399
	1163	Kazâbâdî Ahmed Efendi	400
	1165	Muhammed b. Velî İzmîrî	401
	1166	Mevlânâ Muhammed Libbî	402

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	1167	Yûsuf-Zâde Abdu'llâh Hilmi	403
	1176	Muhammed Hâdimî	404
1114	1176	Şâh Veliyyu'llâh Dehlevî	405
	1177	Muhammed Hâzık Erzurûmî	406
	1183	Bükâî-Zâde Veliyyü'd-Dîn	407
	1185	Abdu'l-Gafûr Lebîb Âmidî	408
	1190	Muhammed Saîd Efendi	409
	1191	Hüseyn Karatepeli	410
	1195	Kunevî İsmâîl Efendi	411
			29

MÜFESSİRLERİN ONÜÇÜNCÜ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İ s i m l e r i	Adet
	1202	Lûtfu'llâh b. Muhammed Erzurûmî	412
	1202	Eşref-Zâde Abdü'l-Kaadir Necîb	413
	1202	Müstak'm-Zâde Süleymân	414
	1202	Gazzî-Zâde Nesîb	415
	1204	Âlim Muhammed b. Hamza Aydınlı	416
	1204	Şeyh Cemel	417
	1210	İsmâîl Müfîd Efendi	418
	1212	Muhammed Mekkî Efendi	419
	1244	Mantıkî Mustafa Efendi	420
	1247	Gazzî-Zâde Abdü'l-Lâtîf	421
1173	1250	Kaadî Hasen Muhammed Şevkânî	422
	1252	İbn-i Âbidîn	423
	1252	Abdu'llâh Reîsü'l-Kurrâ' Eyyûbî	424
	1253	Gözübüyük-Zâde İbrâhîm	425
	1254	Şeyhü'l-İslâm Tâhir Efendi	426
	1256	Ferruh İsmâîl Efendi	427
	1257	Muhammed Saîd Kayserili	428
	1257	Molla Halîl Siirdî	429
	1259	Seyyid Abdü's-Selâm Efendi	430
1208	1268	Mîrganî Muhammed Osmân	431
	1269	Burdurlu Halîl Efendi	432
1217	1270	Âlûsî Ebü's-Senâ' Mahmûd Efendi	433
	1280	Molla Ebû Bekr el-Külâbî	434
	1284	Ebû Bekr el-Bennânî	435

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
	1291	Karslı Hâmid Efendi	436
	1293	Osmân Necâtî	437
	1300	Şeyhü'l-İslâm Muhtâr Ahmed Bey	438
		Mevlâ Muhammed Senâu'llâh Pânîbetî	439
		Mevlâ Fâdıl el-Mevlevî Senâu'llâh	440
			29

MÜFESSİRLERİN ONDÖRDÜNCÜ TABAKASI

Tevellüdü	İrtihâli	İsimleri	Adet
1241	1303	Kilisli Abdu'llâh Efendi	441
	1305	Mahmûd Hamza Efendi	442
1248	1307	Sıddık Hasan Bahâdır-Hân	443
	1308	Yazgadlı Keşfî Efendi	444
	1309	Râif Efendi	445
	1311	Hacer-Zâde Receb Efendi	446
	1311	Sâbit Mehmed Efendi	447
	1313	Sırrı Paşa	448
1242	1318	Edirne Müftîsi Fevzî Efendi	449
1265	1323	Şeyh Muhammed Abduh	450
	1327	Alî Yektâ Efendi	451
	1330	Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi	452
1236	1332	Attafeyyiş Muhammed Cezâyîrî	453
1283	1332	Cemâlü'd-Dîn-i Kaasımî	454
1275	1337	Şeyhü'l-İslâm Mûsâ Kâzım Efendi	455
1268	1338	Tâhirü'l-Cezâîrî	456
	1345	Abdü'l-Azîz Çavuş	457
	1345	Şeyh Reşîd Rızâ	458
1287	1359	Şeyh Tantâvî Cevherî	459
1295	1358	Elmalılı Mehmed Hamdi Efendi	460
		Konyalı Vehbî Efendi	461
		Ebû-Abdi'l-Mu'tî Nevevî	462
		Abdü'l-Fettâh Halîfe	463
		Şeyh İbrâhîm el-Cibâlî	464
1299	1387	Müftî Ömer Nasûhî Bilmen	465
			25

MÜMTAZ TABAKAYA DÂİR TEBERRÜKEN BİR NEBZE MA'LÜMÂT

1 — EBÛ BEKR ES-SIDDİK (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Abdu'llâh b. Ebî Kuhâfe Osman b. Âmir et-Teymî el-Kureşî, Ashâb-ı Kirâm'ın efdali, Hulefâ-yı İslâm'ın birincisidir. Nesebi (Mürre b. Kâ'b) de Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellec Efendimizin neseb-i şerîfiyle birleşmektedir. Resûl-i Ekrem'den iki sene birkaç ay sonra, yâni mîlâdın (568) inci senesinde dünyâya gelmiştir. Lâkabı (Atîk) dir. Hüsn ü cemâle mâlik olması veya Hazret-i Peygamberin kendisine hitâben : " انت عتيق الله من النار **Sen Allâhu Teâlâ'nın nârından âzadlısısın**» buyurması bu lâkabı almasına vesîle olmuştur.

Peygamber Efendimizin gerek risâletlerini ve gerek Mi'râclarını bilâtereddüd tasdîk ettiği ve dâimâ sıdk u istikametle muttasıf bulunduğu cihetle de (Sıddîk) lâkabını ihrâz etmiştir. Hicret-i Nebeviyye'nin (13) üncü senesinde Âhiret'e irtihal etmekle Nebiyy-i zî-Şân'ın Ravza-i Saâdet'i civârına defn edilmiştir.

Pederleri Ebû Kuhâfe, Mekke-i Mükerreme'nin fethi günü şeref-i İslâma nâil olmuş, Hazret-i Ömer'in hilâfetine kadar yaşamıştır. Vâlidesi Ümmü'l-Hayr Selmâ binti Sahr da İslâmiyet şerefine nâil olmuştur. Hem kendisi, hem ebeveyni, hem de evlâdiyle bâzı ahfâdı Sahâbeden bulunmak şerefini hâizdir. Zürriyeti arasında üç batın Sahâbî bulunan zât yalnız Ebû Kuhâfe'dir; bu şeref, Ashâb-ı Kirâm arasında yalnız kendisine hâs bir mazhariyettir.

HAZRET-İ EBÛ BEKR'İN HAYÂTINA VE DEVRE-İ HİLÂFETİNE BİR NAZAR

Ebû Bekr es-Sıddik, bi'setden evvel Kureyş arasında nezâhet ve nebâhetle yetişmiş, herkesin muhabbetini kazanmış, rüesâ sırasına geçmiş, Resûl-i Ekrem ile de dost bulunmuştu. Bi'seti müteâkıb da hemen Hazret-i Peygamber'i tasdîka koşmuş, İslâm Dîni'ne hizmete başlamış, Nebiyy-i zî-Şân ile refâkat şerefine nâil olarak birlikte Medîne-i Münevvere'ye hicret etmiş, Resûl-i Efham'ın maiyyetinde olarak bütün gazvelerde hazır bulunmuş, Uhud, Huneyn gazvelerinde Resûl-i Ekrem'in yanından asla ayrılmamış, şecâatiyle, sehâvetiyle Ashâb-ı Kirâm arasında temâyüz eylemiştir.

Aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz maraz-ı mevtinde Ashâb-ı Güzîn'ine namaz kıldırmak için Hazret-i Sıddîk'ı imâm tâyin buyurmuştu. Yine birgün

bu hastalığı esnâsında minbere çıkarak Cenâb-ı Hakk'a hamd ü senâdan sonra Ashâb-ı Kirâm'ına hitâben: **"Nâs arasında, bana karşı gerek malı ve gerek nefsi husûsunda Ebû Bekr bin Ebî Kuhâfe'den daha fedâkâr bir kimse yoktur. Eğer ben nâsdan birini halil ittihâz edecek olsaydım mutlaka Ebû Bekr'i halil ittihaz ederdim. Lâkin İslâm dostluğu daha faziletlidir. Bu mescide, Ebû Bekr'in kapısından başka açılan bütün kapıları kapayınız."** diye emretmişti.

Bütün bunlar, Hazret-i Sıddik'ın Hilâfet makamına geçmesine birer işâret bulunuyordu.

Filvâki' irtihâl-i Nebevîyi müteâkıb, Sahâbe-i Kirâm'ın ittifâkıyle Ebû Bekr es-Sıddîk Hilâfet makamına geçmiş, ötedenberi de yüz gösteren irtidad hâdiselerini hârikulâde bir metânetle bertaraf ederek İslâm ordularını şark ve garbde büyük zaferlere sevk etmiştir.

Peygamber Efendimizin irtihâli üzerine Mekke-i Mükerreme'de büyük bir heyecan vücûde gelmişti. A'mâ bulunan Ebû Kuhâfe, bunu işidince **"Nedir bu hal?"** diye sormuş, Resûlu'llâh'ın irtihâlini haber alınca **"Azîm bir hâdise"** demiş, **"Ya ondan sonra kim?"** diye tekrar sormuş, **"Senin oğlun"** denilince **"Buna Abd-i Menâf oğulları, Muğire oğulları râzı olmuşlar mı?"** diye söylenmiş, **"Evet râzı olmuşlar."** cevabını alınca da « لامانع لما اعطى الله ولا معطى لما منع » demeğe başlamıştır.

Hazret-i Sıddîyk, Hulefâ-i Râşidîn'in ve Aşere-i Mübeşşere'nin birincisidir. Bu yüksek makama liyâkatini, târîh-i âlemi tezyîn eden ulvî icrâatiyle pek güzel isbat etmiştir. Hâlid b. Velîd, Amri'bni'l-Âs, Ebû Ubeyde bin el-Cerrâh, Alâ' b. Hadramî, Yezîd bin Süfyân, Mesnâ b. Hârise gibi ne dirâyetli kumandanları cihâd işlerinde istihdâm etmiş, Şam'ın fütûhâtını te'mîn, Irak'ın büyük bir kısmını fetheylemiştir.

HAZRET-İ EBÛ BEKR'İN TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ

Cenâb-ı Sıddîk, Arab'ın lisânına, ensâbına, vakayiine herkesden ziyâde vâkıf idi. Hattâ muâsırları kendisini Kureyş'in âlimi olarak tanıyorlardı. Filhakîka, gayet fasîh, belîğ, hatîb, ma'lûmatlı bir zât bulunuyordu. Bununla berâber bizzat Resûl-i Ekrem'den feyz almış, Onun medrese-i irfânından yetişmiş, Kelâmu'llâh'ın maânî ve hakayıkına dâir ma'lûmâtı ve o büyük menba'dan ahzetmişti. Binâenaleyh Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrine, dekayıkına bihakkın muttali' idi. Kur'ân'ın âyetlerinden dînî hükümleri istinbat, lâtâif ve nükâtı istihrâc husûsunda büyük bir kudret sâhibi idi. Hattâ Hilâfete intihâb

olunacağı gün Sakîfe'de îrâd ettiği pek beliğ, hakîmâne hutbesinde:

« والسابقون الاولون من المهاجرين والانصار » Sûre: 9 (Tevbe), âyet : 100

âyet-i ker'mesini okumuş, Muhâcirînin Ensâra takaddümünü bu nazm-ı celîlde muhâcirînin mukaddem zikredilmiş olmasiyle de isbât etmişti.

Hazret-i Sıddîk, bir gün cemâate şöylece hitabda bulunmuştu: **"Ey nâs! Siz (1)** « یاایهاالذین آمنوا علیکم انفسکم لایضرکم من ضل اذا اهدیتم » **âyet-i kerimesini okuyorsunuz da bunu mevziinin gayrine vaz' ediyor, yânî yanlış tefsîre tâbi' tutuyorsunuz. Ben Resûlu'llâh'dan, şöyle buyurduğunu işittim:**

« ان الناس اذارأوا المنکر ولایغیروه اوشك الله ان یعمهم بعقابه »

= Halk bir fenâlığın yapıldığını görür de tağyîrine çalışmazsa, Allahu Teâlâ onun ukubetini hemen hepsine şâmil kılar.»

Hazret-i Sıddîk'ın bu ihtârından anlaşılıyor ki, ihtidâya nâiliyyet, bütün emirlere itâatle ve nehiylerden ictinâb ile kaimdir. Münkeri tağyîre çalışmak da bu itâat cümlesindendir. Bunu kudreti nisbetinde îfâya çalışmayan bir insan, Hakk'a itâatda kusur etmiş olacağından bihakkın ihtidâ etmiş olamaz ki, melhuz zarardan müstesnâ kalabilsin.

Velhasıl Hazret-i Ebû Bekr, mümtaz müfessirîn tabakasını teşkil eden Sahâbe-i Güzîn'in birincisi bulunmaktadır. Maahâzâ kendisi pek ihtiyatkârâne hareket ettiği için tefsîre dâir pek çok şey zikretmemiştir. Hattâ bir gün kendisinden (2) « وفاكهة وابا » nazm-ı celîlindeki « اب » den murâdın ne olduğu suâl edilmiş, bundan murâd-ı İlâhî'nin ne olduğunu yakînen bilmediği için cevab vermeyib« ای سماء تظلنی » demekle iktifâ etmişti. Yâni, kendi re'yimle keyfe-mâ-yeşâ' te'vîl ve tefsîre kalkışır isem beni hangi semâ gölgelendirir, beni azâb-ı İlâhî'den kim kurtarabilir.

HAZRET-İ SIDDÎK'IN HADÎS İLMİ'NDEKİ MEVKİİ

Ebû Bekr es-Sıddîk, Resûlu'llâh'ın enîsi, Yâr-ı Gâr'ı, Ashâbının efdal ve akdemi idi. Bu cihetle Nebiyy-i zî-Şân Hazretlerinin mübârek akvâl ve ef'âline pek yakından vâkıf bulunmuştu.

---

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 105

(2) Sûre : 80 (Abese), âyet : 31

Hazret-i Sıddîk'dan Ömer bin el-Hattâb, Osmân b. Affân, Aliyyü'l-Murtazâ, Abdü'r-Rahmân b. Avf, İbn-i Mes'ud, İbn-i Ömer, İbn-i Abbâs, Huzeyfe, Zeyd b. Sâbit gibi Sahâbe-i Güzîn, hadîs rivâyet etmişlerdir.

Cenâb-ı Sıddîk, Resûl-i Ekrem'den sonra Hilâfet işleriyle meşgul olmuş, Hazret-i Peygamber'den her gördüğünü, her işittiğini rivâyet edecek kadar yaşamamış, ahâdîs-i şerîfenin de yalnız meâlen değil, aynen elfâz-ı mübârekesiyle berâber nakli cihetini iltizam eylemiş olmakla kendisinden rivâyet edilen ahâdîs-i şerîfe büyük bir mikdâra bâliğ olmamıştır.

İbn-i Hazm'in beyânına göre Hazret-i Sıddîk'ın yalnız müsned olarak rivâyet ettiği hadîslerin adedi yüz kırk ikidir.

Hazret-i Sıddîk'dan mervî ahâdîs-i şerîfe İmâm-ı Ahmed'in (Müsned)-inde ve sâir muhaddislerin kitablarında münderictir.

Bunlardan üç hadîs-i şerîfi teberrüken naklediyoruz:

1 — من يعمل سوءً يجز به فى الدنيا ،، = Her kim bir kötülük yaparsa anınla dünyâda cezâlanır."

2 — السواك مطهرة للفم، مرضاة للرب ،، = Misvak ağzı temizlemeğe, Hakk'-ın rızâsını celbe vesîledir."

3 — " سلوا الله العفو و العافية و اليقين فى الآخرة والاولى Allâhu Teâlâ'dan, evvel ve âhir afv, âfiyet ve yakîn isteyiniz."

HAZRET-İ SIDDÎK'IN FIKIH İLMİ'NDEKİ MEVKİİ

Hazret-i Ebû Bekr, Ashâb-ı Kirâm'ın en büyük fukahâsındandır. Resûl-ı Ekrem'in pek müstesnâ bir sûrette teveccühlerine mazhar, feyzlerine ma'kes olduğu cihetle kendisinde ilm ü irfân lâyıkıyle tecellî etmiş, İslâm'ın mesâil ve ahkâmına bihakkın vâkıf bulunmuştur.

"Resûl-i Ekrem Hazretlerinin zamânında kimler fetvâ verirdi?" diye İbn-i Ömer'den sorulmuş, o da: "Ebû Bekr ile Ömer fetvâ verirdi; bunlardan başkasının fetvâ verdiğini bilmiyorum." demiştir.

Filhakîka Hazret-i Sıddîk ile Hazret-i Fâruk, gerek Kitâbu'llâh'a ve gerek Peygamberimizin sünnetlerine bihakkın muttali' oldukları cihetle fetvâ vermek salâhiyyetini zamân-ı Nebevîde bile hâiz bulunmuşlardı.

Hazret-i Ebû Bekr, vermiş olduğu fetvâların adedi i'tibâriyle fukahâ-yı sahâbenin mutavassıtlarından sayılmaktadır. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar: **Sahîh-i Buhârî - Umdetü'l-Kaarî - Müsned-i Ahmed b. Hanbel. Üsdü'l-gâbe, El-Vasît fi'l-Edebi'l-Arabî, El-A'lâm.**

***

2 — ÖMER B. EL-HATTÂB (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Ebû Hafs Ömer el-Fâruk el-Adevî el-Kureşî, Ashâb-ı Kirâm'ın güzîdesi Hulefâ-yı İslâm'ın ikincisidir. Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'in vilâdetlerinden on üç sene sonra Mekke-i Mükerreme'de dünyaya gelmiştir. Vâlidesi Hanteme bint-i Hâşim b. Mugîre'dir, ki Ebû Cehl'in amcası kızıdır.

Hazret-i Ömer'e taraf-ı Nebevîden (Ebû Hafs) künyesi verilmiştir. Aşere-i Mübeşşere'dendir. Hulefâ arasında (Emîrü'l-Mü'minîn) ünvâniyle ilk yâd olunan zât kendisidir. Hak ile bâtılın arasını lâyıkıyle ayırdığı veya Müslümanlar ile gayr-ı müslimler arasındaki ayrılığı tebârüz ettirdiği için (Fârûk-ı A'zam) lâkabını da ihrâz etmiştir. Fil senesinden on üç sene sonra dünyâya gelmiş, hicretin (23) üncü senesinde Muğîre b. Şu'be'nin kölesi olan mecûsî Ebû Lü'lü' tarafından Medîne-i Münevvere'de şehîd edilmiştir. Zâten kendisi böyle bir şehâdete nâiliyyetini evvelce Cenâb-ı Hak'dan niyâz etmişti. Nitekim Sahîh-i Buhârî'de şu duâsı mündericdir:

« اللهم ارزقنى شهادة فى سبيلك واجعل موتى فى بلد رسولك »

Hazret-i Hafsa: **"Bu nasıl olabilir?"** diye sormuş, Hazret-i Ömer de: **"Allâhu Teâlâ dilerse bunu vücûde getirir."** demiştir. Resûl-i Ekrem ile Hazret-i Sıddîk'ın medfûn bulundukları Ravza-i Mutahhare'ye defnedilmiş ve Şâir-i Nebevî Hazret-i Hassân tarafından şu mersiye söylenmiştir:

« ثلاثة برزوا بفضلهم — نضرهم ربهم اذا نشروا
فليس على عؤ له من بصر — بكرتفضيلهم اذاذكروا
عاشوا ولا فرقة تلاشهم — واجتمعوا فى الممات اذاقبروا » (١)

---

(1) Meâli : Üç zât ki, fazîlet ve ulviyyetleriyle temâyüz etmişlerdi, Rabbü'l-âlemîn onları haşr olunacakları gün de revnak ve behcete müstağrak edecektir. Yâd olundukları zaman anları başkalarına tafdil ve tercih etmiyecek mutabassır bir mü'min mutasavver değildir. Her üçü de biribirinden ayrılmaksızın birlikte yaşadılar; irtihallerinde de makbere-i saâdetlerine konulduklarında yine birleştiler.

HAZRET-İ ÖMER'İN HAYÂTINA VE DEVRE-İ HİLÂFETİNE BİR NAZAR

Ömerü'l-Fâruk, ötedenberi Kureyş arasında yüksek bir sîmâ idi. Fasâhat ve belâgatiyle, eş'âr-ı Arab'a vukufiyle, güzel siyâset ve kiyâsetiyle temâyüz etmişti. Kureyş ile sâir kabîleler arasında tekevvün eden muhârebelerde, mufâharelerde sefâret vazîfesi uhdesine tevdi' edilirdi. Peygamber Efendimiz İslâmiyyeti neşre başlayınca bidâyeten muhâlif bir cebhe almış, fakat az sonra Dîn-i İslâm'ın en büyük hâdimleri sırasına geçmişti. Kalbinde İslâmiyyete karşı ne vechile bir temâyül zuhûra geldiğini şöylece anlatmıştır:

"Resûlu'llâh'a taarruz için hânemden çıkmıştım. Kendisini benden evvel Mescid-i Haram'a gitmiş bulmağla hemen arka tarafında durdum. El-Hâkka sûresini okumaya başlamıştı. Kur'ân'ın te'lîfine -fasâhat ve belâğatine- teaccüb ettim. Kalben "Va'llâhi bu, Kureyş'in dediği gibi bir şâirdir." der demez Hazret-i Peygamber, (انه لقول رسول كريم وماهو بقول شاعر...) (1) **âyet-i kerîmesini okudu. Kendi kendime, bu, kâhin olacak, dedim. Bu kerre de** (2) (ولا بقول كاهن قليلاً ماتذكرون) **nazm-ı celîlini okumasın mı? Artık İslâmiyet kalbimde büyük bir yer tutmuştu."**

Hâsılı Hazret-i Ömer, Resûl-i Ekrem'de ve Kur'ân-ı Kerîm'de tecellî eden mekârim ve mehâsini görmüş, kalbinde İslâmiyet nurları parlamaya başlamış, nihâyet huzûr-ı Nebevîye giderek İslâmiyetini i'lân etmişti. Bu esnâda kendisiyle erkek olan Müslümanların adedleri kırka, kadınların adedi de yirmi bire bâliğ olmuştu. Bunun üzerine :

(3) « يا ايها النبي حسبك الله و من اتبعك من المؤمنين »

= **Ey Peygamber! Sana, Allahu Teâlâ ile sana tâbi' olan mü'minler kifâyet eder."** âyet-i kerîmesi nâzil oldu. Artık Müslümanlar dînî vazîfelerini Mescid-i Hârâm'a gidip alenî sûrette îfâya başlamış, İslâm kuvveti de günden güne artmaya yüz tutmuştu.

Hazret-i Ömer, Resûl-i Ekrem'den evvel Medîne-i Münevvere'ye hicret etmiş ve Hazret-i Peygamber'in bütün gazvelerine iştirak eylemiştir. Resûlu'llâh'a karşı olan muhabbeti, fedâkârlığı her türlü tasavvurun fevkında idi.

---

(1) Sûre : 69 (Hâkka), âyet : 40, 41
(2) Sûre : 69 (Hâkka), âyet : 42
(3) Sûre : 8 (Enfâl), âyet : 64

Bilâhare Ebû Bekr es-Sıddîk tarafından velî-ahd tâyin edilen Hazret-i Ömer'in Hilâfetini bütün Ashâb-ı Kirâm memnûniyetle karşılamışlardı. Vücûdu, adâlet-i diyânetten temessül etmiş gibi bulunan Hazret-i Ömer, bu makama gelince vazifesinin ağırlığını ve o nisbette de ulviyyetini bihakkın müdrik bulunduğundan pek hârikulâde bir metânet ve istikametle işe başlamış, az zaman içinde bir mislini daha âlem-i târihin kaydetmemiş olduğu bir nice muazzam fütûhâta, muvaffakıyyâta nâil olmuş, zamânında Irak, Şam, Mısır, El-Cezîre, Diyâr - Bekr, Ermeniyye, Âzerbaycân, Bilâd-ı Cibâl, Bilâd-ı Fâris, Huzistân gibi ülkeler, şehirler feth edilmiştir.

Resûl-i Ekrem vaktiyle, " اللهم اعز الاسلام بعمر الخطاب = **Yâ Rabbî! İslâmiyyeti Ömer b. el-Hattâb ile kuvvetlendir.**" diye duâ buyurmuştu. Hazret-i Peygamber'in bu duâsı müstecâb olduğundan Hazret-i Ömer, bu kadar hizmetlere muvaffak olmuştur.

Hazret-i Ömer'in erbâb-ı ilme ve bilhassa Hânedân-ı Nübüvvete olan mahabbetleri, teveccühleri de pek ziyâde idi. Sahâbe-i Kirâm arasında pek genç olan İbn-i Abbâs hakkındaki teveccühleri ma'lûmdur.

İslâm âleminde ilk Kur'ân mektebinin müessisi de Hazret-i Ömer'dir. Medîne-i Münevvere'de bu mektebi vücûde getirmiş, bunun muallimliğine Âmir b. Abdi'llâh el-Huzâî'yi tâyin ve kendisine Beytü'l-Mâl'den maaş tahsîs etmişti.

Velhâsıl, Hazret-i Ömer, İslâmiyyet'e pek büyük hizmetler etmiştir. Hazret-i Ömer kadar, kalblerde hürmet ve mahabbetle mümtezic bir haşyet ve mehâbet uyandırmış bir zât daha yok gibidir. Son derece seci' ve azimkâr idi. Zamânında birtakım dirhemler darb edilmiş, üzerlerine (الحمد لله) **El-Hamdü li'llâh,** (محمد رسول الله) **Muhammed Resûlu'llâh,** gibi cümleler yazılmıştır. Beytü'l-Mâl-i Müslimîn nâmiyle hazîne-i devlet te'sîs, dîvan teşkilâtı ihdâs, Târîh-i Hicrî vaz', Basra, Kûfe şehirleri binâ olunmuştur.

HAZRET-İ ÖMER'İN TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

Hazret-i Ömer, Kureyş'in en beliğlerinden, en mütefekkirlerinden olduğu cihetle fitrî selîkasiyle kelâmın dekaayıkına pek ziyâde vâkıf idi. Bundan başka senelerce Huzûr-ı Nebevî'de bulunmuş, Kur'ân âyetlerinin mânâlarına, nüzûlü sebeblerine muttali' olmuş, bunların tefsîrî husûsunda Hazret-i Peygamber'den pek çok şey'ler öğrenmiştir.

Bütün hayâtını İslâmiyet'in maâlîsine tevcîh ve tahsîs etmiş olan Hazret-i Ömer, şüphe yok ki Kur'ân-ı Kerîm'in hakaayıkına vukuf husûsunda bü-

yük bir ihtisâs sâhibi idi. Binâenaleyh kendisi, müfessirlerin mümtaz tabakasını teşkil eden zevâtın en güzîdelerinden bulunmaktadır.

Hazret-i Ömer'den nakledilen tefsir vecihlerinden bir nümûne:

Bezzâz, Ömer b. el-Hattâb'dan şöyle naklediyor: **"Hazret-i Ömer dedi ki: (1) (فالذاريات ذروا) den murâd rüzgârlardır. (2) (فالجاريات يسرا) de sefînelerdir. (3) (فالمقسمات امرا) de meleklerdir. Eğer ben böyle buyurduğunu Resûlu'llâh'dan işitmiş olmasaydım bunu böyle söylemezdim."**

HAZRET-İ ÖMER'İN HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Fârûk-ı A'zam, Resûl-i Ekrem'in vezîri, nedîmi, sıhriyet i'tibarîyle karîbi bulunuyordu. Bu cihetle Hazret-i Peygamber'in birçok mübârek akvâl ve ef'âline vâkıf olduğu şüphesizdir.

Filhakîka Hazret-i Ömer'in muhaddisler arasındaki mevkii pek yüksektir. Kendisinden birçok hadîsler mervîdir. Bunların bir çoğu İmâm-ı Ahmed'in Müsned'inde cem' edilmiştir. İbn-i Hazm'in beyânına göre Müsned olarak rivâyet ettiği hadîslerin miktarı (573)'dür.

Maahâzâ Hazret-i Ömer, hadîs-i şerîf husûsunda pek ihtiyatkârâne hareket eder. Resûlu'llâh'a isnâd edilen her şeyi kuvvetli bir delîl ile sâbit olmadıkça hemen bir hadîs-i şerîf olarak kabul etmez, hadîs rivâyet edecek zâtları intibâha, basîret üzere harekete da'vet ederdi. Bu cihetledir ki Hazret-i Muâviye derdi ki: **"Ömer b. el-Hattâb'ın ahdindeki hadîslere iyi sarılınız. Çünkü o, nâsı, Resûlu'llâh'dan hadîs rivâyeti husûsunda ihâfe etmişti."** Binâenaleyh onun zamânında sahîh olmayan hadîsleri rivâyet etmeye kimse cür'et edemezdi.

Hazret-i Ömer'in rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfeden ikisini burada teberrüken kayd ediyoruz:

1 — « ان النبي صلى الله عليه وسلم كان يتعوذ من خمس : من البخل والجبن و فتنة الصدر و عذاب القبر و سوء العمل »

Yâni: **"Nebiyy-i Zî-Şân, beş şeyden; cimrilikten, korkaklıktan, tevbesiz ölümden, kabir azâbından, kötü işten -Allâh'a- sığınırdı."**

---

(1) Sûre : 51 (Zâriyât), âyet : 1
(2) Sûre : 51 (Zâriyât), âyet : 3
(3) Sûre : 51 (Zâriyât), âyet : 4

2 — « ن رسول الله صلى الله عليه و سلم قل : « ن
اخوف ما اخاف على امتى كل منا فق عليم اللسان »

Yâni: Peygamber Efendimiz buyurdu ki: **"Ummetim hakkında korktuğum şeylerin en korkuncu, herhangi çenebaz olan münâfıktır."**

Ashâb-ı Kirâm arasında Ömer isminde yirmi üç kadar Sahâbî mevcûd ise de, Hazret-i Fârûk'dan başka (Ömer b. el-Hattâb) isminde bir zât mevcûd değildir. Fakat Sahâbeden olmayan muhaddisler arasında (Ömer b. el-Hattâb) nâmında altı zât daha mevcûddur.

HAZRET-İ ÖMER'İN İLM-İ FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Hazret-i Ömer, büyük bir fakîhdir, yüksek bir müctehiddir. Kendisinden birçok fetvalar menkuldür. İbn-i Abbâs gibi nice kudretli âlimler, Hazret-i Fârûk'un birer çırağı mesâbesindedirler. Kitâbu'llâh ile, Sünnet ile, Ashâb-ı Kirâm'ın icmâiyle hükmü sâbit olmayan hâdiseler hakkında ictihâd eder, kıyas tarîkına gider, hikmet ve maslahatı nazara alır, Ashâb-ı Güzîn'in fukahâsiyle müdâvele-i efkârda bulunurdu. İctihadlarında, hükümlerinde büyük isâbetler görülmektedir. Fıkhın esaslarını vaz' husûsunda pek mühim hizmetleri sebk etmiştir. Bu hususta en ileri gelen rüfekaası Hazret-i Alî ile Abdu'llâh b. Mes'ûd, Übey b. Kâ'b, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûse'l-Eş'arî Hazarâtıdır. Bu altı zât, Ashâb-ı Kirâm'ın en büyük âlimleri ve ictihâda muktedir en güzîde fakihleri idi.

Muhammed b. Vâil diyor ki: "İbn-i Mes'ûd: Eğer Ömer'in ilmi terâzînin bir gözüne, nâsın ilmi de diğer bir gözüne konulacak olsa idi elbette Ömer'in ilmi ağır gelirdi, demişti. Ben bu sözü İbrâhîm'e naklettim. İbrâhim dedi ki: "Va'llâhi, Abdu'llâh bundan daha fazlasını söylemiştir." Ne söylemiştir? diye sordum. Dedi ki: Hazret-i Ömer vefat edince, Abdu'llâh: İlmin onda dokuzu gitti, demiştir."

Kubeysa b. Câbir de diyor ki: "Ben raiyyesi hakkında Hazret-i Ebû Bekr'den daha re'fetli, daha hayırlı bir zât görmedim. Hazret-i Ömer'den ziyâde de Kaari-i Kur'ân, Dîn-i İlâhî'de fıkîh, hudûdu'llâhı ikaameye mukdim, ricâlin kalblerinde mehîb bir zât görmedim. Hazret-i Osmân'dan ziyâde de hayâlı bir zât müşâhede etmedim."

Hazret-i Ömer, kesret-i iftâ ile mârûftur. Âdâb-ı kazâya dair Basra kadısı Ebû Mûse'l-Eş'ârî'ye yazmış olduğu meşhur mektubu onun derece-i fakaahatini parlak bir sûrette gösterir. Bu da bî-nazîr bir vesîkadır. (Kitâbü's-Siyâse) ünvâniyle yâdolunan bu mektub, Mebsûd-ı Serahsî, El-Bedâyi' ve İ'lâmü'l-Muvakkıîn gibi kitablarda tamâmen münderictir.

Hazret-i Fârûk'un daha çok birçok hutbeleri, mektubları vardır ki, bunlar son derece belâğat üzeredir. Kendisine birşey arz edilmezdi ki, onun hakkında şi'r-i Arab'dan bir beyit okumasın..

Kumandanlarına dâimâ sabr u sebât, adl ü takvâ tavsiyesinde bulunurdu. İmâm-ı Mâlik, Zeyd b. Eslem'den şöyle rivâyet etmiştir: "Şam orduları kumandanı Ebû Ubeyde Hazretleri, yazmış olduğu bir mektubda Rumların tahşîdâtından, korkunç vaziyetlerinden bahsetmişti. Buna Hazret-i Ömer şöyle cevap vermiştir:

« اما بعد . فانه مهاينزل بعبد مؤمن من منزل شدة يجعل الله تعالى بعده فرجاً و انه لن يغلب عسر يسرين و ان الله تعالى يقول فى كتابه : « يا ايها الذين آمنوا اصبروا و صابروا و رابطوا واتقوا الله لعلكم تفلحون »

Meâl-i şerîfi: "Emmâ ba'd: Şübhe yok ki, bir mü'min kula, bir mahalden, her ne zaman bir mihnet yüz gösterirse, Allâhu Teâlâ andan sonra bir halâs çâresi halk eder. Ve şüphe yok ki, birçetinlik, iki kolaylığa galebe edemez. Çünkü her bir usre, iki yüsrün mukaarin olacağınıbir âyet-i kerîme nâtıktır. Ve yine şüphe yoktur ki, Allâhu Teâlâ Kitâb'ında şöyle buyurmuştur: Ey mü'minler! Sabrediniz; sabır hususunda a'dâ-i dîne galebe ediniz. İslâm hudûdunu bekleyiniz ve Allâhu Teâlâ'dan korununuz ki, felâh bulabilesiniz."

Velhâsıl Hazret-i Ömer'in maddî ve mânevî kemâlâtını tasvîr için böyle binlerce sahife kifâyet edemez. Radiya'llâhu anh.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Teysîrü'l-Husûl, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Üsdü'l-Gaabe, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan, El-Basît fi'l-Edebi-l-Arabî, El-A'lâm, Tehzîbü'l-Esmâ.**

***

3 — OSMÂN B. AFFÂN (Radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Emîrü'l-Mü'minîn Osman b. Affân b. Ebi'l-Âs el- Kureşî el-Emevî, Hulefâ-yı Râşidîn'in üçüncüsüdür. Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz'den altı sene sonra dünyâya gelmiştir. Vâlidesi "Ervâ" Hazret-i Peygamberin annesi-kızıdır. Fahr-i Âlem Efendimiz'in evvelâ "Rukayye" nâmındaki kerîmesiyle, anın vefatından sonra da (Ümmü-Gülsüm) ismindeki kerîme-i muhteremesiyle teehhül bahtiyarlığına nâil olduğu için (Zi'n-Nûreyn) lâkabını hâiz bulunmuştur. Resûlu'llâh'ı ilk tasdîk edenlerdendir. Bir aralık Habeşistan'a, sonra da Hazret-i Peygamber'den evvel Medîne-i Münevvere'-

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 200

ye hicret etmiştir. (35) senesinde Medîne-i Münevvere'de "İlâdü't-Tecîbî" tarafından şehîd edilmiştir. Baki makberesinde (Haşâ Kevkeb) denilen mahalde medfundur. Bu mahalli hayâtında satın alarak Bakî kabristanına ilâve etmişti. Ashâb-ı Kirâm arasında Osman b. Affân nâmında başka bir zât yoktur.

HAZRET-İ OSMAN'IN HAYÂTINA VE DEVRE-İ HİLÂFETİNE BİR NAZAR :

Hazret-i Osman, Kureyş kabîlesi arasında ötedenberi pek muhterem bulunmakta idi. Sûretinde tecellî eden hüsn ü behâ, sîretinde de fevkalâde bir halde mütecellî bulunmuştu. Vücûdu, necâbetten, hayâ ve iffetten tecessüm etmiş gibi bir nezâhet nümûnesi idi. Bu cihetle herkes kendisini sever, herkes kendisine kalben müncezib bulunurdu. Resûl-i Ekrem Hazretleri İslâmiyet'i neşre başlayınca hemen Dîn-i İslâm'ı kabûl ederek "Sâbıkun" dan bulunmak şerefini kazanmıştır. Hazret-i Peygamber'in uğrunda caniyle, maliyle pek büyük fedâkârlıklarda bulunmuş, Bedir'den başka bütün gavzelere iştirak eylemiştir. Bedir gazvesi esnâsında muhterem refikası Rukayye Hazretleri hasta bulunuyordu. Resûl-i Ekrem'in emriyle onun yanında kalmıştı Bedir muzafferiyyetinin haberi Medîne-i Münevvere'ye geldiği gün Hazret-i Rukayye vefât etmişti.

Peygamber Efendimiz'in Hazret-i Osman hakkındaki mahabbet ve teveccühüne bakmalı ki: **"Eğer kırk kızım olsa idi, bunlardan bir tânesi kalmayıncaya kadar birer birer Osman'a tezvîc ederdim."** buyurmuştur.

Hazret-i Alî'ye, **«Yâ Emîre'l-Mü'minîn! Osman b. Affân'a dâir bize ma'lûmat ver."** denilmiş, Hazret-i Murtazâ da şöyle buyurmuştur: **"O bir zâttır ki, Mele-i A'lâ'da (Zi'n-Nûreyn) diye yâd olunur. Resûlu'llâh'ın iki kerîmesini almak sûretiyle dâmâdı idi. Resûl-i Ekrem onun için Cennet'de bir beyt verilmesini zâmin olmuştur."**

Velhâsıl Hazret-i Osman ilim ile amel, itkan ile cihad, infak ile sıla-i erhâma riâyet beynini cem' etmiş, bütün mü'minlerin kalblerinde nihâyetsiz bir hürmet ve muhabbet duygusu vücude getirmiş olan pek büyük bir zâttır. Tebük gazvesinde İslâm ordusunun yarısını kendi maliyle techîz etmişti. (Ceyş-i usret) denilen bu orduya yüz deve ile bin dînar teberru' eylemişti. Târîh-i Hulefâda, üç def'ada yüzer deve va'd buyurmuş olduğu rivâyet olunmaktadır.

Bilâhare (23) senesinde ehl-i Şûrâ'nın karâriyle Hilâfet makamına geçmiş, muttasıf olduğu adâlet ve istikaametiyle, nezâhet ve mülâyemetle İslâm milletinin işlerini idâreye başlamıştır. Fârûk-ı A'zam'ın ahdinde vuku' bulan fütûhâtı ikmâle çalışmış, zamânında Horasan, Mağrib iklimleri fethedilmiştir.

Hazret-i Osman'ın devr-i Hilâfeti altı sene kadar gailesiz geçmişti. Ba'dehu Mısır'da, Basra'da, Kûfe'de birtakım muhâlifler türemiş, Hazret-i Osman'ın vâlîlerinden şikâyetler başlamış, o büyük Halîfe'yi hal' etmek için Medîne-i Tâhireye gelib toplanmışlar, nihayet o kudsî-sîret zâtı şehîd etmişlerdir.

Zâten Zi'n-Nûreyn Hazretleri şehâdet rütbesine nâil olacağını vaktiyle Resûl-i Ekrem'den haber almıştı. Son günlerinde de rü'yâsında Resûl-i Ekrem Hazretlerini ve Hazret-i Sıddîk ile Ömerü'l Fârûk'u görmüş, kendisine: **"Sabret, yarın bizim yanımızda iftar edeceksin."** diye tebşîr etmişlerdi. Binâenaleyh, kalbinin her köşesine mahabbetleri hâkim olan bu üç mukaddes zâta bir an evvel kavuşmak arzûsiyle nefsini âsîlere karşı müdâfaaya lüzûm görmemiş, Kur'ân-ı Kerîm'i açıp okumaya devâm etmiş, şehîd edilirken mübârek vücûdundan fışkıran kanların birkaç katresi (1) فسيكفيكهم âyet-i celîlesinin üzerine isâbet etmişti. Ne büyük, ne mu'ciz bir işâret-i Kur'âniyye!.

Hilâfeti zamânında Ermeniyye, Kavkaz, Horasan, Kirman, Sicistan, Afrikıyye, Kıbrıs fethedilmiştir.

HAZRET-İ OSMAN'IN TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Zi'n-Nûreyn Hazretleri, müfessirlerin mümtaz tabakasını vücûde getiren zevâtın en güzîdelerindendir. Gerek selîkası ve gerek Fahr-i âlemden aldığı feyz ve hareket sâyesinde Kur'ân-ı Mübîn'in dekaayıkına mükemmel bir sûrette muttali' idi. Hele Mesâhif nushalarını teksîr husûsundaki hizmeti pek büyüktür. Bu cihetle "Câmiü'l-Kur'ân" ünvânını almıştı.

Kur'ân-ı Kerîm hakkında ma'lûmat almak için bâzan Hazret-i Osman'a mürâcaat olunurdu. Ez-cümle İbn-i Abbâs gibi pek kudretli bir müfessir, bir gün Hazret-i Osman'a şöyle bir sualde bulunmuştu: **"Neden Sûre-i Enfâl ile Berâe Sûresi'ni muttasıl yazdınız da aralarını Besmele ile ayırmadınız? Neden bu iki Sûreyi (Seb'u tıvâl) denilen sûreler sırasına vaz' ettiniz?"** Buna karşı Hazret-i Osman şu meâlde cevab vermişti: **"Resûl-i Ekrem zamânında vakit vakit sûreler, âyetler nâzil olunca Vahiy Kâtipleri'ne, şu âyeti şu sûredeki şu âyetlerin yanına yazınız, diye emrederdi. Sûre-i Enfâl, Medîne'de ilk nâzil olan sûrelerden, Sûre-i Tevbe ise en son nâzil olan âyât-ı Kur'âniyyedendir. Her ikisinin muhteviyâtı arasında bir müşâbehet vardır. Biz bu iki sûrenin bir olduğuna zâhib olduk. Resûlu'llâh, irtihâlinden evvel bu sûrenin o sûreden olup olmadığını bize bildirmemişti. Binâenaleyh bunları muttasıl yazdık. Aralarını Besmele ile ayırmadık ve bunları Seb'u tıvâl sırasına vaz' ettik."**

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 137

Hazret-i Osman'dan mervî ma'lûmât-ı tefsîriyye pek çok değildir.

Kur'ân'ın cem'i mese'lesi için (Usûl-i Tefsîr) kısmına mürâcaat.

HAZRET-İ OSMAN'IN İLM-İ HADÎSDEKİ MEVKİİ :

Osmân-ı Zi'n-Nûreyn, Ashâb-ı Kirâmın ilm ü irfan i'tibâriyle pek temâyüz etmiş yüksek bir zümresine mensubdur. Nebiyy-i zî-Şân'ın mübârek sîretine, akvâl ve ef'âline pek yakından vâkıf bulunuyordu. Bu cihetle kendisinden bir hayli ahâdîs-i şerîfe nakledilmiştir. Bunların adedi Umdetü'l-Kaarî'nin beyânına göre (146) hadîs-i şerîf'dir. İmâm-ı Buhârî bunlardan on birini kendi Kitâb-ı Sahîh'inde rivâyet etmiştir. İmâm-ı Ahmed'in Müsned'i bu hadîsleri câmi'dir.

Bunlardan iki Hadîs-i şerîf'i teberrüken kaydediyoruz:

1 — Ebû Abdi'r-Rahmân, Hazret-i Osman'dan şöyle rivâyet etmiştir:

« قال رسول الله صلى الله عليه وسلم : « افضلكم من تعلم القرآن و علمه »

= Resûl-i Ekrem Efendimiz buyurdular ki: Sizin en faziletliniz, Kur'ân'ı öğrenip öğreten kimsedir."

2 — Hazreti- Osman'ın kölesi "Hâni" şöyle rivâyet etmiştir: Osman b. Affân bir kabre uğradı mı, mübârek sakalı ıslanacak derecede ağlardı. Kendisine: "Sen Cenneti, nârı hatırladığın zaman böyle ağlamıyorsun da neden kabirleri ziyâret edince ağlıyorsun?" diye soruldu. O da şöyle cevab verdi:

« ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال : « القبر اول منازل الآخرة فان ينج منه فما بعده ايسر منه وان لم ينج منه فما بعده اشد منه » قال « وقال رسول الله صلى الله عليه و سلم : و الله ما رأيت منظراً قط الا والقبر افظع منه »

= Resûl-i Ekrem Efendimiz buyurdu ki: Kabir, âhiret menzillerinin birincisidir. Bundan kurtulunca artık ötesi bundan kolaydır. Bundan kurtulmayınca da ötesi bundan daha şiddetlidir."

Yine Resûlu'llâh Hazretleri buyurdu ki: "Vallâhi ben hiçbir manzara görmedim ki kabir andan daha şedid olmasın.."

HAZRET-İ OSMAN'IN İLM-İ FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Osman b. Affân Hazretleri ilim ile ameli zâtında bi-hakkın cem' etmiş, pek salâbet sâhibi bir zât idi. Dâimâ Resûl-i Ekrem'in tarîkına ta'kib eder, her fi'-

lini ef'âl-i Nebeviyyeye göre tanzîme çalışır, Mescid-i Nebevî'de cemâate karşı pek beliğ hutbeler îrâd eder, fıkha dâir bir kısım mes'eleleri bahis mevzuu ederek bu hususta halkı tenvîr etmek isterdi. Hattâ bir gün Resûlu'llâh'ın ne veçhile abdest aldığını yanında bulunanlara ta'lîm için su celb ettirerek abdest almaya başlamış, üç kerre yüzünü yıkamış, üçer kerre ağzına, burnuna su almış, üçer kerre iki elini dirseklerine kadar yıkamış, sonra başına, kulaklarına meshetmiş, üçer kere de iki ayağını yıkadıktan sonra **"İşte Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem böyle abdest alırdı."** demiştir.

Bir sene Hac için Mekke-i Mükerreme'ye gitmiş idi. "Minâ" mevkiinde namazını dört rek'at olarak kıldı. Nâs bunu garîb görmüş, **"Seferî olduğu halde neden kasr-ı salâtda bulunmuyor?"** demeye başlamışlardı. Bunun üzerine Hazret-i Osman : **"Ey nâs! Ben Mekke'ye geldiğim gün tezehhül ettim. Ben Resûlu'llâh'ın:** « من تأهل فى بلد فليصل صلاة المقيم » **" = Herkim bir beldede evlenirse mukîm kimsenin namazı gibi namaz kılsın, buyurduğunu duymuş bulunuyorum."** dedi. Bu mes'elede Hazret-i Osman'ın ictihâdı böyledir.

Velhâsıl Hazret-i Osman fakahet i'tibariyle de pek yüksek bir mevki' sahibidir. (Radiya'llâhu Teâlâ anh.)

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Üsdü'l-Gâbe, Tezkiretü'l-Huffâz, el-Vasît fi Edebi'l-Arabî ve Târîhihî, El-A'lâm.**

4 — ALÎ B. EBÎ TÂLİB (radiya'llâhü Teâlâ anh) :

Emîrü'l-Mü'minîn Alî b. Ebî Tâlib b. Abdi'l-Muttalib b. Hâşim el-Kureşî, Hulefâ-yı Râşidîn'in dördüncü, Benî Hâşim'den Halîfe olanların birincisidir. Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Hazretlerinin amca-zâdesi, dâmâdı, muâhât tarîkıyle kardeşidir. Resûlu'llâh'ın vilâdetlerinden otuz iki sene sonra Mekke-i Mükerreme'de dünyâya gelmiştir. Künyesi (Ebü'l-Hüseyn) dir. Kendisine taraf-ı Nebevîden bir iltifat olmak üzere (Ebû-Türâb) künyesi de verilmiştir. (Esedü'llâhi'l-Gâlib) lâkabını da hâizdir.

Hicretin kırkıncı senesinde Kûfe mescidinde hâricîlerden "Abdü'r-Rahmân b. Mülcimü'l-Murâdiyyi'l-Himyeri" tarafından zehirli bir kılıç darbesiyle şehîd olmuştur. Kûfe'de medfundur.

Hazret-i Alî'nin şehâdeti, kalblerde ilelebed bir cerîha vücûde getirmiştir. Bu hususta birçok mersiyeler yazılmıştır. Ebü'l-Esvedü'd-Düelî'nin şu beyitleri de bu cümledendir :

اذا استقلت وجه ابی حسین　　رأیت البدر راق الناظرینا
وکنا قبل مقتله بخیر　　نری مولی رسول الله فینا
کأن الناس اذا فقدوا اعلیا　　نعام حار فی بلد سبینا »

HAZRET-İ ALÎ'NİN HAYÂTINA VE DEVRE-İ HİLÂFETİNE BİR NAZAR :

Aliyyü'l-Murtazâ, çocukluğundanberi Resûlu'llâh'ın himâyesinde yetişmiş, Hânedân-ı Nübüvvet a'zâsından bulunmuştur. Risâlet-i Muhammediyyeyi ilk tasdîk etmek şerefi kadınlardan Hazret-i Hadîce'ye, çocuklardan da Hazret-i Alî'ye âiddir.

Hazret-i Alî, sabâvetindenberi Nebiyy-i zî-Şân'ın ulvî nazarlarına, mahabbetlerine mazhar olduğundan dolayı kendisinde hârikulâde meziyyetler tecellî edip durmuş, Resûl-i Ekrem'in ilmen, ahlâken vârisi olmuştur.

Hazret-i Alî, büyük bir fedâkâr idi. Onun Resûl-i Ekrem uğrunda gösterdiği fedâkârlık, ferâğ-ı nefs her türlü takdirlerin fevkindedir. Ezcümle hicret esnâsında Hâne-i Saâdet'in etrafını düşmanlar kuşatmış olduğu pek tehlikeli bir anda, Resûl-i Ekrem'in mübârek yatağına sokuluyor, Nebiyy-i zî-Şân'ın hareketine dâir düşmanlara bir per-rişte vermemek için kendi hayâtını büyük bir muhâtaraya atıyor, sonra bir fırsat bularak kendisi de tek ü tenhâ yola çıkıyor, gündüzleri saklanıyor, geceleri Medîne-i Münevvere'ye doğru yaya olarak yürüyüp duruyordu. Hakk'ın sıyânetinde olarak Medîne-i Münevvere'ye kavuşmuştu. Fakat ayakları şişmiş, artık yürüyemez bir hâle gelmişti. Ayaklarından sular akıyordu. Huzûr-ı Nebevîye gidemeyecek bir halde idi. Resûl-i Ekrem Hazretleri bunu haber alınca bizzat kendisi teşrîf etmiş, Hazret-i Alî'yi görünce hâline acımış, sevgili fedâkâr amca-zâdesini kucaklamış, mübârek iki eliyle, o hak yolunda binlerce mezâhime katlanmış olan o nermin ayakları okşamış, kendisine âfiyetle duâ buyurmuştu. Hattâ Hazret-i Alî'nin bu fedâkârlığı üzerine, (2) « ومن الناس من یشری نفسه ابتغاء مرضات الله »

=Nâsdan öylesi de vardır ki, Allâh'ın rızâsı için nefsini fedâ eder." âyet-i celîlesinin nâzil olduğu mervîdir.

---

(1) Meâli : Ebü'l-Hüseyn Aliyyü'l-Murtazâ'nın yüzüne dönüp baktığın zaman bakanların pek hoşuna gidecek parlak bir ay parçası görmüş olurdun. Biz onun şehâdetinden evvel, hayr içinde yaşıyorduk. Resûlu'llâh'ın sevgilisini, kendi aramızda görüp duruyorduk. Hazret-i Alî'yi kaybettiklerinde ise halk, sanki senelerce, bir sâhada hayretler içinde kalmış deve kuşlarına dönmüştür.

(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 207

Peygamber Efendimiz Aliyyü'l-Murtazâ'yı pek çok severdi. Sevgili kerîmesi Hazret-i Fâtıma'yı ona tezvîc etmişti. Bu, Hazret-i Alî hakkındaki iltifât-ı Nebevînin en yüksek bir nişânesiydi.

Bir gün Ashâb-ı Kirâm'dan bir zümre gazâ için yola çıkmışlardı. Hazret-i Alî de bunların arasında idi. Resûl-i Ekrem Efendimiz **"Yâ Rabbi! Alî'yi bana tekrar göstermedikçe beni öldürme."** diye duâ buyurdu. Bir hadîs-i şerîfde de Aliyyü'l-Murtazâ'ya hitâben: لا يحبك الا مؤمن و لا يبغضك الا منافق « ,, = **Seni ancak mü'min olan sever, sana ancak münâfık olan buğzeder."** buyurulmuştur.

Hazret-i Alî pek büyük bir metânete mâlik idi. Tebük gazvesinde Resûl-i Ekrem'e niyâbeten Medîne-i Münevvere'de kalmış, bundan başka bütün gazvelerde hazır bulunmuş, nezd-i Nebevîden asla ayrılmamıştır. Uhud gazvesinde on altı kılıç darbesi almıştı. Bu gazvede Ashâb-ı Kirâm'dan bir hayli zevât şehîd düşmüştü. Bu şerefe nâil olamadığından dolayı me'yûs görünen Hazret-i Alî'ye hitâben Resûl-i Ekrem Efendimiz : **"Yâ Alî, şehâdet senin arkandadır. Bunlar kan ile boyandığı zaman nasıl sabr edeceksin?"** buyurarak mübârek elleriyle onun başını, sakalını okşamıştı. Hazret-i Alî de: **"Yâ Resûlâ'llâh, şu buyurduğun hal benim hakkımda tahakkuk edince o, sabredilecek şeylerden delil, beşâret ve kerâmet sayılacak şeylerden olmuş olur."** diye cevâb vermiştir.

Hazret-i Alî, Irak'a giderken Abdu'llâh b. Sellâm ziyâretine gelmiş, **"Ya Alî, Irak'a gitme, korkarım ki orada vücûduna bir kılıç ağzı isâbet eder."** demiş Hazret-i Alî de: **"Evet.. Kasem ederim ki bunu bana Resûlu'llâh haber vermiştir"** diye mukabelede bulunmuştu.

Ebü'l-Esved diyor ki: **"Ben o gündeki gibi böyle nefsinin musâb olacağını haber veren bir muhârib görmedim."**

Amr İbn-i zî-Mürr el-Hemedânî şöyle rivâyet ediyor: "Hazret-i Alî Kûfe'de kılıç darbesini aldıktan sonra huzûruna girdim. Başını birşey ile sarmıştı. Dedim ki: "Yâ Emîre'l-Mü'minîn! Cerîhayı bana gösterir misin? Hemen sargıyı açtı. Baktım. Birşey yok, hafif bir yaradan ibâret, dedim. Hazret-i Alî : Evet, sizden ayrılmaktayım, dedi. Ker'mesi Ümmü Gülsûm perde arkasından ağlamaya başlamıştı. Hazret-i Alî : Kızım sükût et; eğer benim gördüğümü görecek olsan ağlamazsın, dedi. Yâ Emîre'l-Mü'minîn, ne görüyorsun? diye sordum. Buyurdu ki : İşte bunlar melekler ile nebîler cemâati; işte bu da Muhammed salla'llâhu aleyhi ve sellem : Yâ Alî, müjde sana, teveccüh etmekte bulunduğun hal, şu içinde bulunduğun halden daha hayırlıdır, diye buyuruyor."

Hazret-i Alî'nin Hilâfetine gelince : Da'lûmdur ki, Resûl-i Ekrem Efendimiz, yalnız Dîn-i İslâm'ı bütün beşeriyyete tebliğ ve neşr için meb'ûs olmuştu. Onun en ulvî vazîfesi, en mukaddes gayesi bundan ibaretti. Onun kudsî nazarları, başka maddî şeylere teveccüh etmemiş, ne kendisi ve ne de Ehl-i Beyt'inden birisi nâmına bir saltanat kurmak arzusunda asla bulunmamıştı. Anın samîmiyyeti, Onun ferâğ-ı kalbi, Onun âlâyiş-i dünyâya asla iltifat buyurmamış olduğu bu gün dünyâca müsellemdir. Bu cihetledir ki, Hilâfet mevkiini de kendi hânedânından bir zâta tahsîs etmemiş, bu makamı ehl-i İslâmın re'yine bırakmış, bu makama en ziyâde lâyık görülecek zâtların getirilmesine işâret buyurmakla iktifâ etmişti.

Binâenaleyh, irtihâl-i Nebevîyi müteakip hemen Hazret-i Alî Hilâfet makamına getirilmemişti. Fakat Resûl-i Ekrem'in pek büyük teveccühlerine mazhar olan üç zât, o muallâ makamdan ayrılıb âhirete gittikten sonra, artık sinni ilerlemiş, tecrübesi artmış, hâiz olduğu fazilet ve liyâkati kemâliyle tecellî etmekte bulunmuş olan Hazret-i Alî'ye sıra gelmişti :

Filhakîka Hazret-i Alî, inen'ine çalıştığı halde bir türlü önüne geçemediği elîm bir şehâdet vak'ası üzerine halkın ittifâkiyle (35) senesi Hilâfet makamına geçti. Yalnız Emeviyye hânedânı, o şehâdet vak'asından dolayı bu ittifâka dâhil bulunmamıştı.

Meleklerden daha saf, daha nezîh bir sîrette yaradılmış olan Hazret-i Alî, mukadderâta boyun eğmiş, Hilâfet yükünü ister istemez deruhte etmiş, İslâm milletini ta'kîb etmekte bulundukları azametli terakkîler sâhasında muvaffakiyetten muvaffakiyyete kavuşturmak istemişti. Fakat mukadderât her veçhile arzûsuna tevâfuk etmemiş, ehl-i İslâm arasında muvakkat bir ihtilâf yüz göstermiştir.

Hazret-i Osman'ın bir zulüm eseri olarak akıtılmış olan mübârek kanı heder olup gitmiş gibi görünüyordu. Bundan galeyâna gelen bâzı Ashâb-ı Kiram, dînî bir gayretle heyecânâ gelmiş, Hazret-i Alî ile aralarında (36) senesinde (Cemel Muhârebesi) denilen elîm bir vak'a zuhur etmiş, netîcesinde iki taraf da müteessir, nâdim, dilhûn olmuştu. Bir sene sonra da Şam ordulariyle Irak orduları arasında «Sıffîn» mevkiinde bir takım fecî muhârebeler vücûde gelmiş, iki taraftan birçok İslâm kanları akıp gitmiştir. (38) senesinde de Nehrüvân vak'a-i harbiyyesi vuku' bulmuştu.

Hâiz olduğu ulvî bir fıtrat, nezîh bir terbiye, kendisini diyânete, ahlâka münâfî hareketlerden her veçhile men' etmekte bulunan Hazret-i Alî, hasımlarının yanlış içtihadları, düşünceleri yüzünden zuhûra gelen bu hâileler karşısında derin teessürler duyuyordu. Kılıçlardan daha müessir olan hitâbeleri, mektupları bile bu yanlış ictihadları tebdilden âciz kalmıştı.

Hazret-i Murtazâ'nın hilkatindeki safveti, İslâmiyyet'in ahkâmına olan fevkalâde merbûtiyyeti takdîr edemeyenler, onun siyâset sâhasında büyük bir kudret gösteremediğine zâhib olabilirler. Fakat zekâsı, ilm ü irfânı binlerce dâhîlerin dehâsı fevkında olan Hazret-i Alî, yalnız açık bir siyâset ta'kib etmekte, yalnız hak ve hakîkati iltizâm eylemekte, dînin ahkâmına muhâlif olacak her türlü hareketlerden kaçınmakta idi. O, yalnız fânî bir saltanat, gayr-i ahlâkî bir gurûr uğrunda ebediyyete müteveccih olan ulvî fıtratını fedâ etmekten müctenib bulunuyordu. Temiz rûhunu hileli siyâsetlerle şâibedâr olmaktan siyânet ediyordu. Yoksa Hazret-i Alî'nin kiyâset ve dirâyetini güzelce takdir edenler, onun bu gibi siyasetlerin a'mâkına nazarlarını infâz edemeyecek bir zât olduğuna asla kail olamazlar.

Cenâb-ı Murtazâ hâiz olduğu fevkalâde bir metânet ve şehâmetle bütün bu hâileleri karşılamakta, tedbirler düşünmekte idi. Hayfâkî böyle bir zamanda hâin bir Hâricî'nin gadrine uğramış, ötedenberi bir şevk ile beklemekte olduğu şehâdet mertebesine kavuşmuş, Müslümanların kalblerinde kıyâmete kadar hüzün ve kederle mümtezic bir mahabbet ve ihtiram duygusu bırakmıştır.

HAZRET-İ ALÎ'NİN İLM-İ TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

Hazret-i Alî, fevkalâde beliğ, fasîh bir zât idi. Resûl-i Ekrem'den sonra Aliyyü'l-Murtazâ derecesinde beliğ hutbe tertîb ve îrâd eden bir zât görülmemiştir. Arab lisânının ilk kavâidini vaz' eden zât da Hazret-i Alî'dir. Bu cihetle Kur'ân lisânına herkesten daha ziyâde âşinâ idi. Kur'ân'ın belâğatine, i'câzına, hakayıkına herkesten daha ziyâde muttalî' bulunuyordu. Resûl-i Ekrem'den işrak eden füyüzât nûrlarına en evvel ma'kes olan Hazret-i Alî'nin nezîh rûhu idi. Artık onun en büyük bir müfessir olduğunda kim şüphe edebilir? Eğer onun zamânında tefsîre dâir kitap yazılması mu'tâd olsa idi, kim bilir, o büyük zâtdan tefsîre dâir bizlere ne kıymetli ma'lûmât intikal ederdi. Maahâzâ kendisinden tefsîre âid bir çok şeyler nakledilmiştir. Hadîs, tefsîr kitablarında Hazret-i Alî'den rivâyet edilegelen bir hayli ma'lûmât vardır.

İbn-i Mes'ûd Hazretleri demiştir ki: **"Kur'ân yedi harf üzerine inzâl buyuruldu. Her harfin zahrı da, batnı da vardır. Aliyyül'-Murtazâ'nın nezdinde ise Kur'ân'ın zâhiri de bâtını da mevcuddur."**

Hazret-i Alî'den tefsîre dâir iki nakil:

1 — Hazret-i Alî demiştir ki: **"Ben Resûl-i Ekrem'den "Yevmü'l-Hacci'l-Ekber"i sordum. Buyurdu ki: "Yevmü Nahir" dir. Yânî Kur'ân-ı Mübîn'deki (Hacc-ı Ekber Günü) nden murâd, Kurban Bayramının kurban kesilecek günüdür."** (Sünen-i Tirmizî).

2 — Hazret-i Alî şöyle demiştir : «Size Kur'ân-ı Kerîm'deki efdal olan âyeti haber vereyim mi? O : (1) «وما اصابكم من مصيبة فبما كسبت ايديكم ويعفوا عن كثير» ayet-i kerîmesidir ki, bunu bize Resûl-i Ekrem haber verdi ve "Yâ Alî sana tefsir edeceğim." diye şöyle buyurdu :

« يا علي ! ما اصابكم من مرض او عقوبة او بلاء في الدنيا فبما كسبت ايديكم، و الله تعالى اكرم من ان يثني عليهم العقوبة في الآخرة . و ما عفى الله تعالى عنه في الدنيا فالله تعالى احلم من ان يعود بعد عفوه . »

= **Yâni, size dünyâda marazdan, ukubetten veya belâdan her ne isâbet edersе, kendi ellerinizin kazandığı şeyler yüzündendir, -kendi günahlarınızın birer cezâsıdır. Bunlardan dolayı âhirette ikinci bir ukubet daha görmeyeceksinizdir.- Allâhu Teâlâ ondan dolayı âhirette ikinci bir ukubet vermekten daha kerîmdir. Allâhu Teâlâ'nın dünyâda afv ve setr ettiklerine gelince: Şüphe yok Allâhu Teâlâ, bu afvinden sonra ıkaaba avdet buyurmaktan daha halîmdir. Artık bundan dolayı âhirette başka bir cezâ vermeyecektir. Çünkü afv edilen bir cürümden dolayı sâhibinin tekrar muâhaze edilmesine hilm-i İlâhî, kerem-i Sübhânî müsâade etmez.»** (Müsned-i Ahmed b. Hanbel.)

Hâsılı Hazret-i Alî, Kur'ân'a büyük bir vukuf sâhibi idi. Hattâ bir gün hutbe îrâd ederken cemâate hitâben : **«Sorunuz! Bana ne sorar iseniz size cevâbını veririm. Kitâbu'llâh'dan bana sorunuz. Vallahi bir âyet yoktur ki, ben onun gecede mi, gündüzde mi, kırda mı, cebelde mi nâzil olduğunu bilmiyeyim.."** diye buyurmuştu.

HAZRET-İ ALÎ'NİN İLM-İ HADÎSDEKİ MEVKİİ :

Aliyyü'l-Murtazâ, Hânedân-ı Nübüvvet erkânından olduğu ve pek yüksek ilm ü irfân ile mücehhez bulunduğu cihetle Resûl-i Ekrem'in sîretine, sünnetlerine, akvâl ve ef'âline herkesten daha ziyâde muttali' idi. Bu hususta kendisi ehl-i İslâmın yegâne bir mercii idi. Kendisinden nakl edilen ahâdîs-i şerîfe'nin mikdarı, Umdetü'l-Kaarîn'in beyânına nazaran beş yüz seksen altı hadîs-i şerîftir. Bunlardan yirmisi hem Sahîh-i Buhârî'de, hem de Sahîh-i Müslim'de münderictir. Bunlardan başka dokuz hadîs-i şerîf yalnız Buhârî' de, on beş hadîs-i şerîf de yalnız Sahîh-i Müslim'de mevcuddur. Bu Ahâdîs-i Şerîfe'nin hepsi, İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'i Müsnedi'nde cem' edilmiş bulunmaktadır. Bunlardan teberrüken üç Hadîs-i Şerîf kayd ediyoruz :

---

(1) Sûre : 42 (Şûrâ), âyet : 30

1 — Hazret-i Alî Resûl-i Ekrem'den şu hadîs-i şerîf'i rivâyet ediyor : « لاطاعة لمخلوق فى معصية الله عز وجل = **Allâhu Teâlâ Hazretlerine isyânı iktizâ eden hususta mahlûka itâat câiz değildir.»**

2 — Hazret-i Alî, Cemel Muhârebesi esnâsında Hazret-i Zübeyr'i şehid eden ve bir ihsâna nâiliyyet ümîdiyle Cenâb-ı Murtazâ'nın ikaametgâhına gelip kapısında bekleyen şahıs hakkında, **"Elbette (İbn-i Safiyye) yi katleden Cehennem'e gidecektir. Ben Resûlu'llâh'ın: لكل نبي حواري وان حواري الزبير بن العوام = Her Peygamberin bir nâsırı vardır; benim nâsırım da şüphe yok ki, Zübeyr b. el-Avvâm'dır, buyurduğunu işittim."** demiştir.

3 — Hazret-i Alî, kendisine: **«Sen nâsın hayırlısısın."** diyen kimseye hitâben : **"Bu ümmetin en hayırlısı, Peygamberden sonra Ebû Bekr ile Ömer -radiya'llâhu Teâlâ anhümâ- dır."** demiştir.

HAZRET-İ ALÎ'NİN İLM-İ FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Hazret-i Alî, Resûlu'llâh'dan sonra bütün Ashâb-ı Kirâm'ın en âlimi, en fakîhi idi. Kendisinde fevkalâde bir ilm ü irfân vücûde gelmiş, en büyük bir ictihad kudreti tecelli etmişti. Hazret-i Ebû Bekr, Hazret-i Ömer gibi Sahâbe-i Güzîn'in eâzımı dâimâ ilmî, fıkhî mes'elelerde kendisiyle müzâkere ve müşâverede bulunur, kendisinin ilminden, fakaahetinden müstefîd olurlardı. Yemen'e Kadı nasb edilmiştir.

Velhâsıl, Hazret-i Alî fevkalâde ma'lûmatlı, ulûm-ı Nebeviyyeye muttali' bir zât idi. Maahâzâ kendisine esrâr-ı dîniyye veya ilmiyye nâmiyle husûsî birşey tevdî edilmiş olduğu hakkındaki iddialar doğru değildir. Bizzat Hazret-i Alî, **"Resûlu'llâh'ın sana sır olarak bildirmiş olduğu şeyden bizi haberdâr et."** diyenlere şöyle cevab vermiştir: **"Hazret-i Peygamber, nâsdan sakladığı herhangi bir şey'i bana bir sır olarak bildirmiş değildir. Fakat ben Resûl-i Ekrem'den işittim, şöyle buyuruyordu : Allâhu Teâlâ, Allah'dan başkasına kurban kesene lâ'net etsin. Allâhu Teâlâ, bir muhdesi himâye edene lâ'net etsin. Allâhu Teâlâ, anasına babasına lâ'net edene lâ'net etsin. Allâhu Teâlâ yerin hudûdunu, -yâni sınırlarını, alâmetlerini- değiştirenlere lâ'net etsin."**

Hazret-i Alî'ye isnâd edilen bir dîvân-ı eş'âr, tamamen veya kısm-ı ekserîsi i'tibâriyle medsusdur; nâm-ı âlîsine izâfe edilmiştir. İrâd etmiş olduğu hutbelerin, yazmış olduğu mektupların ve sâir akvâl-i aliyyesinin bir kısmı (Nehcü'l-Belâğa) nâmiyle bir kitab hâlinde cem' edilmiştir. Maahâzâ bu ki-

tabın münderecâtının kâmilen Hazret-i Ali'ye âidiyyeti de kabul edilmemektedir. Filhakîka bu kitabda münderic bâzı yazılar da bunu te'yîd etmektedir. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, El-Vasît, Üsdü'l-Gabe, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan, El-A'lâm.**

***

5 — ÜBEYY B. KÂ'B (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Übey b. Kâ'b b. Kays Ebü'l-Münzir el-Hazrecî en-Neccârî, Ensâr-ı Kirâm'-dandır. Sahâbe-i Güzîn arasında büyük bir mevkii vardır. Hazret-i Ömer, kendisine "Seyyidü'l-Müslimîn" der, ikrâm eder, kendisinden bâzan istiftâda bulunurdu. Vefât ettiği gün « مات سيد المسلمين » = **Müslümanların ulusu öldü.**" diye teessürünü ızhar buyurmuş olduğu mervîdir.

Ashâb-ı Bedir'dendir. Akabe Bîati'nde hazır bulunmuştu. Kable'l-İslâm Ehbâr-ı Yehûd'dan olup kütüb-i kadîmeye muttali' idi. Onları okur yazardı. Ba'de'l-İslâm Vahiy Kâtibi olmuş, Bedir, Uhud, Hendek gazvelerinde ve sâir gazâlarda ve Hazret-i Ömer ile berâber Câbiye vak'asında hazır bulunmuş, Beyt-i Makdis ahâlîsi için musâlâhanâmeyi yazmıştır. Kur'ân-ı Mübîn'in cem'i hizmetinde de encümen âzâsına iltihak etmiştir.

Bir rivâyete göre (21) senesinde vefat etmiştir. Fakat sahîh olan kavle nazaran vefâtı (30) tarihine müsâdiftir.

ÜBEYY B. KÂ'BIN İLM-İ KIRÂATDAKİ MEVKİİ :

Übey b. Kâ'b Hazretleri dâimâ Resûlu'llâh'a musâhib olmuş, Kur'ân-ı Kerîm'i bizzat Resûl-i Ekrem'den teallüm etmiştir. Ashâb-ı Kirâm arasında «Reîsü'l-Kurrâ» sayılıyordu. Hattâ bir hadîs-i şerîfte, **"Ümmetimin ümmetine en merhametlisi Ebû Bekr'dir. Dîn-i İlâhî'de en şiddetlisi Ömer'dir. Hayâca en sâdıkı Osman'dır. Kazâya en muktediri Ali'dir. Halâl ve harâma en âlimi Muâz b. Cebel'dir. Ferâize en vukuflusu Zeyd b. Sâbit'dir. En kaariü'l-Kur'ânı da Übey b. Kâ'b'dır. Her ümmetin bir emîni vardır. Bu ümmetin emîni de Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'dır."** buyurulmuştur.

Hattâ bir def'a Resûl-i Ekrem Efendimiz, Übey b. Kâ'b'a **"Allâhu Teâlâ(1) (لم يكن الذين كفروا) Sûresini sana okumaklığımı bana emr etti."** diye tebşirde

(1) Sûre : 98 (Beyyine)

bulunmuştu. Bunun üzerine fevkalâde müteheyyic olan Übey b. Kâ'b الله سماني لك = **Allâh mı benim adımı sana andı?"** diye Hazret-i Peygamberden sormuş, **"Evet."** cevabını alınca ağlamaya başlamıştır.

İLM-İ TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

Übey b. Kâ'b, Resûlu'llâh'ın Medîne-i Münevvere'de ilk Vahiy Kâtibi bulunmuştur. Kendisi hazır bulunmadığı zaman, o ulvî vazîfeyi Zeyd b. es-Sâbit Hazretleri îfâ ederdi.

Übey b. Kâ'b'dan Tefsîr'e dâir büyük bir nüsha mevcuddur ki, bunu Ebû Ca'fer er-Râzî, Rebi' b. Enes'den, o da Ebü'l-Âliye'den, o da Übey b. Kâ'b'dan rivâyet etmiştir. Bu, sahîh bir isnaddır. İbn-i Cerîr, İbn-i Ebî Hâkim, el-Hâkim, Ahmed b. Hanbel Hazarâtı bundan birçok şeyler rivâyet ve tahrîc etmişlerdir. Bâhusus Tirmizî ile İbn-i Cerîr (1) « والزمهم كلمة التقوى » nazm-ı celilindeki (التقوى) dan murâdın (Kelime-i Tevhîd = لا اله الا الله) kavli şerîfi olduğunu Übey b. Kâ'b'dan bi'l-vâsıta rivâyet etmişlerdir.

(2) (يخربون بيوتهم بأيديهم) âyet-i kerîmesi'nin nefyedilen Yehûd tâifesi hakkında nâzil olduğu da Übey b. Kâ'b'dan rivâyet edilmiştir.

İLM-İ HADİSDEKİ MEVKİİ :

Übey b. Kâ'b, Resûl-i Ekrem'in mübârek ef'âl ve akvâline ıttıla' cihetiyle de pek mümtaz bir Sahâbîdir. Kendisinden İbn-i Abbâs, Ubâde b. es-Sâmit, Abdu'llâh b. Habbâb gibi Sahâbe-i Güzîn hadîs rivâyet etmişlerdir. Hadîs kitablarında kendisinden yüz altmış dört hadîs rivâyet edilmektedir. Bunlardan üçü hem Sahîhü'l-Buhârî'de hem de Sahîh-i Müslim'de mündericdir. Bunlardan başka dört hadis yalnız Buhârî'de, yedi hadîs de yalnız Müslim'de mezkûrur. İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i bütün bu hadîsleri câmi'dir.

Biz bunlardan Tirmizî'nin tahrîc ettiği bir hadîs-i şerîf'i teberrüken kaydediyoruz :

1 — Übey b. Kâ'b'dan mervîdir ki, Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem kendisine şöyle buyurmuştur :

« لو ان لابن آدم وادياً من مال لابتغى اليه ثانياً ولو ان له ثانياً لابتغى له ثالثا ولا يملأ جوف ابن آدم الا التراب . ويتو بالله على من تاب »

---

(1) Sûre : 48 (Feth), âyet : 26

(2) Sûre : 59 (Haşr), âyet : 2

Yâni, **"Âdemoğlu için bir vâdi dolusu mal olsa, onun bir ikincisini de ister. Eğer bir ikincisi de olsa, onun bir üçüncüsünü de talep eder. Âdemoğlunun içerisini topraktan başka birşey doldurmaz. Allâhu Teâlâ ise tevbekâr olanın tevbesini kabul buyurur."**

Velhâsıl, Übey b. Kâ'b, pek muhterem bir Sahâbîdir. Kur'ân'da, Tefsir'de, Hadis'de büyük bir imâmdır. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Teysîrü'l-Vusûl, Üsdü'l-Gâbe, Tezkiretül-'Huffâz, İtkaan, El-A'lâm.**

***

6 — ABDU'LLÂH B. MES'ÛD (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Abdu'llâh b. Mes'ûd b. el-Hâris b. Gaafil b. Habîb el-Hezlî, Ashâb-ı Güzîn'in fudalâsından fukahâsından pek büyük bir zâttır. Künyesi "Ebû Abdi'llâh"dır. Mekke-i Mükerreme'de doğmuş, daha pek genç iken İslâm şerefine nâil olmuş, Mekke'de Kureyşîlere karşı Sûretü'l-Kalem'i cehren okumak sûretiyle onlara Kur'ân-ı Kerîm'in âyetlerini ilk duyuran zât, kendisi bulunmuştur.

Bir aralık Habeşe'ye, sonra da Medîne-i Münevvere'ye hicret etmişti. Bedir, Uhud, Hendek gazvelerine iştirak etmiş, Bîatü'r-Rıdvân'da bulunmuş, Yermûk seferinde de isbât-ı vücûda muvaffak olmuştur. Yermûk seferinden sonra Hazret-i Ömer tarafından Kûfe'ye muallim gönderilmişti. Bu münâsebetle Hazret-i Fâruk, ehl-i Kûfe'ye gönderdiği bir mektûbunda şöyle demişti: **"Ben size Ammâr b. Yâsir'i vâli, Abdu'llâh b. Mes'ûd'u da muallim ve vezir olarak gönderdim. Bu ikisi Resulu'llâh'ın necib Ashâbından ve ehl-i Bedir'dendir. Bunlara iktidâ ediniz, itâatta bulununuz, sözlerini dinleyiniz. Ben Abdu'llâh'ı göndermekle sizi kendi nefsime tercih etmiş bulunuyorum."**

İbn-i Mes'ûd Hazretleri, Hazret-i Osman'ın Hilâfetine kadar Kûfe'de kaldı. Ba'dehû Hazret-i Osman tarafından dâvet olunmakla Medîne-i Münevvere'ye döndü. Nihâyet (32) senesinde vefât ederek Bakî makberesine defnolundu. Vefâtında altmış yaşını biraz tecâvüz etmişti.

Vâlidesi (Ümmü Abd) da sahâbiyâttandır. Bu cihetle kendisine "İbn-i Ümmü Abd" da denilir.

İLM-İ KIRÂETDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Mes'ûd Hazretleri Kur'ân-ı Mübîn'i bizzat Resûl-i Kibriyâ aleyhi ekmeli't-tehâyâ Efendimizden teallüm etmiştir. Kendisinden de Esved, Temîm b. Hazm, Hâris b. Kays, Ubeyd b. Kays, Alkame, Ubeyde el-Selmânî, Amr b. Şurahbil, Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî, Ebû Amr Şeybânî, Zeyd b. Vehb, Mesrûk gibi meşâhir ahz u teallümde bulunmuşlardır.

Âsım, Hamza, Kisâî, Halef, A'meş gibi meşhur Kırâet imamlarının silsile-i kırâetleri İbn-i Mes'ûd'a müntehi olmaktadır.

İbn-i Mes'ûd Hazretleri diyor ki: Birgün Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem : **"Sûretü'n-Nisâ'yı oku da dinliyeyim."** diye bana emretti. **"Sana nâzil olduğu halde ben nasıl olur da sana okuyabilirim?"** dedim. **"Ben onu başkasından dinlemeği severim."** diye buyurdular. Artık okumaya başladım. (1) « فكيف اذا جئنا من كل امة بشهيد وجئنا بك على هؤلاء شهيدا » ,, = **Halleri ne olacak! Her ümmetden bir şâhid getireceğimiz, seni de onların üzerine şâhid getireceğimiz zaman!."** âyet-i celîlesine gelince Resûlu'llâh'ın mübârek gözlerinden yaşlar akmaya başlamıştı.

İLM-İ TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Mes'ûd Hazretleri, Allâh'ın Kitâb'ına, Resûlu'llâh'ın Sünnet'lerine ittıla' husûsunda temâyüz etmiş bir zâttır. Onun bu fazîletini Hazret-i Alî gibi yüksek bir ilm ü irfân timsâli bile i'tirâf ediyor. Bizzat İbn-i Mes'ûd diyor ki: **"Kendisinden başka ma'bûdun bi'l-hak olmayan Zât'a kasem ederim ki, Kitâbu'llâh'dan bir âyet yoktur ki, ben onun kim hakkında ve nerede nâzil olduğunu bilmiyeyim. Eğer Kitâbu'llâh'ı benden daha iyi bilen bir kimsenin bulunduğu yeri haber alsam ve beni oraya râhileler götürecek olsa mutlaka oraya çıkar giderim."**

Tefsîr-i Taberî'de ve sâir bazı tefsirlerde İbn-i Mes'ûd'dan Tefsîr'e dâir bazı rivâyetler mevcuddur. Ezcümle İbn-i Ebî Hâtem, « ثم لتسئلن يومئذ عن النعيم » (2) âyet-i kerîmesi'ndeki (نعيم)den murâdın (Emn ü sıhhat) olduğunu İbn-i Mes'ûd'dan bi'l-vâsıta rivâyet etmektedir.

İLM-İ HADİSDEKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Mes'ûd, Hadîs husûsunda da en büyük bir imamdır. Kendisinden İbn-i Abbâs, İbn-i Ömer, Ebû Mûse'l-Eş'arî, İmran b. Husayn, İbnü'-Zübeyr, Câbir, Enes, Ebû Saîd, Ebû Hüreyre gibi Sahâbe-i Güzîn ile Alkame, Ebû Vâil, Esved gibi Tâbiîn hadîs rivâyet etmişlerdir. Bu hadîslerin adedi sekiz yüz kırk sekize bâliğ olmaktadır. Bunlardan altmış dördü hem Sahîhü'l-Buhârî'de, hem de Sahîh-i Müslîm'de münderiçtir. Bunlardan başka yirmi bir hadîs yalnız Buhârî'de, otuz beş hadîs de yalnız Sahîh-i Müslim'de mezk»rdur. Bu hadîsler tamâmen İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'in Müsned'inde cem' edilmiştir.

---

(1) Sûre . 4 (Nisâ), âyet : 41

(2) Sûre : 102 (Tekâsür), âyet : 8

Bunlardan teberrüken üç hadîs-i şerîf kaydediyoruz :

1 — İbn-i Mes'ûd'dan mervîdir : Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki, « ما عال من اقتصد » = **İktisâda riâyet eden fakir olmaz."**

2 — İbn-i Mes'ûd diyor ki, Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu :

« ما انزل الله عز وجل داءً الا انزل له دواءً علمه من علمه وجهله من جهله »

=Allâhu Teâlâ Hazretleri hiçbir maraz yaratmamıştır ki, ana bir de devâ yaratmış, vücûde getirmiş olmasın.. Bunu bilen bilmiş, bilmeyen de cehâlette kalmıştır."

3 — İbn-i Mes'ûd'dan mervîdir : Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurmuştur :

« اذا كنتم ثلاثة فلا يتنا جيان اثنان دون صاحبهما فان ذلك يحزنه »

= Siz üç kişi olunca içinizden ikisi, öbür arkadaşları yanında gizlice konuşmamalıdır. Çünkü bu konuşma onu mahzûn eder."

İLM-İ FIKIHTAKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Mes'ûd Hazretleri yüksek bir fakîh, bir müctehiddir. Irak müctehidlerinin en büyük üstâdı Hazret-i Alî ile İbn-i Mes'ûd'dur. Hattâ İmâm-ı A'zam'ın silsile-i ilmiyyesi şu veçhile bu iki kadri âlî Sahâbî'ye müntehî olmaktadır : « عن حماد ، عن ابراهيم ، عن علقمه واسود وهما عن عل وابن مسعود وهما عن النبى صلى الله عليه وسلم »

Yâni : "İmâm-ı A'zam ilmi Hammâd'dan, o da İbrâhîm-i Nehaî'den, o da Alkame ile Esved'den, bu ikisi de Hazret-i Alî ile İbn-i Mes'ûd'dan, bunlar da bizzat Nebiyy-i zî-Şân Hazretlerinden ahzetmişlerdir."

Resûl-i Ekrem Efendimiz bir hadîs-i şerîflerinde :

« تمسكوا بعهد ابن ام عند = **İbn-i Mes'ûd'un sözüne, bilgisine sarılınız."** buyurmuştur.

Diğer bir hadîs-i şerîf'de de :

« لو كنت مؤمراً احداً من غير مشورة لأمرت ابن ام عبد »

= **Eğer ben bir kimseyi meşveret etmeksizin âmir tâyin edecek olsa idim, elbette İbn-i Mes'ûd'u tâyin ederdim."** buyurulmuştur.

Velhâsıl, Abdu'llâh İbn-i Mes'ûd, Tezkiretü'l-Huffâz'da da denildiği veçhile bir İmâm-ı Hüdâ'dır. Hattâ kendi tilmizleri Ashâb-ı Kirâm'dan hiçbirini İbn-i Mes'ûd üzerine tafdîl etmezlerdi. Maahâzâ müşârünileyh bazı kırâetler ve fetvâlar husûsunda münferid kalmış, bu hususdaki içtihâdı cumhûrun içtihâdına muhâlif tecellî etmiştir. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Müsned-i İmâm-ı Ahmed, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan.**

***

7 — EBÛ MÛSE'L-EŞ'ARÎ (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Abdu'llâh b. Kays b. Selîm, Ashâb-ı Güzîn'in büyüklerindendir. Resûl-i Ekrem salla'llâhu Teâlâ aleyhi ve sellem Hazretlerinin bi'setini haber alınca iki büyük birâderi ve kavminden elli üç kadar kimse ile berâber Mekke-i Mükerreme'ye gitmek üzere Yemen'den ayrılmış, râkib oldukları sefîne kendilerini Habeşe'ye çıkarmış, orada muhâcir bulunan Hazret-i Ca'fer ile görüşerek bir müddet ikaamet etmiş, ba'dehu hepsi birlikte Medîne-i Münevvere'ye gelmek üzere tekrar yola çıkmışlar, Hayber'in fethi esnâsında gelip Resûlu'llâh'a mülâkî olmuşlardır.

Bu gazveye iştirak etmemiş oldukları halde kendilerine ganîmet mallarından bir mikdar şey i'tâ buyurulmuştu.

Ebû Mûse'l-Eş'arî, ulemâdan, fudalâdan, şecii', Fütûhâta nâil bir zât idi. Resûl-i Ekrem, kendisini bir aralık Zebîd'e, Adn'e, Yemen sâhiline âmil tâyin buyurmuştu. Hâzret-i Ömer tarafından da (17) târihinde Kûfe, Basra vâliliklerine nasb olunmuştur. Zamanında Ehvâz, Isfahân cihetleri feth edilmişti. Hazret-i Osman Halîfe olunca kendisini Basra vâliliğinde bir müddet ikbaa ve bilâhare azletmiş, fakat Kûfe'lilerin arzularına mebnî Kûfe vâliliğine tâyin eylemişti. Hazret-i Alî Hilâfet makamına geçince bu muhterem zâtı Kûfe vâliliğinde ibkaa etti. Bilâhare Cemel Vak'ası sıralarında Basra tarafına giderken Kûfelileri de yardımına çağırmıştı. Fakat vâlileri bulunan Ebû Mûse'l-Eş'arî, böyle Müslümanların arasında zuhûr eden bir fitne esnâsında bîtaraf bulunmanın lüzûmuna kaani' olduğundan ahâlîye yerlerinde oturmalarını emretmişti. Bunun üzerine kendisini Hazret-i Alî azletmiş, daha sonra da Sıffîn vakayii esnâsında hakem tâyin eylemiştir.

Hazret-i Alî'nin bu tâyini, Yemenlilerin musırrâne arzularına mebnî vuku' bulmuştu. Yoksa bu vazîfeye diğer tarafın hakemi olan Amr b. el-Âs'a siyâsetce müsâvî olacak diğer bir zâtın tâyini düşünülmüştü. Duhât-ı Arab' dan Ahnef b. Kays, İbn-i Abbâs'ın hakem nasb edilmesini istemiş, İbn-i Abbâs da Ahnef'in bu işe ehil olduğunu Hazret-i Alî'ye arz etmişti. Fakat mukadderat yerini bulmuş, Ebû Mûse'l-Eş'arî Hazretleri hakem nasbedilerek bu vazîfesini kemâl-i ciddiyet ve samîmiyetle îfâya çalışmış ise de, diğer tarafın bu samîmiyetten uzak bulunması üzerine, târihin kaydettiği o müessif netîceler yüz göstermiştir.

Ebû Mûse'l-Eş'arî, Yemen'de (Zebîd) beldesinde doğmuş, altmış üç yaşında olduğu halde (45) senesi Mekke-i Mükerreme'de veya Kûfe'de vefât etmiştir.

İLM-İ KIRÂET VE TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

Ebû Mûse'l-Eş'arî, pek güzel Kur'ân okurdu. Son derece güzel sadâya mâlik idi. Bir kerre okuduğu Kur'ân-ı Azîm'i Peygamber-i zî-Şân Hazretleri dinleyerek; « لقد اوتى هذا مزماراً من مزامير آل داود = **Buna muhakkak Dâvûd'un güzel seslerinden bir ses verilmiş.**" diye buyurmuştur.

Bu mübârek zât, İlm-i Tefsîr'e de pek güzel vâkıf idi. Kur'an âyetlerinin dekaayıkına, işâretine bihakkın muttali' bulunuyordu. Kendisinden şöyle mervîdir :

Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem :

« ان الله تعالى ليملى للظالم حتى اذا اخذه لم يفلته = **Şüphe yok ki, Allâhu Teâlâ, zâlim için bir mühlet verir. Bir kerre de yakaladı mı artık bırakmaz.**" buyurdu. Sonra da: « وكذلك اخذ ربك اذا اخذ القرى وهى ظالمة ان اخذه اليم شديد » (1) âyet-i kerîmesini okudu.

İLM-İ HADİS VE FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Ebû Mûse'l-Eş'arî, İlm-i Hadîs'de de büyük bir mevki' sâhibidir. Kendisinden Enes b. Mâlik, Târık b. Şihâb gibi Sahâbe-i güzîn ve bir nice Tâbiîn hadîs rivâyet etmişlerdir. Hadîs kitablarında kendisinden üç yüz altmış hadîs-i şerîf rivâyet edilmiştir. Bunların ellisini Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i

---

(1) Yânî: **İşte zulm etmekte olan memleketleri yakaladığı zaman da Rabbin böyle yakalar. Anın yakalaması, çarpması elîmdir; şedîddir.**

Sûre : 11 (Hûd), âyet : 102

Müslim müttefikan tahrîc etmişlerdir. Bunlardan başka Buhârî'de beş, Sahîh-i Müslim'de de onbeş hadîs daha mündericdir.

Bu hadîslerden birini teberrüken kayd ediyoruz:

Ebû Mûse'l-Eş'arî diyor ki: "Yâ Resûlâ'llâh, hangi İslâm efdaldir?" diye sordular. Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem de :

« من سلم المسلمون من لسانه ويده = **Dilinden, elinden Müslümanların sâlim bulunduğu Müslüman efdaldir.**" diye buyurdu.

Bu muhterem Sahâbînin fakaahetine gelince: Bu i'tibar ile de kendisi yüksek bir mevki' sâhibi idi. Fıkha dâir birtakım fetvâları menkuldür. Hattâ Safvân b. Süleym diyor ki: **"Resûl-i Ekrem Efendimiz zamânında Hazret-i Ömer ile Ali'den ve Muâz ile Ebû Mûse'l-Eş'arî'den başkaları fetvâ vermez idi."**

Velhâsıl, Ebû Mûse'l-Eş'arî pek muhterem bir Sahâbî'dir. Radiya'l-lâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî Teysîrü'l-Vusûl, İtkaan, Târih-i İbn-i Esîr, Üsdü'l-Gâbe.**

8 — ZEYD B. SÂBİT (Radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Zeyd b. Sâbit b. Mahhâk b. Zeyd en-Neccârî, Ensâr-ı Kirâm'dandır. Babası Sâbit, hicretden mukaddem Evs ile Hazrec kabîleleri arasında (Yevmü Buâs) nâmiyle yâd olunan bir muhârebede ölmüştü. Kendisi Medîne'de doğmuş, Mekke'de neş'et etmiş, ba'dehû Medîne'ye hicret eylemişti. Hicret-i Nebeviyye esnâsında henüz on bir yaşında pek zekî bir çocuk bulunuyordu. Resûl-i Ekrem'in feyz-i nazarına mazhar olarak İslâm şerefine nâil olmuş, Hendek gazvesine iştirâk ederek toprak nakli ile tavzîf edilmiş, Hazret-i Peygamberin « إنه نعم الغلام = **O ne güzel çocuk**" yollu iltifatlarını celbe muvaffak bulunmuştu.

Bilâhare Tebük gazvesinde Mâlik b. Neccâr'ın sancağını Ummâre b. Hazm) taşıyorken Resûl-i Ekrem, sancağı alıb Zeyd b. Sâbit'e tevdi' etmiş, Ammâre'nin **"Yâ Resûlâ'llâh, benden birşey mi duydun?"** demesi üzerine de **"Hayır, ve lâkin Kur'ân mukaddemdir. Zeyd ise Kur'ân'ı ahz husûsunda senden daha ziyâdedir."** diye buyurmuştur.

Zeyd b. Sâbit, daha başka gazvelere de iştirak etmiş, Hazret-i Ömer ve Hazret-i Osman Hacc'a gittikleri zaman onlara Medîne-i Münevvere'de niyâbette bulunmuştur.

Zeyd b. Sâbit, Hazret-i Osman tarafdârı idi. Hazret-i Alî hakkında da pek ta'zîm gösterir, onun fazlını ızhâr ederdi. Fakat Cenâb-ı Murtazâ'nın yaptığı muhârebelerde kendisiyle berâber bulunmamıştır. (54) senesinde vefât etmiştir.

İLM-İ KIRÂETDEKİ MEVKİİ :

Zeyd b. Sâbit Hazretleri Ashâb-ı Kirâm'ın en yüksek Kurrâsından biridir. Kur'ân-ı Kerîm'i güzelce hıfz ve itkan sûretiyle teallüm etmiş, kendisinden İbn-i Abbâs, Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî gibi Sahâbe-i güzîn Kur'ân okumuşlardır.

Süleymân b. Yesâr diyor ki: **"Hazret-i Ömer ile Osman, fetvâ, ferâiz ve kırâet hususunda hiçbir kimseyi Zeyd üzerine takdim etmezlerdi."**

Sıddîk-ı A'zam Hazretleri Zeyd b. Sâbit'i Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'ı cem' ve tertîbe me'mûr etmişti. Bu hususta pek muvaffakıyyetli bir sûrette çalışmış, bu kudsî vazîfeyi îfâ etmişti. Bilâhare Hazret-i Osman tarafından da Mesâhif-i Şerîfe'yi tahrîre me'mûr edilmiş, bu pek şerefli vazîfeyi de kemâl-i muvaffakıyyetle ikmâl etmişti. Hıfz ile, emânetle, güzel kitâbetle bihakkın muttasıf idi. Zâten aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimizin zamanında Vahiy Kâtibi olmak şerefini hâiz idi. Bundan başka da emr-i Nebevî ile Süryânî lisânını, kitâbetini onbeş gün kadar az bir müddet içinde bir hârika kabîlinden olarak öğrenmişti. O lisân ile Resûl-i Ekrem'e gönderilen bir kısım tahrîrâta cevab yazardı. Bu hususta başka milletlerden kâtib istihdâmına i'timâd olunmamıştı.

İLM-İ TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

Zeyd b. Sâbit, İlm-i Tefsîr'de de büyük bir vukuf sâhibi idi. Kâtibü'i-Vahy olmak ni'metine nâil, fevkalâde zekî, Hulefâ-yı Râşidîn'e mukaarin olduğu cihetle bir çok âyât-ı celîlenin esbâb-ı nüzûlünü bilir, hakayık ve hikemiyyâtına muttali' bulunurdu. Kendisinden Tefsîr'e dâir bir kısım ma'lûmât rivâyet edilmiştir. Ez-cümle, (1) « فمالكم فى المنافقين فئتين » ,, = **Size ne oluyor ki, o münâfıklar hakkında iki fırkaya ayrılmış bulunuyorsunuz."** Nazm-ı Celîlinin sebeb-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır :

Resûl-i Ekrem'in Ashâbı arasında bulunan birtakım kimseler Uhud seferinden geri dönmüşlerdi. -Bunlar Abdu'llâh b. Übey b. Selûl'e tâbi' olan üç yüz kadar münâfık idi- Nâs bunların hakkında iki fırkaya ayrılmış, bir fır-

---

(1) Sûre : 4 (Nisâ), âyet : 88

kası bunların öldürülmesini, bir fırkası öldürülmemesini Resûl-i Ekrem'den istiyordu. İşte bunun üzerine (فما لكم..) âyet-i Celîlesi nâzil oldu.

İLM-İ HADİS VE FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Zeyd b. Sâbit, Sahâbe-i Kirâm'ın en âlimlerinden ve ilimde râsihundan sayılırdı. Resûl-i Ekrem'in senelerce huzûr-ı saâdetinde bulunmuş, o ilâhi menba'dan birçok şeyler ahz etmiştir. Kendisinden de Ebû Hüreyre, İbn-i Ömer, Ebû Saîd, Enes b. Mâlik, Sehl b. Sa'd, İbn-i Hârice, Ebû Amr gibi Ashâb-ı Güzîn, Saîd b. Müseyyeb, Kaasım ibn-i Muhammed, Süleymân b. Yesâr gibi Tâbiîn hadîs rivâyet etmişlerdir. Şu hadîs-i şerîf de bu cümledendir : « افضل الصلاة صلاة المرء فى بيته الا المكتوبة »

= **Namazın efdali, farz namazlar müstesnâ olmak üzere, insanın hânesinde kıldığı namazdır."**

Zeyd b. Sâbit Hazretleri fekaaheti, ferâize vukufu i'tibâriyle de teferrüd etmiştir. Alî b. Rabâh diyor ki: Bir kimse Zeyd b. Sâbit'den bir hâdise hakkında istiftâda bulununca : **"Allah için doğru söyle, bu hâdise böylece vuku' bulmuş mudur?"** diye sorar, evet cevâbını alırsa fetvâ verir, almazsa sükût ederdi.

Bu, mühim bir meseledir. Henüz tahaddüs etmemiş vak'alar hakkında vuku' bulacak istiftâlar, ekserî hüsn-i niyyete mukarin, tezvir ihtimâlinden hâlî olmadığından bunlar hakkındaki hükm-i şer'îyi beyân etmek ihtiyâta münâfîdir.

Zeyd b. Sâbit vefât edince, Ebû Hüreyre Hazretleri : **"Bu ümmetin âlimi vefât etti. Umulur ki Allahu Teâlâ İbn-i Abbâs'ı ona halef buyurur."** demişti.

İbn-i Abbâs, kadrinin celâleti, ilminin vüs'ati ile berâber Zeyd b. Sâbit'in hânesine gidip ondan istiftâda bulunmak ister; « العلم يؤتى ولا يأتى »

= İlme gidilir, ilim gelmez." derdi.

İbn-i Abbâs, bir def'a Zeyd'in rikâbını tutmuş, Zeyd kendisini men' edince İbn-i Abbâs; **"Biz âlimlerimize böyle yapmakla me'mûruz."** demiş, Zeyd Hazretleri de İbn-i Abbâs'ın elini tutarak öpmüş, **"Biz de Peygamberimizin Ehl-i Beyt'ine böyle hürmet etmekle emr olunduk."** demiştir.

İmâm-ı Şâfiî, Ferâiz husûsunda Zeyd b. Sâbit'in kavlini ahzetmiştir.

Velhâsıl, bu mübârek Sahâbî, elsine-i ümmetde dâima hürmetle yâd olunan eâzımın en güzîdelerindendir. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, İrşâdü's-Sârî, Câmiu's-Sağir, Üsdü'l-Gaabe, Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

* * *

9 — EBÛ HÜREYRE (Radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Abdu'llâh -veya Abdü'a-Rahmân- b. Sahr ed-Devsi'l-Yemânî, Ashâb-ı Kirâm'ın fudalâsındandır. Hayber gazvesi esnâsında İslâmiyyeti kabûl ve bu gazveye iştirâk etmiştir. Câhiliyyet devrinde adı "Abdü'ş-Şems" idi. Ebû Hüreyre künyesini kendisine ya Peygamber Efendimiz veya çocukluğunda kendi pederi vermiştir. Ashâb-ı Güzîn arasında "Ebû Hüreyre" künyeli başka bir zât yoktur. Hazret-i Ömer tarafından «Bahreyn" vâliliğine tâyin edilmiş, ibâdet ve tâatle pek meşgul, tab'an mülâyim olduğu için bilâhare azl olunmuştu. Daha sonra yine vâliliğe tâyini istenilmiş ise de kendisi kabûl etmeyib Medîne-i Tâhire'de ikaamet etmiş, yetmiş sekiz yaşında olduğu halde (59) senesi vefât ederek (Bakî') makberesine defn edilmiştir. Vâlidesi (Meymûne) Sahâbiyyelerdendir.

TEFSİR İLMİ'NDEKİ MEVKİİ :

Ebû Hüreyre Hazretleri, pek yüksek bir din âlimi idi. Büyük bir müfessir bulunmakta idi. İslâmiyetin bütün maâliyâtını kavramak husûsunda pek büyük bir tehâlük gösteren böyle bir zâtın tefsîr ilmine bihakkın vâkıf olmasında tereddüd edilemez. Şu kadar var ki, kendisinden tefsîre dâir nakledilen ma'lûmât pek çok değildir.

Bu hususta aşağıdaki iki rivâyeti kayd ile iktifâ edeceğiz :

— Ebû Hüreyre demiştir ki: Resûlu'llâh Sallâ'llâhu aleyhi ve sellem : (1)

« ونفخ فى الصور فصعق من فى السموات ومن . الارض الا من شاءالله »

= **Sûra üflendi de göklerde kim varsa, yerde kim varsa çarpılıp yıkıldı. Yalnız Allâhu Teâlâ'nın dilediği müstesnâ"** âyet-i kerîmesinde (صعق) ''

= Bayılıb düşmek) den istisnâ edilen zevâtın kimlerden ibâret olduğunu Cibrîl-i Emîn'den suâl etmiş, o da bunların "Şühedâ"dan ibâret bulunduğunu haber vermiştir.

---

(1) Sûre : 39 (Zümer), âyet : 68

2 — Ebû Hüreyre diyor ki : Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem: (1) « يومئذ تحدث اخبارها = **O gün yer, bütün haberlerini anlatır"** âyet-i kerîmesini okudu ve : **"Yerin vereceği haberlerden murad ne olduğunu bilir misiniz?"** diye sordu. Ashâb : **"Allâhu Teâlâ ile Resûlü bilir."** dediler. Resûl-i Ekrem de : **"Bundan murâd, her erkeğin veya kadının kendi üzerinde ne yapmış olduğuna yerin şahâdet etmesi, bu, şu günlerde şöyle şöyle yaptı demesidir."** diye buyurdu.

FIKIH VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

Ebû Hüreyre Hazretleri, Ashâb-ı Kirâm'ın fukahâsındandır. Kendisi bir mahfaza-i ilimdir. Eimme-i fetvânın kibârındandır. Celâlet-i kadre mâlik, tevâzu' ve vakar ile muttasıf, yüksek bir âlimdi. Hadîs rivâyeti husûsunda da Ashâb-ı Güzîn arasında temâyüz etmiştir.

İmâm-ı Şâfiî diyor ki : **"Ebû Hüreyre, zamânındaki hadîs râvilerinin ahfazıdır. Kendisinden beş bin üç yüz yetmiş dört hadîs rivâyet edilmiştir."** Kendisinden hadîs rivâyet edenler, Ashâb ve Tâbiînden olmak üzere (Sekiz yüz) zâtdır.

Ebû Hüreyre Hazretlerinin rivâyet ettiği hadîslerden (325) i Sahîhü'l-Buhârî ile Sahîh-i Müslim'de müşterekdir. Bundan başka (93) ü yalnız Buhârî'de, (190) ı da yalnız Sahîh-i Müslim'de mevcuddur. Mütebâkîsi de sâir hadîs kitablarında mezkûrdur.

Bu muhterem zât, Ashâb-ı Suffe'dendir. Dâimâ Mescid-i Nebevî'de ikaamet eder, dâimâ Huzûr-ı Saâdet'de bulunur, Resûlu'llâh'ın bütün ef'âl ve akvâlini hıfza çalışırdı. Kendisi diyor ki: **"Siz dersiniz ki, Ebû Hüreyre ne çok hadîs rivâyet ediyor? (والله الموعد =) Vallâhü'l-mev'id, ben fakir bir kimse idim. Resûl-i Ekrem'e karın tokluğuna hizmet ederdim. Muhâcirîn ise çarşı-pazarda alış-verişle meşgul idiler. Ensâr ise mallariyle iştigale kıyâm ederlerdi. Bir gün Resûllu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem: "Kim sevbini yayarsa benden işiteceği şeyleri unutmayacaktır." diye buyurduğundan ben hemen sevbimi açıb yaydım. Resûl-i Ekrem'in mübârek sözleri tamâm olunca toplayıb giyindim. Artık ondan sonra işittiğim hadîslerden hiç bir şey unutmadım."**

Ahâdîs-i şerîfe'nin ümmet arasında intişârı matlub olduğundan Ebû Hüreyre hakkında böyle bir mu'cizenin tecellîsi, şüphe yok ki, dînî bir hikmete müsteniddir.

---

(1) Sûre . 99 (Zilzâl), âyet : 4

Ashâb-ı Kirâm'ın hepsi de adûldür. Bâhusûs zühd ü takvâ ile mevsuf, fukahâdan mâdud, etrâfı bütün eâzım-ı sahâbe ile muhât olan Ebû Hüreyre gibi bir zâtın Resûlu'llâh'a karşı hakîkate muhâlif bir şey iddiâ etmesi asla mutasavver değildir. Bunun hilâfına bir zehâbda bulunmak Ashâb-ı Kirâm'ın ulûvv-i kadrini, diyânet ve fazîletini takdir edememekten ileri gelir.

Asr-ı Saâdette ve onu tâkib eden asırlarda hârikulâde zekâya, hâfızaya mâlik binlerce İslâm âliminin yetiştiği târihce sâbit bir hakîkattir. Esâsen Arabların fıtratan büyük bir kuvve-i hâfızaya mâlik oldukları da müsellem dir.

Hâkim Ebû Abdi'llâh en-Nîsâbûrî diyor ki: Vaktiyle "huffâz-ı hadîs" nâmını alan her zât, beş yüz bin hadîs hıfz etmiş bulunurdu.

Tâbiîn'den olan Şa'bî'nin hiçbirini tekrar etmeksizin bir ay kadar şiir inşâd edecek derecede mahfûzâtı var idi.

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'in hâfızasında bir milyon kadar hadîs bulunuyordu.

Ebû Zür'a er-Râzî, yedi yüz bin hadîs ezberlemişti.
İmâm-ı Buhârî, hâfızasından üç yüz bin hadîs naklederdi.

Bu misaller istenilirse yüzlere, binlere bâliğ olabilir. Artık İslâm ümmeti arasında tecellî eden bu kemâlâttan Ebû Hüreyre gibi muazzam bir Sahâbî'nin büyük bir mikyasta nasîbedâr olması neden çok görülsün?.

Maahâzâ şunu ilâve edelim ki, huffâz-ı hadîs'in rivâyet ettikleri hadîslerin büyük bir kısmı Ef'âl-i Nebeviyye'ye dâirdir. Yâni Resûl-i Ekrem'in müşâhede olunan harekât ve sekenâtına müteallıktır. Bunların hatırda kalması ise binnisbe daha kolaydır.

Sonra İlm-i ıstılahınca Resûlu'llâh'ın bir kavli veya bir fi'li müteaddid râvîler tarafından rivâyet edilirse, bunların herbiri müstakil bir hadîs sayılır. Meselâ aynı bir kavli on zat rivâyet etse, bu, on hadîs olmuş olur. Binâenaleyh huffâz-ı hadîs'in hâfızalarındaki hadîslerin adedine, buna göre hüküm vermek lâzımdır.

Ebû Hüreyre Hazretleri'nin rivâyet etmiş olduğu ahâdîs-i şerîfe'den üçünü teberrüken kayd ediyoruz :

1 — Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdular : الايمان بضع وستون شعبة والحياء شعبة من الايمان « = **İman altmış şu kadar şu'beye ayrılır. Hayâ da îmândandır."**

2 — Nebiyy-i Efhâm salla'llâhu aleyhi ve sellem şöyle buyurdular :

« الكلمة الطيبة صدقة = **Tatlı, güzel söz sadakadan ma'dûddur."**

3 — Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem buyurdular ki :

" « الساعى على الارملة اوالمسكين كالمجاهد فى سبيل الله او كالذى يصوم النهار و يقوم الليل »

= **Kocasız kadına ve yoksul kimseye yardıma koşan, Allah yolunda mücâhid veya gündüzün sâim, geceleyin ibâdetle kaaim olan kimse mesâbesindedir."**

Velhâsıl, Ebû Hüreyre Hazretleri edille-i şer'iyyenin büyük bir rüknü olan ahâdîs-i Nebeviyye'nin İslâm âleminde intişârına mühim hizmetlerde bulunmak şerefini hâizdir. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, Umdetü'l-Kaarî, İtkaan, Üsdü'l-Gaabe, Tezkiretü'l-Huffaz, El-A'lâm.**

∴

10 — ABDU'LLÂH B. AMR (Radiya'llâhu Teâlâ anhümâ) :

Abdu'llâh b. Amr b. el-Âs el-Kureşi's-Sehmî, Sahâbe-i Güzîn'dendir. Künyesi (Ebû Muhammed) ve (Ebû Abdi'r-Rahmân) dır. Babası Amri'bni'l-Âs'dan mukaddem İslâmiyyeti kabûl etmiş idi. Resûlu'llâh Salla'llâhu aleyhi ve sellem kendisini babası üzerine tafdil buyururdu. Babası kendisinden on iki yaş büyüktü. Sıffîn muhârebelerinde bulunmuş, fakat silâh istîmâl etmemiştir. Vaktiyle gazâlara, harplere iştirak etmiş, âhir-i ömründe âmâ olmuştu. Pekçok ibâdetle meşgul olurdu. Bu cihetle Resûl-i Ekrem ona hitâben :

" « ان لجسدك عيك حقا ، وان لزوجك عليك حقا ، و ان لعينيك عليك حقا

= **Şüphe yok ki, senin üzerinde cesedinin hakkı vardır ve senin üzerinde zevcenin hakkı vardır ve senin üzerinde iki gözünün hakkı vardır..."** diyerek kendisini i'tidâle da'vet buyurmuştu.

Yetmiş iki yaşında olduğu halde (65) senesi Mekke-i Mükerreme'de veya Tâif'de, yâhud Mısır'da vefât etmiştir.

TEFSİR İLMİ'NDEKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Amr, Kur'ân-ı Mübîn'in tefsîrine güzelce muttali' bulunuyordu. Kendisinden kıssalara, fitneler hakkındaki haberlere, âhiret ahvâline ve emsâline dâir bir hayli şeyler rivâyet edilmiştir. Süryânî lisânına âşinâ idi. Ehl-i Kitâb'ın âsârını da mütâlâa etmiş, bunlarda bir takım acîb ve

garîb ma'lûmâta muttalî' olmuştu. Binâenaleyh naklettiği şeyler arasında bu eserlerdeki ma'lûmâta müstenid bâzı haberler de vardır. Bunlar, iltizam tar'kıyle söylenilmiş haberler olmayıp mücerred nakil ve hikâye tarîkıyle dermeyân edilmiştir.

Tefsîr'e dâir verdiği ma'lûmattan iki misâl kaydediyoruz:

1 — (*) (أتقتلو ن رجلاً ان يقول ربى الله وقد جاءكم بالبينات من ربكم)
âyet-i celîlesi'nin sebeb-i nüzûlü hakkında şöyle demiştir :

"Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem finâ-i Kâ'be'de namaz kılarken "Ukbe b. Ebî Muayt" gelmiş, Nebiyy-i zî-Şân'ın omuzuna sarılmış, sevbini toplayarak mübârek boynuna sarmak istemiş, hayât-ı Nebeviyyeye kasd etmek cür'etini göstermiş idi. Bu esnâda Ebû Bekri's-Sıddîk koşub gelmiş, Resûl-i Ekrem'i müdâfaa ederek: **"Rabbim Allah'dır, diyen ve bu iddiâsını beyyine ile isbât eden bir zâtı böyle dediğimden dolayı öldürecek misiniz?"** demişti. İşte bu hâdise üzerine bu âyet-i kerîme nâzil oldu.

2 — (**) « انا ارسلنك شاهداً ومبشراً و نذيراً .. » âyet-i kerîme'si münâsebetiyle de şöyle demiştir : **"Tevrât'da da Resûlu'llâh'ın evsâfını mübeyyin şöyle bir âyet vardır : Ey peygamber! Biz seni bir şâhid, bir müjdeci ve ümmîler için bir muhâfız gönderdik. Sen benim kulumsun ve elçimsin. Sana mütevekkil ismini verdim. (Bir peygamber ki) fenâ huylu değildir, katı yürekli değildir, pazar yerlerinde çağırtkan değildir. Yaramazlığı yaramazlıkla karşılamaz. Fakat affeder, vaz geçer. Allâhu Teâlâ eğrilmiş bir kavmi (لا آله الا الله =) Lâ ilâhe illa'llâh diye anınla doğrultacaktır. Artık Hak Teâlâ bu Kelime-i Tevhîd ile kapalı gözleri, sağır kulakları, perdeli kalbleri açacaktır."**

FIKIH VE HADÎS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Amr Hâzretleri fakîh bir zât idi. Fakat hadîs ile iştigâl ve iştihârı daha ziyâdedir. Hattâ Ebû Hüreyre Hazretlerinden daha ziyâde hadîs zabt etmiştir. Çünkü Ebû Hüreyre hadîsleri yazmadığı halde, kendisi yazardı. Resûl-i Ekrem'den görüb işittiklerini yazmasına taraf-ı Nebevîden izin verilmişti. Maahâzâ kendisinden rivâyet edilen hadîsler, Ebû Hüreyre'den emrvî olan hadîslerden azdır. Kendisinden yedi yüz hadîs-i şerîf rivâyet edilmektedir. Bunların on yedisi Sahîh-i Buhârî ile Sahîhli Müslim'de mev-

(*) Sûre : 40 (Gâfir), âyet : 28
(**) Sûre : 48 (Feth), âyet : 8

cuddur. Sekizi de yalnız Buhârî'de, yirmisi de yalnız sahîh-i Müslim'de münfericdir.

Bu muhterem Sahâbîden İbnü'l-Müseyyeb, İkrime, Ebû Abdi'r-Rahmân el-Hublâ, Urve gibi kibâr-ı Tâbiîn hadîs rivâyet etmişlerdir.

Muhaddisler arasında (عادله) Abdu'llahlar denildi mi, bununla Abdu'llâh b. Ömer, Abdu'llâh b. Abbâs, Abdu'llâh b. ez-Zübeyr. Abdu'llâh b. Amri'bni'l-Âs kasdedilir. Abdu'llâh b. Mes'ûd, Sahâbe-i güzîn'in kudemâsındandır; bu tâbîre dâhil değildir. Fakat fıkıh kitablarında Abâdile denilince, bununla alelekser İbn-i Mes'ûd ile İbn-i Abbâs ve İbn-i Ömer b. el-Hattâb kasd olunur. Radiyâ'llâhu Teâlâ anhüm.

Abdu'llâh b. Amr Hazretlerinin rivâyet etmiş olduğu hadîslerden, teberrüken üç tânesini kaydediyoruz :

1 — (ان الله يحب اذ يرى أثر نعمته على عبده) = **Şübhe yok ki, Allâhu Teâlâ kulunun üzerinde ni'metinin nişânesinin görülmesini sever."**

2 — (ان اكبر الاثم عند الله ان يضيع الرجل من يقوت) = **Şübhe yok ki, Hak Teâlâ katında günâhın en büyüğü, bir şahsın, nafakası üzerine lâzımgelen kimseleri zâyi' kılması, perişân, muhtac bir halde bırakmasıdır."**

3 — (خلقان يحبهما الله وخلقان يبغضهما الله . فاما اللذان يحبهما الله فالسخاء و الشجاعة . و اما اللذان يبغضهما الله فسوء الخلق و البخل . و اذا اراد الله بعبد خيراً استعمله على قضاء حوائج الناس)

= **İki huy vardır ki, onları Allâhu Teâlâ sever; iki huy da vardır ki onlara Hak Teâlâ buğz eder. Allâhu Teâlâ'nın sevdiği o iki huy, sehâ ile şecâatdir. Allâhu Teâlâ'nın buğz ettiği o iki huy da, kötü ahlâk ile hissetdir. Cenâb-ı Hak bir kuluna hayır murâd edince de anı nâsın ihtiyaclarını yerine getirmek husûsunda istihdâm eder."**

***

LÂHİKA :

Burada bir ilâve olarak hadîslerin yazılıb yazılmaması husûsundaki akvâl-i ulemâya işâret edeceğiz. Şöyle ki: ahâdîs-i şerîfe'nin bir kitab hâlinle yazılıb cem' edilmesi husûsunda vaktiyle iki nokta-i nazar vardı. Birine göre, bunlar yazılıb cem' edilmemelidir. Yalnız hıfziyle iktifâ etmelidir. Çünkü Resûl-i Ekrem Efendimiz bir hadîs-i şerîfiyle bunu men' etmişti. Diğer nokta-i nazara göre ise, bunlar yazılıb cem' edilmelidir. Çünkü bütün ümme-

tin istifâdesi ancak bu sûretle te'min edilebilir. Ashâb-ı Kirâm arasında bununla iştigal eden zevât bulunmuştur. Bu bâbda kat'i bir emir olmadığı anlaşılmaktadır.

İki tarafın mütâleaları şu vechile telhîs edilebilir:

Hadîslerin yazılmamasına taraftar olan zevat şöyle diyorlar :

1 — Ebû Saîdi'l-Hudrî'den mervîdir : Resûl-i Ekrem Efendimiz,

(لاتكتبوا عنى شيئاً غير القرآن فمن كتب عنى شيئاً غير القرآن فليمحه) ..

= **Kur'ân'dan başka bir şey benden yazmayınız. Bir kimse Kur'ân'dan başka birşey benden yazmışsa anı hemen imhâ etsin."**

İbn-i Nadre diyor ki: Ben Ebû Saîd'e, **"Senden işittiğimiz hadîsleri yazmayalım mı?"** diye sordum. Dedi ki: **"Hadîsleri bir mushaf mı kılmak istiyorsunuz? Peygamber Aleyhi's-salâtü ve's-selâm beyânatta bulunurdu, biz de hıfzederdik. İmdi siz de bizim hıfzettiğimiz gibi hıfzediniz.**

2 — İbn-i Vehb, Mâlik'den şöyle naklediyor: Ömer b. el-Hattâb bu hadîsleri yazmak istemiş veya yazmış, sonra da (لا كتاب مع كتاب الله) demiş, bundan vaz geçmiş. Hattâ deniliyor ki, bu hususta Ashâb-ı Kirâm'dan istiftâda bulunmuş, muvâfakat cevâbı almış, fakat bilâhare bu azminden rücû' ederek hadîslerin yazılmamasını emreylemiştir.

3 — İbn-i Abbâs, İbn-i Şihâb, Nehaî, Katâde gibi zevât hadîslerin yazılmasını kerîh görmüşlerdi. Evzâî demiştir ki: Bu ilim, ricâlin efvâhinden telâkkî ve aralarında müzâkere olunduğu müddetçe şerefli bir şey idi. Vaktâ ki yazılmaya başlandı, nûru gitti, ehlinin gayrına intikal etti.

4 — Hadîsler yazılacak olursa, Kur'ân-ı Mübîn'e müşâbih bir kitab vücûde getirilmiş gibi olur. Bu ise muvâfık değildir.

5 — Hadîsler her tarafta intişâr etmiş, her tarafta rivâyete başlanmıştır. Bir kısım hadîsler kitab hâlinde cem' edilecek olsa, yazılmayan kısımların hadîs sayılmaması, bu yüzden bir şübhe tevellüd ederek bir nice ahâdîs-i şerîfe'nin i'tibâra alınmaması melhuz bulunur.

6 — Hadîsler yazılacak olsa, halk kitablara iğtirâren, hıfz husûsunda müsâmaha gösterirler. İlim sadırlardan satırlara intikal etmiş, hâfızalar cevher-i ilimden hâlî kalmış olur. (العلم فى الصدور لا فى السطور) vecîzesi ma'lûmdur.

Hadîslerin yazılmasına tarafdâr olan zevat da şöyle diyorlar:

1 — Kur'ân-ı Mübîn'in nüzûlü esnâsında âyât-ı celîle hemen yazılıyordu. Bunlar ile berâber hadîslerin de yazılması belki bir iştibâha sebeb olabilirdi. Bu cihetle muvakkaten men' edilmiş olması melhuzdur. Fakat Kur'ân-ı Kerîm'in âyetleri temâmen yazılıp tevâtüren tekarrür etmiş, bunları binlerce zevat hıfz eylemiş olduktan sonra, Hadîslerin yazılmasında artık iştibah ihtimâli kalmamıştır.

Maahâzâ bu men'in vaktiyle de umûmî olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü Resûlu'llâh hadîslerin yazılması için bâzı zevâta ruhsat vermişti. Hazret-i Alî, Enes b. Mâlik, Abdu'llâh b. Amr gibi zevât, zamân-ı Nebevîde birçok hadîsler yazıb zabt etmişlerdi.

2 — Ashâb-ı Kirâm'ın bir kısmı birçok hadîsler yazmış, bilâhare eâzım-ı müctehidîn de hadîs kitabları yazıb tertib ve neşr etmiş, bu hususlaki mesâîyi cumhûr-ı ulemâ-yı İslâmı tebcîl ve senâya şâyân görmüştür. Eğer bu hususta dînî bir memnuiyyet olsa idi bu kadar ekâbir-i İslâm buna cür'et gösterebilirler miydi?

3 — Sünen-i Ebî-Dâvûd'da, ve İbn-i Mâce'de mezkûr olduğu üzere, Abdu'llâh b. Amr'ın yazmış olduğu hadîsler, Hudeybiye'ye ve sâireye âid muâhede-nâmeler, taraf'-ı Nebevîden muhtelif kabîlelere, rüesâya gönderilen emirler, bin beş yüz Sahâbînin isimleri vesâir bu gibi vesâik Hazret-i Peygamberin zamânında tamâmen yazılmış bulunuyordu. Sadakalara, diyetlere, ferâize müteallik hadîsler de bu cümledendir.

4 — Enes b. Mâlik Resûl-i Ekrem'den : (قيدوا العلم بالكتاب) hadîs-i şerîf'ini rivâyet etmiştir. İlmin yazılması, bekaasını te'min edeceği cihetle memduhdur." (كل علم ليس فى القرطاس ضاع) vecîzesi de ma'lûmdur.

5 — Hazret-i Ömer'in, hadîsleri bir aralık yazmaya azmetmesi ve bu hususta Sahâbe-i Kirâm'ın fetvâları, bu kitâbetin cevâzına, bunun hilâfına sarih bir emir bulunmadığına açık bir delildir. Eğer bu bâbda kat'î bir memnûniyyet bulunsa idi ne Hazret-i Ömer kitâbet cihetini düşünür, ne de Sahâbe-i Kirâm bunu tecvîz ederdi.

6 — Hatîb-i Bağdâdî'nin (Takyîdü'l-İlm) inde deniliyor ki: Sahâbe-i Kirâm Resûlu'llâh'ın hadîslerini dinlemek için Enes b. Mâlik'in etrâfında toplanırlardı. O da koynundan bir sahife çıkararak, **"Bu, Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellemden işitmiş olduğum hadislerdir."** diye rivâyet ederdi. Bu da kitâbet-i hadîs'in cevâzına şâhiddir.

7 — İshak b. Mansûl diyor ki: İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'e sordum ki, ilmin yazılmasını kimler kerîh gördü? Dedi ki: "Bunu bir cemâat kerîh gördü; diğer bir cemâat da buna ruhsat verdi." dedim ki, "Eğer ilim yazılmamış olsa idi elbette gider -zâyi' olur- du". "Evet.. dedi, eğer ilim yazılmamış olsa idi biz ne olabilirdik?" Sonra bunu Râheveyh'den de sordum. O da İmâm-ı Ahmed gibi cevab verdi.

Velhâsıl, ahâdîs-i şerîfe'nin bir kısmı, daha zamân-ı Nebevîde yazılmış, zabt edilmiş, bilâhare kısm-ı a'zamı da Ömer b. Abdi'l-Azîz'in zamânında (122) târihinden i'tibâren fevkalâde bir i'tinâ ile cem' ve tahrîr edilegelmiştir. Eğer bunlar yazılıp zabtedilmemiş olsa idi, zamanların tevâlîsi, muhtelif ilimlerin intişârı, eski hâfızaların pek nedret peydâ etmiş olması, dînî ilimlere talebkâr zevâtın binnisbe azalması netîcesinde İslâm ahkâmının bir rükn-i rekîni olan birçok ahâdîs-i şerîfe unutulur giderdi. Binâenaleyh ahâdîs-i şerîfe'nin yazılıp zamânımıza kadar pek mükemmel bir halde muhâfaza edilmiş olması, Mu'cizât-ı Nebeviyye'den ma'dûd, her vechile istihsâna lâyıktır.

Me'hazlar : Sahîhü'l-Buhârî, Câmiü's-Sağîr, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan, El-A'lâm, El-Kavlü'l-Fasl.

*
* *

11 — İBN-İ ABBÂS (Radiya'llâhu Teâlâ anhümâ) :

Abdu'llâh b. Abbâs b. Abdi'l-Muttalibi'l-Hâşimî, Ashâb-ı Kirâm'ın en yüksek âlimlerindendir. Künyesi Abü'l-Abbâs'dır. Resûl-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimizin amca-zâdesi, Ümmü'l-Mü'minîn Hazret-i Meymûne'nin de kız kardeşi oğludur. Vâlidesi Ümmü'l-Fadl Lübâbetü'l-Kübrâdır.

İbn-i Abbâs Hazretleri Hicret-i Nebeviyye'den üç sene mukaddem Mekke-i Mükerreme'de dünyâya gelmiştir. Nebiyy-i Âlî-Şân'ın mübârek nazarlarına, ulvî duâlarına mazhar olduğu cihetle kendisinde hârikulâde bir isti'dâd tecellî etmiş, daha pek genç iken Ashâb-ı Güzîn arasında ilm ü irfâniyle mümtaz bir hâle gelmiştir. Resûl-i Ekrem'den sonra Hulefâ'yı Râşidîn'in büyük iltifatlarına nâil olmuş, onların ilmî mes'elelerde bir müşâvir-i hâssı mesâbesinde bulunmuştu. Hazret-i Alî ile berâber Sıffîn muhârebesinde bulunarak bir fırkanın kumandanlığını der'uhte etmiş ve bir aralık Hazret-i Alî tarafından Basra vâlîsi tâyin edilmiş ise de bilâhare bu vazîfeden ayrılarak Hicâz'a avdet eylemişti.

Abdu'llâh İbn-i Zübeyr ile Abdü'l-Melik b. Mervân arasında fitne zuhûr ettiği zaman Muhammed b. el-Hanefiyye Hazretleriyle berâber evlâd u ıyallerini alarak Mekke-i Mükerreme'ye rihlet etmişler, musırren vâkı' olan tekliflerine rağmen Abdu'llâh b. Zübeyr'e de bîat etmeyip bîtaraf kalmış-

İar, nihâyet Kûfe'den celb ettikleri kendi tarafdarları vâsıtasıyla tazyikden kurtularak Tâif'e gitmişlerdi.

İbn-i Abbâs, (68) senesi Tâif'de hastalanarak vefât etmiş, cenâze namazını Muhammed b. el-Hanefiyye kıldırmıştır.

Sabîhü'l-vech, nezîhü'l-kalb, fasîhü'l-lisân olan İbn-i Abbâs, son günlerinde a'mâ olmuştu. Bu ârızaya karşı olan metânetini şu kıt'asiyla ibrâz etmişti.

ان يأخذ الله عينى نورهما ففى لسانى و قلبى منهما نور

قلبى ذكى وعقلى غير ذى دخل و فى فمى صارم كالسيف مأثور (1)

İLM-İ TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Abbâs Hazretleri, Tercemânü'l-Kur'ân, Sultânü'l-Müfessirîn unvânını hâizdir.

Kendisi en büyük bir müfessirdir. Kitâbu'llâh'a dâir kendisinden pekçok şeyler rivâyet edilmiş, rivâyed tarîkına müstenid birçok tefsirlerde bu rivâyetlerden birçoğu nakledilegelmiştir. Fîrûz-Âbâdî, bu rivâyetlerin bir kısmını toplayarak "Tenvîrü'l-Mikyâs Tefsîr-i İbni'l-Abbâs" unvânıyla muhtasar, müfîd bir tefsîr yazmıştır ki, ileride buna dâir biraz ma'lûmât verilecektir.

Filhakîka İbn-i Abbâs, zamânının en büyük âlimi, en yüksek müfessiri idi. Binlerce zât etrâfını alarak kendisinden istifâdeye çalışırlardı. Akdettiği meclislerde birgün yalnız Tefsîr-i Kur'ân ile meşgul olurdu; birgün yalnız fıkıh mes'elelerinden bahsederdi; birgün yalnız Megâzîye, Gazevât-ı Nebeviyye'ye dâir ma'lûmât verirdi; birgün yalnız Eş'âr-ı Arab'a dâir birçok şeyler bildirirdi; birgün de yalnız Eyyâm-ı Arab'dan, Arablar arasındaki târihî vak'alardan bahsederdi. Huzûruna dâhil olan her âlim, kendisine karşı mutlakaa hürmet ve hudûa mecbûriyyet hissederdi. Kendisinden herhangi bir mes'eleyi soran kimse o hususta mutlakaa ilmî bir cevâba destires olurdu.

İbn-i Abbâs Hazretleri, daha genç iken tefsîre, fıkha dâir halka ma'lûmat verirdi. Birgün Harem-i Kâbe'de oturmuş, başına toplanan cemâate, tefsîre dâir ma'lûmat veriyordu. Bu hâli karşıdan müşâhede eden Nâfi' b. el-Ezrak ile Necdetü'bnü Uveymir bakalım bilir-bilmez Kur'ân'ın tefsîrine

---

(1) Meâli: **"Allâhu Teâlâ iki gözümün nûrunu aldı ise de, benim lisânımda, kalbimde onlardan bir nûr mevcûddur. Kalbim parlaktır. Aklım da kusurdan beridir. Lisânimda ise ötedenberi kılınç gibi keskin bir te'sir vardır."**

cür'et eden şu genç kimdir? Diye Hazret-i İbn-i Abbâs'ın yanına sokulmuş, **"Sana Kitâbu'llâh'dan bâzı şeyler soracağız; Kur'ân, lisân-ı Arab üzere nâzil olmuştur; bize lisân-ı Arabdan istişhâd ederek cevab ver."** demişler. **"İstediğinizi sorunuz."** diye aldıkları müsâade üzerine, ikiyüz kadar garîb kelimât-ı Kur'âniyye'nin ma'nâsını sormuşlar, hepsinin hakkında da birer Arabî beyit ile istişhâd edilmek sûretiyle lâzımgelen cevâbı almışlardı.

Ez-cümle Nâfi' : (1) (عن اليمين و عن الشمال عزين) **Kavl-i İlâhîsindeki** (عزين) **den murâd nedir?"** diye sormuş, İbn-i Abbâs da **"Bundan murâd, ince halkalar, dağınık fırkalar"**dır, diye cevab vermiş; Nâfi' **"Arab bunu böyle bilir mi?"** diye tekrar sormuş, İbn-i Abbâs da **"Evet, böyle bilir, Ubeyd b. el-Ahvas'ın şu beytini duymadınız mı?"** diyerek,

فجاؤا يهرعون اليه حتى يكونوا حول منبره عزينا

beytini okumuştur. Yâni : **"Minberini netrâfını ince halkalar gibi sarmak için ona koşub geldiler."** Diğer sualler, cevablar da bu vechile tevâlî etmiştir. Bunların birçoğu İtkan'da mündericdir.

Velhâsıl, İbn-i Abbâs Hazretleri büyük bir müfessirdir. Kendisinden birçok rivâyetler, tarîkler vardır, fakat bunların dereceleri müsâvî değildir, bâzı rivâyetler, bâzı tarîkler kuvvetli, ceyyid, bâzıları da zaîf, vâhîdir. Binâenaleyh o büyük Sahâbîye isnâd edilen her tefsîr vechinin mutlakaa kendisine âid olduğu kestirilemez. Meğer ki en kuvvetli, makbûl tarîklar ile rivâyet edilmiş olsun. Bu tarîkların başlıcaları şunlardır :

1 — Alî b. Ebî Talha el-Hâşimî tarîkıdır. Kâtibü'l-Leys denilen Ebû Sâlih, Muâviye b. Sâlih'den, o da Alî İbn-i Ebî Talha'dan, o da ya bizzat veya Mücâhid veya Saîd İbn-i Cübeyr vâsıtasiyle İbn-i Abbâs'dan rivâyet eder.

Bu tarîk, muhtelif tarîkların (ceyyid =) sağlamlarındandır. Buhârî, Sahîh'inde İbn-i Abbâs'dan ta'lîkan zikrettiği tefsîrde bu tarîka i'timâd etmektedir. İbn-i Cerîr ile İbn-i Ebî Hâtem de tefsîrlerinde bu tarîkdan tahricde bulunmuşlardır. Maahâza Ebû Sâlih ile Muâviye b. Sâlih'i zaîfü'l-hadîs görenler de vardır.

2 — Kays tarîkıdır. Bu zât, Atâ' b. es-Sâib'den, o da Saîd b. Cübeyr'den, o da İbn-i Abbâs'dan rivâyet eder. Bu tarîk Ceyyiddir. Buhârî ile Müslim'in şerâiti vechile sahîhdir.

---

(1) Sûre : 70 (Maâric), âyet . 37

3 — Ebû İshak tarîkıdır. Bu zât, Muhammed b. Ebî Muhammed'den, o da İkrime veya Saîd b. Cübeyr'den, bunlar da İbn-i Abbâs'dan rivâyet eder. Bu tarîk de Ceyyid, isnâdı hasen bir tarîkdir.

4 — Atiyyetü'l-Avfî tarîkıdır. Bu zaîf bir tarîkdir. Maahâzâ vâhî değildir. İbn-i Cerîr ile İbn-i Hâtem bu tarîkden tahrîcde bulunmuşlardır.

5 — Süddî-i Kebîr tarîkıdır. Bu tarîk, Müslim ile Sünen-i Erbaa ashâbı yanında mergubdur. Süddî'nin Ebû Sâlih ve Ebû Mâlik vâsıtalarıyla İbn-i Abbâs'a ve Mürr vâsıtasıyla da İbn-i Mes'ûd'a nisbet eylediği bir tefsîri vardır. Bunu İbn-i Cerîr, Esbât vâsıtasıyla tefsîrinde nakleylemektedir.

Ebû Zür'a, Esbât b. Nasrân el-Hemedânî'nin za'fına kaaildir.

6 — Dahhâk tarîkıdır. Bu tarîk Munkatı'dır. Çünkü Dahhâk İbn-i Abbâs'a mülâkî olmamıştır. Buna Bişr b. İmârenin Ebî Ravk'dan rivâyeti munzam olursa Zaîf bir tarîk olmuş olur. Şâyed Dahhâk'dan Cüveybir rivâyet ederse o zaman bu za'f daha artar. Çünkü Cüveybir ziyâde zaîfdir; metrûkü'l-hadîs'dir.

Dahhâk'in Saîd b. Cübeyr'den tefsîr ahzettiği mervîdir.

İbn-i Cerîr ve İbn-i Hâtem, Bişr b. İmâre tarîkıyle tefsîr tahrîc etmektedirler.

7 — Kelbî tarîkıdır. Bu zât, Ebû Sâlih Bâzân'dan, o da İbn-i Abbâs'dan rivâyet eder. Bu tarîk Vâhî'dir. Hele buna Muhammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr inzimâm ederse bir silsile-i kizb olur. Maazâlik Sa'lebî, Vâhidî bu tarîkden birçok tefsîr tahrîc etmişlerdir. Mıkyâsü't-Tenvîr de bu tarîka göre yazılmıştır.

İbn-i Adiyy'in Kâmil'de dediğine nazaran Kelbî'nin Ebû Sâlih'den rivâyet ettiği bir kısım sâlih, hâs hadîsler de vardır.

8 — Mukaatil b. Süleyman tarîkıdır. Kelbî, Mukaatil üzerine tercîh ediliyor. Çünkü, Mukaatil bâzı fenâ akaaid ile şâibelidir. Bunlara dâir kendi tabakalarında da bâzı ma'lûmat daha verilecektir.

İBN-İ ABBÂS'IN HADÎS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Abbâs hadîs İlminde de bihakkın temâyüz etmiştir. Resûl-i Ekrem'in nezdinde yetişmiş, Peygamber-i zî-Şân'ın ef'âl ve akvâline yakından muttali' olmuştur. Bu cihetle kendisinden bin altı yüz altmış hadîs-i şerîf rivâyet edilmiştir. Bunlardan doksan beşi Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'de mündericdir. Bunlardan başka, yüz yirmi hadîs yalnız Sahîh-i Buhârî'de, kırk dokuz hadîs de Sahîh-i Müslim'de mevcuddur. Bütün bu ha-

dîsleri Ahmed b. Hanbel Hazretlerinin Müsned'i câmi' bulunmaktadır.

İbn-i Abbâs'ın ilmindeki kudreti, hâfızasındaki vüs'ati, Resûlu'llâh'a olan kurbiyyetini güzelce takdîr edemeyen bâzı müsteşrıklar, genç bir Sahâbînin Resûl-i Ekrem'den bu kadar hadîsi nasıl telâkkî edib de rivâyette bulunmuş olduğunu lâyıkıyla anlayamıyorlar.

Vâkıa İrtihâl-i Nebevî'de İbn-i Abbâs, henüz on üç yaşında idi. Fakat o bir hârika-i zekâ idi. O, Resûl-i Ekrem'in amcası oğlu, Ümmü'l-mü'minîn Hazret-i Meymûne'nin de yeğeni bulunduğu için dâimâ nezd-i Nebevîde bulunabiliyor, Resûlu'llâh'ın ef'âl ve akvâlini yakından görüb işitebiliyordu. Hâfızasındaki kuvvet ise her türlü tasavvurların feykında idi. Artık o kadar ulvî fıtratta yaratılmış bir zâtın, bu kadar ahâdîs-i şerîfe rivâyet etmiş olması çok görülemez. Bâhusûs bu hadîslerin büyük bir kısmı ef'âl-i Nebeviyye'ye müteallıktır. Resûl-i Ekrem ile birkaç sene değil, birkaç ay bile berâber bulunmak şerefine nâil olan herhangi bir zât, o Nebiyy-i zî-Şân'ın birçok ef'âl ve harekâtına şâhid olabilir. Artık bunlara dâir bilâhare vereceği ma'lûmat neden çok görülsün?

Maahâzâ şunu da ilâve edelim ki, İbn-i Abbâs, bütün bu hadîsleri bizzat Resûl-i Ekrem'den görüb veya işitib nakletmemiştir. Belki bunların büyük bir kısmını Hazret-i Ömer'den, Hazret-i Alî'den, Muâz b. Cebel ile Ebû Zer'den rivâyet etmiş, fakat bu zâtların isimlerini tasrîhe lüzum görmemiştir. Bu misilli hadîslere "Ahâdîs-i Mürsele" nâmı verilir. Ashâb-ı Kirâm'ın hepsi de âdil, sika olduğundan, onların böyle mürsel olarak rivâyet ettikleri hadîsler bi'l-ittifak makbuldür.

Bu cihetler düşünülürse, İbn-i Abbâs'dan daha ziyâde hadis rivâyet etmesi pek tabii olarak beklenebilirdi.

Şu da İslâm âleminde kat'iyyen sâbit bir hakîkattir ki, vaktiyle Müslümanların arasında hâfızalarını binlerce, yüz binlerce hadis ile veya eş'âr ile veya herhangi bir ilme âid mesâil ile tezyîn etmiş olan yüzlerce, binlerce zevat yetişmiştir. Târih sahîfelerinde, Tezkiretü'l-Huffâz denilen Terâcim-i Ahvâl kitablarında bunları mütevâtir bir halde görüp duruyoruz. Nitekim bâzılarına dâir bir nebze ma'lûmat vermiş bulunuyoruz. İbn-i Abbâs'ın hâfızası ise bu hususta en müstesnâ bir hârika idi. Huzûrunda ilk def'a okunan bir uzun manzûmeyi derhal ezberler, isterse onu ezber olarak tamâmen okuyabilirdi. Ez-cümle Ömer b. Ebî Rebîa'nın :

(أمن آل نعم انت غاد فمبكر غداة غد اورائح فمهجر)

matlaıyle inşâd ettiği seksen beyitli bir Kasîde'yi bir def'a dinlemekle kâmilen hıfzına alarak huzûrunda bulunanları hayrette bırakmıştı. Bunlar târihin kaydetmiş olduğu birer hakîkattir.

Velhâsıl, İbn-i Abbâs Hazretlerinin İlm-i hadîs'deki yüksek mevkiini görüb i'tirâf etmemek hiçbir munsıf, garazsız insan için kaabil olamaz.

Rivâyet etmiş olduğu ahâdîs-i şerîfe'den üçünü teberrüken kaydediyoruz.

1 — Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki,

(ليس الخبر كالمعاينة = **İşitmek görmek gibi değildir."**

2 — Nebiyye-i zî-Şân Hazretleri şöyle buyurmuştur :

علموا و بشروا و لا تعسروا . واذا غضب احدكم فليسكت

= Öğretiniz, müjdeleyiniz, güçleştirmeyiniz. Ve sizden biri kızınca sükût ediversin."

3 — Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem buyurmuştur ki:

(ليس منا من لم يوقر الكبير و يرحم الصغير ويأمر بالمعروف و ينهى عن المنكر

= Büyüğe ta'zîm, küçüğe merhamet, ma'rûf ile emir, münkerden nehyetmeyen bizden değildir."

İBN-İ ABBÂS'IN İLM-İ FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Abdu'llâh b. Abbâs, Ashâb-ı Kirâm'ın en büyük fakîhlerinden idi. Kendisinden Fıkh'a dâir birçok mesâil menkuldür. Hulefâ-yi Râşidîn'in refâkatinde bulunmuş, onların hükümlerine muttali' olmuş, onlardan kazâ umûruna dâir birçok istifâdelerde bulunarak her vechile tekemmül etmiştir.

İbn-i Uyeyne diyor ki: "Ashâb-ı Kirâm arasında İbn-i Abbâs, Tâbiîn arasında Şa'bî, Tebe-i Tâbiîn arasında da İbrâhîm-i Nehaî zamanlarının en büyük fukahâsından bulunuyorlardı." Hattâ deniliyor ki: Hazret-i Ömer, müşkil bir mes'ele-i fıkhiyye karşısında kalınca İbn-i Abbâs-ı da'vet eder, mes'eleyi ona bildirir, onun kavlini ahzederdi. Bu gibi mu'dil mes'elelerde ondan başkasını da'vet etmezdi.

Hazret-i Fârûk'dan başka, Ashâb-ı Kirâm'dan yetmiş kadar zât da mühim, ilmî bir mes'ele zuhûrunda İbn-i Abbâs'a mürâcaat ederlerdi.

İbn-i Abbâs, bir ilm ü irfân ummânı idi. Bu cihetle kendisine "El-Bahr", "Hibrü'l-Ümme" nâmı verilirdi. Resûl-i Ekrem Hazretleri İbn-i Abbâs hakkında: (اللهم علمه الحكمة = **Yâ Rabbî! Ona hikmet öğret.",** (علمه التأويل

اللهم فقهه فى الدين = **İlâhî! Ona dinde fakaahet ver ve ona Tefsîr ilmini nâ-**

sîb buyur." diye duâ etmiştir. Artık o mübârek Sahâbînin en mümtâz bir hakîm, bir fakîh, bir müfessir olacağında kim şüphe edebilir.

Resûlu'llâh'ın mâdihi olan Hassân b. Sâbit, bâzı şiirleriyle İbn-i Abbâs'ı tavsîf ederek onun fazâiline tercemân olmuştur. Radiya'llâhu Teâlâ anhüm.

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Üsdü'l-Gabe, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan, Şerh-i Şevâhidü'l-Muğnî (= Süyûtî), El-A'lâm.**

***

12 — ABDU'LLAH B. ÖMER (radiya'llâhu Teâlâ anhümâ) :

Ebû Abdi'r-Rahmân Abdu'llâh b. Ömer b. el-Hattâb el-Adevî, Ashâb-ı Kirâm'ın pek büyüklerindendir. Muhterem pederi Hazret-i Ömer ile berâber henüz bülûğ çağında bulunmadığı bir sırada İslâmiyeti kabûl etmiş ve onunla berâber Medîne'ye hicrette bulunmuştur.

Abdu'llâh b. Ömer, son derece metin, müttakî bir zât idi. Pekçok hac cederdi. Pekçok sadaka verirdi. Hattâ bir mecliste otuz bin dirhem sadaka verdiği olurdu. Resûlu'llâh'ın sünnetlerine pek ziyâde ittibâ' ederdi. Hazret-i Peygamber hangi yerlerde namaz kılmış ise, kendisi de oralarda namaz kılmağa çalışırdı.

Câbir b. Abdi'llâh diyor ki, **"Bizden bir kimse yoktur ki, dünyâ kendisine, kendisi de dünyâya meyletmiş olmasın; Ömer ile oğlu Abdu'llâh ise müstesnâ!"**

Hazret-i Ömer'den sonra oğlu Abdu'llâh'ın Hilâfet makaamına geçmesini pek ziyâde isteyenler bulunmuştu. Şamlılar da kendisini pek ziyâde seviyor, istiyorlardı. Fakat kendisi asla böyle bir arzuda bulunmamıştır. Hazret-i Ömer'in, **"Bir âileden bir kurban kâfî."** dediği ma'lûmdur.

Abdu'llâh Hazretleri, sabâvetine mebnî Bedir kazvesinde bulunmamış, fakat Hendek, Mu'te, Yermûk muhârebelerine iştirâk etmiş, Mekke'nin, Mısır'ın, Afrika'nın fethinde hazır bulunmuştur. Bilâhare Müslümanların arasında zuhûr eden fitnelere karışmamış, Hazret-i Alî'nin yaptığı muhârebelere de -kendince hâsıl olan bir iştibâha mebnî- iştirâk etmemiştir. Fakat rivâyete nazaran Hazret-i Alî ile berâber bulunmadığına bilâhare nâdim olmuştur.

İbnü'z-Zübeyr'in şehâdetinden dolayı da pek müteessir olmuş, Haccâc hakkında : **"Adüvvu'llâh, Cenâb-ı Hakk'ın muharremâtını istihlâl etti. Allâhu Teâlâ'nın Beyt'ini tahrîb etti. Allâhu Teâlâ'nın velîlerini katletti."** diye söylenmiştir.

Hattâ birgün Haccâc hutbe okurken: **"İbnü'z-Zübeyr Kelâmu'llâh'i tebdîl etti."** demekle İbn-i Ömer Hazretleri ayağa kalkarak, **"Yalan, ne İbnü'z-Zübeyr, ne de sen Kelâmu'llâh'ı tebdile muktedir olamazsınız."** diye bağırmış, Haccâc'ın **"Sen bunamış bir ihtiyarsın, otur yerine."** demesi üzerine de. **"Sen sözünü tekrar edersen ben de tekrar ederim."** diye mukaabelede bulunmuştu.

Abdu'llâh b. Ömer, Mekke-i Mükerreme kurbinde (Fahh) denilen mevzi'de seksen altı yaşında olduğu halde (73) senesi vefât etmekle (عسى) Muhassab denilen makbereye defnedilmiş, cenâze namazını Haccâc kıldırmıştır.

Mekke'de en son vefât eden Sahâbî, bu zâttır. Âhir-i hayâtında kendisine amâ ârız olmuştu.

Bu mübârek zâtın şehîden vefât ettiği de mervîdir. Şöyle ki: Haccâc, İbnü'z-Zübeyr'i şehîd ettikten sonra nâsa haccettirirken Abdu'llâh b. Ömer'e ittibâ etmesi için Abdü'l-Melik'den emir almıştı. İbn-i Ömer'in gerek Mevkıf'de ve gerek sâir yerlerde kendisine tekaddüm etmesi gurûruna dokunmuş olduğundan, gizlice tâlîmat verdiği bir şahıs, Hac esnâsında nâsı öteye beriye dağıtırken hazırlamış olduğu zehirli harbesini Hazret-i Abdu'llâh'ın ayağı üzerine dokundurmuş, o mübârek zât da bunun te'sîriyle birkaç gün hasta olduktan sonra ebediyyet âlemine intikaal etmiştir. Hastalığı esnâsında Haccâc ıyâdetine gitmiş ise de İbn-i Ömer Hazretleri onun ne selâmını almış, ne de kendisiyle konuşmaya tenezzül etmiştir. **Radiya'llâhu Teâlâ anhüma.**

ABDU'LLÂH B. ÖMER'İN TEFSİRDEKİ MEVKİİ

Abdu'llâh Hazretleri, şüphe yok ki, Kur'ân-ı Kerîm'in tefsîrine pek mükemmel bir sûrette vâkıf idi. Gerek Resûl-i Ekrem'den ve gerek kibâr-ı Sahâbeden tefsîr'e dâir birçok şeyler ahzetmiş, kendisinden de birçok şeyler rivâyet olunmuştur. Bunların bir kısmı tefsir kitablarında münderictir. Bunlardan ikisini kaydediyoruz :

1 — İbn-i Ömer (1) (عسى ان يبعثك ربك مقاماً محموداً) âyet-i kerîmesindeki Makaam-ı Mahmûd'ın, Şefâat-i Kübrâ olduğunu şöylece beyân etmiştir :

"Halk Kıyâmet günü dizüstüne çökecek. Her ümmet kendi peygamberinin ardına düşüb, "Bize şefâat et." diye çağrışacak. Nihâyet şefâat şerefi

(1) Sûre : 17 (İsrâ) âyet : 79

Nebiyy-i zî-Şân Efendimize teveccüh edecektir. İşte bu, Allâhu Teâlâ'nın Resûl-i Ekrem'ini Makaam-ı Mahmûd'a ba's buyurduğu bir gündür."

2 — İbn-i Ömer, (1) (و لا تصل على احد منهم مات ابداً) = **Onlardan ölen hiçbirinin üzerine asla namaz kılma ve kabrinin üzerinde durma. Çünkü onlar Allâh'ı ve Resûlünü inkâr etmiş, fâsık olarak da ölmüşlerdir."** âyet-i kerîmesinin sebeb-i nüzûlünü de şöyle anlatmıştır :

Reîsü'l-Münâfıkîn Abdu'llâh b. Übey ölünce oğlu Abdu'llâh Resûl-i Ekrem'in huzûruna gelerek keyfiyyeti haber verdi. Resûlu'llâh da İbn-i Übeyy'in kefenlenmesi için mübârek gömleğini verdi. Sonra da cenâze namazına hazırlandı. Hazret-i Ömer -bu lûtf-ı Peygamberîyi görünce dayanamadı- Resûl-i Ekrem'in sevb-i saâdetini tutarak : **"Yâ Resûlâ'llâh, İbn-i Übeyy'in cenâze namazını kılacak mısın? Halbuki o, münâfıkdır. Allahu Teâlâ ise onlara istiğfardan seni nehyetmiştir."** dedi. Resûl-i Ekrem de: **"Allâhu Teâlâ beni muhayyer kıldı ve onlar için ister istiğfâr et, ister istiğfâr etme.. Yetmiş def'a istiğfâr etsen de yine Allah onlara asla mağfiret etmeyecektir, diye beyan buyurdu. Ben ise yetmişten daha ziyâde istiğfâr edeceğim."** dedi ve İbn-i Übeyy'in cenâze namazını kıldı. Biz de berâber kıldık. Sonra Resûl-ı Ekrem'e işbu (ولا تصل على احد) âyet-i Celîlesi nâzil oldu.

Resûl-i Ekrem'in bu lûtufkârâne hareketi, birtakım hikmetleri mutazammın idi. Ez-cümle bu hareket, bir kerre zâhir-i hâle göre muâmele yapılmasının lüzûmunu göstermiştir. İbn-i Übeyy b. Selûl ise zâhiren Müslümân idi.

İkincisi, Hazret-i Peygamberin bütün beşeriyyete, hattâ kendi düşmanlarına karşı da nekadar şefîk ve rahîm olduğu bu vesîle ile de tecellî etmiştir :

Üçüncüsü, bu sûretle İbn-i Selûl'ün gayet muhlis ve pek fâzıl bir Sahâbî olan oğlu Abdu'llâh taltîf edilmiştir.

Dördüncüsü, İbn-i Übey b. Selûl, Bedir gazvesinde esir düşmüş olan Hazret-i Abbâs'a bir libas giydirmişti. Bu def'a Resûl-i Ekrem de amucasına yapılmış olan o iyiliğe bu veçhile bir mukaabelede bulunmuştur.

Beşincisi; bu lûtf-ı Nebevî, birçok kalblerden nifak şâibesini silib çıkarmış, yüzlerce kimsenin samîmî sûrette Müslüman olmasına sebeb olmuştur.

---

(1) Sûre : 9 (Tevbe), âyet : 84

İBN-İ ÖMER'İN FIKIH VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ

İbn-i Ömer Hazretleri Ashâb-ı Kirâm'ın fukahâsındandır. İmâm-ı Mâlik diyor ki: **"Abdu'llâh İbn-i Ömer, Nebiyy-i Ekrem salla.llâhu aleyhi ve sellem'-den sonra Hac mevsiminde ve sâirede nâsa altmış sene fetvâ vermiştir. İftâ husûsunda pek ihtiyatlı idi."**

İmâm-ı Şa'bî'nin beyânına nazaran İbn-i Ömer'in hadîs İlmi'ndeki iktidârı, Fıkıh'daki iktidârından daha ziyâde bulunuyordu. Ebû Hüreyre'den sonra Ashâb arasında en çok hadis rivâyet eden İbn-i Ömer'dır. Bizzât Resûlu'llâh'dan birçok hadîs rivâyet ettiği gibi, Ebû Bekr, Ömer, Osmân, Ebû Zer, Muâz b. Cebel, Râfi', Ebû Hüreyre, Âişe-i Sıddîka Hazarâtından da birçok hadisler rivâyet etmiştir. Kendisinden de İbn-i Abbâs, Câbir gibi Sahâbe-i Güzîn, Saîd b. Müseyyeb, Mus'ab b. Sa'd ve kendi oğulları Sâlim, Abdu'llâh, Hamza gibi Tâbiîn rivâyette bulunmuşlardır.

İbn-i Ömer'den iki bin altı yüz otuz hadîs-i şerîf mervîdir. Bunların yüz yetmişi Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim'de mevcuddur. Seksen biri de yalnız Buhârî'de, otuz biri de yalnız Müslim'de mündericdir. Mütebâkîsi de sâir hadîs kitablarında mezkûrdur. Bunlardan teberrüken üçünü kaydediyoruz :

1 — (انما الناس كالابل المائه لا تكاد تجد فيها راحلة) "

= **Halk ancak yüz deve gibidir. Az kalsın içlerinden bir binit deve bulamayacaksın."** yâni, kendisinden bihakkın istifâde olunacak kimseler yüzde bir nisbetinde çetin bulunabilir.

2 — اذا جاء احدكم الجمعة فليغتسل = **Sizden herbiriniz Cum'a Namazı'na gelecek olunca iğtisâl etsin."** yâni, bütün vücûdunu yıkasın, nezâfete dikkat etsin, fenâ râyihasıyla, kirli elbisesiyle kimseye eziyet vermesin.

3 — " (ان النذر لايقدم شيئاً ولايؤخر وانما يستخرج به من البخيل)

= **Şüphe yok ki, adak -mukadder olan- bir şeyi ne takd'm ne de te'hir eder. Bununla ancak cimrî olandan -bir mal- çıkarılmış olur."**

Yâni, insan sadakalarını, teberrû'larını mahzâ rızâ-yı Hak için yapmalıdır. Yoksa şahsî bir menfaatin, dünyevî bir maksadın husûlü için yapılan nezirlerin, teberrû'ların ahlâkan büyük bir kıymeti olamaz.

Velhâsıl : Abdu'llâh b. Ömer Hazretleri ümmetin kalblerinde pek hürmetli bir mevki' işgal etmiş olan pek muhterem, müteevrri', âlim bir zâttır. **(Radiya'llâhu Teâlâ anhümâ).**

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, Müsned-i Ahmed b. Hanbel, Tezkiretü'l-Huffâz, Umdetü'l-Kaarî, Üsdü'l-Gaabe, İrşâdü's-Sârî, El-A'lâm.**

***

13 — ABDU'LLÂH B. EZ-ZÜBEYR (Radiya'llâhü Teâlâ anhümâ) :

Abdu'llâh b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm el-Kureşî el-Esedî, Sahâbe-i Güzîn'dendir. Muhâcirînin Medîne-i Münevvere'de dünyâya ilk gelen çocuğu bu zâttır. Bunun tevellüdü, Müslümanlar için büyük bir inşirâha vesîle olmuştu. Çünkü Yahûdîler : **"Biz sihr ettik, muhâcirlerin çocukları olmayacaktır."** diye söylemişlerdi. Bu mübârek zevâdın kudûmü, düşmanların yalanlarını meydana çıkarmış, kendilerini inkisâr-ı hayâle uğratmıştı.

Bu zâtın pederi, Aşere-i Mübeşşere'dendir. Vâlidesi, Hazret-i Sıddîk'ın (Zâtü'n-Nitâkayn) nâmıyla ma'rûf muhterem kerîmesi Esmâ'dır. Hâlesi, Ümmü'l-Mü'minîn Hazret-i Aişe-i Sıddîka'dır. Babası tarafından ceddesi, Abdü'llMuttalib'in kızı, Resûl-i Ekrem'in ammesi bulunan Hazret-i Safiyye'dir.

Böyle şerefli, kudsî bir âileye mensûb olan Abdu'llâh, hicretin ilk senesi Kubâ karyesinde dünyâya gelmiş, vâlidesi tarafından Resûl-i Ekrem'in kenâr-ı iltifâtına takdîm edilerek o Peygamber-i zî-Şân'ın teveccühlerine, duâlarına mazhar olmuştur. Künyesi "Ebû Bekr" dir. Diğer bir künyesi de "Ebû Hubeyb" dir. Hicretin (73) üncü senesinde Mekke-i Mükerreme'de şehîden vefât etmiştir.

TÂRİH-İ HAYÂTINA KISA BİR NAZAR

Doğmasiyle Müslümanların kalblerini sevinç içinde bırakan bu dırahşân sîmâ, şehâdetiyle de ehl-i İslâmın kalblerinde ebedî bir cerîha açmıştır.

Gece ve gündüz ibâdet ve tâatla meşgûr olan İbnü'z-Zübeyr, aynı zamanda büyük bir mücâhid, pek şecî' bir muhârib idi. Abdu'llâh İbn-i Sa'd ile berâber Afrika muhârebelerine iştirâk etmiş, yüzyirmi bin askerle harb meydanına atılan Hükümdâr Cercîr'i yirmi bin kadar kişilik bir İslâm ordusuyla mağlûp etmişlerdi. İslâm ordusuna bu galibiyeti asıl kazandıran zât, İbnü'z-Zübeyr idi. Çünkü o, birkaç mücâhid ile berâber Cercîr üzerine atılarak onu öldürmüş, bu sâyade düşman kuvvetleri bozularak zafer nesîmi Müslümanların tarafında esmeye başlamıştı.

İbnü'z-Zübeyr, Cemel Vak'asında pederiyle berâber hazır bulunmuştu. Bilâhare hükûmet mevkiini işgâl eden Yezîd'e bîatden imtinâ etmesi üzeri-

ne Yezîd'in gönderdiği Müslim b. Akabe el-Merî Medîne-i Münevvere'yi muhâsara ederek Müslümanların yüreklerini ebediyyen sızlatacak olan Harre vak'asını vücûde getirmiş, sonra da İbnü'z-Zübeyr ile harb etmek için Mekke-i Mükerreme'ye doğru yürümüş ise de yolda öldüğünden bu teşebbüsü akim kalmıştı.

İbnü'z-Zübeyr, Hazret-i Hüseyin'in şehâdetini ve Yezîd'in mevtini mütaâkıb (64) senesi Mekke-i Mükerreme'de hilâfetini i'lân etmiş, kendisine Hicaz, Mısr, Yemen, Irak, Horasan ahâlîsi ve Şam'ın büyük bir kısmı tâbi' olmuştu. Kâ'be-i Muazzama'yı ta'mîr ettirmiş, hüccâc-ı Müslimîne sekiz sene haccettirmekte bulunmuştu.

(65) târihinde Emeviyye hükûmetini ihrâz eden Abdü'l-Melik'in (72) târihinde gönderdiği Haccâc-ı Zâlim, Mekke-i Mükerreme'yi muhâsara ederek İbnü'z-Zübeyr Hazretleriyle aralarında kanlı muhârebeler başlamıştır.

Bu esnâda Hazret-i Abdu'llâh'ın göstermiş olduğu şecâat ve şehâmet, her türlü tavsîfin fevkındadır.

İbnü'z-Zübeyr, bu muhârebe esnâsında birgün vâlidesini ziyârete gitmiş. a'mâ ve hasta bulunan ve fevkalâde bir şehâmet-i rûha mâlik olan o büyük kadın ile konuşmaya başlamış, **"Ölümde râhat vardır."** demişti. O mübârek vâlide de **"Sen galibâ benim ölmemi temenni ediyorsun. Hayır.. ben senin galib veya mağlûb olduğunu haber almadıkça ölmeyi arzû etmiyorum. Şen ya hak yolunda şehîd olmalısın da ben onunla ihtisâbda bulunayım -yâni o acıya katlanarak Hak'dan mükâfâtını bekleyeyim- veya sen zaferyâb olmalısın da benim bundan gözlerim rûşen olmalıdır."** diye mukaabelede bulunmuştu.

İbnü'z-Zübeyr'in şehâdetinden birgün evvel, etrâfındaki cemâat dağılmış, içlerinden on bin kadarı gidip Haccâc'a dehâlet etmişti ki, kendisinin Hamza ve Habîb adındaki iki oğlu da bunlar ile berâber bulunmakta idi. Yalnız, "Zübeyr" ismindeki diğer bir oğlu kendisinden ayrılmamıştı. **"Oğlum, hadi sen de git, kendine Haccâc'dan eman dile."** diye teklif etmiş ise de Zübeyr bunu kabûl etmemiş, **"Ben seni bırakıp da nefsimi kurtarmak istemem."** diyerek sabr u sebat göstermiş ve muhterem pederiyle berâber şehîd düşmüştür.

İbnü'z-Zübeyr, bu vaziyet üzerine vâlidesini tekrar ziyârete gitmiş, aralarında şu meâlde bir muhâvere cereyân etmişti :

İbnü'z-Zübeyr : **"Muhterem vâlidem, ordum dağıldı. Arkadaşlarım, hattâ evlâdım, akrabam bile düşman tarafından geçti. Yanımda durup sebât edenlerin de yalnız bir saatlik bir metânetleri kaldı. Bununla berâber düş-**

mana teslim olursam bana eman verilecek ve istediğim kadar dünyâlık da benden dirîğ edilmeyecek. Bu hususta re'yin nedir?" Zâtü'n-Nitâkayn :

"Evlâdım, sen kendi nefsini daha iyi bilirsin. Eğer kendini hak üzere görüyor, Hakk'a hizmet ettiğine kaani' bulunuyor isen, yolunda devâm et. Senin uğrunda hayatlarını fedâ edenleri düşün. Benî Ümeyye çocuklarına mel'abe olma. Yok eğer şimdiye kadar olan hareketlerinle dünyâyı kasdetmiş isen pek fenâ kimse demeksin. Bu halde hem nefsini, hem de yolunda ölenleri helâk etmiş olacaksın. "Hayır.. ben hak üzereyim, ne yapayım ki ashâbıma vehn ârız oldu da ben zaîf düştüm." diyecek olursan bu da ahrâr, diyânet ehline yakışır bir söz değildir. Dünyâda daha ne kadar yaşayabileceksin? Öyle yaşamaktan ise katledilmek daha iyidir." İbnü'z-Zübeyr :

"Korkuyorum ki, katledilirsem Şamlılar beni müsle yapacak, cesedimi salb edecektirler." Zâtü'n-Nitâkayn :

"Oğlum, koyun soyulmakla, asılmakla müteellim olmaz. Sen basîret üzere hareket et. Allah'dan yardım iste. Metîn ol. İzzet ve şeref uğrundaki bir kılıç darbesi, zilletdeki kırbaç darbesinden hayırlıdır. Sakın ölümden korkub da hakkında zilleti müstelzim olan bir vaziyeti kabûl etme." İbnü'z-Zübeyr :

"Muhterem vâlidem, benim re'yim de tamâmen bu merkezdedir. Ben ötedenberi dünyâya meyletmedim. Hayâtı sevmedim. Bu hurûcuma sebeb ise ancak (بغض فى الله) dır, hurumâtin istihlâl edilmesidir. Ben yalnız senin re'yini de öğrenmek istedim. Sen benim basîretimi artırdın. Bak bu gün nasıl muhârebe edeceğimi, nasıl şehîd olacağımı göreceksin. Hüznün artmasın. İşi Allah'a teslim et. Şüphe yok ki, senin oğlun ne bir münkeri ihtiyâr etti, ne de fâhiş bir işi irtikâb eyledi. Ne bir müslime, muâhide zulm etmek istedi, ne de bir emânete hıyânet etti. Ne de me'murlarından birinin işlediği bir zulümden haberdâr oldu da ona râzı oldu. Benim yanımda Allah'ın rızâsından daha müreccah birşey yoktur. İlâhî! Ben bunu nefsimi tezkiye için söylemiyorum. Lâkin vâlidemi ta'ziye için söylüyorum. Tâ ki müteselli olsun." Zâtü'n-Nitâkayn :

"Evlâdım! Ümid ediyorum ki, hakkında sabr-ı cemîle nâil olurum. Eğer benden evvel ölürsen sabrederek sevab kazanmış olurum. Eğer zaferyâb olursan sevinirim. Git bakalım, işin sonu ne olacak!" İbnü'z-Zübeyr :

"Allahu Teâlâ sana mükâfât versin; bana duâyı terk etme." Zâtü'n-Nitâkayn :

"Evlâdım, ben sana dâimâ duâ edeceğim. Kim bâtıl üzere katledilirse edilsin, sen hak üzere katledilmiş olacaksın.

Allâhım! Sen uzun gecelerde uzun boylu ibâdet ve tâatle olan kıyâma, âh u enine, şu Mekke'nin, Medîne'nin sıcak günlerindeki susuzluğa, babasına ve bana olan itâatine merhamet et.

Allâhım! Evlâdımı Senin emrine teslîm ettim. Kazâna râzı oldum. Beni ondan dolayı sâbirler, şâkirler sevâbına nâil et!"

İbnü'z-Zübeyr, vâlidesinin iki elini tuttu, öpmek istedi. Vedâ etmek istiyordu. Zâtü'n-Nitâkayn :

"Oğlum, basîret üzere bulun. Bana yaklaş, seninle vedâlaşayım." dedi. Kendisine sarılıb ellerini takbîl eden kahraman oğlunun giyinmiş olduğu zırha elleri değince : **"Bu ne?.. Bu senin, istediğini isteyen bir kimsenin yapacağı birşey değil. Buna neden lüzum gördün?"** diye sordu. İbnü'z-Zübeyr :

"Artık bu benim son günümdür. Sana metânet-i kalb vermek için bu zırhı giydim. Yoksa buna hakikî bir ihtiyac hissetmiş değilim." dedi. Ve Hazret-i Esmâ'nın: **"Hayır böyle birşey bana metânet vermez."** demesi üzerine zırhı üzerinden çıkarıb attı ve son vedâını yaparak muhterem vâlidesinden ayrıldı.

Tekrar muhârebe meydanına atılan İbnü'z-Zübeyr, hücûm ettiği düşman kuvvetlerini darmadağın bir hâle getiriyordu. Bir aralık (Makam) denilen mevzi-i mübârekde iki rek'at namaz kıldı. Yeniden harbe atıldı. Derken Safâ tarafından gelen bir taş parçasıyle o arslan kalbli mücâhid ağır bir sûrette yaralandı. Yüzünden kanlar fışkırmaya başlamıştı. Buna rağmen :

(ولسنا على الا عقاب تدمى كلو منا

ولكن على اقدامنا تقطر الدم)

deyip turfeye devâm ediyordu.

Nihâyet her taraftan etrâfını saran düşman kuvvetlerinin akurâne savletleri netîcesinde hâk-i şehâdet'e düştü.

İbnü'z-Zübeyr Hazretleri doğduğu gün Ashâb-ı Kirâm, sevinçlerinden Tekbîr almışlardı. Şimdi de vefâtından dolayı sevinen düşmanları Tekbîr alıyorlardı' Abdu'llâh b. Zübeyr Hazretleri :

(المكبرون عليه يوم ولدخير من المكبرين عليه يوم قتل = **Onun doğması üzerine tekbîr almış olanlar, onun katledilmesi üzerine tekbîr alanlardan hayırlıdır."** demişti.

(1) Yâni : "Biz, yaralarımız arka taraflarımıza kanar kimseler değiliz. Fakat bizim kanlarımız, ayaklarımızın üzerine damlar durur."

Haccâc hâlâ gayzını teskîn edememişti. O muhterem Sahâbîyi asdırmak fazâhatini de irtikâb etti. Onun hakkında mülhid, münâfık, şerîr demek gibi hakaaretlere de cür'et göstermekte bulunmuş idi.

İbn-i Ömer Hazretleri bu mübârek şehîdin asıldığı yerden geçerken tevakkuf etmiş, kendisine bakarak : (السلام عليك ايا حبيب) diye selâm vermiş, duâ etmiş, sonra da : **"Şerlisi senin gibi olan bir ümmet, vallahi'l-azîm nekadar iyi bir ümmettir."** diye düşmanlarının sözlerine ta'rizde bulunmuştur.

Şehîd edilen İbnü'z-Zübeyr'in mübârek başı kesilib Şam'a gönderilmiş, salb edilen cesedi de bir müddet sonra Abdü'l-Melik'in emriyle defnedilmiştir.

Diğer bir rivâyete göre, vâlidesi ricâ ve şefâat etmedıkçe defnine müsâade edilmiyordu. Hazret-i Esmâ'nın ulûvv-i fıtrati ise böyle bir ricâda bulunmaya müsâid değildi. Nihâyet birgün : **"Şu hatib bu minberden hâlâ inmeyecek mi?"** demiş, bu söz bir şefâat telâkkî edilerek o büyük kahramanın defnine müsâade edilmişti.

Târih-i Kâmil'in beyânına nazaran Haccâc, Hazret-i Esmâ'yı nezdine musırren da'vet etmiş, bu büyük yürekli kadın, olanca tehdidlere rağmen bu da'vete icâbet tenezzülünde bulunmamış, nihâyet Haccâc onu ziyârete gelmiş, **"Abdu'llâh'a yaptığımı nasıl görüyorsun?"** diye sormuş, Hazret-i Esmâ da : **"Görüyorum ki sen oğlumun dünyâsını ifsâd ettin, oğlum da senin âhiretini ifsâd etti."** demiş. Haccâc, **"Bırak o münâfığı"** demekle, Hazret-i Esmâ, **"Va'llâhi o münâfık değildi, belki savvâm, kavvâm idi. İbâdetle, sıla-i rahme riâyetle muttasıf idi."** diye mukaabelede bulunmuştu. Haccâc, **"Hadi git, sen bunamışsın."** demeğe cür'et etmekle, Hazret-i Esmâ : **"Yok, va'llâhi bên bunamadım, lâkin ben Resûlu'llâh Salla'llâhu aleyhi ve sellem'in Sakîf kabîlesinden biri yalancı, biri de müfsid olmak üzere iki şahıs zuhûr edecektir, buyurduğunu işitmiştim. Yalancıyı ki, Muhtâr-ı Sakafî'dir, gördük. Müfsid olan Sakafî de senden başka değildir."** diye mukaabelede bulunmuştur.

Mücâhid oğlunun ufûlünü gördükten birkaç ay sonra da Hazret-i Esmâ, terk-i hayât ederek ebediyyet âleminde sevgili yavrusuna kavuşmuştur. **Radiya'llâhu Teâlâ anhümâ.**

ABDU'LLÂH B. EZ-ZÜBEYR'İN TEFSÎR İLMİNDEKİ MEVKİİ

İbnü'z-Zübeyr Hazretleri, sâhibü's-seyf olduğu gibi aynı zamanda sâhibü'l-ilm de bulunuyordu. Ashâb-ı Kirâm'ın müfessirlerinden ma'dûddur. Ken-

disinden tefsîre, bâzı âyetlerin nüzûlüne dâir bâzı hadîsler, rivâyetler menkuldür. Ez-cümle,

(يا ايها الذين آمنوا لا تقدموا بين يدى الله و رسوله ...)

âyet-i Celîlesinin sebeb-i nüzûlünü şöylece beyân etmiştir :

"Nebiyy-i zî-Şân'a Benî - Temîm'den bir cemâat gelmişti. -Kendilerine bir Emîr tâyin edilmesini istiyorlardı.- Hazret-i Ebû Bekr Ka'ka' b. Ma'bed'in, Hazret-i Ömer de Akra' b. Hâbis'in Emîr tâyin edilmesi re'yinde bulunmuştu. Hazret-i Sıddîk : Yâ Ömer, sen bana muhâlefet için bu re'yde bulunuyorsun, demiş. Ömerü'l-Fâruk da : Hayır, ben muhâlefet için bu re'yde bulunmadım, demekle aralarında sesler yükselmeye başlamıştı. Bunun üzerine (.. يا ايها الذين) âyet-i kerîmesi nâzil oldu, -Huzûr-ı Nebevîde yüksek sesle konuşulmanın muvâfık olmayacağı beyan buyuruldu-.

HADİS VE FIKIH İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

İbnü'z-Zübeyr, ahâdîs-i şerîfe'ye vâkıf, fakaahetle muttasıf idi. Hâiz olduğu ilm ü irfân kendisini dâimî sûrette ibâdet ve tâatte bulunmaya sâik olmuştu. Hânedân-ı Nübüvvete mensûb, Ashâb-ı Güzînden birçoklarına mu-sâhib olduğu için Resûlu'llâh'ın Sünen-i Seniyyelerine, mübârek akvâl ve ef'âline lâyıkıyle vâkıf bulunmuştu. Kendisinden Sahîhayn'de otuz üç hadîs-i şerîf rivâyet edilmektedir. Bunların altısı Sahîhü'l-Buhârî'de münderictir.

Sünen-i Tirmizî'de mezkûr bir hadîs-i şerîf'i teberrüken kaydediyoruz:

Abdu'llâh b. ez-Zübeyr'den şöyle mervîdir : Demiştir ki : Vaktâki (2) (ثم انكم يوم القيمة عند ربكم تختصمون) âyet-i kerîmesi nâzil oldu, Zübeyr : Yâ Resûlâ'llâh! Bizim aramızda dünyâda iken vuku' bulan husûmet, bilâhare hakkımızda tekerrür edecek midir? diye sordu. Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem de (قال نعم ، قال ان الامر اذاً لشديد)= Evet, buyurdular, iş o zaman daha şediddir."

Velhâsıl Abdu'llâh b. ez-Zübeyr her vechile tebcîle lâyık, fazâil ile mevsûf pek muhterem bir zâttır. Cenâb-ı Hak kendisinden de, şehid-i muhterem pederlerinden de râzı olsun. Âmin.

---

(1) Sûre : 49 (Hucurât), âyet : 1

(2) Sûre : 39 (Zümer), âyet : 31

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tirmizî, İrşâdü's-Sârî, Üsdü'l-Gaabe, Târih-i İbn-i Esîr, El-A'lâm.**

*
* *

14 — CABİR B. ABDİ'LLÂH (radiya'llâhu Teâlâ anh) :

Câbir b. Abdi'llâh b. Amri'l-Ensârî es-Selemî, pek muhterem bir Sahâbîdir. Künyesi, "Ebû Abdi'llâh" veya "Abdü'r-Rahmân"dır. Kendisinden başka, Sahâbe arasında Câbir b. Abdi'llâh nâmında iki zât daha vardır. Ashâb-ı Kirâm'dan olmayan hadîs râvîleri arasında da aynı isimde beş zât mevcûddur.

Hazret-i Câbir, Ensâr-ı Kirâm'dan İslâmiyet'i ilk kabûl eden zâttır. Birinci Akabe'den evvel Resûl-i Ekrem'e mülâkî olarak İslâmiyyet şerefine nâil olmuştu. Bilâhare Ensârdan yetmiş zât ile berâber İkinci Akabe'de hazır bulunmuş, Bedir, Uhud, Hendek gazvelerine ve sâireye iştirâk etmiş, Bîatü'r-Rıdvân'da da bulunmuştur. Son zamanlarında kendisine amâ târî olmuştu. (94) yaşında olduğu halde (78) târihinde âhirete irtihâl etmiştir. Medîne-i Münevvere'de vefât eden Sahâbe-i Kirâm'ın âhiridir.

TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Hazret-i Câbir, Kur'ân-ı Kerîm'in mânâsına, dekaayıkına vukuf, âyetlerin esbâb-ı nüzûlüne ıttıla' ve sâire husûsunda da büyük bir kudret sâhibidir. Kendisinden Tefsîr'e dâir bâzı ma'lûmât mervîdir. Ez-cümle,

(اذ همت طائفتان منكم ان تفشلا والله وليهما و على الله فليتوكل المؤمنون) (١)

= **O an ki, sizden iki tâife, Allah nâsırları iken korkup za'f göstermek istemişlerdi. Ve mü'minler ancak Allah'a i'timâd etmelidirler."** âyet-i kerîmesi'nin sebeb-i nüzûlü hakkında şöyle demiştir :

"Bu âyet-i kerîme -Uhud gazvesi üzerine- biz Benî - Seleme ile Benî - Hârise hakkında nâzil oldu. Biz iki tâife, bu âyet-i Celîle'nin hakkımızda nâzil olmamış olmasını arzûda bulunmayız. Çünkü bu Nazm-ı Celîl'de, والله وليهما
= Allâhu Teâlâ onların velîsi, yânî nâsırı veya hâfızı iken, buyurulmuştur. Ne şerefli bir izâfet! Ne büyük bir tebşîr!."

(2) (قد افلح من تزكى **= Tezekkî eden muhakkak kurtulmuştur."**

---

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 122

(2) Sûre : 87 (A'lâ), âyet : 14

âyet-i kerîmesi'ndeki (تزکی)nın ma'nâsını da Resûl-i Ekrem'den şöyle rivâyet etmiştir : (تزکی) Allâhu Teâlâ'dan başka ma'bûd olmadığına, ve Hazret-i Muhammed'in risâletine şehâdet etmek, endâdı, şebîh ve nazîri red ve hal' eylemektir.

FIKIH VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

Hazret-i Câbir, Sahâbe-i Kirâm'ın fakîhlerindendir. Zamânında Medîne-i Münevvere'nin Müftîsi bulunuyordu. Resûl-i Ekrem **Sallâ'llâhu Teâlâ aleyhi ve sellem** Efendimiz'den birçok ilim ahz etmiştir. Kendisinden bin beş yüz kırk hadîs-i şerîf rivâyet edilmektedir. Bunlardan iki yüz on hadîs Sahîhü'l-Buhârî ile Müslim'de mezkûrdur. Şöyle ki: Bunların elli sekizi her ikisinde, yirmi altısı yalnız Buhârî'de, yüz yirmi altısı da yalnız Müslim'de mündericdir.

Bunlardan, teberrüken ikisini kaydediyoruz :

1 — (خیارکم اطولکم اعماراً و احسنکم اعمالاً) = **Hayırlılarınız, ömürleri daha uzun, amelleri daha güzel olanlarınızdır."**

2 — (اتقوا الظلم فان الظلم ظلمات یوم القیامة . و اتقوا الشح فان الشح اهلك من کان قبلکم ، حملهم علی ان سفکوا دماءهم و استحلوا محارمهم)

= **Zulümden sakınınız; çünkü zulüm, Kıyâmet gününde zulmetlerdir, -şedâid ve nekâle sebebdir-. Hıssetden de sakınınız; zîrâ hısset, -hırs ve buhl- sizden evvelkileri helâk etmiş, onları biribirinin kanlarını dökmeye, aralarındaki haram olan şeyleri halâl saymaya sürüklemiştir."**

Velhâsıl : Câbir Hazretleri ilm ü irfân ile mücehhez, İslâmiyet'in intişârına hizmeti mesbûk, pek muhterem bir zâttır. **Radiya'llâhu Teâlâ anh.**

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, Sahîhü'l-Müslim, Müstedrek bi'l-Hâkim, Umdetü'l-Kaarî, Üsdü'l-Gaabe, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan.**

*
* *

15 — ENES B. MÂLİK (Radiya'llâhu anh) :

Enes b. Mâlik b. en-Nadîr el-Ensârî el-Hazrecî, pek muhterem bir Sahâbîdir. Künyesi, "Ebû Hamza"dır. Hicret senesinde henüz on yaşında bulunuyordu. Vâlidesi tarafından Resûl-i Ekrem'in hizmetine tâyin edilmişti. Nebiyy-i zî-Şân'ın :

(اللهم بارك فى ماله و ولده و اطل عمره و اغفر ذنبه)

= Yâ Rabbî, malına ,evlâdına bereket ver, ömrünü uzun et, günâhını yarlığa!" diye duâsına mazhar olmuştur. Bu cihetle pek çok evlâdı dünyâya gelmiş, malında feyz ü bereket yüz göstermiş, yüz üç sene kadar yaşamıştır. **"Resûlu'llâh'ın hakkımda duâ buyurduğu dört şeyden üçü tahakkuk etti. Artık hayattan usandım. Şimdi dördüncüsü olan mağfiret-i İlâhiyyeyi ummaktayım."** derdi. Son zamanlarında Basra'da bulunurken -Hazret-i Osmân'a yardım etmediği bahânesiyle- Haccâc-ı Zâlim'in bir müddet gadrine uğramış, mübârek boynuna lâle geçirilmiştir. Haccâc, bu câniyâne hareketiyle o muhterem zâtı nâsın gözünden düşürmek istemiş, kendisinden halkın uzaklaşmasını, istifâde etmemesini arzu etmişti.

Hazret-i Enes, (93) senesinde Basra'da vefât etmekle Basra'dan bir buçuk fersah uzak bir mesâfede bulunan köşkünde husûsî makbereye defnedilmiştir. Basra'da vefât eden Ashâb-ı Kirâm'ın en sonuncusudur.

TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Hazret-i Enes'de, terbiye-i Nebeviyyeden münbais büyük bir feyz ü kemâl müncelî idi. Bu cihetle Kur'ân-ı Kerîm'in hakaayıkına muttali' bulunuyordu. Kendisinden tefsîr'e müteallik bâzı ma'lûmât nakledilegelmiştir. Bunlardan ikisini kaydediyoruz :

1 — Hazret-i Enes : (1) (انالذين قالوا ربناالله ثم استقاموا) âyet-i celîlesi'nde beyan buyurulan istikaamet erbâbının kimler olduğunu şöyle bildiriyor :

"Resûl-i Ekrem Salla'llâhu aleyhi ve sellem bize bu âyet-i ker'me'yi tilâvet buyurdu. Nâsdan bir kısmı, böyle, Rabbimiz Allah'dır, demiş, sonra dönüb kâfir olmuştur. Herkim bunu ölünceye kadar böyle demiş olursa işte o, bunun üzerine istikamette bulunanlardan olmuş olur." Yâni istikaamet, bu husustaki i'tikaadın ölünceye kadar devâmı takdîrinde husûle gelmiş olur.

2 — Hazret-i Enes, (2) (وما كان الله ليعذبهم) âyet-i celîlesi'nin sebeb-i nüzûlünü şöyle rivâyet ediyor : "Ebû Cehil, "Yâ Rabbî! **Eğer şu, senin tarafından gelmiş bir kitab ise bizim üzerimize semâdan taşlar yağdır veya elîm bir azâb getir."** diye söylenmiş, bunun üzerine bu âyet-i kerîme nâzil

---

(1) Sûre : 41 (Fussilet), âyet : 30 ve Sûre : 46 (Ahkaf), âyet : 13

(2) Sûre : 8 (Enfâl), âyet : 33

olmuştur ki, meâli şöyledir : **"Halbuki, sen onların aralarında bulundukça Allâhu Teâlâ onlara azâb edecek değildi, ve onlar istiğfâr ettikleri takdirde Allâhu Teâlâ kendilerine azâb edecek değildir. Hem onların neleri vardır ki Allâhu Teâlâ kendilerine azâb etmesin?. Onlar ki, Müslümanları Mescid-i Harâm'dan men' ediyorlar, halbuki, kendileri Onun -O Mescid-i Harâm'ın- ehli de değildirler. Onun ehli, -hizmetine lâyık- olanlar ise ancak müttekîlerdir, fakat çokları bilmezler."**

Bilâhare Ebû Cehil ve emsâli, ta'cîl ettikleri azâba kavuşmuş, Bedir günü İslâm'ın seyf-i celâdetiyle kahrolup gitmişlerdir.

HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Enes b. Mâlik, Resûl-i Ekrem Efendimiz'in on sene kadar hizmetleriyle şeref-yâb olmuştur. Hattâ derdi ki: **"Ben on sene Resûlu'llâh'a hizmet ettim. Hiçbir gün ne yapmış olduğum birşey için, "Niçin bunu böyle yaptın?" diye buyurdu; ne de yapmadığım bir hizmet için "Niçin bunu yapmadın?" diye ihtarda bulundu."**

Hazret-i Enes, bu hizmeti sâyesinde Resûl-i Ekrem'in birçok mübârek ef'âl ve akvâline yakından şâhid olmuştu. Bununla berâber Hazret-i Ebû Bekr'den, Hazret-i Ömer ile Osman'dan, Übey b. Kâ'b ile sâir Sahâbe-i Güzîn'den de birçok hadîsler ahzetmiştir. Kendisinden, iki bin yüz seksen altı hadîs-i şerîf rivâyet edilmektedir. Bunların yüz altmış sekizi Sahîhayn'da mevcuddur. Seksen üçü yalnız Buhârî'de, doksan biri de yalnız Sahîh-i Müslim'de mündericdir. Bunlardan teberrüken yalnız üç hadîs-i şerîf kaydediyoruz :

1 — Resûlu'llâh **Salla'llâhu aleyhi ve sellem** buyurdular :

(لا يؤمن احدكم حتى يحب لاخيه ما يحب لنفسه) = **Hangi biriniz, kendi nefsi için sevdiğini, kardeşi için sevmedikçe, bihakkın mü'min olmuş olamaz."**

2 — Nebiyy-i zî-Şân Efendimiz şöyle buyurdular :

(يسروا و لا تعسروا وسكنوا و لا تنفروا) = **Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz; teskin ediniz, tenfîr etmeyiniz."**

3 — Resûl-i Ekrem Hazretleri şöyle buyurdular :

(لا تباغضوا و لا تحاسدوا و لا تدابروا وكونوا عباد الله
اخوانا . و لا يحل لمسلم ان يهجد اخاه فوق ثلثة ايام)

= Birlbirinize buğz etmeyiniz, hasedde bulunmayınız, arka çevirmeyiniz; ey Allâh'ın kulları! Kardeş olunuz. Bir Müslüman için kardeşini üç günden ziyâde terk etmek helâl olmaz."

Velhâsıl : Enes b. Mâlik Hazretleri, Resûl-i Ekrem'in hâdimi olmakla mümtaz, ilm ü irfân ile mücehhez, zühd ü takvâ ile mevsûf, muhterem bir zât idi. Radiya'llâhu Teâlâ anh.

Me'hazlar : Sahîhü'l-Buhârî, Umdetü'l-Kaarî, Şifâ-i Şerîf, Üsdü'l-Gaabe, Tezkiretü'l-Huffâz, İtkaan, Târîh-i Kâmil.

*
* *

BİRİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER

16 — ALKAME :

Ebû-Şibl, İbn-i Kays b. Abdi'llâh el-Kûfî, Tâbiîn'in pek büyüklerindendir. İrtihâl-i Nebevî'den evvel doğmuş, fakat mülâkat şerefine nâil olamamıştır. Evlâd bırakmaksızın (62) veya (70) veya (90) târîhinde vefât etmiştir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Alkame büyük bir âlimdir. Müfessir, muhaddis, fakîh bir zâttır. Celâleti ve tevsîkı hakkında ittifak vardır. İbn-i Mes'ûd'dan Kur'ân-ı Kerîm-i teallüm etmiş, fıkh öğrenmişti. Kur'ân-ı Mübîn'i güzel bir savt ile okur, ahlâk ve atvârıyle üstâzı İbn-i Mes'ûd'a benzerdi.

Alkame, Ömer b. el-Hattâb'a, Osmân b. Affân'a, Aliyyü'l-Murtazâ'ya, Ebü'd-Derdâ'ya mülâkî olmuş, onlardan hadîs dinlemiş, ilim ahzetmiştir. Hazret-i Ebû Bekr'den ve bir kısım Sahâbe-i Kirâm'dan hadîs rivâyet eder. Kendisinden de Ebû Vâil, Muhammed bin Sîrîn, İbrâhim en-Nehaî, Şa'bî gibi zâtlar ilim ahzetmiş, rivâyette bulunmuşlardır. İbn-i Mâce'den başka Buhârî'de ve sâir bir kısım kütüb-i ahâdîsde rivâyetleri mevcûddur.

Tefsîr'e dâir Buhârî'de mezkûr bir rivâyetini kaydediyoruz :

Alkame, İbn-i Mes'ûd'dan şöyle naklediyor: Vaktâki:

(الذين آمنوا و لم يلبسوا ايمانهم بظلم اولئك لهم الأمن و هم مهتدون) (١)

= Îmân edip de, îmanlarını bir zulm ile karıştırmayan kimseler -yok mu?-

(1) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 82

işte korkudan emîn olmak onlara mahsustur; hidâyete erenler de onlardır." âyet-i celîlesi nâzil oldu. Ashâb-ı Kirâm: **"Hangimiz zulm etmiş bulunmuyoruz?"** dediler, -heyecâna düştüler-. Bunun üzerine :

(و اذ قال لقمن لابنه و هو يعظه يا بنى لا تشرك بالله ان الشرك لظلم عظيم) (١)

= **Hani Lokmân da oğluna öğüd vererek demişti ki: Oğulcağızım, Allâh'a şirk koşma! Şüphe yok ki bu şirk pek büyük bir zulümdür."** âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Demek oluyor ki, bu Nazm-ı Celîl, evvelki âyetteki umûmu, tahsîs etmiş, emândan, hidâyete nâiliyyetten mahrûmiyyeti intâc eden zulmün Cenâb-ı Hakk'a şerîk ittihâz etmekten ibâret olduğuna işâreti mutazammın bulunmuştur. Filhakika Resûl-i Ekrem Efendimiz de bir hadîs-i şerîfiyle bu zulümden, bir zulm-i mukayyed murâd olduğunu tasrîh etmiştir ki, o da şirkten ibârettir.

Velhâsıl : Alkame, Tâbiîn arasında büyük bir mevki' sâhibidir. (Kaabûs b. Ebî Zabyân el-Kûfî) diyor ki: Ben babama, **"Niçin Ashâb-ı Kirâm'ın meclislerini bırakıb da Alkame'nin yanına gidiyorsun?"** diye sordum. Babam dedi ki: **"Ben Resûlu'llâh'ın birçok Ashâbına yetiştim ki, onlar Alkame'den soruyor, ondan istiftâda bulunuyorlardı."**

Ebû İshak da derdi ki: **"Alkame Rabbâniyyûndandır." Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-Tehzîb.**

*
* *

17 — MUHAMMED B. KÂ'B :

Ebû Hamza İbn-i Kâ'b b. Selîm İbn-i Esed el-Kurazî el-Medenî, Tâbiîn' in büyüklerindendir. (40) tîrîhinde doğmuş, (90) veya (120) senesinde Medîne-i Münevvere'de bir mescidde hadîs-i şerîf okuturken tavanın yıkılması üzerine cemâatten bir kısmıyla berâber enkaz altında kalarak vefât etmişlerdir.

Zamân-ı Nebevîde doğmuş olduğuna dâir olan rivâyet, vehim sayılmaktadır.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Ebû Hamza büyük bir âlimdir; muhaddislerce sikadır. Avn b. Abdi'llâh

(1) Sûre : 31 (Lokman), âyet : 13.

demiştir ki: **"Ben Kurazî kadar te'vîl-i Kur'ân'a vâkıf bir kimse görmedim."** İbn-i Sa'd ve İclî de kendisini tevsîk etmektedirler.

Ebû Hamza bir müddet gidib Kûfe'de ikaamet etmiş, sonra yine Medîne-i Münevvere'ye avdet eylemiştir. Hayâtını ilme vakfetmiş ve o yolda ömrü nihâyet bulmuştur. Hazret-i Âişe'den, İbn-i Ömer'den, İbn-i Abbâs'dan, Zeyd b. Erkam'dan, Fadâle b. Ubeyd'den, Ebû Hüreyre'den vesâire'den rivâyet eder. Kendisinden de İbnü'l-Münkedir, Yezîd İbnü'l-Hâdî, El-Velîd b. Kesîr gibi zâtlar rivâyette bulunurlar. Rivâyet ettiği hadîsleri Eimme-i Sitte tahrîc etmişlerdir. Tefsîr'e dâir verdiği ma'lûmât, rivâyet tarîkına müsteniddir. Bizzât İbn-i Abbâs'dan, İbn-i Ömer'den tefsîr ahzetmiştir.

İbn-i Cerîr'in nakline nazaran Muhammed b. Kâ'b :

(ام يحسبون انا لانسمع سرهم ونجويهم بلى ورسلنا لديهم يكتبون) (١)

= **Yoksa sanıyorlar mı ki, biz onların sırlarını, gizli sözlerini işitmiyoruz?. Evet.. işitiyoruz, hem onların yanlarında elçilerimiz vardır; yazıyorlar."** âyet-i celîlesi'nin sebeb-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır:

"Kâ'be-i Muazzama ile estâr-ı Kâ'be arasında oturup konuşan iki Kureşî ile bir Sakafî veya iki Sakafî ile bir Kureşî beyninde bir muhâvere cereyân etmiş, bunlardan biri demiş ki: Nasıl görürsünüz, Allâhu Teâlâ bizim lâkırdılarımızı işidir mi? Diğeri de demiş ki: Âşikâr söyler iseniz işidir; gizlice söyler iseniz işitmez. Bunun üzerine, (ام يحسبون) âyet-i kerîmesi nâzil olmuştur."

Velhâsıl; Muhammed b. Kâ'b, müfessirlerin kudemâsından fâzıl, muhterem bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Takrîbü't-Tehz'b, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

18 — MÜRRE B. ŞURAHBİL :

Mürre b. Şurahbîl el-Hemedânî el-Kûfî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Asr-ı Nebevî'de tevellüd etmiş ise de Resûl-i Ekrem'i görmek şerefine nâil olmamıştır. (90) târîhinde vefât etmiştir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Mürre, büyük bir âlimdir. Muhaddisler arasında mühim bir mevki' sâhibidir, Hazret-i Alî'den, İbn-ı Mes'ûd ile Ebû Mûse'l-Eş'arî'den hadîs rivâ-

(1) Sûre : 43 (Zuhruf), âyet : 80

yet eder. Kendisinden de İsmâîlü's-Süddî, Talha bin Musarrif, Atâ' İbnüs-Sâbî gibi Tâbiîn rivâyette bulunmuşlardır. Rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe'nin bâzıları Kütüb-i Sitte'de mezkûrdur.

Mürre, müfessirler arasında da büyük bir kudret sâhibidir. Hakkında Zehebî merhum : (كان بصيراً بالتفسير = **Tefsîr husûsunda nüfûz-ı nazara mâlik idi.**" demiştir.

Bu zât pek âbid, zâhid idi. Bu cihetle kendisine "Müretü't-Tîb", "Müretü'l-Hayr" da denilmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-Tehzîb.**

***

19 — REFÎ' B. MİHRÂN :

Ebü'l-Âliye, Refî' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî, Tâbiîn'in kibârındandır. Câhiliyyet devresinde yetişmiş, irtihâl-i Nebevîden iki sene sonra İslâmiyyet şerefine nâil olmuş, Ebû Bekri's-Sıddîk'ı ziyâret etmiş, Hazret-i Ömer'in arkasında namaz kılmış, (93) târ'hinde vefât eylemiştir. Lâtîfeyi sever, lâtif meşrebli bir zât olduğu rivâyet olunmaktadır.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Ebü'l-Âliye, Tâbiîn arasında yüksek bir âlimdir. İbn-i Abbâs Hazretleri, huzûrunda Kureyş'den birçok kimseler bulunduğu halde Ebü'l-Âliye'yi yanına oturtturur, **"İşte ilim, insanın şerefini böyle kat kat eder."** derdi.

Ebû Bekr b. Dâvûd demiştir ki: **"Ashâb-ı Kirâm'dan sonra Kur'ân'a, Ebü'l-Âliye'den, ba'dehû Saîd b. Cübeyr'den daha âlim bir kimse yoktur."**

Ebü'l-Âliye, Kur'ân ilmini Übey b. Kâ'bdan, Zeyd b. Sâbit'den öğrenmiştir. Ömer b. el-Hattâb'dan, Aliyyü'l-Murtazâ'dan, Âişe-i Sıddîka ile İbn-i Mes'ûd gibi zevâttan rivâyet eder. Kendisinden de Hâlidü'l-Hazzâ', Rebî' b. Enes ve sâire rivâyette bulunurlar.

Ebü'l-Âliye, Tefsîr İlmini İbn-i Abbâs'dan öğrenmiştir. Bu hususta en ziyâde, üstâzı İbn-i Abbâs'a istinâd eder.

(ان الله و ملئكته يصلون على النبي . . .) (١)

âyet-i kerîmesinin tefsîrinde diyor ki : **Allâhu Teâlâ'nın Resûl-i Ek-**

(1) Sûre : 33 (Ahzâb), âyet : 56

rem'ine salâtından murâd, anı melâike-i kirâm indinde senâ buyurmasıdır. Melâikenin salâtından murad da onların Nebiyy-i zî-Şân'a duâ etmeleridir."

Velhâsıl : Ebü'l-Âliye, ilm ü irfânıyla temâyüz etmiş büyük bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Buhârî, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

*
* *

20 — İBRÂHİM EN-NEHAÎ :

Ebû İmrân, İbrâhîm b. Yezîd b. Kays el-Kûfî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Kendisi Kûfe'lidir. Fakat aslen Yemen'deki Neha' kabîlesinden olduğundan "Nehaî" nisbetiyle meşhur olmuştur. Daha ihtiyar olmadan (95) târîhinde vefât etmiştir.

TEFSÎR VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

İbrâhîm-i Nehaî büyük bir âlim, büyük bir fakîhdi. Hadîs'de de ihtisas sâhibi bulunuyordu. Şöhretden kaçınır, sorulmadıkça ilme dâir söz söylemezdi.

Abdü'l-Melik b. Ebî Süleymân demiştir ki : **"Ben Said b. Cübeyr'den, şöyle dediğini işittim: Siz benden istiftâ ediyorsunuz. Halbuki aranızda İbrâhim en-Nehaî mevcud bulunuyor."**

İbrâhîm en-Nehaî, akrabâsından bulunan Alkame'den ve Mesrûk ile Esved'den rivâyet eder. Kendisinden de Hammâd b. Ebî Süleymân ve Simâk gibi zâtlar rivâyette bulunurlar.

İmâm-ı A'zam, üstâzı Hammâd'dan hikâye ediyor : Hammâd demiş ki : **"Ben İbrâhîm en-Nehaî'ye Haccâc-ı Zâlim'in öldüğünü tebşîr ettim. Hemen secdeye kapandı ve sevincinden ağladı."**

Bu mübârek zattan tefsîr'e dâir de bâzı şey'ler menkuldür. Ez-cümle İbn-i Ebî Hâtem şöyle naklediyor : "İbrâhîm en-Nehaî dedi ki : (يا ايها المزمل)[1] = **Ey örtünmüş olan! Gece kalk"** âyet-i celîlesi nâzil olduğu zaman Resûlu'llâh bir (katîa) içinde idi. Yâni havlu -saçaklı bir câme- ye bürünmüş bulunuyordu."

---

(1) Sûre : 73 (Müzzemmil), âyet : 1

Resûl-i Ekrem Hazretleri bu âyet-i kerîme ile geceleri kalkıb bir müddet namaz ile, tilâvet-i Kur'ân ile meşgul olmak üzere mükellef bulunmuştu. Bu cihetle, Salât-ı Teheccüd Resûl-i Ekrem'e hâs bir vecîbe idi.

Hâsılı, İbrâhîm en-Nehaî ilim ve bilhassa Fıkıh Târîhi'nde büyük bir mevki' sâhibidir. İmâm-ı A'zam'ın bil-vâsıta üstazlarından ma'dûddur. Rahmetu'llâhi aleyh.

Me'hazlar : **Lübâbü'n-Nükul fi Esbâbi'n-Nüzûl, Tezkiretü'l-Huffâz, Kaamûsü'l-A'lâm.**

*
* *

21 — SAİD B. CÜBEYR :

İbn-i Hişâm el-Kûfî el-Esedî, Tâbiîn'in en meşhurlarındandır. Künyesi, "Ebû Muhammed" veya "Ebû Abdi'llâh"dır. Aslen Habeşîdir. Takrîben (46) târîhinde doğmuş, (95) senesinde şehîden vefât etmiştir. Kabri Vâsıt şehri hâricinde bir ziyâretgâhdır.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Saîd b. Cübeyr büyük bir imamdır; yüksek bir âlimdir. Ulûvv-i kadrini, celâlet-i şânını, zühd ü takvâsını herkes tasdîk etmektedir. Hâzık, nâkıd, mütebassır bir zât idi. Bu cihetle kendisine (جهبذالعلماء —) Cehbezü'l-ülemâ denilmiştir.

Süfyân-ı Sevrî demiştir ki: **"İlm-i Tefsîr-i dört kişiden alınız. Onlar da Said İbn-i Cübeyr ile Mücâhid, İkrime, Dahhâk'dir."**

Katâde de diyor ki : **"Tâbiîn'in en âlimi dört zâttır : Menâsik'de, Atâ' İbn-i Ebî Rebâh; Tefsîr'de, Saîd b. Cübeyr; Siyer'de, İkrime; Mevize'de, Halâl ve Haram'da da, Hasan-ı Basrî."**

Saîd b. Cübeyr, Kur'ân-ı Kerîm'i İbn-i Abbâs'dan teallüm etmiş, Tefsîr'e, Hadîs'e müteallik ma'lûmâtı yine İbn-i Abbâs ile, İbn-i Ömer, Abdu'llâh b. Câbir, Abdu'llâh b. ez-Zübeyr'den ve sâir birçok Sahâbe-i Güzîn'den ahzeylemiştir. Kendisinden de birçok kimseler müstefîd olmuş, Zührî ile sâir bir hayli Tâbiîn rivâyetde bulunmuşlardır.

Abdü'l-Melik İbn-i Mervân'ın talebi üzerine Saîd b. Cübeyr'in yazdığı Tefsîr'i Atâ' b. Dînâr nakletmiştir. Bu tarîk ile vârid olan tefsîr'in yazılabileceği ve ihticâca sâlih bulunduğu İtkan'da beyân olunuyor.

Dahhâk'in İbn-i Abbâs'dan olan rivâyeti, Saîd b. Cübeyr vâsıtasıyla olduğunu Şu'be hikâye etmiştir.

Abd b. Humeyd ile İbn-i Cerîr dahi Tefsîr'e dâir İbn-i Cübeyr'den bir hayli şey nakletmişlerdir. Ez-cümle diyorlar ki: Saîd b. Cübeyr, (1)

(١) (فاذكرونى اذكركم) âyet-i celîlesini (فاذكرونى بطاعتى اذكركم بمغفرتى)' tefsîr etmiştir. Yâni, mağfirete mazhariyyet için Hak Teâlâ'ya itâatte bulunmak lâzımdır.

Velhâsıl, İbn-i Cübeyr her vechile mükemmel bir şahsiyyettir. Hayfâki bu ilm ü irfân timsâli, bu fazîlet ve kemâl âbidesi, Haccâc'ın zulmüne kurban gitmiş, beşeriyyet târîhinin hûnîn sahîfelerinde ebedî bir leke bırakmıştır.

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel, bu hâdiseyi teessüfle yâd ederek demişdir ki: **"Haccâc, Saîd b. Cübeyr'i şehîd etti. Öyle bir zâtı ki, yeryüzündekilerin hepsi de ona, onun ilmine muhtâc idi."**

HÂDİSE-İ ŞEHÂDETİ :

Haccâc, Abdu'r-Rahmân b. Muhammed b. el-Eş'âs'ı kırk bin kişi ile Türkistan taraflarına gönderdiği zaman, Saîd b. Cübeyr'i de maiyyetine vermiş, ordunun iâşesine me'mûr etmişti.

İbnü'l-Eş'as, gördüğü lüzûm üzerine Haccâc'dan emir almaksızın Türkistan'dan avdet etmeye başladığı için i'dâm ile tehdîd edilmiş, o da hayâtını müdâfaa için Haccâc'a karşı cephe almıştı. Bidâyeten İbn-i Eş'as, Haccâc'a galebe çalarak Basra taraflarını elde etmiş ise de muahharen (Deyrü'l-Cemâcîm) de cereyân eden bir çarpışma neticesinde İbn-i Eş'as, mağlûb olub Türkistan taraflarına kaçmış, kendisine tarafdar görülenlerin bir kısmı i'dâm edilmiş, bir kısmı da öteye beriye dağılmıştı.

İşte Saîd b. Cübeyr de bu esnâda Isfahân'a çıkıp gitmişti. Derdest edilmesi için Isfahan vâlîsine Haccâc tarafından bir emir verilince vâli, Isfahan'dan ayrılmasını Saîd'e mahremâne bir sûrette ihtâr etti. Saîd de Âzerbaycân'a çıkıb gitti. Fakat orada da rahat edemediğinden Mekke-i Mükerreme'ye gidib orada mütenekkirâne bir halde yaşadı. Mekke'de kendisi gibi birtakım mültecîler daha var idi. Ömer b. Abdi'l-Azîz vâli bulunduğundan bu bî-günâh zâtları himâye ediyor ve Haccâc'ın zulmünden Halîfe Velîd'e şikâyette bulunuyordu. Haccâc keyfiyetten haberdâr olunca Velîd'i bir takrîb ile idlâl ederek Ömer b. el-Azîz'i Mekke'den uzaklaştırdı. Yerine Hâlid b. Abdi'llâh el-Kasrî vâli olmuştu.

Bu yeni vâlinin fenâ bir adam olduğundan bahisle Mekke-i Mükerreme'den uzaklaşmasını Saîd b. Cübeyr'e tavsiye edenler bulundu. Fakat Saîd bu

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 152

tavsiyeyi kabûl etmedi. **"Vallahi ben şimdiye kadar firâr edib durdum. Artık Allahu Teâlâ'dan hayâ ediyorum. Mukadder ne ise yerini bulacak."** diyordu.

Filhakîka, Irak mültecîlerinin Haccâc'a gönderilmesi için Velîd'den emir almış olan yeni vâli, Sâid b. Cübeyr'i, Mücâhid'i, Talha b. Hubeyb'i tutup Haccâc'a gönderdi. Talha yolda ölmüş, Mücâhid de Haccâc'ın vefâtına kadar mahbus kalmıştı. Saîd'e gelince : Kûfe'ye götürülerek evvelâ hânesinde bırakılmış olduğundan, Kûfe âlimleri ziyâretine koşmuşlardı. Ayaklarına demir zincir vurulmuş olan Saîd, zâirlerine mütebessimâne bir halde hadîs rivâyet ediyordu. Fakat kucağına sokulan kızcağızı, bu zincirleri görünce ağlamaya başlamıştı. Nihâyet Saîd'i götürüp Haccâc'ın huzûruna çıkardılar. -Haccâc'ın bu esnâda, Vâsıt'da bulunduğu ve hâdisenin orada cereyân ettiği anlaşılıyor.-

Saîd b. Cübeyr, Haccâc'ın huzûruna çıkarken, (انى اعوذ بالرحمن منك ان كنت تقيا) (١) âyet-i kerîmesini okumuştu.

Haccâc, bu muhterem zâtı görünce Hâlid'i kasd ederek : **"Allah şu nasrâniyye dölüne lâ'net etsin. Bu zâtı tutup bana göndermiş ise de ben bunun ulûvv-i kadrini bilmez miyim?"** diye kendi kendine söylendi. Sonra Saîd'e tevcîh-i hıtâb etmekle aralarında şöyle bir muhâvere başladı, Haccâc :

— Yâ Saîd! Ben seni kendi imâmetime ortak kılmadım mı? Ben sana şöyle yapmadım mı? Ben seni istihdâm etmedim mi? Saîd :

— Evet.. ettin. Haccâc :

— O halde sen neden bana karşı isyân ettin? Saîd :

— Ben Müslümanlardan kâh hatâ ve kâh ısâbet eder bir ferdim; başka birşey değilim.

Bu sırada Haccâc'ın hiddeti biraz sükûnet bulmuş, hâtırı hoş olmaya başlamış gibi idi. Tekrar isticvâba başlayarak :

— Neden İbn-i Eş'as'a tarafdarlık ettin? dedi. Saîd de :

— Ben ona verdiğim bir ahidden dolayı böyle hareket ettim, diye cevap verdi.

Artık Haccâc pek hiddetlenmişti. Şu vechile istintâka devâm etti :

— Yâ Saîd! Ben Mekke'ye gelib de İbnü'l-Zübeyr'i öldürdüğüm zaman, Emîrü'l-Mü'minîn Abdü'l-Melik nâmına senden ve Mekkelilerden ahid almış değil mi idim? Saîd :

— Evet.. almıştın. Haccâc :

— Sonra ben Kûfe'ye Vâli oldum. Mübâyaayı yeniledim. Sen de o zaman

(1) Sûre : 19 (Meryem), âyet : 18

Emîrü'l-Mü'minîn nâmına tekrar bîat etmiş değil mi idin? Sâîd :

— Evet, etmiştim. Haccâc :

— O halde neden Emîrü'l-Mü'minîn nâmına yaptığın iki ahdi unuttun da bir çulhacı oğlu çulhacıya verdiğin bir ahdi yerine getirmek istedin. Senin adın nedir? Saîd :

— Benim adım Saîd b. Cübeyr'dir. Haccâc :

— Hayır.. Öyle değil; Şakî b. Küseyr'dir. Saîd :

— Babam benim adımı senden daha iyi bilir. Haccâc :

— Sen de, baban da şakîdir. Saîd :

— Gaybı ancak senden başkası bilir. Haccâc :

— Ben senin dünyânı cehennem ateşine döndüreceğim. Saîd :

— Ben senin elinde böyle bir kudret olduğunu bilse idim, senden başkasını İlâh ittihâz etmezdim. Haccâc :

— Halîfeler hakkında fikrin nedir? Saîd :

— Ben onların vekîli değilim. Haccâc :

— Ben seni öldüreceğim; ne sûretle öldürülmeni sen ihtiyâr et. Saîd :

— Yok, şakî herif! Sen kendin için istediğin ölümü ihtiyâr et. Allah hakkı için bugün sen beni nasıl öldürür isen yarın ben de âhiretde seni o vechile öldüreceğim.

Saîd b. Cübeyr, Haccâc'ın işâretiyle öldürülmek üzere hârice çıkarılırken gülümsedi. Bunu gören Haccâc, Saîd'i tekrar döndürerek, gülümsemesinin sebebini sordu. Saîd de:

"Ben senin Cenâb-ı Hakk'a karşı olan cür'etinden, Hak Teâlâ'nın da hilm ü sabrından dolayı teaccüb ederek gülümsedim." dedi ve aralarında yine şöyle bir muhâvere cereyân etti. Haccâc :

— Hayır, ben seni öldüreceğim. Saîd :

— O halde vâlidem ismimde ısâbet etmiş. Şehîd olursam saîd olurum. Haccâc :

Alî ile Osman hakkında ne dersin? Bunlar Cennette midirler, yoksa Cehennemde mi? Saîd :

—Ben Cennet ile Cehennem'i gidib görmedim. Eğer onları gezib dolaşmış olsa idim hallerine vâkıf olarak sana cevap verebilirdim. Haccâc :

— Abdü'l-Melik hakkında ne dersin? Saîd :

— Ona dâir bana nasıl suâl îrâd edebilirsin ki, onun seyyiâtı cümlesinden biri de sen değil misin?

Artık cellâda emir verilmişti. Saîd b. Cübeyr, yüzünü Kıble'ye tevcîh ederek, (1) (انی وجهت وجهی للذی فطرالسموات والارض ...) âyet-i celîlesini okudu. Yüzünü Kıble'den çevirdiler. (2) (فاینما تولوا فثم وجهالله) Nazm-ı Münîfini okumaya başladı. Haccâc : **"Bire vurun."** diye haykırınca Saîd (3) (منها خلقناکم و فیها نعیدکم) âyet-i kerîmesini tilâvet etti ve (لا دمی و لا تمهله بعدی) (اللهم! لا تحل) = **Yâ Rabbî! Kanımı Haccâc'a halâl kılma ve anı benden sonra yaşatma."** diye inkisârda bulundu. Ve Haccâc'a hitâben: **"Artık sen de felâh bulamayacaksın."** dedi. Haccâc :

"Sen mi? Ben senden daha nice fazîletli kimseleri öldürdüm." diye söylendi. Saîd de şöyle mukaabelede bulundu :

"Evet.. öldürdün. Onlar âhirete daha ziyâde râğıb bulunuyorlardı. Ben ise henüz yaşamak arzusundayım."

Nihâyet o nezîh vücûd, cellâdın bîrahîmâne darbesiyle rûhunu Hakk'a teslîm etmiş, mübârek başı göğdesinden ayrılırken üç def'a Kelime-i Tevhîd'i okumuştu.

Mazlum şehîdin duâsı müstecâb olmuş, Haccâc da artık huzurdan mahrûm kalmıştı. Geceleri gözüne uyku girmiyordu. Uyur uyumaz Saîd zuhûr eder, yakasına sarılır : **"Ey Allâh'ın düşmanı!. Ne için beni öldürdün?.."** diye sorar, Haccâc da heyecanlar içerisinde uyanarak, **"Benim Saîd'le hâlim ne olacak?"** derdi. Aradan çok bir müddlet geçmeden Haccâc da lâyık olduğu cezâya kavuşmak için âhiret âlemine gitmiş, Saîd b. Cübeyr'den sonra başka birini öldürmeye vakit bulamamıştı.

Saîd'in şehâdetiyle İslâm âlemi büyük bir müfessirini, yüksek bir muhaddisini, fakîhini, pek seciyeli, fazîletli bir bahâdırını kayb etmiş oldu. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : Umdetü'l-Kaarî, Dürrü'l-Mensûr, Takrîbü't-Takrîb, Takrîbü't-Tehzîb, Târîh-i İbni Esîr, Târîhi İbn-i Şıhne, Mes'ûdî.

*
* *

(1) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 79

(2) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 115

(3) Sûre : 20 (Tâ-hâ), âyet : 55

İKİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER

22 — MÜCÂHİD B. CEBR :

Ebü'l-Haccâc el-Mekkî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Abdu'llâh b. es-Sâib el-Mahzûmî'nin mevlâsı, yâni âzadlısı idi. Bu münâsebetle Mahzûm kabîlesine mensup bulunmaktadır. Kendisine "İbn-i Cübeyr" de denir. (21) târihinde doğmuş, (103) senesi secde hâlinde vefât etmiştir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Mücâhid, Tâbiîn arasında pek yüksek bir âlimdir. Tefsîr'de, hadîs'de, fıkıh'da imâm idi. Sika olduğunda, celâlet-i kadrinde ittifak vardır. Kendisi demiştir ki : **"Ben Kur'ân-ı Kerîm'i otuz def'a İbn-i Abbâs Hazretlerinin huzûrunda okudum. Her âyeti okudukça tevakkuf eder, kimin hakkında nüzûl ettiğini ve nasıl olduğundan kendisinden sorar idim."**

Katâde de demiştir ki: **"Selefden bâki kalanlar arasında tefsîr'e en âlim olan, Mücâhid'dir."**

Mücâhid; İbn-i Abbâs'dan tefsîr'i ahzetmiş, yine İbn-i Abbâs'dan ve Abdu'llâh b. Ömer, Ebû Hüreyre, Câbir gibi sâir Sahâbe-i Kirâm'dan hadîs telâkkî eylemiş, kendisinden de Katâde, İbn-i Kesîr, Ebû Amr b. el-Alâ', İbn-i Muhaysin gibi zevât tefsîr ve hadis tahsîl eylemişlerdir.

İmâm-ı Şâfiî ile İmâm-ı Buhârî'nin Mücâhid hakkında büyük îtimadları vardır. Sahîhü'l-Buhârî'de Mücâhid'den birçok Tefsîr'ler, hadîsler rivâyet olunmaktadır.

Ez-cümle Âdem İbn-i İyâs :

(ولقد خلقناالسموات والارض و ما بينهما فى ستة ايام و ما مسنا من لغوب) (١)

= **Yemin olsun ki biz gökleri ve yeri ve bunların aralarındaki mevcûdâtı altı gün içinde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk da ârız olmadı."** âyet-i kerîmesinin sebeb-i nüzûlünü Mücâhid'den şöyle nakletmiştir : Mücâhid dedi ki : (نصب — تعب) ، (لغوب) meşakkat, yorgunluk mânâsınadır. Yahûdiler : Cenâb-ı Hak yerleri ve gökleri altı gün içinde yarattığından yoruldu da Cumartesi günü istirâhat etti ve o oturuş oturdu, derler. İşte bu i'tikadı red için, (... و لقد خلقنا) âyet-i kerîmesi nâzil oldu."

(1) Sûre : 50 (Kaf), âyet : 38

Rivâyete nazaran "ilk Tefsîr kitabı" Mücâhid'e âiddir. Bu tefsîr'i Kaasım ibn-i Ebi'l-Bez imlâ sûretiyle vücûda getirmiştir. İbn-i Nüceyh, İbn-i Cerîr gibi Mücâhid'den tefsîr rivâyet edenler de bu rivâyetlerini Kaasım İbn-i Ebi'l-Bezz'in yazdığı bu kitabdan almışlardır.

Mücâhid, tefsîr'ini İbn-i Abbâs'dan nakil sûretiyle imlâ ettirmiştir. **"Bu tefsir, esâsen İbn-i Abbâs'a âid olmak lâzımgelirken niçin Mücâhid'e nisbet edilyor?** diye A'meş'e sormuşlar, o da :

(كانوا يرون انه يسئل اهل الكتاب) = **Mücâhid'in Ehl-i kitabdan bâzı şeyler sorduğuna zâhib olanlar var idi."** diye cevap vermişti.

Mücâhid'in tefsîr'e âid kavillerinden ikisi merdûd görülmüştür. Birisi (مقام محمود) = Makaam-ı Mahmud) ı (1) şefâat-ı kübrâya hamletmemesidir. Diğeri de (2) (الى ربها ناظرة) Nazm-ı Kerîm'indeki (ناظره) yı rü'yete değil, muntazıra ma'nâsına hamletmiş olmasıdır.

Mücâhid der ki : **"Bir kimse yoktur ki, sözü kabûl de terk de edilmesin. Yalnız Resûl-i Ekrem müstesnâ ki, Onun her sözü mutlakaa kabûl edilir."**

Velhâsıl, Mücâhid, İslâm ulemâsı arasında mümtaz bir sîmâdır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Levâkı-ı Şa'rânî, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

*
* *

23 — ŞA'BÎ :

Ebû-Amr Âmir b. Şurahbil el-kûfî, Tâbiîn'in ekâbirindendir. Ecdâdı Yemenli ve Himyerî olup kendisi Hemdân kabîlesinden bir batın olan (Şa'b) a nisbet edilmiştir. Babasının isminde ihtilâf edilmiştir. Abdu'llâh olduğuna kaail olanlar da vardır. Vâlidesi Fas nahiyesi kurbunda (Celûlâ) denilen mevzi'den seby edilmiş bulunuyordu. Takrîben (26) târihinde Kûfe'de doğmuş, (103) târihinde Kûfe'de füc'eten vefât etmiştir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Şa'bî pek büyük bir âlim, kudretli bir fakîhdir. Hattâ İmâm-ı A'zam gi bi bir müctehidin hadîs İlminde en yüksek bir şeyhidir. Hârikulâde bir hâ-

---

(1) Sûre : 17 (İsrâ'), âyet : 79

(2) Sûre : 75 (Kıyâme), âyet : 23

fızaya mâlik idi. Eline kalem alıp hiçbir şey yazmamıştı. Bununla berâber kendisine rivâyet edilen binlerce ahâdîs-i şerîfe'yi derhal hıfzeder, hiçbirinin tekrâr edilmesine lüzûm hissetmezdi. Kendisi derdi ki: **"Benim en az rivâyet ettiğim şey şiirdir. Maahâzâ eğer istesem size iâde etmeksizin bir ay muttasıl şiir inşâd edebilirim."**

Âsım el-Ahvel demiştir ki: **"Ben Kûfe, Basra, Hicâz ehlinin rivâyet ettiği hadîslere Şa'bî'den daha âlim bir kimse görmedim."**

Şa'bî, Ashâb-ı Kirâm'dan beş yüz zâta yetişmiş, Hazret-i Âişe ile Hazret-i Alî'den, İmran b. Husayn, Cerîr b. Abdi'llâh, Ebû Hüreyre, İbn-i Abbâs, Abdu'llâh İbn-i Ömer gibi zevatdan hadîs rivâyet eder, kendisinden de İsmâil b. Ebî Hâlid, Eş'as b. Misvâr, Ebû İshak, A'meş, İmâm-ı A'zam gibi zâtlar rivâyette bulunurlar.

Şa'bî, kırâet İlmini Abdu'r-Rahmân es-Selemî ile Alkame'den rivâyet eder. Kendisinden de Muhammed b. Ebî Leylâ rivâyette bulunur. El-Hârisü'l-A'ver'den de hesab öğrenmiştir.

Şa'bî zamânının İbn-i Abbâs'ı sayılırdı. Bununla berâber Tefsîr husûsunda gayet mümsik davranır, ihtiyatkâr bulunurdu. Tefsîr'e âid beyânâtı bütün rivâyet tarîkına müsteniddir.

Şa'bî birçok hadîs rivâyet etmiştir. Şu hadîs-i Şerîf'i de Abdu'llâh İbn-i Ömer'den rivâyet etmektedir :

(المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمهاجر من هجرما نهى الله تعالى)

= **Müslim-i kâmil o mü'mindir ki, lisânından, elinden Müslümanlar selâmette bulunur. Bîhakkın muhâcir de odur ki, Allâhu Teâlâ'nın nehyettiği şeyleri terk eder."**

Şa'bî der ki : **"İlim, cehil; cehil de ilim olmadıkça kıyamet kopmaz."**

Şa'bî, bir aralık Muhtâr-ı Sakafî'den kaçarak Medîne-i Münevvere'de ikaamet etmiştir. (83) târihinde İbn-i Eş'as ile berâber Cemâcim vak'asında da hazır bulunmuştu. Maamâfih Haccâc'ın katlinden kurtulmuş, bu hareketi afvedilerek kendisi Kûfe kadılığına tâyin edilmiştir.

Rivâyete nazaran Şa'bî, Abdü'l-Melik b. Mervân tarafından sefâretle Kayser-i Rûm nezdine gönderilmişti. Vazîfesini îfâ ettikten sonra bir mektûbu hâmil olarak vatanına avdet etmiştir. Abdü'l-Melik mektûbu okuyunca aralarında şöyle bir muhâvere cereyân etmiş :

— Şa'bî! Biliyor musun Kayser mektûbunda ne yazmış?

— Hayır, bilmiyorum.

— Yazmış ki, "Senin dindaşlarının hâline şaşılır, nasıl olmuş da sefîrini Halîfe yapmamışlar?."

— Yâ Emîre'l-Mü'minîn! O yalnız beni gördü. Seni görmüş olsa idi böyle yazmazdı.

— Hayır, o, bu yazısı ile seni öldürmek için beni tahrîk etmek istemiş.

Filhakıyka Kayser'in, o sözleri bu maksatla yazmış olduğu muahharen Kayser'in kendi ifâdesinden anlaşılmıştır.

Velhâsıl : Şa'bî, gayet âlim, fâzıl, şâir, mütefekkir bir zât idi. **Rahmetu'l-lâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Dürrü'l-Mensûr, Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-Tehzîb, Mevzûâtü'l-Ulûm, Kaamûsu'l-A'lâm.**

*
* *

24 — DAHHÂK :

El-Mezâhimü'l-Hilâlî el-Horasânî, Tâbiîn'in kudemâsındandır. Künyesi (Ebü'l-Kaasım) veya (Ebû Muhammed) dir. Rivâyete nazaran anasının rahminde iki sene kalmış, sonra gülerek doğmuştur. Bu münâsebetle "Dahhâk" nâmını almış bulunuyor. (105) târihinde vefât etmiştir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Dahhâk, meşhûr bir âlimdir. Ahmed b. Hanbel'e, İbn-i Maîn ile Ebû Züra'a'ya göre sikadır, Me'mûndur, sadûktur. Yahyâ el-Kattân'a göre ise zaîfdir.

Dahhâk, İbn-i Ömer'den, İbn-i Abbâs ile Ebû Hüreyre'den, Enes b. Mâlik'den rivâyet eder. Kendisinden de İbn-i Cerîr, İbn-i Hâtim rivâyette bulunur.

Cüveybir Ebû Ravk, Mukatil b. Habbân da kendisinden ilim ahz ve rivâyet etmişlerdir.

Dahhâk'in İbn-i Abbâs'dan, Ebû Hüreyre'den rivâyetlerinde nazar vardır. Çünkü bunlara mülâkî olmamıştır. Arada bir vâsıta olacak, bu zikredilmiyor. Bu cihetle Dahhâk'in rivâyeti İbn-i Abbâs'dan munkatı'dır deniliyor. Maamâfih munkatın za'fına hükmolunamaz. Aradaki vâsıta, sahîh bir maksada mebnî terk edilmiş olabilir. Bu cihetle kendisine "Kesîrü'l-İrsâl" denilmiştir.

Dahhâk, tefsîri doğrudan doğruya İbn-i Abbâs'dan nakleder. Bu zâtın tarîkı, İbn-i Abbâs'a müntehî olan tarîklerin altıncısı sayılmaktadır. Evvelce de beyân edildiği üzere bu tarîk ınkıtâa uğramıştır. Çünkü kendisi, Abdü'l-Melik b. Meysere'nin ve Şâşî'nin ifâdlelerine nazaran İbn-i Abbâs'a mülâkî olmamıştır.

İmâm-ı Buhârî, Sûre-i Rahmân tefsîrinde Dahhâk'in tefsîr'e âid bâzı akvâlini mevkufen zikretmiştir.

İbn-i Cerîr'in tahrîcine nazaran Dahhâk, İbn-i Abbâs'dan şöyle rivâyet etmiştir : "İbn-i Abbâs **Radiya'llâhu anh** dedi ki : Allâhu Teâlâ, Hazret-i Muhammed'i Resûl gönderince, Arablar veya bunların bir kısmı bunu inkâr ettiler. Allâhu Teâlâ, beşerden elçi göndermekten müteâlîdir, dediler. Bunun üzerine Allâhu Teâlâ :

(أكان للناس عجباً ان اوحينا الى رجل منهم ...) (١)

= **Nâsı korkutsun ve mü'minlere Rablarının huzûrunda yüksek makamlar olduğunu müjdelesin diye içlerinden bir kişiye vahy etmekliğimiz nâs için teaccüb edilecek bir şey midir? Kâfirler, bu, şüphesiz apâşikâr bir sihirdir, dediler."** âyet-i kerîmesiyle (2) (و ما أرسلنا من قبلك الا رجالاً...)

= **Senden evvel de ancak şehirler ahâlisinden olup kendilerine vahyettiğimiz birtakım erkeklerden başkasını Resûl göndermedik, ya yer-yüzünde gezmediler mi? Baksalara, kendilerinden evvelki kavimlerin âkıbetleri ne oldu? Elbette âhiret evi müttakîler için daha hayırlıdır. Artık akıl etmez misiniz?"** âyet-i celîlesini indirdi. Vaktâki Hak Teâlâ o münkirlere karşı bu hüccetlerini böyle tekrâr etti; dediler ki : Allâhu Teâlâ'nın elçisi beşer olduğu takdirde bu risâlete başkaları Muhammed'den daha müstehak idi. Kur'an, o iki belde ahâlîsinden, daha büyük, yâni Muhammed'den daha şerefli bir şahsa indirilmeli değil mi idi? Bu şahıs ile, Mekke'den Velîd b. el-Muğîre'yi, Tâif'den Mes'ûd b. Amr es-Sakafî'yi kasd ediyorlardı. Bunun üzerine de Allâhu Teâlâ onları red için (3) (اهم يقسمون رحمت ربك

= **-Rabbinin rahmetini, dilediğine risâlet vermesini- onlar mı taksîm ederler?.. Hayât-ı dünyâda onların maişetlerini aralarında biz taksîm ettik; bâzıları bâzılarını istihdâm edebilmek için bâzılarının derecelerini diğerininkinden yüksek kıldık. Rabbının rahmeti ise, onların topladıkları servetlerden daha hayırlıdır."** âyet-i celîlesini inzâl buyurdu."

Filhakîka, câhiliyyet halkı, bir insanın Risâlet-i İlâhiyyeye nâiliyyetini istiğrâb ediyor ve bu risâlete olsa olsa Velîd gibi, Mes'ûd-ı Sakafî gibi şöhret ve servet sâhiblerinin lâyık olacağına zâhib bulunuyorlardı. Cenâb-ı Hak ise bu fikrin butlanını beyân için bu âyât-ı celîleyi inzal buyurmuştur.

Velhasıl Dahhâk, âbid, zâhid, hayırhâh bir zât idi. Bin kadar kız çocuğuna kâfî bir mekteb yaptırmış, bu mektebin muallimliğini fahrî olarak de-

---

(1) Sûre : 10 (Yûnus), âyet : 2

(2) Sûre : 12 (Yûsuf), âyet : 109 ve Sûre : 16 (Nahl), âyet : 43

(3) Sûre : 43 (Zuhruf), âyet : 32

ruhde etmiştir. Birtakım muâvinleri var idi. Bunları, gider teftîş ederdi. Muahharen Haccâc'ın korkusundan Belh'a kaçmıştı. Orada yakalanarak zindana atılmış ve zindanda vefât etmiştir. İnsan, eslâfın da başına gelen bu felâketleri düşündükçe :

"Fazîlet ehline dâim tahakküm-i cühelâ
Cihanda kaidedir tâ cihan cihan olalı"

demekten kendisini alamıyor. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Lübâbü'n-Nükul fî Esbâbi'n-Nüzûl, Takribü't-Tehzib, Takrîbü't-Takrîb.**

***

25 — TÂVÛS B. KEYSÂN :

Ebû Abdi'r-Rahmân el-Yemânî, meşhur muhaddislerdendir. Aslen Fârisîdir. Himyer kabîlesi âzadlılarından bulunduğu cihetle kendisine, "Tâvûs-i Himyerî" de denir. Bir kavle göre adı "Zekvân" dır. Tâvûs ise lâkabıdır. Vefâtı (106) târihine musâdiftir.

Mevki-i İLMÎSİ :

Tâvûs büyük bir muhaddis, kuvvetli bir fakîh, kadîm müfessirlerden ma'dûd pek muhterem bir zâttır. Sika olduğunda muhaddicler müttefiktir. Kırâet İlmi'ni İbn-i Abbâs'dan teallâm etmiş, Hazret-i Âişeden, Ebû Hüreyre, Abdu'llâh İbn-i Ömer, Abdu'llâh İbn-i Amr, Zeyd b. Erkam gibi Sahâbe-i Kirâm'dan hadîs ve ilim ahzeylemiştir. Kendisinden de oğlu Abdu'llâh ile, Zührî, İbrâhim b. Meysere, Mücâhid, Amr b. Dînâr gibi zâtlar rivâyette bulunmuşlardır.

İbn-i Ebî Hâtem ve İbn-i Ebi'd-Dünyâ, Tâvûs'dan şöyle naklederler: "Tâvûs dedi ki : Bir şahıs, yâ Resûlâ'llâh, ben vakf ediyor, Vech-i İlâhî'yi diliyor, ikaametgâhımın, -uhrevî makaamımın- görülmesini arz» eyliyorum, demiş. Resûl-i Ekrem de kendisine redd-i cevâb etmemiş idi. Bunun üzerine, (1) (فمن كان يرجو لقاء ربه فليعمل عملاً صالحاً) = **İmdi herkim Rabbının likaasını, -rızâsını- ümid ediyorsa hâlis amel işlesin ve Rabbının ibâdetine hiçbir kimseyi şerik ittihâz etmesin."** âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Velhâsıl, Tâvûs, büyük bir zât idi. Zehebî diyor ki : "Tâvûs, ehl-i Yemen'in şeyhi, bereketi ve müftîsi idi. Büyük bir celâlet sâhibi bulunuyordu. Pek çok Hac yapmış, nihâyet Mekke'de kable't-terviye vefât etmiş, namazı-

(1) Sûre : 18 (Kehf), âyet : 110

nı Hal'fe Hişâm b. Abdi'l-Melik kıldırmıştır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Lübâbü'n-Nükul, Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-Tehzîb, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

26 — İKRİME :

Ebû Abdi'llâh el-Medenî el-Hâşimî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. İbn-i Abbâs'ın kölesi idi. Bu, İbn-i Abbâs'a Basra vâlîsi bulunduğu zaman hibe edilmişti. Bilâhare (107) târihinde Medîne-i Münevvere'de vefât etmiştir.

TÂBİÎN ARASINDAKİ MEVKİİ :

İkrime büyük bir âlimdir. Daha İbn-i Abbâs hayâtta iken fetvâ vermeğe başlamıştı. Hattâ İbn-i Abbâs'ın kendisine şöylece ta'lîmât verdiği mervîdir : (فانطلق فأفتهم و من جاءك يسئلك عما يعنيه ا فتيه و من سئلك عما لا يعنيه فلا تفتيه فانك تطرد عنك ثلثى مؤ نةالناس)

= Hadi git, onlara fetvâ ver. Sana bir kimse gelir de kendisine mühim bir şeyden suâl ederse fetvâ ver ve bir kimse gelir de kendisine alâkası olmayan bir şeyden suâl ederse ana fetvâ verme. Sen bu vechile kendinden, nâsın üçte iki nisbetinde maûnetini, meşakkatini bertaraf etmiş olursun." İbn-i Abbâs'ın bu tavsiyesi, iftâ husûsunda tâkib edilecek mesleki gösterir.

İkrime, İbn-i Abbâs Hazretlerinden Kur'ân, hadîs ve sâir İslâm ilimlerini öğrenmiştir. Hazret-i Âişe'den ve Hazret-i Alî ile Ebû Hüreyre'den, İbn-i Abbâs'dan tefsir, hadîs rivâyet eder. Kendisinden de Eyyûb, Ebû Bişr, Âsım el-Ahvel ve daha birçok zevât rivâyette bulunurlar.

Şa'bî demiştir ki : **"Kitâbu'llâh'a İkrime'den daha âlim bir zât kalmamıştır."**

Kurre b. Hâlid de diyor ki: **"İkrime Basra'ya gidip orada bulundukça Hasan-ı Basrî va'z etmekten, fetvâ vermekten çekinirdi."**

Takrîbü't-Tehzîb'deki beyânâta nazaran İkrime, Berberiyyü'l-asıldır. Kendisi sikadır. Tefsîr'e âlimdir. Kizbi ve bid'ati sâbit değildir.

Maahâzâ bâzı zevâta göre İkrime, hâricîlerin efkârını tervîc ve bunu Afrika'da neşre çalışmış olmakla müttehemdir. Bundan dolayı İmâm-ı Mâ-

lik, İmâm-ı Müslim kendisinden i'râz etmişlerdir. İkrime'nin bâzı rivâyetlerini naklettiğinden dolayı İmâm-ı Buhârî'yi muâhaze edenler bile bulunmuştur. İmâm-ı Buhârî ise demiştir ki : **"Bizim ashâbımızdan kimse yoktur ki, İkrime ile ihticâcda bulunmasın."**

Ahmed İbn-i Abdi'llâh el-İclî de demiştir ki :

(برئ مما يرميه الناس) = **İkrime sikadır; o kendisine nâsın isnâd ettiği şeylerden berîdir."**

Tâvûs diyor ki: **"Eğer İbn-i Abbâs'ın kölesi, yâni İkrime Allah'dan ittika edüb de bâzı sözlerini söylememiş olsa idi ilim tahsîli için kendisine her taraftan koşub gelirlerdi."**

İkrime, tefsir'de İbn-i Abbâs'a istinâd eder. Kendisinin tefsir'de büyük bir ihâta sâhibi olduğuna kaail idi. Bu iddiâsına işâret için birgün Saîd b. el-Müseyyeb, bir âyetten suâl eden bir zâta hitâben :

(لا تسئلنى عن القرآن و سئل عنه من يزعم انه لا يخفى عليه منه شى) = **Kur'ân'dan bana sorma. Kendisine Kur'ân'dan hiçbir şey gizli kalmadığına zâhib olan kimseden sor."** demiştir.

A'meş'in rivâyetine göre: (1) (البطشة الكبرى) **dan murad nedir?"** diye İkrime'ye İbrâhim en-Nehaî sormuş, o da: **"Yevm-i kıyâmettir."** diye cevap vermiş. İbrâhim en-Nehaî, bundan murâd, İbn-i Mes'ûd'un beyânına nazaran **"Yevm-i Bedir"**dir, demiş, İkrime de bundan sonra böyle demeğe başlamıştır.

İbn-i Ömer Hazretleri mevlâsı Nâfi'a hitâben : (لا تكذب على كما كذب عكرمه على ابن عباس)

= **Yâni, İkrime İbn-i Abbâs'a söylemediği şeyleri isnâd ettiği gibi, sen de bana isnâd etme."** demişti.

İkrime'den birçok zevât tefsir ve sâire naklederler. Ez-cümle İbn-i Ebî Hâtem, (واذا رأيت ثم رأيت نعيما وملكا كبيرا = **Ve gördüğün zaman, orada büyük bir naîm** - lezzet ve saâdet- **ve pek büyük bir mülk** -ve saltanat- **görürsün."** âyet-i kerîmesinin sebeb-i nüzûlünü İkrime'den şöyle rivâyet etmiştir : İkrime dedi ki : Birgün Ömer b. el-Hattâb **aleyhi's-salâtü ve'sselâm**'ın huzûruna girmiş. Hazret-i Peygamber'in hurma çubuğundan yapılmış bir hasır üzerinde uyukladığını ve mübârek yanına hasırın te'sîr etmiş olduğunu görünce ağlamış, Resûl-i Ekrem uyanıp : **"Niçin ağlıyorsun?"** diye sorunca, **"Yâ**

---

(1) Sûre : 44 (Duhan), âyet : 16

Resûlâ'llâh, ben Kisrâ'yı, Hürmüz'ü, Habeşe Hükümdârını ve anların mülklerini hatırladım. Sen ise Allahu Teâlâ'nın bir resûlü olduğun halde cerîdden bir hasır üzerinde bulunuyorsun." demiş. Nebiyy-i zî-Şân Hazretleri de,

(اما ترضى ان لهم الدنيا و لناالآخرة)

= **Râzı olmaz mısın ki, dünyâ onların, âhiret de bizim olsun."** diye buyurmuştu. Bunun üzerine (1) (واذا رأيت) âyet-i kerîmesi nâzil olmuştur.

Velhâsıl İkrime, Tâbiîn arasında mümtâz bir zâttır. İbn-i Abbâs'ın kölesi olduğundan, vefâtında, oğlu Alî'ye intikal etmiş, Alî de bu büyük âlimi dört bin dînâr mukaabilinde Hâlid b. Zeyd'e satmıştı. Bunun üzerine İkrime Alî'ye hitâben : **"Yazık ettin; pederinin bütün ulûmunu âdî bir menfaat mukabilinde sattın."** demiş, bu sözden müteessir olan Alî b. Abdi'llâh satış muâmelesini bozmuş, İkrime'yi geri alıb âzâd etmişti.

İşte İslâmiyyet'in feyyâz devreleri, köleler arasından bile böyle bînazîr âlimler, fâzıllar yetiştirmiştir. **Rahmètu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Lübâbü'n-Nükul, Tezkiretü'l-Huffâz, Kaamûsü'l-A'lâm, Tehzîbü'l-Esmâ'.**

* * *

27 — İBN-İ SÎRÎN :

Muhammed b. Sîrîn Ebû Bekr el-Ensârî el-Basrî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Babası Sîrîn, Hazret-i Enes'in kölesi idi. Mükâtebe sûretiyle âzâd olmuştur. Vâlidesi Safiyye de Hazret-i Ebû Bekr'in âzadlısıdır. Kendisi (110) târîhinde Basra'da vefât etmiştir.

TÂBİÎN ARASINDAKİ MEVKİİ :

İbn-i Sîrîn, Tâbiîn arasında sikadır. Âbid, zâhid bir zâttır. Ashâb-ı Kirâm'dan otuz kadar zâta yetişmiş, Hazret-i Âişe'den, Ebû Hüreyre'den, İmrân İbn-i Husayn ile İbn-i Abbâs'dan ve İbn-i Ömer'den ve birçok Tâbiîn'den rivâyet eder. Kendisinden de Şa'bî, Katâde, Ebû Eyyûb, İbn-i Avn, Mâlik b. Dînâr, Ebû Hilâl ve sâire rivâyette bulunur. Tefsîr, hadîs, Fıkıh, ilimlerinde büyük bir iktidar sâhibi idi. Rü'yâ ta'bîrinde de pek meşhurdur.

Hatîb-i Bağdâdî târihinde diyor ki: **"İbn-i Sîrîn kendi zamânında vera ve takvâ ile mezkûr, fukahâdan biri idi."**

Muhammed İbn-i Sa'd da demiştir ki : **"İbn-i Sîrîn, sikadır, me'mûndur, âlîdir, refî'dir, fakîhdir, imamdır, kesîrü'l-ilimdir, vera' sâhibidir."**

---

(1) Sûre : 76 (İnsân), âyet : 20

Firyâbî :

(اجعلتم سقاية الحاج و عمارة المسجد الحرام كمن آمن بالله واليوم الآخر . . .) (١)

= **Hacılara su içirmeyi ve Mescid-i Harâm'ı ma'mûr etmeyi Allah'a ve âhiret gününe inanıp Allah yolunda çalışan kimse gibi mi tuttunuz? Bunlar Allah indinde müsâvî olamazlar. Ve Allah zâlim olan kavme hidâyet etmez."** âyet-i kerîmesinin sebeb-i nüzûlünü İbn-i Sîrîn'den şöyle rivâyet ediyor:

İbn-i Sîrîn dedi ki : Hazret-i Alî Mekke-i Mükerreme'ye gitmiş, Abbâs'a hitâben : **"Amca, Resûlu'llâh'a daha lâhık olmayacak mısın?"** demiş, Abbâs da : **"Ben Mescid-i Harâm'ı i'mâr, Beytu'llâh'ı iksâ ediyorum."** diye mukaabelede bulunmuştu. Bunun üzerine." (اجعلتم سقاية الحاج ...) âyet-i kerîmesi nâzil olmuştur.

Bu âyet-i kerîmesi, îmâna mukaarin olmayan herhangi bir amelin ind-i İlâhîde hâiz-i kıymet olmadığını göstermektedir.

İbn-i Sîrîn'in mezâyâsı hakkında birçok rivâyetler vardır. Ez-cümle Ebû Avâne der ki: **"Ben İbn-i Sîrîn'i gördüm; onu bir kimse gördü mü mutlaka Cenâb-ı Hakk'ı zikreder."**

İbn-i Sîrîn bir aralık bir borcundan dolayı habsedilmiş, hapishâne me'mûru: **"Geceleyin git, evinde yat; gündüzleri gelir, burada bulunursun."** demiş, İbn-i Sîrîn ise : **"Emânetine hıyânet husûsunda ben sana yardım edemem."** demiştir.

İbn-i Sîrîn'e denilmiş ki : **"Bâzı kimseler semâ' yerlerine gidiyor, semâın te'sîriyle düşüb bayılıyorlar; sen buna ne dersin?"** Demiş ki :

"Aramızda bir gün tâyin edelim. Onlar gelsinler, bir dıvar üzerinde otursunlar. Kendilerine Kur'ân-ı Azîm, tamâmiyle okunsun. Eğer Kur'ân'ın te'sîriyle yere düşerlerse onlar dediğiniz gibidirler."

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Lübâbü'n-Nükul, El-Kevâkibü'd-Dürriyye, Mevzûâtü'l-Ulûm, Tehzîbü'l-Esmâi ve'l-Lügat.**

*
* *

28 — HASAN-I BASRÎ :

Ebû Saîd Hasan b. Ebi'l-Hasan Yesâr el-Ensârî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Kendisi Yezîd b. Sâbit'in âzadlısıdır. Vâlidesi "Hayre" de Üm

---

(1): Sûre : 9 (Tevbe), âyet : 19

mühâtü'l-Mü'minîn'den Ümme Seleme **Radiyallâhu anhâ'nın** âzadlısı idi. (21) târîhinde doğmuş, Medîne-i Münevvere'de neşv ü nemâ bulmuş (110) târîhinde Basra'da vefât etmiştir.

TÂBİÎN ARASINDAKİ MEVKİİ :

Hasan-ı Basrî, âlim, fakîh, emîn, mevsûku'l-kelim, melîhü'l-vecih bir zât idi. Hayâtını ilim ile cihâda hasretmişti. Meşhur şüc'ândan sayılırdı. Hânedân-ı Nübüvvet'den aldığı bir feyz ile kendisinde birçok kemâlât tecellî etmişti. Pekçok Ashâb-ı Kirâm'a yetişmiştir. Hattâ kendisi derdi ki : **"Biz gazâ için Horasan'a gittiğimiz zaman ordumuzda Ashâb-ı Kirâm'dan üç yüz zât bulunuyordu."**

Ebû Mûse'l-Eş'arî'den Kur'an teallüm etmiş, İbn-i Ömer, Enes, Semüre, Kays b. Âsım gibi Sahâbe-i Güzîn'den rivâyette bulunmuştur. Ebü'l-Âliye, Fadl b. Iyâz gibi Tâbiînden de istifâde etmiş, rivâyette bulunmuştur.

Hasan-ı Basrî, İmâm-ı Zehebî'nin dediği gibi bir allâmedir; bir mütebahhirdir. Fakîhü'n-nefs, belîğu'l-mev'izedir. Bâzı rivâyetleri arasında tedlîs âsârı görülür. Meselâ : Hazret-i Alî'den menkul bir hadîs-i rivâyet ederken müşârün-ileyhin ismini zikretmezdi. Bunun sebebini sormuşlar, **"Haccâc gibi bir zâlim halkın başına musallat iken ben Hazret-i Alî'den nasıl hadîs rivâyet edebilirim."** tarzında cevap vermiştir. Haccâc ile aralarında bir hayli korkunç mâcerâ vuku' bulmuş, Haccâc'ın ezâsından kurtulabilmiştir.

Hasan-ı Basrî tefsîrini rivâye ttârikıyle takrîr etmiştir. Bâzı zevâtın beyânına nazaran Basra Ulemâsının ekserîsi gibi Hasan-ı Basrî de bidâyeten Kaderiyye mezhebine mütemâyil gibi görünmüş ise de bilâhare bir münâzara netîcesinde bu temâyülüne nihâyet vermiş,

(خلق الله الشياطين و خلق الخير والشر)

= **Allâhu Teâlâ şeytanları da yarattı, hayrı da şerri de yarattı."** demiş ve tefsirlerini, kaderi isbat eder vechile takrîr etmiştir.

(و من الناس من يشترى لهو الحديث ليضل عن سبيل الله
بغير علم و يتخذها هزوا اولئك لهم عذاب مهين) (١)

= **Nâsdan öyleleri de vardır ki, bilmeyerek halkı Allah yolundan sapıtmak ve o yol ile istihzâda bulunmak için eğlenceli sözler satın alırlar. Onlar yok**

---

(1) Sûre : 31 (Lokmân), âyet : 6.

mu, onlar için tezlîl edici bir azâb vardır." âyet-i kerîmesîndeki (لهو الحديث) den murâd, Hasan-ı Basrî'ye göre gınâdır. Yâni hânendelerin terennüm ettikleri şarkılar, manzûmelerdir. İbn-i Mes'ûd ile İbrâhim en-Nehaî'nin kavli de böyledir.

Hasan-ı Basrî, gayet beliğâne, hakîmâne, bir tarzda va'z u nasîhatte bulunurdu. Medîne-i Münevvere'de yetişmiş olduğundan Hazret-i Osmân'ın hutbelerini defeatle dinlemişdi. Hazret-i Alî'ye bîat edildiği zaman henüz onbeş yaşında bulunuyordu. Hazret-i Alî'yi yalnız Medîne-i Münevvere'de görmüş, bilâhare Kûfe'ye, Basra'ya gitmiş olan Aliyyü'l-Murtazâ'ya mülâkî olamamıştır.

Hasan-ı Basrî bir aralık Mekke-i Mükerreme'ye gitmişti. Ahâlî başına toplanmış, rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe'yi dinliyorlardı. Bu cemâat arasında Tâvûs, Atâ', Mücâhid gibi eâzım da vardı. Herkes bu kudretli âlimin liyâkat ve talâkatine hayret etmiş, **"Bunun bir misli görülmemiştir."** demeğe mecbur olmuştu.

Hasan-ı Basrî, Hazret-i Muâviye devrinde Horasan vâlîsi bulunan "Rebî' b. Ziyâd"ın kitâbet vazîfesini de îfâ etmiştir.

Ömer b. Abdi'l-Azîz Hilâfet makaamını ihrâz ettiği zaman Hasan-ı Basrî'ye mektup yazarak kendisine yardım edecek kimseleri tavsiye etmesini ricâ etmiş. Hasan-ı Basrî de şu mealde cevap vermişti: **"Zamâne insanlarını sen istemezsin; âhiret erleri de seni istemezler. O halde Allâhu Teâlâ'dan istiânede bulun."**

Velhâsıl Hasan-ı Basrî, emsâli pek nâdir görülmüş eâzım-ı ümmetden bir zât idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, İhyâü'l-Ulûm, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

*
* *

29 — ATIYYETÜ'L-AVFÎ :

Atıyye b. Saîd, Tâbiîn'den Kûfe'li meşhûr bir zâttır. Kûfe ahâlîsi arasında Hazret-i Alî'nin şîasından sayılır. İbn-i Eş'as ile berâber hurûc etmiş, bilâhare ele geçirilerek Haccâc tarafından, Hazret-i Alî'ye sebbetmesi istenilmiş, bundan imtinâ etmesi üzerine kendisine dört yüz değnek vurulmuş, sakalı tıraş edilmiş, bir takrîb oradan Horasan'a çekilib gitmiş, İbn-i Hübeyre'nin vâlîliğine değin Irak'a avdet etmemiştir. Vefâtı (111) târîhine müsâdifdir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Atıyeytü'l-Avfî, meşhûr bir müfessirdir. Kendisinin tarîkı İbn-i Abbâs'a müntehî olan tarîkların yedincisidir. Bu bir zaîf tarîkdır. Fakat vâhî değildir. Kendisinden İbn-i Cerîr ile İbn-i Hâtim tefsîr rivâyet etmişlerdir. Kelbî'den telâkkî ettiği tefsîre âid ma'lûmâtı, (قال ابو سعيد) diye nakleder. Bunun Kelbî'ye âid bir künye olduğunu bilmeyenler "Ebû Saîdi'l-Hudrî"den nakledildiğine zâhib olurlar. Binâenaleyh bu ta'bîr, telbisden hâlî değildir.

Atıyye, Ebû Hüreyre, İbn-i Abbâs, İbn-i Ömer, Zeyd b. Erkam gibi Sahâbe-i Güzîn'den ve Kelbî'den hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden de hem oğulları Hasan ile Ömer, hem de A'meş ile İbn-i Leylâ gibi bâzı zevât tefsîr ahzetmişlerdir.

İmâm-ı Ahmed Atıyye'yi zaîf saymıştır. Maahâzâ Zeyd b. Erkam'ın Müsned'inde Atıyye'nin rivâyet ettiği hadîsleri de tahrîc etmiş bulunuyor.

Atıyye, (1) (ان مثل عيسى عندالله كمثل آدم) âyet-i kerîmesi'nin sebeb-i nüzûlünü İbn-i Abbâs'dan şöyle rivâyet etmiştir :

Necrân'dan bir hey'et gelip Resûlu'llâh'ın huzûruna kabûl olunmuş, aralarında Seyyid ile Âkıb adında iki şahıs da var idi. **"Neden bizim sâhibimizi anıb duruyorsun?"** dediler. Resûl-i Ekrem de : **"Sâhibiniz kim?"** diye sordu. **"Sâhibimiz İsâ'dır. Sen zu'm ediyorsun ki O, Allah'ın kuludur."** dediler. Resûlullâh : **"Evet"** deyince, **"Sen hiç İsâ'nın mislini gördün mü veya işittin mi?"** demeğe başladılar. Sonra da Huzûr-ı Nebevî'den çıktılar. Bunun üzerine Cibrîl-i Emîn nâzil olub dedi ki: **"Onlar gelince kendilerine şu âyeti oku:**

(ان مثل عيسى عندالله كمثل آدم خلقه من تراب ثم قال له كن فيكون) (١)

Yânî, "Şüphe yok ki İsâ'nın Allah yanında meseli, Âdem'in meseli gibidir. Onu topraktan yarattı, sonra ana: Ol! dedi. O da hemen oluverdi."

Görülüyor ki, Hazret-i Âdem'in hilkati daha garibdir. Hazret-i Âdem'in babasız, anasız olarak topraktan yaratılması, elbette yalnız babasız olarak bir vâlideden yaratılan Hazret-i Îsâ'nın mümkinü'l-hilka bir insan olduğuna en kuvvetli bir bürhandır. Artık, Hazret-i Âdem'in bu bedî' hilkati, kendisinin ubûdiyyetine mâni' olmayınca Hazret-i Îsâ'nın hilkati hiç mâni' olamaz.

---

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 59

Velhâsıl, Atıyyetü'l-Kûfî tefsîr târîhi'nde meşhûr zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Kitâbü'l-Menkul fi Esbâbi'n-Nüzûl, İtkaan, Keşfü'z-Zünûn.**

***

30 — ATÂ B. EBÎ REBÂH :

Atâ' b. Müslim Ebû Muhammedi'l-Mekkî, Tâbiîn'in kibârındandır. Babası Ebû Rebâh'ın ismi "Müslim"dir. Hazret-i Ömer'in Mekke'de âmili bulunan "İbn-i Haysem el-Fehrî"nin âzadlısı idi. Bu cihetle kendisine "Müslim el-Mekkî el-Kureşî" denir.

Atâ' Habeşiyyü'l-asl olduğundan siyah renkli idi. (35) târihinde doğmuş, (115) senesi Mekke'de vefât etmiştir.

TÂBİÎN ARASINDAKİ MEVKİİ :

Atâ' büyük bir âlimdir. İlminin çokluğuyla, lisânının fasâhatıyle temâyüz etmişti. Herkes, sika olduğunu, diyânet ve celâlet sâhibi bulunduğunu i'tirâf etmektedir. Ekserî sükût eder, söze başlayınca da min indi'llâh müeyyed gibi sanılırdı.

Atâ', iki yüz kadar Sahâbe'ye yetişmiştir. Hazret-i Âişe'den, Abdu'llâh b. Abbâs, Abdu'llâh b. Ömer, Abdu'llâh b. Câbir gibi zevâttan hadîs rivâyet eder. Kendisinden de Ebû İshak, Mücâhid, Zührî, Amr b. Dînâr ilim ahzetmişlerdir. İmâm-ı A'zam, Eyyûb, Hüseyin el-Muallim, İbn-i Cüreyc, Evzâî gibi zâtlar da rivâyette bulunurlar.

Mekke-i Mükerreme'de iftâ vazîfesi Atâ'ya müntehî olmuştu. İbn-i Abbâs veya İbn-i Ömer Hazretleri: **"Ey Mekkeliler! Sizin yanınızda Atâ' bulunduğu halde neye benim başıma toplanıyorsunuz?"** demişti.

İmâm-ı A'zam derdi ki: **"Ben Atâ'dan daha faziletli bir zât görmedim."**

İbn-i Abbâs'dan sonra kürsî-i tedrîs Atâ'ya intikaal etmişti. Tefsîrleri, emsâli gibi, rivâyet tarîkına müstenid, bizzat Ashâb-ı Güzînden müstefâddır. En ziyâde İbn-i Abbâs'dan rivâyette bulunur.

İbn-i Hacer'in ifâdesine nazaran rivâyet ettiği hadîslerin bâzılarında İrsâl vardır. Yani Resûl-i Ekrem'den ilk rivâyet eden zâtın ismi zikredilmemektedir.

(1) (و اشهدوا ذوی عدل منکم) = **Sizden adâlet sâhibi olanları işhâd ediniz."** âyet-i kerîmesi'nin tefsîri sırasında Abd b. Humeyd ile Abdü'r-Rezzâk, Atâ'-dan şöyle nakletmektedirler: **"Atâ' dedi ki: Nikâh şuhûd iledir, talâk şuhûd iledir, mürâcaat da şuhûd iledir."**

Velhâsıl, Atâ b. Ebî Rebâh, mümtâz, mübârek bir âlimdir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : Umdetü'l-Kaarî, Ed-Dürrü'l-Mensûr, Takrîbü't-Tehzîb, Hâşiye-i Takrîb, Mevzûâtü'l-Ulûm, Tehzîbü'l-Esmâ' ve'l-Lûğat.

*
* *

31 — KATÂDE :

Ebü'l-Hattâb İbn-i Diâme es-Sedûsî el-Bısrî, Tabiîn'in ekâbirindendir. A'mâ olarak (60) târihinde doğmuş, Basra'da yaşamış, (118) târihinde Vâsıt'da tâundan vefât etmiştir. Yetmiş beş sene yaşadığına kaail olanlar da vardır.

TÂBİÎN ARASINDAKİ MEVKİİ :

Katâde, bir allâmedir. Fevkalâde bir kuvve-i hâfızâya mâlik idi. Kendisi derdi ki: **"Ben hiçbir muhaddise, bana bir daha iâde et, demedim ve kulaklarımın her işittiğini kalbim mutlaka hıfzetti."**

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel, Katâde'yi hıfz ile, fakaahetle senâ eder, **"Katâde tefsîr'e, ulemânın ihtilâfâtına pek vâkıftır."** derdi.

Saîd b. el-Müseyyeb de: **"Bize Katâde'den daha mahfûzâtı çok bir Iraklı gelmemiştir."** der idi.

İbn-i Sîrîn de derdi ki : **"Katâde nâsın ahfazıdır."**

Filhakîka Katâde bir hârika idi. Tefsir'de. hadîs'de, ilm'i ensâb'da, lisân-ı Arab'da, vekayi-i Arab'a vukufda asrının en ferîdi idi. Tefsir sâhibidir.

Katâde, Enes b. Mâlik'den, Abdu'llâh b. Sercis'den, Saîd b. el-Müseyyeb ile İbn-i Sîrîn'den, İkrime ile Hasan-ı Basrî'den rivâyet eder. Kendisinden de Mis'ar, Ma'mer, Şeybân, Şu'be, Hammâd b. Seleme, İbn-i Amreveyh gibi zâtlar rivâyette bulunurlar.

Zehebî'nin nakline nazaran Katâde, tedlîs ile ma'rûfdur. Yâni bâzan şeyhini bırakır da onun fevkindeki şeyhinden (= üstâzından) rivâyette bulunur.

---

(1) Sûre : 65 (Talâk), âyet : 2

Meselâ : Saîd b. Cübeyr'den, Mücâhid'den bizzat hadîs işitmediği halde bunlardan hadîs rivâyet eder; aradaki vâsıtayı zikretmez. Bu hal, sahîh bir garaza müstenid olmadıkca kerîh görülür.

Kütüb-i Sitte'de bu zâttan başka Tâbiîn'den ve onların tâbi'lerinden Katâde isminde başka bir zât yoktur.

Bir de Katâde : **"Herşey Allâh'ın kudretiyledir, maâsî müstesnâ."** derdi. Bu i'tikaadiyle berâber rivâyet ettiği hadîslerle ihticâcdan kimse geri durmazdı. Maahâzâ bu akîdesinden rücû ettiği de rivâyet olunuyor.

İbn-i Ebî Hâtim, Katâde'den şöyle rivâyet ediyor:

"Bize beyân olundu ki, Resûl-i Ekrem **Salla'llâhu aleyhi ve sellem,** Rûm ve Fâris mülkünün ümmetine verilmesini Rabbından istemiş, bunun üzerine Allâhu Teâlâ : (قل اللهم مالك الملك... = **De ki : Mülkün sâhibi olan Allâh'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin; Sen mülkü dilediğinden çekib alırsın ve dilediğini azîz eder, dilediğini de zelîl edersin. Hayır Sen'in yedindedir. Şüphe yok ki Sen herşeye kaadirsin."** âyet-i kerîmesini inzâl etmiştir." (1)

Katâde demiştir ki : "Hazret-i Peygamber'in zamânında Kur'ân-ı Kerîm'i kimler cem' etmişti? diye Enes b. Mâlik'den suâl ettim, dedi ki :

Dört zât cem' etmişti ki hepsi de Ensâr'dan idi. Bunlar Übey b. Kâ'b, Muâz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit ve Ebû Zeyd idi."

Velhâsıl : Katâde nevâdir-i hilkatten âlim, fâzıl bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazla r : Ed-Dürrü'l-Mensûr, Kitâbü'l-Menkul, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Kaamûsü'l-A'lâm, El-A'lâm.

*
* *

32 — KAYS B. MÜSLİM :

Ebû Amr el-Cedelî el-Kûfî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. (120) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kays b. Müslim, büyük bir âlim, yüksek bir müfessirdir; sikadır. Celâlet-i kadri kabil-i inkâr değildir. Maahâzâ ircâ' ile müttehem bulunmuştur.

---

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 26

Târık b. Şihâb, Mücâhid gibi zâtlar hadîs ahzetmiş, Atâ' b. Sâbit'den ve sâireden rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Sevrî, Şu'le, A'meş ve Mis'ar gibi zâtlar rivâyette bulunurlar.

Kays, tefsîr'e âid ma'lûmâtını Atâ b. Sâbit'den, o da Saîd b. Cübeyrden, o da İbn-i Abbâs'dan rivâyet eder. Bu rivâyetler İbn-i Abbâs'a müntehî tarîklerin ikincisini vücûda getirmektedir. Bu tarîk, pek sağlamdır. İmâm-ı Buhârî ile İmâm-ı Müslim'in şerâitine de tevâfuk etmektedir.

Kays, Târık b. Şihâb vâsıtasıyla Ömer b. el-Hattâb'dan şöyle bir rivâyette bulunuyor : Yahudîlerden biri -Kâ'bü'l-Ahbâr- Hazret-i Fârûk'a : **Yâ Emîre'l-Mü'minîn: Sizin kitabınızda okuduğunuz bir âyet vardır ki, eğer biz Yahûd cemâatine nâzil olmuş olsa idi o günü bayram ittihâz ederdik."** demiş. **Hazret-i Ömer : "O hangi âyettedir?"** diye sorunca, (1)

(اليوم اكملت لكم دينكم واتممت عليكم نعمتى ورضيت لكم الاسلام دينا)

= **Bu gün size dîninizi ikmâl ve size ni'metimi itmâm ve sizin için din olarak İslâm'ı ihtiyâr ettim."** âyetidir, diye cevab vermiş. Bunun üzerine Hazret-i Ömer de : **"Biz o âyetin Resûl-i Ekrem'e nâzil olduğu günü de, mekânı da biliriz. Resûlu'llâh Cum'a günü Arefe'de kaaim bulunurken bu âyet-i kerîme nâzil olmuştu."** demiştir.

Yâni onu ihmâl, ta'zîmini terk etmiş değiliz. Cum'a günü ise zâten Müslümanlarca bayram ittihâz edilmiştir. Nüzûlünün ertesi günü de Kurban Bayramı'na müsâdif olmakla bir Iyd-i Ekber vukua gelmiş demektir.

Velhâsıl, Kays b. Müslim âlim, âbid, şâyân-ı vüsûk bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Takrîbü't-Tehzîb, İtkaan.**

*
* *

33 — ATÂÜ'L-HÜZELÎ :

Atâ' b. Dînâr, Mısırlıdır. (126) târihinde Mısır'da vefât etmiştir. Künyesi, Ebü'r-Reyyân veya Ebû Talha'dır.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Atâ' b. Dînâr ricâl-i hadîs'den, sadûk, müfessir bir zattır. Tefsîr'e dâir bir kitabından bahsolunmaktadır. Bunu Saîd b. Cübeyr'den nakil ve rivâyet etmiştir.

Me'hazlar : **Tehzîbü't-Tehzîb, El-A'lâm, Takrîbü't-Tehzîb.**

*
* *

---

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 3

34 — SÜDDÎ-İ KEBÎR :

Ebû-Muhammed İsmâil b. Abdi'r-Rahmân, Tâbiîn'den meşhûr bir zâttır. Babası Isfahan ahâlîsinden imiş; kendisi Hicaz'lıdır. Kûfe'de sâkin olmuştur. Kûfe câmi-i şerîfi süddesinde, yâni gölgesinde oturmak âdeti olduğundan "Süddî" diye yâd olunmuştur. Bir rivâyete göre de Medîne-i Münevvere'de "Südd" denilen bir mahalde oturduğu için (Süddî) nisbetini almıştır. Vefâtı (127) târihine müsâdiftir.

TEFSİRDE VE SÂİR İLİMLERDEKİ MEVKİİ :

Süddî-i Kebîr yüksek bir âlimdir. Tefsîrde, Hadîs'de büyük bir kudret sâhibidir. İmâm-ı Müslim, hadîslerini tahrîc etmiş, İbn-i Hayyân da kendisini sikaat meyânında zikr eylemiştir. Cüzcânî, Süddî-i Kebîr'i kizbe nisbet ediyorsa da bu zât, Kûfe ehli hakkında tecâvüzkârlıkla ma'rûfdur.

Maahâzâ Taberî de : (لا يحتج بحديثه = **Süddî'nin hadîsiyle ihticâc olunamaz."** demiştir.

Süddî-i Kebîr, Enes b. Mâlik, İbn-i Abbâs, Ebû Abdi'r-Rahmân es-Selemî, Atâ', İkrime gibi zavatdan ilim ahzetmiş, kendisinden de Şu'le, Sevrî, Ebü'l-Avâne, Ebû Bekr b. Ayyâş gibi zâtlar müstefîd olmuşlardır.

Süddî'nin İbn-i Mes'ûd ile İbn-i Abbâs'dan rivâyet tarîkıyle bir Tefsîr'i vardır. Bu Tefsîr'i tilmîzi Esbât b. Nasrân el-Hemedânî rivâyet etmektedir. Fakat Ebû Zür'a, Esbât'ı taz'îf ediyor.

Süddî'nin Ebû Sâlih ve Ebû Mâlik vâsıtalarıyla İbn-i Abbâs'a ve Mürr vâsıtasıyla da İbn-i Mes'ûd'a nisbet edilen tefsîrini, İbn-i Cerîr, kendi tefsîrinde mezkûr Esbât vâsıtasıyla nakletmektedir.

Süddî'nin yalnız Mürr tarîkıyle vâkı' olan rivâyetlerini de Hâkim Müstedrek'inde tahrîc etmişdir.

İbn-i Ebî Hâtim de Süddî'den şöyle bir rivâyette bulunuyor :

Süddî dedi ki : "Kureyş kabilesi, erkek evlâdı kalmayan kimse hakkında, (أبتر فلان = Falan zürriyetden mahrum kaldı" derlerdi. Vaktâki Nebiyy-i Ekrem Efendimiz'in mahdûmları da vefât etti, Âs b. Vâil: (أبتر محمد) dedi. Bunun üzerine Kevser Sûresi nâzil oldu ki, meâl-i şerîfi şöyledir: "Yâ Muhammed! Biz sana muhakkak Kevser verdik. İmdi sen de Rabbın için namaz kıl; kurban kes. Sana buğz eden yokmu? İşte, şüphesiz ebter olan -zürriyetden ve her hayırdan mahrûm bulunan- ancak odur."

Kevser, ma'lûm olduğu üzere lûgat i'tibâriyle, (pekçok şey) demekdir. Müfessirlerin bu hususda birçok tevcihleri vardır. Ez-cümle Resûl-i Ekrem'e verilen Kevser'den murâd, ya Cennet'de bir nehirdir veya Nübüvvet şerefidir veya ümmetin âlimleridir veya etba' ve ashâbıdır yâhud Hazret-i Peygamber'in zürriyet-i mübârekesinin kesretidir. Maahâzâ Kevser ta'bîri, bunların hepsine birden şâmil olabilir; buna bir mâni' yoktur.

Velhâsıl, Süddî-i Kebîr, müfessirler arasında ma'rûf bir sîmâdır (1). **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Kitâbü'l-Menkul, İtkaan, Mu'cemü'l-Üdebâ'.**

*
* *

35 — İBN-İ EBÎ NÜCEYH ES-SAKAFÎ :

Ebû Yesâr, Abdu'llâh İbn-i Ebî Nüceyh el-Mekkî, büyük bir âlimdir. (131) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Yesâr muhaddislerdendir. İbn-i Hayyân vesâire tarafından tevsîk olunmuştur. Hattâ kendisini İcli de tevsîk etmekle berâber :

(كان يرى القدر افسده عمر ابن عبيد) = **Kaderiyye mezhebine kail idi; kendisini Ömer İbn-i Ubeyd ifsâd etmiştir."** diyor.

---

(1) Bir Süddî daha vardır ki, Süddî-i Sağîr denmekle ma'rûfdur. O, Muhammed b. Mervân el-Kûfî'dir. Kelbî'den, Dâvûd b. Ebî Hind'den ve Hişâm b. Urve'den rivâyet eder. Kendisinden de oğlu Alî ile Yûsuf b. Adiyy, Alâ' b. Amr, Ebû İbrâhim et-Türcümânî ve başkaları rivâyette bulunurlar.

İbn-i Mende bu Süddî-i Sağîr tarikıyle İbn-i Abbâs'dan şöyle nakletmektedir:

Bedir gazvesinde Temîm b. el-Hamâm şehîd olmuştu. Bunun ve sâir şühedânın hakkında: (1) (و لا تقولوالمن يقتل فى سبيل الله امواات ..) = **Allah yolunda katledilenlere (ölüler) demeyiniz. Belki onlar diridirler; fakat siz idrâk etmezsiniz."** âyet-i kerîmesi nâzil oldu. Sûre : 2 (Bakare), âyet : 154.

Süddî-i Sağîr, sika sayılmıyor. İm'âm-ı Buhârî diyor ki: "Sâhibü'l-Kelbî olan Muhammed b. Mervân el-Kûfî'nin rivâyet ettiği hadîs elbette yazılmaz. Bu zât, herkes tarafından taz'îf edilmiş, hadîs vaz' ettiği de rivâyet olunmuştur.

(العلم عندالله) El-ilmü inda'llâh.

Me'hazlar : **Kitâbü'l-Menkul, İtkaan, Mu'cemü'l-Üdebâ'.**

Ebû Yesâr babasından ve Atâ', Mücâhid, İkrime, Tâvûs gibi ekâbirden tefsir, hadis ahzetmiştir. Kendisinden de Şu'be, İbn-i Uyeyne, Şibl b. Abbâd gibi zâtlar rivâyette bulunmuşlardır.

Ebû Yesâr, tefsîrini Mücâhid'den rivâyet eder. Vekî'in beyânına göre Sevrî, Ebû Yesâr'ın tefsîrini sahîh addederdi. Maahâzâ bu tefsîri Mücâhid' den bizzât istimâ' etmeksizin andan rivâyet ettiği de söylenmektedir. Bu cihetle Neseî, İbn-i Ebî Nüceyh'i müdellisler arasında zikretmiştir.

Bu zâtın Sahîhü'l-Buhârî'de bâzı rivâyetleri vardır. Ez-cümle Huzeyfe'den, Mücâhid ve İbn-i Ebî Leylâ vâsıtalarıyla şu hadîs-i şerîf'i rivâyet etmiştir :

Ebû Huzeyfe diyor ki:

(نهانا النبي صلى الله عليه و سلم ان نشرب فى آنية الذهب والفضة و ان نأكل فيها و نهانا عن لبس الحرير والديباج و ان نجلس عليه)

Yâni : "Resûl-i Ekrem Hazretleri bizi altın ve gümüş kab ile su içmekten. böyle bir kabda yemek yemekten nehyettiler. Bizi ipek elbise ve atlas giymekten ve onun üzerinde oturmaktan da nehiy buyurdular."

Velhâsıl İbn-i Ebî Nüceyh, müfessir, muhaddis, fakîh bir zâttır. Amr b. Dînâr'ın vefâtından sonra yerine iftâ ile meşgul olmuştur. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz.**

*
* *

36 — ZEYD B. ESLEM :

Ebû Abdi'llâh (veya Ebû Üsâme) el-Umrî el-Medenî, Tâbiîn'in büyüklerindendir. Hazret-i Ömer'in oğlu Abdu'llâh'ın âzadlısı idi. (136) târihinde Medîne-i Münevvere'de vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Zeyd b. Eslem âlim, fakîh bir zâttır. Medîne-i Münevvere'de yetişen müfessirlerin en meşhûrudur. Mescid-i Nebevî'de ders okutur, birçok zâtlar kendisinden istifâdeye koşarlardı. Hattâ Alî b. el-Hüseyn **Radiya'llâhu anhümâ** da bu meclisin müdâvimlerinden idi. Birgün kendisine :

(اتتخطأ مجالس قومك الى عبد عمر ابن الخطاب)

= **Kendi kavmin meclislerini basıb geçiyor da Ömer b. el-Hattâb'ın kölesine gidiyorsun."** denilmiş, o da :

(انما يجلس المرء الى من ينفعه في دينه = **İnsan kendisine dîni husûsunda fâide verecek kimsenin yanına gider oturur."** diye cevap vermiştir.

Zeyd b. Eslem, Abdu'llâh b. Ömer, Enes b. Mâlik, Seleme b. el-Ekva' gibi zevâttan rivâyet eder. Kendisinden de Şeybetü'n-Naddâh kırâet ahzetmiş, İmâm-ı Mâlik, Hişâm b. Sa'd, Zühr4, Sevrî ve kendi oğulları Hassân, Abdu'llâh, Abdü'r-Rahmân ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Zeyd b. Eslem'in tefsîri, ahâdîs-i şerîfe ile Tâbiîn'in akvâlinden müteşekkildir. Bu tefsîri kendisinden oğlu Abdü'r-Rahmân rivâyet eder. Bu zât hakkında Ubeydu'llâh İbn-i Ömer'in :

« لااعلم به بأساً الا انه يفسر برأيه القرآن و يكثر منه »

= **Anda bir kusur bilmiyorum; şukadar var ki, Kur'ân'ı re'yi ile tefsîr ediyor ve bunu çok yapıyor."** dediğini Hammâd b. Zeyd nakletmiştir.

Zeyd b. Eslem :

(يا ايها الذين آمنوا ان تطيعوا فريقاً من الذين اوتوا الكتاب ...)

âyet-i kerîmesi'nin sebeb-i nüzûlünü şöyle anlatmıştır :

Yahudîlerden Şâs, b. Kays, birgün Evs ve Hazrec kabîlelerinden bir cemâatin oturup ülfet ve sohbette bulunduklarını görünce hasedinden ölecek bir hâle gelmiş, yanında bulunan bir gence gidip yanlarında otururak kendilerine "Yevmü Buâs"ı hatırlatmasını tenbîh etmişti. Genç de gitmiş, Evs ile Hazrec arasında vaktiyle zuhûr etmiş olub Yevmü Buâs diye yâd olunan kanlı bir muhârebe mâcerâsını kendilerine hatırlatmış, bunun üzerine aralarında münâzaa çıkmış, biribirine karşı tefâhura başlamış, Evs kabîlesinden Evs b. Kurazî, Hazrec kabîlesinden de Cebbâr b. Sahr sıçrayıb kalkmış, gürültüyü artırmışlar, nihâyet her iki tâife biribiri üzerine atılarak hemen hemen mukaateleye başlamak üzere bulunmuştu. Keyfiyetten haberdâr olan Resûl-i Ekrem, vak'a mahallini teşrîf ederek kendilerine va'z etmiş, aralarını ıslah buyurmuş, onlar da mr-i Nebevîyi dinleyerek itâat eylemişlerdi.

(*) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 100.

Bunun üzerine Evs ile Cebbâr'ın ve anlar ile berâber bulunanların haklarında : (1) (... يا ايها الذين آمنوا) âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Velhâsıl : Zeyd b. Eslem, mübârek bir zâttır. Pek müttekî, pek mehîb idi. İmâm-ı Mâlik, İbn-i Aclân'dan naklediyor; İbn-i Aclân demiş ki : **"Ben Zeyd b. Eslem'den duyduğum mehâbeti hiçbir kimseden duymadım."**

Muhammed b. Sa'd da demiştir ki : Resûl-i Ekrem **Salla'llâhu aleyhi ve sellem'**in Mescid-i Saâdet'inde Zeyd b. Eslem'in bir halka-i tedrîsi var idi; sika idi, kesîrü'l-hadîs idi. Eimme-i Sitte Zeyd'in hadîslerini tahrîc etmişlerdir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Mc'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Kitâbü'l-Menkul fî Esbâbi'n-Nüzûl, Mevzûâtü'l-Ulûm, Tehzîbü'l-Esmâ.**

*
* *

37 — REBİ' B. ENES :

Bu zât Benî Bekr veya Benî Hanîfe kabîlesine mensubdur. Bu cihetle (Bekrî) ve (Hanefî) denilir. Basralıdır. (140) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Rebî' b. Enes, Basra'da yetişen yüksek âlimlerdendir. İbn-i Ömer, Câbir, Enes b. Mâlik gibi Sahâbe-i Kirâm'dan, Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî gibi Tâbiîn'den istifâde etmiştir. Kendisinden de Ebû Ca'fer-i Râzî, Mukatil b. Hayyân, İbn-i Mübârek, A'meş gibi meşâhir rivâyette bulunmuşlardır. Rivâyet ettiği hadîsleri Sünen-i Erbaa ashâbı tahrîc etmişlerdir.

Rebî', Übey b. Kâ'b Hazretlerinin tefsîre âid akvâlini Ebü'l-Âliye vâsıtasıyla rivâyet etmiştir. Binâenaleyh Rivâyet mesleğine sâlik, müfessirlerin kudemâsından ma'dûddur. Ebü'ş-Şeyh, Rebî b. Enes'den şöyle nakleder:

(2) (والسقف المرفوع ، والبحر المسجور) âyet-i Celîlesindeki (سقف مرفوع)

---

(1) **Meâl-i şerîfi : "Ey mü'minler! Eğer siz kendilerine evvelce kitab verilmiş olan kimselerden her hangi bir takıma uyacak olursanız, sizi şeref-i îmâna nâil olmuş iken, çevirip yeniden küfre sokarlar."**

(2) **Sûre : 52 (Tûr), âyet : 5, 6**

den murâd Arşü'r-Rahmân'dır. (بحر مسجور) dan murâd da Arş'ın altında bulunan yüksek sudur.

İbn-i Cerîr de Rebî b. Enes'den şöyle naklediyor :

(1) (اكفاركم خير من اولئكم) âyet-i kerîmesi şu meâldedir :

(اكفاركم ايهاالامة ! خير مما ذكر من القرون الاول الذين اهلكتهم)

= **Ey ümmet! Sizin kâfirleriniz, geçmiş ilk asırlarda helâk etmiş olduğum mezkûr kavimlerden daha hayırlı mıdır? -ki anları helâk etmeyeyim-l.."**

Rebî' b. Enes sika, sadûk sayılmaktadır. Maahâzâ evhâm ile, teşeyyü' ile de ittihâm edilmiştir. Bir aralık Haccâc'ın şerrinden ihtifâ etmiş, Horasan'a gitmiş, Ebû Ca'fer el-Mansûr devrine yetişmiştir. Her halde pek fazîletli bir âlim olduğunda şüphe yoktur. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Ed-Dürrü'l-Mensûr, Kitâbü'l-Menkul, Takrîbü't-Tehzîb.**

***

38 — ALİ B. EBİ TALHA :

Ebü'l-Hasen Alî b. Ebî Talha Sâlim el-Hâşimî, meşhur bir zâttır. El-Cezîre'de doğmuş, Hıms'a intikâl etmiştir. Bu cihetle nisbetinde (Hımsî) de denir. Vefâtı (143) târihine müsâdiftir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Alî b. Ebî Talha kudretli bir âlimdir, muhaddistir. Râşid ibn-i Sa'd el-Mukrî, Kaasım b. Muhammed'den Kur'an teallüm etmiş, birçok zevâttan hadîs ahzeylemiştir. Kendisinden de Dâvûd b. Ebî Hind, Muâviye b. Sâlih, Sevrî gibi zâtlar hadîs ahzeylemişlerdir.

Tefsîrine gelince : Buna doğrudan doğruya İbn-i Abbâs **Radıya'llâhu anhümâ**'dan rivâyet eder. Halbuki İbn-i Abbâs'dan tefsir istimâ' etmiş olduğu sâbit değildir. Bunu ya Mücâhidden veya Saîd b. Cübeyr'den dinlemiştir. Şu kadar var ki, aradaki bu vâsıtalar sika olduğundan bunların isimlerini tasrîh etmemesi rivâyetinin ciyâdetine mâni değildir.

İmâm-ı Buharî, bu zâtın İbn-i Abbâs'dan Muâviye b. Sâlih tarîkıyle vârid

---

(1) Sûre : 54 (Kamer), âyet : 43.

olan tefsîrini çok kerre ismini zikretmeksizin yalnız (قال ابن عباس) yahud (ذكر عن ابن عباس) diye tahrîc etmektedir. Alî b. Ebî Talha.

(يا ايهاالذين آمنوا اذا ناجيتم الرسول فقدموا بين يدى نجويكم صدقة ...) (١)

âyet-i celîlesinin sebeb-i nüzûlünü İbn-i Abbâs'dan şöyle nakletmiştir: Müslümanlar, Resûlu'llâh'a zahmet verecek derecede suallerini artırmışlardı -yâni, Resûl-i Ekrem'i sık sık ziyâret ederek gizli, husûsî ma'rûzatta bulunub duruyorlardı. Cenâb-ı Allah ise Peygamberi hakkında tahfîf murâd etti de, (... يا ايهاالذين آمنوا اذا ناجيتم الرسول) âyet-i kerîmesini indirdi. Bu âyet nâzil olunca bâzı kimseler sabredib suâlden nefislerini men' ettiler. Bundan sonra da Allâhu Teâlâ : (... اشفقتم ان تقدموا بين يدى نجويكم صدقات ...) (2) âyet-i kerîmesini inzâl buyurdu.

Maâl-i Şerîfi : "Ey Mü'minler! Peygamberle gizlice, husûsî konuşmak istediğiniz zaman bu konuşmanızdan evvel -fukarâya- bir sadaka takdîm ediniz. Bu, sizin için hem bir hayırdır, hem de büyük bir nezâhettir. Fakat verecek sadaka bulamazsanız, şüphe yok ki Allah Gafûr'dur, Fahîm'dir. -Bundan dolayı sizi muâhaze etmez.-

Ya bu konuşmanızdan önce sadaka takdîminden korktunuz mu?. Mâdem ki yapmadınız, -sadaka vermediniz- Allah da size tevbe lûtfetti. Artık namaza devâm ediniz, zekâtı veriniz ve Allâh'a ve Resûlüne itâat ediniz ki, Allah yaptıklarınıza habîrdir."

Alî b. Ebî Talha, Âl-i Abbâs'ın Emevîler hakkında tatbik ettikleri imhâ siyâsetini tervîc edercesine bâzı beyânâtta bulunmuş olduğundan dolayı ehl-i ilm arasında muâhaze edilmiştir. Bu cihetle Ebû Dâvûd : (كان يرى السيف رأى سوء) demiştir. Yâni, fenâ fikirli idi. Kılıcı, siyâsette imhâ hareketini muvâfık görüyordu.

Velhâsıl : Alî b. Ebî Talha değerli, kudretli bir âlimdir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Kitâbü'l-Menkul, Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

(1) Sûre : 58 (Mücâdile), âyet : 12.

(2) Sûre : 58 (Mücâdile), âyet : 13.

39 — AMR B. UBEYD :

Ebû Osmân Amr b. Ubeyd el-Basrî, meşhur bir âlimdir. Ceddi Fâris esirlerinden idi. (80) târihinde doğmuş, '144) târihinde Mekke-i Mükerreme kurbunda (Mürrân) mevkiinde vefât etmiştir. Babası nessâc iken bilâhare Basra'da Haccâc'ın şurta me'murluğunda bulunmuştu.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Amr âlim, müfessir bir zâttır. Asrında Mu'tezile'nin şeyhi idi. Meşhur zâhidlerden biridir. Halîfe Mansûr ile münâsebette bulunurdu. Mansûr bunun hakkında:(كاكم يطاب صيدا ، غير عمرو بن عبيد) demiştir.

Mansûr bunun hakkında mersiye söylemişti. Mansûr'dan başka mâdûnu hakkında mersiye-hân olmuş bir Halîfe işitilmemiştir, deniliyor.

Amr'ın, (Et-Tefsîr), (Er-Reddü ale'l-Kaderiyye) nâmiyle iki eseri vardır.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, El-A'lâm.**

***

40 — İBNÜ'S-SÂİB EL-KELBÎ :

Muhammed b. es-Sâib el-Kelbî el-Kûfî, meşhur bir zâttır. Künyesi Ebü'n-Nasr'dır. Dedesi ile babası Cemel Vak'ası'nda Hazret-i Alî tarafında bulundukları gibi kendisi de (Cemâcim) vak'asında İbn-i Eş'as ile berâber bulunmuştur. Şîa-i Alîdendir. Kûfe'de doğmuş, yine orada (146) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kelbî, muktedir bir âlimdir. Ensâba vâkıf, kuvvetli bir muhaddistir, müfessirdir. Ümmü Hânî Hazretlerinin âzadlısı Ebû Sâlih-i Bâzân ile Şa'bîden ve birâderleri Süfyân ile Seleme'den rivâyette bulunmuştur. Kendisinden de Sevrî, İbn-i Uyeyne, Hammâd b. Seleme, İbnü'l-Mübârek, İbn-i Cüreyc, İbn-i İshâk, Süddî-i Sağîr, Ebû Avâne, Ebû Bekr b. Ayyâş rivâyette bulunmuşlardır.

Kelbî'ye bilâhare nisyân târî olduğu mervîdir. İbn-i Adiyy diyor ki: "Kelbî'nin sâlih hadîsleri vardır. Bilhassa Ebû Sâlih'den rivâyet ettiği ha-

dîsler.. Hiçbir kimsenin ondan mufassal tefsîri yoktur. Kendisinden birçok sikat rivâyette bulunmuş, tefsîrini memnûniyetle karşılamışlardır. Fakat hadîsleri arasında münkerleri de vardır. Zuafâ arasındaki şöhretine rağmen hadîsleri yazılabilir."

Kelbî, tefsîrini, Ebû Sâlih vâsıtasıyla İbn-i Abbâs'dan nakletmektedir. Halbuki Ebû Sâlih'in İbn-i Abbâs'dan tefsir dinlediği, telâkkî ettiği sâbit değildir. Bunu İbn-i Hibbân tasrîh ediyor. Bu cihetle "Kelbî tarîkı, İbn-i Abbâs'a varan tarîklerin en zaîfidir." deniliyor. Maahâzâ Sa'lebî, Vâhidî bu tarikden birçok şeyler tahrîc etmişlerdir.

İbn-i Merdeveyh, Kelbî tarîkıyle İbn-i Abbâs'dan şöyle naklediyor :

"Birgün Avf b. Mâlik el-Eşcaî Huzûr-ı Nebevî'ye gelerek : Yâ Resûlâ'llâh! Oğlumu düşman esîr etti, vâlidesi pek müteessir, bana ne emredersiniz? dedi. Resûl-i Ekrem de: Sana ve ona (لا حول ولا قوة الا بالله) kavlini çokca okumayı emrederim, diye buyurdu. Kadın bunu haber alınca : Sana ne güzel şey emretmiş!.. deyip bu kavl-i şerîfi çokca tekrâr etmeye başladılar. Az sonra oğulları düşmanın gafletinden bilistifâde koyunlarını sürerek yanlarına çıkıp geldi. Müteâkıben de :

(و من يتق الله يجعل له مخرجاً ...) (*) âyet-i kerîmesi nâzil oldu.

Velhâsıl : Kelbî, tefs're dâir bir hayli ma'lûmat vermiştir. Fakat hadîs husûsunda, ahkâm-ı fer'iyye husûsunda sözlerine i'timâd edilmemesini birçok zevât söylemektedirler. Rahmetu'llâhi aleyh.

Me'hazlar : Ed-Dürrü'l-Mensûr, Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.

41 — İMÂM-I A'ZAM :

Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit b. Mirzebân el-Kûfî, bütün İslâm âleminin en büyük müctehidi olan bir zâttır. Velâ' i'tibâriyle nisbeti "Teymî"dir. Silsile-i nesebinde müteaddid akvâl vardır. Ecdâdının Irak ahâlîsinden veya Ensâr-ı Kirâm'dan veya ebnâ-yı Fârisden veya Horasan'ın Nese' beldesinden olduğuna kail olanlar vardır. Pederi Sâbit, sabâvetinde Hazret-i Alî'ye hizmet ederek duâsını almıştır.

* * *

(*) Meâl-i şerîfi : Her kim Allah'dan korkarsa, Allah ona bir mahrec -bir çâre-i halâs- yaratır ve anı ummadığı yerden rızıklandırır ve her kim Allâh'a i'timâd ederse Allah ona yetişir, Allah emrini yerine getirir. Allah her şey için muhakkak bir mikdâr tâ'yin etmiştir.,

(*) Sûre 65 (Talâk) Âyet: 2.

Imâm-ı A'zam (80) târihinde Kûfe'de dünyâya gelmiş, orada neşv ü nemâ bulmuş, zamânının en parlak ilm ü irfan merkezlerinden biri bulunan Basra'ya da rivâyete nazaran yirmi def'a giderek oradaki ulemâya mülâkî olmuş, bâzı hevâ ve bid'at ehliyle münâzaralarda bulunmuştur.

Emeviyyeden mervân b. Muhammed zamânında Irâkayn vâlîsi bulunan Yezîd b. Ömer İbn-i Hübeyre İmâm-ı A'zam'ı Kûfe kadısı ta'yîn etmek istemiş, kabûl etmediğinden dolayı o mübârek zâtı döğdürmüştür. Bu mezâlimden nefsini kurtarmak için kaçıp Haremeyn'de mücâvir kalmaya başlamış, nihâyet Abbâsiyye hükûmeti vücûde gelince vatanına avdet etmiş, daha sonra Ebû Ca'fer, Mansûr Halîfe tarafından Bağdad'a da'vet edilmiş, kendisine tevcîh edilen (Kaadi'l-Kudât) mansıbını kabûl etmediği için darb ve habs edilmiştir. Elli beş def'a haccettiği ve nihâyet hapishânede mesmûmen vefât eylediği mervîdir. İrtihalleri (150) senesinde müsâdiftir.

Sultan Melik-Şâh Selçûkî'nin vezîri Şerefü'l-Milk Ebû Sa'd Muhammed, İmâm-ı A'zam'ın Bağdad'da bulunan kabri üzerine güzel bir türbe yaptırmış, sonra bu türbe, Osmanlı hükümdarları tarafından defeâtla ta'mîr ve tezyîn edilmiştir. Elyevm bir ziyâretgâhtır.

İMÂM-I A'ZAM'IN MEŞÂYİHİ :

İmâm-ı A'zam'ın meşâyihi, yâni kendilerinden hadîs, fıkıh ahzetmiş olduğu zevat, dört bin kadardır. Bu hal, başka zevâta nasib olmamış gibidir. İmâm-ı Şâfiî'nin yalnız seksen şeyhi var imiş. Vâkıâ İmâm-ı Buhârî gibi bâzı eâzımın binlerce şeyhi vardır. Fakat bunlar meşâyih-i hadîsdir. Bunların herhalde birer büyük âlim olması lâzım gelmez. Meşâyih-i Fıkıh ise herhalde pek âlim zâtlardan ibârettir. Bu cihetledir ki, bunların mikdârı daha azdır.

Maahâzâ İmâm-ı A'zam'ın Ashâb-ı Kirâm'dan Enes b. Mâlik, Ebû İbrâhim Abdi'llâh b. Ebî Evfâ, Sehl b. Sâid el-Ensârî, Âişe bintü Acer Hazarâtını da görmek şerefine nâil olduğu mervîdir, ki bu mazhariyyet de dört büyük müctehid arasında kendisine hâs bir meziyyet demektir.

Sonra : Hammâd b. Ebî Süleyman gibi ekâbirden fıkıh okumuş, Atâ, Nâfi', Abdu'r-Rahmân b. Hürmüz, Adiyy b. Sâbit, Seleme b. Küheyl, Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî, Katâde, Amr b. Dînâr, Ebû İshak gibi eâzımdan da hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de Vekî' b. Yezîd, Sa'd b. es-Salt, Ebû Âsım Abdi'r-Rezzâk, Abdu'llâh b. Mûsâ, Ebû Nuaym, âbû Abdi'r-Rahmân el-Mukrî gibi birçok meşâhir hadîs rivâyet etmişlerdir.

İmâm-ı A'zam'dan fıkıh ahzeden zevât ise pek çoktur. Bâhusûs, İmâm-ı Ebû Yûsuf, İmâm-ı Muhammed b. el-Hasen, Züfer b el-Hüzeyl, Hasan b. Ziyâd, Vekî', Abdu'llâh el-Mübârek, Bişr b. Gıyâs el-Merîsî, Âfiye b. Yezîd,

Dâvûd et-Tâî, Yûsuf b. Hâlid eş-Şemenî, Nûh b. Ebî Meryem gibi her biri başlı başına bir müstehid olmak kudretini hâiz bulunan eâzım, bütün o büyük İmâm'ın birer çırağı, birer muakkıbı olmakla müftehir bulunmuşlardır. İmâm-ı A'zam'ın silsile-i ilmiyyesi İmâm-ı Alî ile İbn-i Mes'ûd Hazretlerine müntehî olmaktadır. Şöyle ki, ilmi, Ebû Hanîfe Hammâd'dan, o da İbrâhim Nehaî'den, o da Alkame ile Esved'den, bu ikisi de Hazret-i Alî ile İbn-i Mes'ûd'dan, bunlar da bizzât Nebiyy-i zî-Şân Hazretlerinden ahzetmişlerdir.

İMÂM-I A'ZAM'IN TEFSİRDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı A'zam, müfessirlerin ikinci tabakası ricâlindendir. Âyât-ı Kur'âniyyenin ihtivâ ettiği dînî mesâil ve hakaayıkı anlamak ve anlatmak kudreti en ziyâde müctehidlerde tebârüz etmektedir. Bu cihetle Hazret-i İmâm, Üstâzü'l-Müfessirîn unvânına bi-hakkın lâyıktır.

Hangi bir âyet-i celîle'nin nassından, delâletinden, işâret ve iktizâsından yüzlerce mes'ele istinbâtına kadir olan bir büyük müctehidin en yüksek bir müfessir olduğunda kim tereddüd edebilir?

Vâkıâ İmâm-ı A'zam, tefsîr nâmiyle bir kitâb vücûde getirmemiştir. Fakat onun bütün ictihâdâtı en evvel Kitâbu'llâh'a istinâd ettiğinden kendisinin en ziyâde ahkâma müteallik âyât-ı Furkaniyyeyi tefsir ve tavzîh ile iştigal etmiş olması zarûrîdir. Bu cihetle tefsirlerde münderic i'tikaada, ibâdâta, muâmelâta müteallik binlerce mesâilin en büyük kâşif ve tercemanlarından biri de (İmâm-ı A'zam) olduğunda şüphe edilemez. Hele kendi mezhebine tâbi' fukahânın vücûde getirmiş oldukları tefsirlerde Hazret-i İmâm'ın da şüphe yok ki büyük bir hıssası vardır. Nitekim meşhûr fakîh Cessâs'ın te'lîf etmiş olduğu (Ahkâmü'l-Kur'ân(ünvanlı tefsîri bu cümledendir.

İMÂM-I A'ZAM'IN İLM-İ HADİSDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı A'zam, büyük bir muhaddistir. Resûl-i Ekrem'in ahâdîs-i şerîfesi tulû' eder etmez zıyâları bütün yeryüzüne yayılan güneş gibi az bir müddet içinde İslâm âleminin her tarafını kaplamış, Hazret-i İmâm da bu feyyâz menba'dan bihakkın istifâde etmişti.

Dört bin kadar meşâyihi olan, zekâ ve hâfıza i'tibâriyle de hârikalardan sayılan İmâm-ı A'zam'ın hadis ilmindeki ihâta-i külliyyesini takdîr etmemek lâyık mıdır?

Hazret-i İmâm, büyük bir müctehid, yüksek bir münekkid ve mütefekkir ve pek ziyâde müttekî idi. Binâenaleyh merviyyâtı, mühim bir intikaada tâbi' tutar, kendince sâbit olmayan hadislere hadîs-i sahîh hükmünü vermekten tevakkî eder, Kıyâmet'e kadar pâyidâr olmak üzere vücûde getirdiği mezhebini, bütün sahîh hadisler üzerine te'sîs etmek isterdi. Bu cihetle hadîs'e dâir merviyyâtını bi'n-nisbe az görenler bulunabilir. Hayfâki bu hâli düşünmeyenler, Hazret-i İmâm'ın hadis ilmindeki ihâtasını takdîr edememiş, o büyük İmâm ile ona tâbi' olanları "Ehl-i Re'y" diye tavsîf etmişlerdir.

"İmâm-ı A'zam zamânında ilm-i hadis Haremeyn'de ziyâde intişâr etmiş ise de Kûfe gibi yerlerde o kadar intişâr etmemişti. Binâenaleyh İmâm-ı A'zam pek o kadar ahâdîs-i şerîfeye destres olamamıştır." diyenler de vardır. Fakat bu iddia da her vechile doğru değildir. Bâhusûs İmâm-ı A'zam, senelerce Mekke-i Mükerreme'de, Medîne-i Münevvere'de mücâvir bulunmuş, bir nice muhaddislere musâhib ve mülâkî olmuştur.

İbn-i Haldûn, Mukaddime'sinde "İmâm-ı A'zam, hadislerin şurût-ı sıhhatında teşeddüd göstermiş olduğu için anın yanında sahîh olduğu sâbit olan hadîsler on yedidir." demiştir ki, bu büyük bir hafvedir, bu söze aldanılmaması îcâb etmektedir. Nitekim (El-Kavlü'l-Fasl) da deniliyor ki : "İmâm-ı A'zam'ın rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe on yedi değil, on yedi kitab teşkîl etmiştir ki, bunlardan herbirine (Müsned-i Ebî Hanîfe) nâmı verilir. Bunları huffâz-ı Hadîs'den, ilm-i hadîs'e vâkıf zevâttan birer cemâat esânîdiyle berâber tahrîc etmişlerdir. Bunların arasında İmâm-ı Şâfii'nin Sünen'inden, Müsned'inden küçüğü pek az bulunur.

İmâm-ı Ebû Yûsuf derdi ki: "**Ben hadîs-i tefsîr ve îzah husûsunda Ebû** Hanîfe'den daha âlim bir zât görmedim."

Yahyâ b. Muîn de demiştir ki : **"Ebû Hanife sika idi. Yalnız hıfzetmiş olduğu hadîsleri rivâyet eder, hıfzetmediklerini rivâyet etmezdi."**

Velhâsıl bu büyük müctehidin Müsned ünvanlı muazzam eserleri, ilm-i hadîs'deki kudret ve dirâyetini göstermeye kâfîdir. Bu mübârek eserler, ilk yazılan hadîs kitablarından ma'dûddur.

İmâm-ı A'zam'ın müctehidler arasındaki yüksek mevkiine, İlm-i fıkıh'daki kudretine, İslâm hukukundaki meslekine ve metânet-i ahlâkıyyesine dâir (Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılahât-ı Fıkhiyye) ünvanlı eserimizde kâfî derecede ma'lûmat vardır.

Velhâsıl : Bu muazzam İmam'ın vücûdu, bütün İslâm âlemi için bir rahmet bulunmuştur. **Rahmetu'llâhi Teâlâ aleyh.**

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-cevâhirü'l-Mudîe, El-Kevkebü'd-Dürriyye, El-Vasît fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târîhihî, El-Bahrü'l-Muhît, Keşfü'z-Zünûn, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-Kavlü'l-Fasl, Akvemü'l-Mesâlik, El-A'lâm.**

*
* *

42 — MUKATİL İBN-İ SÜLEYMÂN :

Ebü'l-Hasen Mukatil İbn-i Süleymân el-Horasânî el-Belhî, meşhûr bir müfessirdir. (150) de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Mukatil, kudretli bir âlimdir. Nâfi', Ebû İshâk, Zührî, Dahhâk, Mücâhid, İbn-i Sîrîn, Zeyd b. Eslem, Atâ, İbn-i Ebî-Müleyke, Atiyye b. Sa'd gibi zevâtten ilim ahzetmiştir. Kendisinden de Buğye b. Velîd, Sa'd İbnü's-Salt, Abdü's-Samed İbnü'l-Iyd gibi zâtlar tahsilde bulunmuşlardır.

Mukatil, tefsir, hadîs ilimlerinde büyük bir iktidâr sâhibi idi. Kendisini tezkiye edenler bulunduğu gibi cerh edenler de vardır.

Şu'be'nin, Mukatil'i hayr ile yâd ettiği mervîdir. İmâm-ı Şâfiî de:

(الناس عيال على مقاتل فى التفسير) = **Nâs tefsîr husûsunda Mukatil'in nevâle-cînidir."** demiştir.

Halîlî de demiştir ki : **"Mukatil'in mevkii ehl-i tefsir nezdinde büyüktür. Lâkin huffâz, kendisini rivâyet husûsunda taz'if etmişlerdir."**

Zehebî de diyor ki : **"Müfessir Mukatil b. Süleyman, metrûkü'l-hadîsdir, tecsîm ile şâibedârdır. Maahâzâ ilim ev'iyesindendir; tefsirde mütebahhirdir."**

Mukatil ile Cehm b. Safvân, Horasan'da berâber bulunurlar imiş. Aralarında mezheb i'tibâriyle şiddetli bir münâferet var imiş; biribiri aleyhine eserler yazmışlardır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Mukatil tefsîrini İbn-i Abbâs Hazretlerinden ahzetmiştir. Bu tefsîri Dahkâk'in hayâtında tedvîn eylemiş olduğu mervîdir. Bağavî, Mukatil'in tefsîrini Abdu'llâh b. Sâbit tarîkıyle tahrîc etmektedir.

Mukatil'in, tefsîrini Kelbî'den aldığını Hammâd b. Ebî Hanîfe'ye söylemişler, Hammâd da : **"Mukatil, Kelbî'den daha âlim iken nasıl olur da tef-**

sîrini ondan almış olur?." demiştir. İbn-i Uyeyne bir kerre Mukatil'e sormuş ki : **"Sen Dahhâk'den rivâyet ediyorsun. Halbuki senin Dahhâk'den semâın sâbit değildir."** Mukatil de cevâben demiştir ki : **"Ben babam ile berâber Dahhâk'e giderdim; üzerimize bir kapı kapanırdı. Bu böyle iken benim ondan semâım nasıl istib'âd olunabilir?"**

Mukatil Tefsîri'nin bir nushası, Birinci Sultan Hamîd Kütüphânesinde (58) numarada ve Kütüphâne-i Umûmî'de (561), (281) numaralarda mevcuddur.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

43 — ŞU'BE B. EL-HACCÂC :

Şu'be b. el-Verd Ebû Bistâm el-Ezdî el-Vâsitî, meşhur, kesîrü'l-menâkıb bir zâttır. (82) târihinde doğmuş, Vâsıt'da yetişmiş, sonra Basra'ya rıhlet ederek orada (160) târihinde vefât etmiştir. Ezd kabîlesinin mevâlîsinden idi.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Şu'be'nin imâmet ve celâleti hakkında ittifak vardır. Sika, âbid, zâhid bir zât idi. Enes b. Mâlik ile Ömer b. Seleme'yi **-radiya'llâhu anhümâ-** gördüğü mervîdir. Muâviye b. Kurre, Enes b. Sîrîn, Sâbit-i Bennânî, Hamdûd b. Süleyman, A'meş gibi Tâbiîn'den hadis rivâyet eder, kendisinden de Eyyûb-ı Sahtiyânî, Süfyân-ı Sevrî, Abdu'llah b. Mübârek gibi zâtlar rivâyette bulunur. Rivâyet ettiği hadîsler iki bin kadardır. Sâbit vâsıtasiyle Enes b. Mâlik'den rivâyet ettiği şu hadîs-i şerîf de bu cümledendir :

(الصبر عند الصدمة الاولى = **Asıl sabır, ilk çarpışı ânında olandır."**

Yânî : Bir mekrûhui, bir musîbetin ilk zuhûru ânında te'sirîri ziyâde olacağından bu anda gösterilecek sabrın mükâfâtı da ziyâde olur.

Kütüb-i Sitte'deki râvîler arasında bundan başka (Şu'be b. el-Haccâc) nâmında bir zât yoktur.

Süfyânü's-Sevrî demiştir ki : **"Şu'be hadîs ilminde Emîrü'l-Mü'minîndir."**

İmâm-ı Şâfiî de der ki : **"Şu'be olmasaydı Irak'da hadîs ilmi bilinmezdi."**

(İmâm-ı Ahmed de der ki : **"Şu'be hadîs husûsunda ümmet-i vâhidedir."**

Irak'da ricâl-i hadîsi teftîş ve intikada ilk tâbi' tutan, Sünnet-i Nebeviyye'yi müdâfaaya çalışan Şu'be'dir.

Şu'be aynı zamanda kadîm müfessirlerdendir. Tefsîri ve (El-Garâib) nâmında hadîse dâir bir kitabı vardır. Edebiyâta, şiire de âşinâ idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Sahihü'l-Müslim, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-Tehzîb, El-A'lâm.**

*
* *

44 — SÜFYÂN-I SEVRÎ :

Ebû Abdi'llâh Süfyân b. Saîd, Mudar kabîlesine mensub meşhur bir zâttır. (97) târihinde Kûfe'de doğmuş, (161) senesi Basra'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sevrî büyük bir âlimdir; büyük bir müctehiddir. Cüneyd-i Bağdâdî gibi bir kısım zevât, Sevrî'nin mezhebine tâbi' bulunmakta idi. Bu mezheb ta'kîb edilmemiştir.

Aynî'nin beyânına göre Süfyân-ı Sevrî, mezâhib-i sitte-i metbûa sâhiblerinden biridir.

Sevrî'nin celâlet-i kadri, kesret-i ilmi, salâbet-i dîni, tevsîkı, emaneti hakkında ittifak vardır. Filhakıyka Sevrî, tefsirde, hadîsde, fıkıhda büyük bir iktidar sâhibi idi. Diyânetle, zühd ü takvâ ile ma'rûf idi. Hattâ : **"Sevrî olmasaydı iffet ve ittika mahvolur giderdi."** denilmiştir.

Süfyân b. Uyeyne demiştir ki : **"Ben halâl ve harâmı tefrîk husûsunda Sevrî'den daha âlim kimse görmedim."**

İbnü'l-Mübârek de der ki : **"Ben bin yüz kimseden yazdım; Süfyân'dan efdâl bir kimseden yazmadım."**

Sevrî'nin hâfızası fevkalâde kuvvetli imiş. **"Hiçbir şey hıfzetmedim ki, anı unutmuş olayım."** dermiş.

Mansûr Halîfe, Sevrî'yi Kadı tâyin etmek istemişti. Bunu kabulden imtinâ' ederek (144) târihinde Kûfe'den çıkmış, Mekke-i Mükerreme'ye, Medî-

ne-i Münevvere'ye giderek oralarda sâkin olmuş, Mekke-i Mükerreme'de iken İbrâhim Edhem ile görüşmüş, bilâhare Halîfe Mehdî kendisini taleb etmekle Basra'ya intikal ederek vefâtına kadar orada kalmıştır.

Sevrî'nin menâkıbı hakkında İbn-i Cevzî'nin bir kitâbı vardır.

Süfyân-ı Sevrî, birçok ahâdîs-i şerîfe rivâyet etmiştir. Şu hadîs-i şerîf de bu cümledendir :

Nebiyy-i Ekrem **Salla'llâhu aleyhi ve sellem** buyurmuştur ki :

(اربع من كن فيه كان منافقاً خالصاً . و من كانت فيه خصلة منهن كانت فيه خصلة من النفاق حتى يدعها : اذا اؤتمن خان و اذا حدث كذب و اذا عاهد غدر و اذا خاصم فجر .)

Meâli : **Dört huy vardır ki, bunlar her kimde tamâmen bulunursa hâlis bir münâfık olur. Ve her kimde bunlardan biri bulunursa kendisinde, bunu terk edinceye değin nifaktan bir haslet bulunmuş olur; şöyle ki: Emniyet edildiği zaman hiyânet eder, söz söylediği zaman yalan söyler, ahd ü peymanda bulunduğu zaman gadreder, münâkaşa ettiği zaman söğüb sayar.**

Sevrî'nin tefsîr'e dâir bir eseri vardır. Hadîs'e dâir de (El-Câmiu'l-Kebîr), (El-Cem'u'l-Kebîr) ünvanlı iki eseri, bir de (Kitâbü'l-Ferâiz) nâmında başka bir eseri vardır.

Velhâsıl : Süfyân-ı Sevri vücûdiyle teberrük olunan eâzım-ı İslâmiyyeden bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Müslim, Umdetü'l-Kaarî, El-A'lâm, İbn-i Nedîm, Lûğaat-ı Târihiyye, Kaamûsü'l-A'lâm.**

***

45 — İMÂM-I MÂLİK :

Ebû Abdi'llâh Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Âmir, ehl-i İslâmın mâ-bihi'l-iftihârı olan dört muazzam müctehidin ikincisidir. Yemen kabîlelerinden (Benî Asbah) kabîlesine ve Himyerîlerden bir hükümdar hânedânına mensubdur. (93) veya (95) târihinde Medîne-i Tâhire'de doğmuş, orada nevş ü nemâ bulmuş, o belde-i münevvere ufuklarında senelerce bütün İslâm âlemine ilim ve hikmet nurlarını neşretmiş, nihâyet (179) târihinde yine o mübârek

beldede vefât etmekle Cennetü'l-Bakî' denilen makbereye defnedilmiştir. **Rahimehu'llâhi aleyh.**

İMÂM-I MÂLİK'İN MEŞÂYİHİ :

Tâbiîn hazerâtının birçok fukahâ ve fudalâsına yetişmiş olan İmâm-ı Mâlik, gençliğinden i'tibâren ilim sâhasına atılmış, üçyüzü tâbiîn'den, altıyüzü de onların tâbi'lerinden olmak üzere dokuzyüz şeyhden hadîs ahzetmiştir. Yahyâ b. Saîd, Nâfi'. Zührî, Makburî, Muaym el-Muhaccir, Abdu'llah b. Dînâr, Muhammed b. el-Münkedir, Hişâm b. Amr, Zeyd b. Eslem, Rebîa b. Ebî Abdi'r-Rahman gibi bir nice ekâbir bu cümledendir.

Ebû Bekr Hatîb-i Bağdâdî'nin te'lîf ettiği bir kitabdaki beyânına göre, İmâm-ı Mâlik'den rivâyet eden zevâtın adedi de (993) kadardır. Kadî Iyâz'ın beyânına göre ise, bin üçyüz kadardır. Ez-cümle Hulefâdan Mansûr, Mehdî, Hâdî, Hârûn-ı Reşîd, Emîn, Me'mûn meşâhîr-i ulemâdan İmâm-ı Muhammed b. Hasan eş- Şeybânî, İmâm-ı Şâfiî, Ebû Hâşim, Abdü'l-Azîz b. Ebî Hâzım, Muîn b. İsâ, Yahyâ b. Yahyâ, İbnü'l-Mübârek, El-Kattân, İbn-i Vehb gibi zâtlar İmâm-ı Mâlik'den rivâyette bulunmuşlardır. İmâm-ı Mâlik'in silsile-i ilmiyyesi şöyledir : Mâlik b. Enes Rebîa'dan, Rebîa da Enes b. Mâlik'den, o da bizzat Resûlû'llâh'dan ilim ahzetmiştir.

Kezâlik Mâlik b. Enes, Nâfi'den, o da İbn-i Ömer'den, o da Nebiyy-i zîŞân Efendimizden ilim ahzetmiştir.

İMÂM-I MÂLİK'İN TEFSİR VE HADİSDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Mâlik Hazretleri şüphe yok ki pek büyük bir müfessirdir. Kur'ân-ı Mübîn'in âyetlerinden binlerce şer'î hükümler istinbâtına muktedir olan büyük bir müctehid, elbette tefsir husûsunda pek derin bir nüfûz-ı nazara mâlikdir. Hattâ kendisinin (Tefsîr-i Garîbi'l-Kur'ân) ünvanlı bir eseri de vardır ki, bunu kendisinden Hâlid b. Abdi'r-Rahmân el-Mahzûmî rivâyet eder.

Hadîs husûsuna gelince, İmâm-ı Mâlik pek yüksek bir muhaddistir. Kendisinin sahîhü'r-rivâye bir hüccet olduğunda ümmetin ittifakı vardır. Te'lîf etmiş olduğu (El-Muvatta') kitabı Hadîs âleminde pek mûteber, pek feyizli bir eserdir. İmâm-ı Şâfiî der ki : **"Yer yüzünde Kitâbu'llâh'dan sonra İmâm-ı Mâlik'in (Muvatta')ından ziyâde (savab =) doğru olan bir kitab yoktur."**

İmâm-ı Mâlik, (Muvatta')ı kırk sene içinde vücûde getirmiştir. Bidâyeten dört bin kadar ahâdîs-i şerîfe'yi ihtivâ ediyormuş. Bilâhare Hazret-i İmam

seneden seneye bunu telhîs ederek Müslümanların ahvâline aslah olan mikdârını ibka etmiştir ki, bin kadar hadîs-i şerîfden ibârettir.

Başka zevat da (El-Muvatta') ünvâniyle hadîs kitabları yazmışlardır. Hattâ İmâm-ı Mâlik'e : **"Sen (Muvatta') için bu kadar emek sarf ettin. Halbuki şimdi başkaları da böyle (Muvatta') lar vücûde getirdiler."** denilmiş, o da cevâben demiş ki : **"Bu kitablardan hangilerinin li-vechi'llâh te'lîf edilmiş olduğunu elbette göreceksinizdir."** Filhakîka diğer (Muvatta') lar sanki kuyulara atılmış gibi görünmez bir hâle gelmiş, yalnız Hazret-i İmâm'ın (Muvatta') ı her tarafa intişâr etmiştir.

Hârûnü'r-Reşîd, (Muvatta') a bir resmiyyet vermek, bunu her tarafa neşrederek herkesce ma'mûlün-bih bir hâle getirmek istemişti. Fakat pek munsıf, mütefekkir olan o büyük imâm, buna râzı olmamış, Ahâdîs-i Şerîfe her tarafa intişâr etmiş, İslâm diyârının her kısmında âlimler, muhaddisler, müctehidler yetişerek kitablar tedvînine başlamış ve bu sûretle vücûde gelen ictihâdlar, eserler İslâm milleti için birer rahmet mâhiyetinde tecellî etmekte bulunmuş olduğundan yalnız kendi kitabının ma'mûlün-bih tutulmasını muvâfık görmemiştir.

İmâm-ı Mâlik, Hadîs-i Şerîf rivâyet edeceği zaman abdest alır, yıkanır, temiz elbîse giyinir, güzel kokular sürünür, saçına sakalına intizam verir, vakar ve heybetle yerine oturur, hiçbirşey ile meşgul olmaksızın kemâl-i ta'zîm ile ahâdîs-i şerîfe'yi rivâyete başlardı. Pekçok olan tilmizleri etrâfını sarar, rivâyet ettiği hadîsleri zabta çalışırlardı. İslâm âleminin her tarafından yüzlerce zevât Medîne-i Tâhire'ye sefer ederek bu büyük muhaddisin meclisinde hazır bulunurlardı.

İmâm-ı Mâlik, hadîs takrîr ederken bir mes'ele zımnında yüksek sesle birşey söylenecek olsa men' eder, (1) (لا ترفعوا اصواتكم فوق صوت النبي) âyet-i celîlesini okur, Resûl-i Ekrem **salla'llâhu aleyhi ve sellem** Efendimizin huzûrunda ref'-i savt memnû' olduğu gibi, Onun ahâdîs-i şerîfesi okunurken de ref'-i savtın muvâfık olmayacağına işâret ederdi.

Hattâ birgün Halîfe el-Mansûr ile berâber Ravza-ı Mutahhara'yı ziyâret ederken Mansûr yüksek bir sesle konuşmak istemişti. Hazret-i İmâm derhâl bu âyet-i celîleyi okuyarak Mansûr-ı irşâd etmiştir.

İmâm-ı Mâlik'in müctehidler arasındaki mevkiine, İlm-i Fıkıh'daki mesleğine, metânet-i ahlâkıyyesine dâir (Hukuk-ı İslâmiyye Kamusu)muzda tafsilât vardır.

---

(1) Sûre : 49 (Hucurât), âyet : 2.

İmâm-ı Mâlik Hazretlerinden pek hakîmâne sözler menkuldür. "İlim, kesret-i rivâyetle değildir; belki o bir nurdur ki, Allahu Teâlâ onu kalbe vaz' eder de onunla hak ile bâtılın arası tefrîk olunur." diye buyurmuştur.

Hazret-i İmam fetvâ vermekte acele etmeyi kerîh görür, çok kerre (لا ادری = Bilmiyorum" der ve (جنةالعلم لا ادری = İlmin siperi, kalkanı bilmiyorum demektir." diye buyururdu.

Mutarrif der ki : **İmâm-ı Mâlik, "Halk benim hakkımda ne söylüyor?"** diye benden sordu. **"Dost olanlar senâ ediyor, düşman olanlar da aleyhinize düşüyorlar,** dedim. **"Zâten nâs ötedenberi böyledir.**

(لكن نعوذ بالله من تتابع الألسنة كلها = **Fakat bütün lisanların biribirine uymasından, yânî bütün halkın aleyhde söz söylemesinden Allah'a sığınırım."** diye mukabelede bulundu.

İmâm-ı Mâlik'den şu meâlde bâzı tavsiyeler de mervîdir :

"Ehl-i ilm için lâyık olan, kendilerini ferahdan hâlî bulundurmaktır. Bâhusûs ilim zikrolunduğu zaman ve âlim için münâsib olan havâicini çarşı - pazardan bizzat satın almamaktadır. Velevki buyüzden malı eksilsin. Çünkü âmme onun kadrini bilemez."

Velhâsıl, İmâm-ı Mâlik Hazretleri zî-vakar, ulûvv-i tab'a mazhar, kemâlât ile mücehhez pek büyük, pek muhterem bir müctehid, bir âlim-i dîn idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, El-Kevâkibü'd-Dürriyye, Kitâb-ı Tezyînü'l-Memâlik, Kitâb-ı Menâkıbü'l-İmâm-ı Mâlik, El-Vasît Fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târihihî, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

*
* *

46 — ABDÜ'R-RAHMÂN :

Abdü'r-Rahmân b. Zeyd b. Eslem el-Adevî, ma'rûf bir zâttır. (182) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abdü'r-Rahmân kudretli bir âlimdir; müfessirlerden ma'dûddur. Hadîs'de bir üstâz idi. İbnü'l-Münkedir, Saffâ b. Süleym, Seleme b. Dînar ile kendi pederinden tefsîr, hadîs ahzetmiş, kendisinden de Abdul-

lah b. Vehb, Abdü'r-Rezzâk, Vekî', İbn-i Uyeyne gibi meşâhîr rivâyette bulunmuşlardır. Rivâyet ettiği hadîs'lerden bâzılarını Tirmizî ile İbn-i Mâce tahrîc etmişlerdir. Maahâzâ bu zâtı bâzı muhaddisler tevsîk ettikleri halde bâzıları zaîf görmektedirler.

47 — HÜŞEYM B. BEŞİR :

Ebû Muâviye, Hüşeym bin Beşîr es-Sülemî, Benî - Süleym'in mevâlîsinden meşhur bir zâttır. (183) târihinde Bağdat'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hüşeym âlim, müfessir, muhaddis, müteverri' bir zâttır. Hadîs kitablarında kendisinden bir hayli hadîsler rivâyet edilmiştir. Ez-cümle Sahîh-i Buhârî'de Minhâl vâsıtasiyle Hüşeym'den şu mealdeki hadîs-i şerîf tahrîc edilmiştir :

Adiy b. Hâtim **radiya'llâhu anh** demiştir ki :

(حتى يتبين لكم الخيط الابيض من الخيط الاسود) (١)

âyet-i kerîmesinin nüzûlüne muttali' olunca, baş yastığımın altına biri siyah diğeri beyaz iki ip koydum. Geceleyin kalkıp baktım, birşey anlayamadım. -Yâni renklerini tefrîk ederek imsâk vakti olup olmadığını kesdiremedim-. Sabahleyin huzûr-ı Nebevî'ye gittim, bunu arzettim. Resûl-i Ekrem, "Bundan murad gecenin karanlığiyle, gündüzün beyazından ibârettir." diye buyurdular.

Hüşeym, şu meâldeki Hadîs-i Şerîf'in de râvîlerindendir :

Nebiyy-i Ekrem salla'llâhu aleyhi ve sellem buyurdu ki : "Bana beş -haslet- i'tâ olundu ki, bunlar benden mukaddem hiçbir kimseye i'tâ olunmamıştır. Ben, mücerred (düşmanlarımın kalbine ilkaa edilen) korku ile bir aylık mesâfeye kadar nusrata nâil oldum. Bana yer - yüzü mescid ve temiz kılınmıştır; artık ümmetimden herhangi kişi namaz vaktine kavuştu mu hemen namazını kılsın, (yâni su bulamazsa teyemmüm ederek namazını bulunduğu yerde edâ eylesin). Bana ganîmet malları halâl kılınmıştır, halbuki benden evvel kimseye halâl kılınmış değildi. Bana şefâat (salâhiyyeti) verilmiştir. Ve her nebî yalnız kendi kavmine meb'ûs olmuştu; ben ise bütün nâsa (Peygamber) ba's olundum."

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 187.

Velhâsıl : Hüşeym, mübârek bir zâttır. İbn-i Avn der ki : **"Hüşeym vefâtına kadar on sene yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kılmıştır."**

Bu âbid, zâhid zâtın (Kitâbü't-Tefsîr), (Kitâbü's-Sünen fi'l-Fıkıh), (Kitâbü'l-Kırâât) ünvânıyle bâzı m'iellefâtı da vardır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Fihrist-i İbn-i Nedîm.**

48 — YÛNUS B. HABÎB :

Ebû Abdi'r-Rahmân (veya Ebû Muhammed) Yûnus, Fudalâdan bir zâttır. A'cemiyyü'l-asl olduğu mervîdir. Benî Leys'in ve Dabbe'nin mevâlîsinden imiş. Yüz yaşını mütecâviz olduğu halde (183) târihinde vefât etmiştir.

*
* *

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Yûnus b. Habîb, yüksek bir âlimdir. Nahiv ilmine herkesten ziyâde vâkıf idi. Ebû Amr b. el-Alâ'nın ashâbından bulunuyordu. Basra'da tedrîs ile iştigal ederdi. (Kitâbu Maâni'l-Kur'ân), (Kitâbü'l-Lûgat), (Kitâbü'n-Nevâdiri'l-Kebîr), (Kitâbü'l-Emsâl) vesâire ünvanlariyle bâzı müellefâtı vardır.

Me'hazlar : **Fihrist-i İbn-i Nedîm.**

49 — EBÜ'L-HASEN EL KİSÂÎ :

Alî b. Hamza b. Abdi'llâh meşhur bir âlimdir. Bir Kisâ ile ihrâmlandığı için Kisâî nisbetini almıştır. Esed'in mevlâsıdır. Kûfelidir. Bağdad'da tavattun etmiş, Hârûn er-Reşîd ile berâber sefere çıkarak (189) târihinde Rey şehrinde vefât eylemiştir. O gün İmâm-ı Muhammed de Rey şehrinde vefât etmekle Hârûn er-Reşîd pek müteessir olmuş : Fıkıh ile nahvi bir günde defn ettim diye hüznünü ızhâr etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kisâî, Kûfelilerin Nahiv'de, Lûgat'da imâmıdır ve yedi meşhur kurrânın biridir. Bağdad'da evvelâ Hamza'dan kırâet ahzetmiş, sonra kendisi içün başka bir tarz-ı kırâet ihtiyâr eylemiştir. Süleyman b. Erkam ile Ebû Bekr

b. Ayyâş'dan hadis dinlemiş, Muâzü'l-Herrâ'dan nahiv okumuş, sonra Basra'ya giderek İmam-ı Halîl'e mülâkî olmuş, halka-i tedrîsinde hazır bulunmuştur. Daha sonra hicaz ve sâir havâlî bâdiyelerinde dolaşarak Arab lisânını tedkîyk ve zabtederek ba'dehû Basra'ya avdet eylemiştir.

Kisâî sadûk, arabiyyâta vâkıf, tefsîre âşinâ şâir bir zât idi. Hârûnü'r-Reşîd'in oğlunu te'dîb ve terbiyeye me'mûr olmuştu. Kendisiyle İmâm-ı Ebû Yûsuf arasında bâzı musâhabe ve mübâhaseler cereyân etmiştir.

Müellefâtı şunlardır : (Maâni'l-Kur'ân), (El-Kırââtü'n-Nevâdir), (Eş'ârü'l-Muâyât), (El-Masâdır), (El-Hurûf), (Muhtaşar) ve sâire.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

***

50 — MUHAMMED RUVÂSÎ :

Ebû Ca'fer Muhammed b. Ebî Sâre el-Kûfî, büyük bir âlimdir. (190) târihine doğru vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed Ruvâsî, kadîm bir üstâzdır. Kisâî ile Kurrâ'nın üstâzıdır. Kûfe ulemâsından Nahv'e dâir ilk kitab te'lîf eden, bu zâtdır. (Maâni'l-Kur'ân) ünvânıyla Tefsîr'e dâir bir eseri vardır. (El-Fasîl), (El-Vakf ve'l-İbtidâ') da âsârındandır.

Me'haz : **El-A'lâm.**

***

51 — SÜFYÂN B. UYEYNE :

Ebû Muhammed el-Hilâlî el-Kûfî, pek meşhur bir zâttır. (107) târihinde Kûfe'de doğmuş, (198) târihinde Mekke'de vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Süfyân b. Üyeyne pek yüksek bir müfessir, bir muhaddis, bir fakıyhdir. Muhaddisü'l-Harem ünvânını hâiz bir allâme idi. Amr b. Dînar, Zührî, Ziyâd b. Alâka gibi zevâttan hadîs istima' etmiştir. Kendisinden de A'meş,

İbn-i Cüneyc, Şu'be, İbnü'l-Mübârek, İmâm-ı Şâfiî, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Raheveyh gibi meşâhîr hadîs rivâyet etmişlerdir.

Süfyân'ın rivâyet ettiği hadîsler ile ihticâc husûsunda bütün ümmet müttefikdir. Çünkü hıfz ile, fakahet ve emânet ile mevsûf idi. Şu kadar var ki, bâzı rivâyetlerinde tedlîs vardır, yâni râvîlerden bâzılarının ismi zikredilmemiştir. Fakat isimleri terk edilen râvîler sikattan oldukları cihetle bu tedlîs mahzurlu görülmemiştir.

Takrîb'de deniliyor ki : **"İbn-i Uyeyne sikadır, hâfızdır, fakıyhdir, imamdır, hucceidir. Şu kadar var ki, son günlerinde hâfızası tağayyür etmişti."**

İmâm-ı Şâfiî diyor ki : **"Ben ahkâma müteallik hadislerin otuzu müstesnâ olmak üzere mütebâkîsini İmâm-ı Mâlik'in yanında bulmuştum. Süfyân b. Uyeyne'nin yanında ise altıdan başka hepsini buldum ve hadîsi tefsîr ve îzâh husûsunda ondan daha güzelini görmedim."**

İbn-i Vehb de demiştir ki : **"Ben tefsîre Süfyân b. Uyeyne'den daha âlim bir kimse bilmiyorum."**

Süfyân b. Uyeyne : (1) (ولا تلقوا بايديكم الى التهلكة) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde Hazret-i Huzeyfe'den şöyle nakletmiştir : **"Bu, Allah yolunda fakirlikten korkarak nafakayı terk etmekten ibârettir."**

Yâni, cihad yolunda nafaka ile, levâzım-ı harbiye ile mücehhez bulunmalıdır. Fakirlik endîşesiyle bu yolda emvali bezl etmekten kaçınmamalıdır. Çünkü aksi takdirde insan kendisini tehlikeye atmış olur.

Süfyân b. Uyeyne, Sahîhü'l-Buhârî'nin ilk sahîfesini tezyîn eden şu Hadîs-i Şerîf'in de râvîlerindendir :

(انما الاعمال بالنيات و انما لكل امرئ ما نوى ، فمن كانت هجرته الى دنيا يصيبها او الى امرأة ينكحها فهجرته الى ما هاجر اليه .)

Meâl-i şerîfi : **"Ameller ancak niyetlere göredir ve her kimse için ancak niyyet ettiği şey vardır. İmdi, her kimin hicreti, bulacağı bir dünyâya veya evleneceği bir kadına ise, hicreti Allah'a ve Resûlüne değil, muhâceret ettiği şeye âiddir, müteveccihtir. Yâni her amelin hükmü, kıymeti sâhibinin niyyetine göre olur."**

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 195.

Velhâsıl, Süfyân b. Uyeyne pek fâzıl, muhterem bir zâttır. Lâtîf bir âhenk ile hadîs rivâyet ederdi. Yetmiş kerre haccetmişti. (Et-Tefsîr), hadîse dâir (El-Câmi') ünvanlı eserleri vardır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Tezkiretü'l-Huffâz Hâşiyesi, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-Ulûm, Lübâbü'n-Nükul fi Esbâbi'n-Nüzûl.**

***

52 — VEKİ' B. EL-CERRÂH :

Ebû Süfyân ibn-i Melîh b. Adiyy el-Kûfî meşâhirdendir. Aslen Nisâbur'lu veya Sind'lidir. (127) târihinde Kûfe'de doğmuş, (197) senesi Hac'dan avdet ederken (Feyd) denilen mahalde vefât etmiştir. Nisbetinde (Er-Ruvâsî) de denir ki Kays-i Aylân'dan bir batın olan Ruâs kabîlesine nisbettir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Etbâ-ı Tâbiîn'in kibârından ve İmâm-ı A'zam'ın kudretli talebesinden olan Vekî', büyük bir âlim idi. Asrında Irak'ın en büyük muhaddisi bulunuyordu; pek yüksek bir fakîh idi. Birçok zevâttan ilm ü irfan tahsil etmişti. Ez-cümle Hişâm ibn-i Urve, Süfyân b. Uyeyne, Süfyân-ı Sevrî, Evzâî, Şu'be b. el-Hâlid gibi zevâttan hadîs ahzetmiş, İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe'den fıkıh öğrenmiş, İmâm-ı Ebû Yûsuf ile İmâm-ı Züfer'den de müstefîd olmuştur. Kendisinden de İbnü'l-Mübârek, Yahyâ b. Eksem, Yahyâ b. Maîn, İmâm-ı Ahmed b. Hanbel, Râheveyh, İbn-i Saîd, Ebû Hayseme, Alî b. el-Medenî gibi meşhur zâtlar ilim ahzetmiş, hadîs ve fıkıh rivâyet etmişlerdir.

Vekî'in rivâyet ettiği hadîslerden biri de şudur :

(من يحرم الرفق يحرم الخير) = **Her kim rıfkdan mahrûm olursa hayırdan mahrûm olur."**

Vekî', aynı zamanda bir müfessirdir. Tefsîre, hadîse, fıkha dâir müellefâtı vardır.

Vekî', bir diyânet ve fazîlet nümûnesi idi. Hem ilme çalışır, hem de ilim neşreder, hem de gece gündüz ibâdet ve tâatle meşgul olurdu.

Vekî'in babası Kûfe'de Beytü'l-Mâl nâzırı idi. Hârûnü'r-Reşîd, kendisini Kadı tâyin etmek istedi, fakat Vekî' bunu kabul etmedi. İmâm-ı A'zam'ın kavliyle fetvâ verirdi.

Ahmed b. Hanbel derdi ki : **"Gözlerim Vekî'in mislini görmemiştir. Hadis ezberler, fıkıh müzâkere eder, ibâdet ve tâatle uğraşır, güzelce muvaffak da olurdu. Kimsenin aleyhinde söz söylemezdi. Vekî'in musannefâtına i'tinâ ediniz, ben ondan daha ziyâde ilmi ihâta etmiş bir kimse görmedim."**

İbn-i Eksem de demiştir ki : "Ben Vekî'e seferde de, hazerde de musâhib oldum; onu dâimâ oruç tutar, her gece Kur'ân-ı Kerîm'in sülüsünü okumadıkça yatmaz, sonra gece sonlarına doğru da uyanır kalkar bir halde buldum."

Vekî' gayet etli-canlı bir zât imiş, bir sene Hicaz'a gitmişdi, Fudayl b. Iyâz bir lâtife olarak : **"Yâ Vekî' ne bu semizlik? Sen Irak'ın bir âbid ve zâhidi olacaksın."** demiş. Vekî'de : **"Evet.. bu semizlik İslâmiyetle ferahyâb olmamın bir semeresidir."** diyerek İbn-i Iyâz-ı susturmuştur.

Vekî'e dostlarından bir zât gelmiş, hâfızasızlığından şikâyette bulunmuştu. Vekî'de ona günahlardan kaçınılması lüzûmunu tavsiye etmişti. O zât bu tavsiyeyi şu kıt'asiyle hikâye etmiştir :

(شكوت الى وكيع سوء حفظى
فارشدنى الى ترك المعاصى
و علمه بان العلم فضل
و فضل الله لا يحويه عاصى)

Meâli : Ben hafızamın fenâlığından Vekî'e şikâyet ettim. Bana günahları terk etmek yolunu gösterdi ve şöyle ta'lîl etti ki : İlim bir fazl-ı ilâhîdir, Allah'ın fazlını ise günahkâr ihâta edemez.

Velhâsıl : Vekî' her vechile hürmete lâyık, mübârek bir İslâm âlimi idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Sahihü'l-Müslim, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, El-Fevâidü'l-Behiyye, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

MÜFESSİRLERİN ÜÇÜNCÜ TABAKASI

53 — İMÂM-I ŞÂFİÎ :

Bu zâtın künyesi (Ebû Abdi'llâh) dır. İsmi (Muhammed b. İdrîs b. el-Abbâs) dır. Bu büyük müctehid, eimme-i kirâm arasında Kureşiyyü'n-neseb olmakla mümtazdır. Büyük dedesi Şâfi', gençliğinde Resûl-i Ekrem'e mülâkî olmuştur. Onun babası Sâib de Bedir gazvesinde İslâmiyyeti kabul etmiş, muhterem bir sahâbîdir.

İmâm-ı Şâfiî (150) senesi Şam beldelerinden "Gazze"de doğmuştur. Diğer rivâyetlere göre (Askalân) da veyâ Yemende doğmuştur. (199) senesi Mısır'a rıhlet ile fustât beldesinde tavattun etmiş, (204) târihinde Mısır'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

İMÂM-I ŞÂFİÎ'NİN MEŞÂYİHİ :

Şâfiî Hazretleri daha pek genç iken lûgat, şiir, eyyâm-ı Arab, tıb hususlarında ihtisas sâhibi olmuş, sonra Mekke-i Mükerreme müftîsi Müslim b. el-Hâlid'den, İmâm-ı Mâlik'den, İmâm-ı Muhammed b. el-Hasan'dan ilm-i fıkıh ahzetmiş, İmâm-ı Muhammed'in kitablarını istinsâh ederek onlardan müstefîd olmuş, İmâm-ı Mâlik, Süfyân İbn-i Uyeyne, Abdü'l-Azîz b. el-Mâcişûn gibi büyüklerden hadîs-i şerîf telâkkî eylemiştir.

İMÂM-I ŞÂFİÎ'NİN TEFSİR, HADİS VE FIKIH İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Şâfiî, Kur'ân-ı Mübîn'in lisânına hakkıyle vâkıf, mukaddes ahkâmına lâyıkıyle muttali', yüksek bir müctehid olduğu cihetle İlm-i tefsîr'e pek ziyâde âşinâ olduğu şüphesizdir. Bu muhterem İmâm'ın kur'ân-ı Kerîm âyetlerinden ne kadar bir i'tinâ ve i'tidâl ile ahkâm-ı şer'iyyeyi istinbatta bulunmuş olduğu (Kitâbü'l-Üm) ünvanlı eserinin mütâleâsından pek güzel anlaşılır.

İlm'i hadisdeki ihtisâsı ise pek meşhurdur. Daha yirmi yaşında iken İmâm-ı Mâlik'in (Muvatta') ünvanlı hadis kitabını kâmilen ezberlemişti.

İmâm-ı Şâfiî'nin müctehidler arasındaki mevkii ise pek yüksektir. Ehl-i Sünnet'in bilittifak kabûl etmiş oldukları dört büyük mezheb-i fıkhîden üçüncüsünün müessisi bulunmuştur. İctihâdları Kitâbu'l-lah'a, Sünnet'e, İcmâ-ı Ümmet'e, Ashâb-ı Kirâm'ın müttefekun-aleyh olan kavillerine ve ındelîcâb Kıyâs'a istinâd eder.

Velhâsıl, Şâfiî merkûmun tefsîr hadîs, fıkıh ilimlerindeki mevkii pek yüksektir. Bu husûsa dâir (Hukuk-ı İslâmiye) kamusumuzda tafsîlât vardır, (Ahkâmü'l-Kur'ân), (Es-Sünen), (Kitâbü'l-Ümm), (Müsned-i Şâfiî) gibi pek kıymetli eserleri vardır.

Me'hazlar : **Et-Tabakaatü'l-Kübrâ, Et-Tabakaatü'l-Hanâbile, El-Vasît fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târîhihî, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

∴

54 — RAVH B. UBÂDE :

Ebû Muhammed, İbnü'l-Alâ' b. Hassân el-Kaysî el-Basrî muktedir ulemâdandır. Takrîben (125) târîhinde doğmuş. (205) târihinde âhirete irtihâl etmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ravh hâfızü'l-hadîs'dir; müfessirdir, mevsûk bir zattır. Avn, Hüseyn el-Muallim gibi zâtlardan hadîs ahzetmiş, kendisinden de Ahmed b. Hanbel, İshak, Bindâr ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Alî b. el-Medînî diyor ki : **"Ravh b. Ubâde'nin yüz bin hadisden ziyâde merviyyâtı olduğunu gördüm, bunlardan on binini yazdım."**

Yahyâ b. Maîn de diyor ki : **"Ravh, lâ beisdir, sadûkdur."**

Yalnız Kavârîrî, Ravh b. Ubâde'nin İmâm-ı Mâlik'den rivâyet ettiği hadîslerin çokluğuna bakarak hakkında bâzı şeyler söylemiş, neseî de **"Ravh b. Ubâde kavî değildir."** demiştir.

Ravh'ın İmâm-ı Mâlik'den rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe dokuz yüzdür.

Ravh, Buhârî'de münderic olan şu hadîs-i şerîf'in râvîlerindendir :

(من تبع جنازة مسلم ايماناً و احتساباً و كان معه حتى يصلى عليها و يفرغ من دفنها فانه يرجع من الاجر بقيراطين كل قيراط مثل احد ، و من صلى عليها ثم رجع قبل ان تدفن فانه يرجع بقيراط .)

Meâl-i şerîfi : **Her kim bir müslümanın cenâzesini îmân ile, ecrini Hak'dan ümid ile ta'kib edib de namazını kılıncaya ve defnedilinceye kadar berâber bulunursa, iki kırat ecr ile dönmüş olur. Her kırat ise Uhud**

dağı mikdârıdır. Yalnız üzerine namaz kılub da daha defnedilmeden dönen kimse ise bir kırat ile dönmüş olur."

Ravh b. Ubâde, bir tefsîr cem' etmiştir. Sünen'e, ahkâma dâir de bir hayli müellifâtı vardır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Takrîbü't-tehzîb, El-A'lâm.**

***

55 — YEZİD B. HÂRÛN :

Ebû Hâlid İbn-i Zâdân el-Vâsıtî, Benî - Selem kabîlesi âzâdlılarından meşhur bir zâttır. Bu cihetle kendisine (Ebû Hâlid es-Selemî) denir. Takrîben (116) târihinde doğmuş, (206) senesinde Vâsıt'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Yezîd b. Hârûn yüksek bir âlimdir, sikadır, âbiddir, itkan sâhibidir. Bütün imamlar senâsında bulunmuşlardır. Meclis-i ilminde yetmiş bin kişinin toplanmış olduğu rivâyet ediliyor. Bu zât berhayat bulundukça Me'mûn, halk-ı Kur'ân mes'elesini ortaya atamamıştı.

"Ebû Hâlid kimdir ki, ondan sakınıyorsunuz?" diyenlere karşı Memûn : **"Korkuyorum ki, bunu ızhar etsem, Ebû Hâlid reddeder de nâs ihtilâfa düşerek bir fitne tehaddüs eder."**

Tefsîr'e dâir bir eseri vardır.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm. (= Kaamûs-ı Terâcim).**

***

56 — MUHAMMED B. EL-MÜSTENİR :

Ebû Alî Kutrub en-Nahvî Basra'da yetişmiş meşhur bir zâttır. (206) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Alî Kutrub, tefsîrde, nahiv ve lûgatda pek mâhir bir üstâz idi. Edebiyyattaki iktidârı herkesce müsellemdir. Fakat hadis, lûgat rivâyetinde sika sayılmıyor. Basra'da Sîbeveyh'den ve sâir âlimlerden teallüm etmiştir.

Derse pek düşkün olduğu cihetle daha sabah olmadan Sîbeveyh'in kapısına gider, ders saatine muntazır olurdu. Bir gün Sîbeveyh kendisine :

(ما انت الا قطرب ليل = **Sen ancak bir gece kuşusun.**" diye iltifatta bulunmuştu. Bu yüzden Kutrub lâkabını almıştır. Ebû Dülef el-İclî'nin çocuklarını ta'lîme me'mûr olmuştu. Nazzâm'dan mezhebini ahzetmiş, bu cihetle Mu'tezile-i Nazzâmiyye mezhebinde bulunmuş idi.

Lûgatta (Müselles) usûlünü ilk vaz' eden Kutrub'dur. Şu kıt'ası da pek güzeldir :

(ان كنت لست معى فالذكر منك معى
يراك قلبي اذا ما غيبت عن بصرى
والعين تبصر من تهوى و تفقده
و ناظر القلب لا يخلو من النضر)

Meâli : Sen ey nedîme-i rûhum! Benimle berâber bulunmasan da yâdın benimle berâberdir. Gözümden gaib olduğun zaman seni kalbim görmeğe başlar. Göz sevdiğini görür, araştırır; kalb gözü, dîde-i basîret de nazardan hâlî olmaz.

Müellefâtı :

(معانى القرآن) ، (اعراب القرآن) ، (مجاز القرآن) ، (كتاب غريب الحيث) ، (كتاب الرد على الملحدين فى تشابه القرآن) ، (كتاب الاصوات) ، (كتاب الاضداد) ، (كتاب الفرق) ، (كتاب الاشتقاق) ، (كتاب النوادر) ، (كتاب الازمنه) ، (كتاب خلق الانسان) ، (كتاب خلق الفرس) ، (كتاب القوافى) ، (المثلثات فى اللغة) ، (الاضداد) .

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Buğyetü'l-Vuât, Kaamus Tercemesi, Keşfü'z-Zunûn, Mevzûâtü'l-Ulûm, Kaamûsül-A'lâm, El-A'lâm.**

57 — VÂKIDÎ :

Ebû Abdi'llâh, Muhammed b. Ömer b. Vâkıdî el-Eslemî el-Medenî, meşhur bir zâttır. Velâ' i'tibârîyle Eslem ve Kureyş kabîlelerine mensubdur. (129) târihinde Medîne-i Münevvere'de doğmuş, gençliğinde bir müddet buğ-

day ticâretiyle meşgul olmuş, fakat şahsan âlîcenâb olan ve ilim adamı olmak üzere yaratılmış bulunan bu zât, ticâret sâhasında muvaffakıyyet te'mîn edememiş, hattâ sermâyesini de elinden çıkararak bir aralık ihtiyâç içinde kalmıştır. Fakat ilim yolundaki pek parlak muvaffakıyyeti imdâdına yetişmiş, kendisini meşhûr Yahyâ-yı Bermekî'nin teveccühlerine, atiyyelerine nâil etmiş, bu vâsıta ile Halîfe Me'mûn'a takarrüb ederek evvelâ Bağdad'ın garb mahalleleri kadılığına, sonra da Bağdad'ın (Rusâfe) ve (Asker-i Mehdî) denilen şark kısmı kadılığına ta'yîn edilmiş, Me'mûn'un yanında yüksek bir kadir ve i'tibâra mâlik bulunmuş, debdebeli, riyâset ve celâletle mümtâz, herkesin hürmetine mazhar bir halde yaşamış, nihâyet (207) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir. Bağdad'ın garb cânibinde Makabir-i Hayzerân'da medfundur.

VÂKIDÎ'NİN MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Vâkıdî, meşhur bir âlimdir. Tefsîre, hadîse, fıkha büyük bir vukuf sâhibidir. Nâmına izâfe edilen bir tefsîr vardır. Asrının birçok âlimlerinden müstefîd olmuş, bilhassa Sevrî, Mâlik b. Enes gibi ekâbirden teallüm etmiş, Muhammed b. İshâk, Muhammed b. Sa'd gibi meşâhir de kendisinden rivâyette bulunmuşlardır. Maahâzâ Vâkıdî'nin asıl ihtisâsı târih sâhasındadır. Kendisi ilk İslâm müverrihlerindendir. Bu cihetle cihanda yüksek bir nam bırakan eâzımdan biridir. Fakat muhaddisler arasında ilm-i hadîs i'tibâriyle zaîf görülmektedir. Hadîslerinin metrûkiyyeti hakkında ittifak var gibidir.

Ma'lûmdur ki : Sahâbe-i Kirâm zamânında kitab tasnîfi âdet değildi. Ashâb-ı Kirâm bildikleri hadisleri, fıkıh mes'elelerini, siyere ve sâireye âid ma'lûmatı tâbiîne lisânen rivâyet ederlerdi. Tâbiîn de telâkkî ettikleri şeyleri kendi tâbi'lerine yine şifâhen naklederlerdi, bu sûretle râvîlerin ahvâli kendi aralarında temâmen ma'lûm idi. Zaman uzadı, birinci asr-ı hicrînin mürûrunu müteâkıb tedvîn-i ulûm devresi başladı.

İşte Vâkıdî böyle bir devrede yetişti. Hadîs, fıkıh, tefsîr ilimlerinin ilk tedvîn zamânını idrâk etti. Fakat bu devre ulemâsı arasında da Sahâbe-i Kirâm ile Tâbiîn'in ahvâlini, şâhid oldukları vakayii, târîh-i tevellüd ve irtihallerini zabt ve tedvîn ile iştigâle nefislerini hasretmiş zevat bulunmamakta idi. Bu mühim işi Vâkıdî deruhte etti. Ashâb-ı Kirâm ile Tâbiîn'in ahvâlini, ensâbını, iştirâk etmiş oldukları gazveleri, yapmış oldukları siyâsî hareketleri, nâil oldukları fütûhâtı tedkıyka başladı. Her tarafa can attı. Birçok zevât ile gidib görüştü. Elde ettiği ma'lûmâtı günü gününe kayd etti.

Vâkıdî'nin kayd ve naklettiği ma'lûmat arasında pek kuvvetlileri bulunduğu gibi, zaîfleri, munkatı'ları, garibleri de bulunuyordu. Bir müverrih,

bunları kayd ve zabt etmekten bittabi' kendisini alamazdı. İşte bu yüzden Vâkıdî'ye hücum edenler oldu. Onun rivâyetlerinin vâhî olduğuna kail olanlar bulundu.

Maahâzâ kudemâ arasında Vâkıdî'nin kadrini takdîr edenler de vardır. Ez-cümle İbrâhim el-Harbî demiştir ki : **"Vâkıdî, ehl-i İslâm hakkında nâsın en emînidir. Emr-i İslâma da nâsın en âlimidir."**

Muhammed b. İshâk da demiştir ki : **"Vâkıdî indimde sika olmasaydı ondan va'llahi hadis rivâyet etmezdim."**

Doğrusu budur ki çok şeyler yazan, nakleden zevâtın bâzı sözleri garîb, zaîf bulunur, bâhusus evvelce tesbit edilmemiş olan vakayi' ile fütûhâtın târihlerinde birtakım ihtilâflar görülebilir. Bu cihetle Vâkıdî ma'zûr görülmek lâzımgelir. Yoksa şüphe yok ki Vâkıdî, magâzîde, siyerde büyük bir üstâzdır. İslâm târihine büyük hizmetlerde bulunmuştur. İslâm müverrihlerinin en kadîm, en mümtaz bir sîmâsıdır. Müslümanların cihâna medeniyyet ve fazîlet neşreden feyyâz fütûhâtını olanca şa'şaasiyle tasvîre çalışmış, İslâm mücâhidlerinin fütûhât sâhalarındaki nezîh, necîb etvâr ve harekâtını pek canlı ve heyecanlı bir tarzda tecellî ettirmiştir.

Vâkıdî'nin her sahîfesi bir şehâmet ve celâdet menkıbesini ihtivâ eden târihî eserleri, ahlâf üzerinde pek müessir olacak birer kahramanlık, fedâkârlık kasîdesidir. Bu eserlerin bir kısmı evvelâ Avrupa'da -İngilizce, Lâtince mukaddimeler, ta'lîkalar, şerhlerle berâber- tab' edilmiş, sonra da Mısır'da ve sâir yerlerde tab' olunmuştur.

Vâkıdî'nin iki kölesi var idi ki, bunlar onun yazılarını gece gündüz tebyîze çalışırlardı. Vefâtında bin iki yüz insanın yüklenebileceği kadar kitab terk etmiştir. Bu kitablardan her insanın taşıyabileceği mikdârı on kitab farz edersek, mecmûu on iki bin kitab eder. Demek ki, bir ömür içinde ne kadar kitab tasnîf edilmiş ki, bunlardan yalnız Vâkıdî'nin kütübhânesinde on iki bin kitab bulunuyormuş. Artık mebâdî-i İslâm'da ilim hareketinin ne kadar fevkalâde olduğunu düşünmelidir.

Velhâsıl Vâkıdî, İslâm Târihi'ne büyük hizmetlerde bulunmuştur. Bu mesâîsi bir takım tenkidler yüzünden heder olub gitmeğe mahkûm iken kıymetli kâtibi ve tilmîzi Muhammed b. Saîd yetişmiş, üstâzının ulûmunu neşre başlamış, kitablarını me'haz ittihâz ederek (Et-Tabakaatü'l-Kübrâ) yı vücûde getirmiş, hâiz olduğu teveccüh ve i'timâd sâyesinde hem kendi nâmını, hem de üstâzının nâmını yaşatmıştır. **Rahmetu'llâhi aleyhimâ.**

Vâkıdî'nin nâmına tab' edilen müellefât :

(المغازى النبويه) ، (فتوح افريقيه) ، (فتح منف والاسكندريه) ، فتوح مصر والاسكندريه) ، (فتوح مصر و اعمالها) ، (فتوح البهنساء) ، (فتوح الجزيره) ، (فتوح الشام) ، (فتوح العجم) . (فتوح الجزيرة والعراق والعجم) ، (فتوح الاسلام لبلاد العجم و خراسان) .

Me'hazlar : **Takrîbü't-Tehzîb, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, İbn-i Sa'd Tabakatının mukaddemesi, Mürûcü'z-Zeheb, Kaamûsü'l-A'lâm, İslâmda Târih ve Müverrihler.**

58 — FERRÂ' :

Yahyâ b. Ziyâd b. Abdi'llâh b. Mervân ed-Deylemî, meşhur bir âlimdir. Künyesi (Ebû Zekeriyyâ) dır; (Ferrâ') demekle şöhret bulmuştur. (140) târihinde Kûfe'de doğmuş, birçok zaman Bağdad'da oturmuş, (207) târihinde Mekke-i Mükerreme yolunda vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ferrâ', Arabiyyât'da imâmdır. Nahivde Kisâî'den sonra Kûfe âlimlerinin en büyüğü idi. Maahâzâ fakıyh, mütekellim, müfessir, eyyâm-ı Arab'a vâkıf, nücûma, tıbba âşinâ bir zât bulunuyordu. İlm-i Kelâm'ı sever, eserlerinde felsefî ta'bîrlerden hoşlanır, Mu'tezile i'tikadına mütemâyil görünürdü.

Ferrâ' mütedeyyin, müteverri' idi. Mutaazzım, mütekebbir sanılırdı. Halîfe Mem'mûn'un oğullarının terbiyelerini deruhte etmişti. Fevkalâde bir kuvve-i hâfızaya mâlikdi. Eserlerini bütün ezber yazmıştır.

Dört cildden müteşekkil bir Tefsîr'i vardır. Kendisi Arabcaya hâkim olduğundan, Tefsîr'inde en ziyâde bu babdaki ihtisâsını tecellî ettirmiştir. Bu Tefsîr'in bir nushası İstanbul'da Süleymâniye Kütüphânesinde mevcuddur.

Müellefâtı :

(معانى القرآن) ، (المصادر فى القرآن) ، (الجمع والتثنية فى القرآن) ، (اختلاف اهل الكوفه والبصره والشام فى المصاحف) ، (اللغات) ، (آلة

الكتاب) ، (النوادر) ، (المقصور والممدود) ، (المذكر والمؤنث) ،
(كتاب الحدود فى الاعراب) ، (البهى فيما يلحن فيه العامه)

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz li'z-Zehebî, Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

59 — EBÛ UBEYDE, MA'MER B. EL-MÜSENNÂ :

Ma'mer b. el-Müsennâ el-Basrî, meşhur bir âlimdir. Kureyş'in Teym kabîlesine mensub, onların mevâlîsindendir. Hasan-ı Basrî'nin vefat ettiği geceye müsâdif (111) târihinde Basra'da doğmuştur. (188) senesinde Hârûnü'r-Reşîd'in da'veti üzerine Basra'dan Bağdad'a gitmiş, (209) târihinde Basra'da vefât etmiştir. İbâziyye mezhebine sâlik ve Şuûbiyye'den ma'dûd idi. Lisânından kimse kurtulamamıştı. Vefâtında yalnız kalmış, cenâzesinde kimse bulunmamıştır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Ubeyde, zamânındaki ulûm ve fünûna herkesden daha ziyâde vâkıf bulunuyordu. Lûgat, nahiv, edeb, hadis, ensâb-ı Arab, ahbâr-ı Arab hususlarında mütehassıs idi. (118) târihinde Bağdad'a gelince orada bir çok zevattan ezcümle Osmân el-Mâzinî, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi meşâhirden ilim ahzetmiş, kendisinden de Kasım b. Sellâm ve bir çok zevât teallümde bulunmuşlardır.

Ebû Ubeyde, Fazl b. Rebî'in da'veti üzerine Bağdad'a gidib Ismaî ile berâber Hârûnü'r-Reşîd'e takdîm edilmişlerdi. Ebû Ubeyde bunu şöylece anlatmıştır :

"Vâkı' olan da'vet üzerine Bağdad'a gittim; Fazl b. er-Rebî'in huzûruna girdim. Yanında yer gösterdi, oturdum. Huzûruna dâhil olan bir zâta beni takdîm ederek : Bu, ehl-i Basra'nın allâmesi olan Ebû Ubeyde'dir, dedi. O zât da memnûniyyet arz ederek "Zâten ben bu zâta müştâk idim." dedi ve müsâademi istihsâl ederek : (1) (طلعها كأنه رؤس الشياطين = **Onun tomurcukları sanki şeytanların başları gibidir.**" âyet-i celîlesinde Cehennemdeki ağacın tal'ı, tomurcuğu, şeytanların başlarına teşbîh edilmiş.. Halbûki va'd

---

(1) Sûre : 37 (Sâffât), âyet : 65.

ve vaîd, ma'rûf olan şey ile yapılır. Bu teşbîhin sebebi nedir? diye bana sordu. Ben de dedim ki : Allahu Teâlâ Arab'a kendilerinin usûl-i mükâlemeleri vechile hitab buyurmuştur. İmriü'l-Kays'ın şu beytini işitmedin mi? :

(اتقتلنی والمشرفی مضاجعی
و مسنته زرق کانیاب اغوال)

Şâir, bu beytinde kendisinin gûllerin azı dişlerine teşbîh etmiştir. Halbuki gûller görülmüş şeyler değildir. Fakat onlar gûlü korkunç bir mahlûk tasavvur ettikleri için anınla tahvîf vâkı' olmuştur.

Bu cevâbım hoşlarına gitti. Cevâbımı tahsîn ettiler. O günden i'tibâren Kur'ân-ı Kerîm hakkında bir kitab yazmak, bu misilli mes'eleler hakkında ve bilinmesi için ihtiyac görülen hususlara dâir bir eser vücûde getirmek fikrinde bulundum. Basra'ya avdet edince (Mecâzü'l-Kur'ân) ünvanlı kitabımı tasnîf ettim. Bana sual soran zâtın da, Vezîr'in kâtiblerinden İbrâhim b. İsmâiî olduğunu bilâhare öğrendim."

Ismaî, bu kitabı te'lif ettiğinden dolayı Ebû Ubeyde'yi ta'yîb eder, Kur'ân'ı kendi re'yiyle tefsîr ettiğini söylermiş. Ebû Ubeyde bunu işidince birgün Ismaî'nin meclisine gitmiş, **"Yâ Ebâ Seyyid! Hubz nedir?"** diye sormuş, o da : **"Yuğurup yediğin şeydir."** demekle Ebû Ubeyde, **"Sen Kitâbu'llah'ı kendi re'yinle tefsîr ettin. Kur'ân'da :** (1) (انی ارانی احمل فوق رأسی خبزا) **buyurulmuştur."** demiş, Ismaî **"Hayır, ben kendi re'yimle tefsîr etmedim; bu bana zâhir olan birşeydir ki, bunu söylemiş oldum."** demekle Ebû Ubeyde : **"İşte bu birşeydir ki, sen beni bundan dolayı ta'yîb etmiş bulunuyorsun. Benim yaptığım şeyler de bana zâhir olan ma'nâlardır. Yoksa kendi re'yimle bir tefsîr değildir."** diyerek Ismaî'nin meclisini terk etmiştir.

Ebû Ubeyde demiş oluyor ki : Ben Kur'ân-ı Kerîm'i, lisân-ı Arab nokta-i nazarından tefsîr etmiş, ehl-i lisan arasında ma'rûf ve mütedâvil olan ma'nâlara göre îzâh eylemiş bulunuyorum. Yoksa kendimden bir ma'nâ çıkarmış değilim. Bu ise re'y ile tefsir sayılmaz.

Deniliyor ki : Ebû Ubeyde'nin ma'lûmatı vâsi', mütenevvi' idi. Ismaî'nin ma'lûmatı ise Nahiv husûsunda daha mükemmel, hüsn-i ibâre i'tibâriyle de daha edîbâne idi.

Ebû Ubeyde, vefâtına kadar te'lîfat ile uğraşmıştır. İki yüz kadar müellefâtı vardır. Bir kısmı şunlardır :

---

(1) Sûre : 12 (Yûsuf), âyet : 36.

(الامثال فی غریب الحدیث) ، (اللغات) ، (مآثر العرب) ، (خلق الانسان) ، (الزرع) ، (القبائل) ، (طبقات الفرسان) ، (فتوح ارمنیه) ، (ما تلحن فیه العامه) ، (ایام العرب) ، (نقائض جریر والفرزدق) .

Bu son eser, bir dîvân-ı şiirdir. Cerîr ile Firezdak'ın şiirlerinde vuku' bulan mütenâkız sözleri mutazammındır. İngilizce bir mukaddime ile Londra'da tab' edilmiştir.

Me'hazlar : **Nüzhetü'l-Elibbâ', Buğyetü'l-Vuât, Vefeyâtü'l-A'yân, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Kütübil-Arabiyye ve'l-Mütearribe.**

60 — ABDÜ'R-REZZÂK B. HEMMÂM :

Ebû Bekr, İbn-i Hemmâm İbn-i Nâfi' es-San'ânî, meşhur bir âlimdir. Benî Himyer kabîlesi âzâdlılarından idi. Bu cihetle kendisine, Ebû Bekr el-Himyerî de denir. (126) târihinde San'a'da doğmuş, (211) senesinde Yemen'de vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Abdü'-Rezzâk el-Himyerî, bir ilm ü irfan mahfazası sayılmaktadır. Müfessir, muhaddis bir zâttır. Abdu'llâh el-Ma'merî'den, İbn-i Cüreyc ile Evzâî, Sevrî, Mâlik gibi zevâttan rivâyet eder. Kendisinden de Buhârî, İmâm-ı Ahmed, İshâk, İbn-i Muîn ve sâire rivâyette bulunurlar. Kendisini birçok muhaddisler tevsîk, bâzıları da taz'îf ve tekzîb etmektedirler. On yedi bin hadîs-i şerîf hâfızasında var imiş. Rivâyet ettiği hadislerin bir kısmı Kütüb-i Sıhâh'da münderic bulunmaktadır. Kendisine teşeyyu' isnâd edilmiştir. Fakat bu hususta gulüv göstermezdi. Belki Hazret-i Alî'yi çok sever, anınla mukatelede bulunanlara buğz ederdi. Ehl-i Beyt'in fezâili, bâzı kimselerin de maâyibi hakkında bir hayli hadisler rivâyet etmiştir.

Seleme b. Şeyb diyor ki : Ben Abdü'r-Rezzâk'ın şöyle dediğini işittim : **"Vallahi sînem, Hazret-i Alî'yi Hazret-i Ebû Bekr ile Hazret-i Ömer üzerine tafdîl için asla münşerih olmamıştır."**

İmâm-ı Buhârî de Târîh-i Kebîr'inde diyor ki : **"Abdü'r-Rezzâk'ın kendi kitabından rivâyet ettiği şeyler yok mu, onlar daha sahîhdir."**

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel de demiştir ki : **"Ben Abdü'r-Rezzâk'dan daha güzel görmedim."**

Abdü'r-Rezzâk'ın Katâde'den tahrîcine nazaran : (انا انزلناه فی لیلة مبارکة) âyet-i celîlesindeki Leyle-i Mübâreke'den murâd, Leyle-i Kadir'dir. (1)

Abdü'r-Rezzâk, Sahîhü'l-Buhârî'de münderic olan şu hadîs-i şerîf'in râvîlerindendir :

(اذا اسلم احدکم اسلامه فکل حسنة یعلمها تکتب له بعشر امثالها الی سبعمائة ضعف و کل سیئة یعلمها تکتب له بمثلها)

Meâl-i şerîfi : Sizden biri İslâmını güzel edince, yâni Hakk'a ınkıyâd ederek ihlâsda, ibâdet ve tâatde bulununca, yapacağı her haseneden dolayı kendisi için ondan, yedi yüz misline kadar sevâb yazılır. Yapacağı her seyyieden dolayı da kendisine yalnız bir misli günah yazılır. Yâni hasene takdîrinde fazl-ı İlâhî tecellî ederek ez'âf-ı muzâafını ihsan buyurur.

Müellefâtı : (تفسیر القرآن) ، (مصنف) hadîse dâirdir.

Me'hazlar : **Dürrü'l-Mensûr, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Haffâz, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, Kaamûsü'l-A'lâm.**

* * *

61 — AHFEŞ-İ EVSAT :

Ebü'l-Hasen, Saîd b. Mes'ade, meşhur bir âlimdir. Ehl-i Belh'den Benî-Mecâşi'in mevlâsıdır. Basra'da sâkin olmuş, (215) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ahfeş-i Evsat, nahiv ulemâsındandır. Kendisinden sinnen küçük olan Sîbeveyh'den Arabiyyat okumuş, fıkıh tahsîl etmiş, Kelbî'den, Nehaî ile Hişâm b. Urve'den hadis rivâyet etmiştir. Kendisinden de Ebû Hâtim es-Sicistânî rivâyette bulunmuştur. Bağdad'a giderek Kisâî ile mubâhaselerde bulunarak Kisâî'nin takdirlerine mazhar olmuş ve onun talebiyle (Meâni'l-Kurân) unvanlı tefsîri te'lîf etmiştir.

Ahfeş, tefsîre vâkıf, nâsın kelâma en âlimi, cedele en hâzıkı idi. Arûz'a bir bahir ilâve etmiş, bununla bahirler on altıya bâliğ olmuştur.

---

(1) Sûre : 44 (Duhân), âyet : 3.

Müellefâtı :

(تفسير معانى القرآن) ، (معانى الشعر) ، (كتاب الملوك) ، (الاوساط) ، (المقاييس) ، (الاشتقاق) ، (العروض والقوافى)

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm.**

***

62 — ÂDEM B. EBÎ İYÂS :

Künyesi Ebü'l-Hasen olan bu zâtın bir ismi de (Abdu'r-Rahmân) veyâ (Nâhiye) dir. Horasan'ın merkezi olan (Merv) şehrine mensubdur. (132) târihinde doğmuş, Bağdad'da neşv ü nemâ bulmuş, oradaş birçok zevâttan ilim tahsîl etmiş, sonra seyâhata çıkarak Kûfe'ye, Basra'ya, Hicâz'a, Mısır'a, Şam'a gitmiş; birer ilm ü irfan merkezi olan bu yerlerdeki âlimler ile, muhaddisler ile görüşmüş, kendilerinden birçok ahâdîs-i şerîfe telâkkî etmiş, nihâyet Askalân'a gidib orada tavattun eylemiştir.. Bu cihetle kendisine (Âdem-i Askalânî) de denir. (221) senesi Askalân'da vefât etmiştir.

MEŞÂYİHİ :

Âdem-i Askalânî, birçok eâzımdan hadis ahz ü rivâyet etmiştir. Ezcümle en büyük muhaddislerden olan Şu'beden, İbn-i Yûnus'dan, İbn-i Ebî Zi'b'den ve bunların tabakasındaki daha birçok ekâbirden hadis rivâyet eder. Kendisinden de, İslâm âleminin en meşhur âlimlerinden, muhaddislerinden bulunan Ebû Zür'a, Ebû Hâtim, İmâm-ı Buhârî, Neseî, Ebû Dâvud, İbn-i Mâce, Taberânî, Dârimî gibi zevât hadis rivâyet ederler. Hadis kitablarındaki râvîler arasında kendisinden başka (Âdem b. Ebî İyâs) nâmında bir zât mevcut değildir.

TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

Âdem-i Askalânî, tefsîr âlimlerinin kudemâsındandır. Bu muhterem müfessir, bâzı âyetlerin ma'nâsını, eshâb-ı nüzûlünü, mensûh olub olmadığını iki üç vâsıta ile Ashâb-ı Güzîn'den veyâ Tâbiîn'den rivâyet eder.

Üç nümûne :

1 — Ümmü'l-Kur'ân ta'bîrinin Fâtiha sûre-i celîlesinden ibâret olduğunu iki vâsıta ile Ebû Hüreyre radiya'llahu anhden şöyle rivâyet etmiştir :

(ام القرآن ، هی السبع المثانی والقرآن العظیم) = Ümmü'l-Kur'ân, Seb'ul-Mesânî denilen Fâtiha sûresi'dir. Kur'ân-ı Azîm de -bu ümmete İhsan buyurulan- Kitab-ı İlâhî'nin hey'et-i mecmûasıdır."

2 — (1) (ومن يقتل مؤمناً) âyet-i kerîmesi'nin mensûh olmadığını iki vâsıta ile Saîd b. Cübeyr'den şöyle nakletmiştir :

Saîd b. Cübeyr diyor ki : Kûfe fukahâsı bu âyet-i celîlede ihtilâf etmişlerdi. Ben gidip bunu İbn-i Abbâs'dan sordum; dedi ki : Bu, katl hakkında en son nâzil olan bir âyettir. Bunu birşey nesh etmiş değildir. Bu âyet-i Kerîme'nin meâli şudur : **"Bir mü'mini bi-gayri hakkın kasden öldüren kimsenin müstehak olduğu cezâ, ebedî bir halde Cehennem azâbıdır. Binâenaleyh bu cinâyeti halâl addetmiş ise, bir daha o azabdan kurtulamaz. Fakat halâl addetmemiş, başka bir mânî de bulunmamış olursa, bir müddet cezâ gördükten sonra hakkında afv-i İlâhî tecellî eder."**

3 — (2) (اذا جاءك المنافقون) âyetlerinin sebeb-i nüzûlünü iki vâsıta ile (Zeyd b. Erkam) dan şöyle rivâyet etmiştir :

Hazret-i Zeyd diyor ki : Ben münâfıklardan Abdu'llâh b. Übeyy'in şöyle dediğini işitmiştim : **"Resûlu'llah'ın yanında bulunanlara nafaka vermeyiniz; tâki dağılsınlar. Vâllahi eğer bir kerre Medine'ye dönersek elbette azîz olanlar oradan zelîl olanları çıkaracaktır."**

Bu sözleri amcama duyurdum, o da Resûl-i Ekrem'e arz etmiş. Bunun üzerine (İbn-i Übeyy) Huzûr-ı Nebevî'ye giderek böyle birşey söylemediğine hem kendisi, hem de arkadaşları yemin etmekle Nbiyy-i zî-Şân onu tasdîk, beni tekzîb etti. Artık büyük bir hüzün içinde evde kapanmış kalmış idim ki, Hak Teâlâ Hazretleri bu âyetleri inzâl buyurmuş, Resûl-i Ekrem salla'llahu aleyhi ve sellem beni huzûruna celb ederek bunları bana okudu ve **"Allahu Teâlâ seni tasdîk buyurdu."** diye tebşîrde bulundu.

Bu hâdise, Benî-Mustalık veya Tebûk gazvesi esnasında vuku' bulmuştur.

MUHADDİSLER ARASINDAKİ MEVKİİ :

Âdem-i Askalânî'nin hadis ulemâsı arasında da büyük bir mevkii vardır. Tâbiîn'in etbâından bulunmaktadır.. Âbid, zâhid, mevsûk bir zât olduğuna şehâdet edilmektedir.

---

(1) Sûre : 4 (Nisâ'), âyet : 93.

(2) Sûre : 63 (Münâfikun), âyet : 1.

Ebû Hâtim diyor ki : **"Âdem b. Ebî İyâs, sikadır, emîndir, mu'teberdir; Cenâb-ı Allah'ın hayırlı kullarından biridir."**

Ahmed b. Hanbel de demiştir ki : **"Şu'be'nin huzûrunda altı zât dâimâ hadis zabtiyle meşgul olurdu ki, bunlardan biri de Âdem b. Ebî İyâs'dır."**

Âdem-i Askalânî işittiği hadisleri yazmak sûretiyle cem' ve tesbîte i'tinâ ettiği için kendisine (Verrâk) denilmektedir.

İmâm-ı Buhârî, (المسلم من سلم المسلمون عن لسانه و يده ...) hadîs-i şerîfini bu zâttan rivâyet etmiştir. Yânî : **"Müslümanlar odur ki, dilinden, elinden Müslümanlar selâmette bulunmuş olurlar. Muhâcir de Allahu Teâlâ'nın men' ettiği şeyleri terk eden kimsedir."**

BİR MUHÂVERESİ :

Muhammed b. Attâb diyor ki : Ben Âdem-i Askalânî'yi ziyârete gitmiştim, aramızda şöyle bir muhâvere cereyan etti :

M — Abdu'llah b. Sâlih sana selâm gönderdi.

A — Sen benden ona selâm götürme.

M — Niçin?

A — Çünkü o, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûkiyyetine kaail olmuş.

M — O bu hususta ma'zûr idi. Bu sözünden nedâmetini ızhâr etmiş, rücûunu halka bildirmiştir.

A — Öyle ise kendisine selâmımı götürebilirsin.

M — Ben Bağdad'a gitmek istiyorum, bir hâcetin var mı?

A — Evet... Bağdad'a gittiğinde Ahmed b. Hanbel'i ziyârete gider, kendisine selâmımı teblîğ eder ve dersin ki : **"Allahu Teâlâ'dan dâimâ ittika üzere ol, içinde bulunduğun hal ile Cenâb-ı Hakk'a tekarrüb et. Hiç bir kimse senin metânetini ihlâl etmesin."** Leys b. Sa'd'in : **"Sizi Allah'a ısyâna sevk eden kimseye itâat etmeyiniz."** hadîs-i şerîfini bana rivâyet etmiş olduğunu da kendisine haber ver.

Vaktâki ben Bağdad'a gittim, hapishânede bulunan Ahmed b. Hanbel'i ziyârete koştum. Kendisine Âdem-i Askalânî'nin selâmını ve şu sözleriyle hadîs-i şerîf'i teblîğ ettim. İmâm-ı Ahmed bir müddet gözlerini yere tevcîh edib durdu. Sonra başını kaldırarak dedi ki : **"Allahu Teâlâ ona hayatında da, memâtında da rahmet etsin.. ne güzel nasihatte bulunmuş!"**

Ädem-i Askalânî'nin bir Tefsîri vardır.

Me'hazlar : **Sahîh-i Buhârî, Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Tehzîbü't-Tehzîb, Takrîbü't-Tehzîb, Tabakaatü'l-Hanâbile, Mevzûâtü'l-Ulûm, Keşfü'z-Zümûn.**

***

63 — KASIM B. SELLÂM :

Ebû Ubeyd Kasım muhterem bir âlimdir. (156) târîhinde doğmuş, (223) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Ubeyd, asrının her fende bir üstâzı idi. Nahiv ulemâsından, fâzıl, mütedeyyin, hüsn-i te'lîfe mâlik, sahîhü'n-nakil bir zât bulunuyordu. Ebû Ubeyde, Ismaî, Ebû Muhammed el-Yezîdî, İbnü'l-A'râbî, Kisâî, Ferrâ' gibi meşâhirden teallüm etmiş, kendisinden de Yahyâ b. Muîn ve sâire müstefîd olmuşlardır.

Müellefâtı :

(غريب القرآن) ، (معانى القرآن) ، (القراآت) ، (الناسخ والمنسوخ) ؛ (غريب الحديث) ؛ (غريب المصنف) ؛ (الامسال الساٴره) ؛ (المقصور والممدود) ؛ (المذكر والمؤنث) ve saire.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

64 — MUHAMMED B. HÂTİM :

Ebû Abdi'llâh, İbn-i Meymûn el-Semîn el-Mervezî, meşhur bir muhaddistir. (235) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed b. Hâtim müfessir, hâfızü'l-hadis bir zâttır.

İbn-i Adiy, Dârekutni gibi muhaddisler kendisini tevsîk etmektedirler. Yalnız Ebû Hafsi'l-Gallâs : "Muhammed b. Hâtim, (ليس بشئ) = **Birşey değildir."** demiştir. Fakat Zehebî diyor ki : **"Bu söz merdûd bir cerhdir."**

Binâenaleyh bu söz ile o muhterem zâtın kadri tenzîl edilmiş olamaz.

Muhammed b. Hâtim, Abdu'llah İbn-i İdrîs, Süfyân b. Uyeyne, İbn-i Uleyye, Vekî', Kattân gibi zevâttan hadîs ahzetmiş, kendisinden de İmâm-ı Müslim, Ebû Dâvud, Hüseyin b. Süfyân, Ahmed b. el-Hasen es-Sûfî ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Muhammed b. Hâtim, Sahîh-i Müslim'de münderic olan şu iki Hadîs-i şerîf'in de râvîlerindendir :

1 — (عن ابن عمر قال : كل مسكر خمر و كل خمر حرام) = İbn-i Ömer'den mervîdir, demiştir ki : Her sekir verici şey şarabdır; her şarab ise haramdır."

2 — (قال رسول‌الله صلى‌الله عليه و سلم : ان يدخل احداً منكم عمله الجنة ؛ قالوا : و لا انت يا رسول‌الله ! قال : و لا انا الا ان يتغمدانى‌الله منه بفضل رحمته)

= Resûl-i Ekrem buyurdu ki : Sizden hiçbirini, ameli, cennete idhâl edemez. Yâ Resûlâ'llah, seni de mi? dediler. Buyurdu ki : Beni de.. Meğer ki Allahu Teâlâ beni kendi fazl-ı rahmetiyle mağfiret buyursun."

Yâni Cennet'de yüksek derecelere nâiliyyet için güzel amellerin medhali var ise de, asıl Cennete girmek husûsunda medhali yoktur; bu mahzâ bir fazl-ı İlâhîdir. Çünkü insanların amelleri, hadd-i zâtında böyle ebedî bir ni'mete nâiliyyet için kifâyet edemez.

Muhammed b. Hâtim, rivâyete nazaran Tefsîr'e dâir bir kitab cem' etmiş, bunu birçok kimseler Bağdad'da kendisinden yazmışlardır.

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Müslim, Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

65 — EBÛ BEKR İBN-İ EBÎ ŞEYBE :

Abdu'llâh b. Muhammed b. Ebî Şeybe el-Kûfî, büyük muhaddislerdendir. (235) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Bekr İbn-i Ebî Şeybe, müfessirdir; nazîrsiz bir muhaddis, bir nihrîr sayılmaktadır.

Hatîb-i Bağdâdî diyor ki : **"Ebû Bekr hâfızdır; hadisde itkan sâhibidir."**

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel de diyor ki : "Ebû Bekr, sadûktur; kendisi bana kardeşi Osmân'dan daha sevimlidir."

Ebû Zür'a gibi muhaddisler de demişlerdir ki : "Biz Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den mahfûzâtı daha çok bir kimse görmedik."

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, Kadî Şüreyk, Ebü'l-Ahvas, İbnü'l-Mübârek, İbn-i Uyeyne, Cerîr b. Abdi'l-Hamîd gibi meşâhîrden teallüm ve hadîs istimâ' etmiş, kendisinden de Ebû Zür'a, İmâm-ı Buhârî, İmâm-ı Müslim, Ebû Dâvûd, İbn-i Mâce, Ebû Bekr b. Ebî Âsım gibi büyük zâtlar hadîs rivâyet etmişlerdir.

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe'den (Sidretü'l-Müntehâ) hakkında şöyle bir rivâyet vardır :

İbn-i Abbâs demiş ki : Ben Sidretü'l-Müntehâ'nın ne olduğunu Kâ'b'dan sordum, o da şöyle cevab verdi : Sidretü'l-Müntehâ ki, bütün meleklerin ilimleri orada nihâyet bulur. Onu bir ilim tecâvüz edemez. Allahu Teâlâ'nın emirlerini orada bulur, -telâkkî eder- ler. Kâ'b'dan Cennetü'l-Me'vâ'yı da sordum. Dedi ki : O bir Cennettir ki orada yeşil kuşlar vardır. Şehidlerin ruhları bunların içinde olarak yükselirler.

Ebû Bekr b. Ebî Şeybe, şu hadîs-i şerîf'in de râvîlerindendir :

(المؤمن القوى خير و احب الى الله من المؤ من الضعيف) = **Kavî, -yâni azîmet-i nefse, kuvvet-i karîhaya mâlik- olan mü'min, zaîf olan mü'minden hayırlıdır ve Allahu Teâlâ'ya daha sevimlidir."**

Müellefâtı :

(تفسير) ؛ (المسند) ؛ (كتاب الاحكام) ؛ (ثواب القرآن)

Me'hazlar : **Sahîhü'l-Müslim, Lübâhü'n-Nükul, Tezkiretü'l-Huffâz, Keşfü'z-Zünûn.**

***

66 — İSHÂK B. RÂHEVEYH :

Ebû Ya'kub İbn-i İbrâhim b. Mahled el-Hanzalî el-Mervezî, büyük âlimlerdendir. (168) veya (161) târihinde doğmuş, bilâhare Irak'a, Hicâz'a Şam ile Yemen'e rıhlet etmiş, nihâyet (238) târihinde Nisâbur'da vefât etmiştir. Babası Mekke-i Mükerreme yolunda doğmuş olduğu için (Râheveyh) adını almıştır.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Merv ahâlîsinden olup Horasan'ın yegâne âlimi olan İbn-i Râheveyh, gerek muhaddisler ve gerek fakîhler arasında pek muhterem bir imam sayılmaktadır. Kendisi hem pek kudretli bir âlim, hem de pek ziyâde ibâdet ve tâatle muttasıf bir zâhid idi. Kendisine (Şehinşâh-ı Hadîs) ünvânı verilmiştir. Hâfızası bir hârika idi. Mahfûzâtı insana hayret verir; kitablarının bütün münderecâtı ezberinde idi. Hattâ kendisi derdi ki : **"Ben her işittiğimi hıfzettim. Kitablarımdaki yetmiş bin hadise sanki gözümün önünde imiş gibi bakıyorum."**

İbn-i Râheveyh, hadîs cem'i için birçok beldeleri dolaşmış, birçok zevâta mülâkî olmuş, birçok eâzımdan ilim tahsîl etmiştir. Ez-cümle Abdu'llah b. el-Mübârek, El-Fazlü'ş-Şeybânî, Cerîr b. el-Hamîd, Süfyân b. Uyeyne, Abdü'l-Azîz Ed-Derâverdî gibi Tâbiîn'den ve sâireden hadîs rivâyet eder, kendisinden de İmâm-ı Buhârî, İmâm-ı Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Neseî, İmâm-ı Ahmed b. Hanbel gibi yüksek muhaddisler, müctehidler hadîs rivâyet etmişlerdir.

Ebû Dâvûd el-Haffâf diyor ki : **"İshâk bize on bir bin hadîs, hıfzından rivâyet ederek, yazdırdı sonra bunları bize ne bir harf ziyâde, ne de noksan olmaksızın tekrar okudu."**

Ahmed b. Seleme de demiştir ki : **"Ben Ebû Hâtim er-Râzî'ye dedim ki, İshak bize hâfızasından tefsîr okuyub yazdırdı. Ebû Hâtim de dedi ki : Bu daha garîb. Çünkü ahâdis-i müsnede'yi hıfzetmek, tefsîr'in esânîd ve elfâzını zabt ve hıfzetmekten daha kolay, daha hafiftir."**

İmâm-ı Ahmed b. Hanbel de demiş ki : **"Horasan köprüsünden İshâk b. Râheveyh gibi bir zât daha geçmemiştir."**

Sulehâdan bir zât olan Alî b. Seleme El-Kerâbîsî demiştir ki : **"İshâk b. Râheveyh'in vefât ettiği gece, İshâk'ın mahallesinden bir kamerin semâya yükseldiğini, sonra aşağıya inerek onun defnedildiği yere düştüğünü, rü'yâda gördüm. Vefâtından haberim yoktu. Sabahleyin kalktım, bir de baktım ki, rü'yâda kamerin düştüğünü gördüğüm yerde İshâk için bir kabir kazılıyor."**

İshâk b. Râheveyh'in tefsîri ve bâzı müellefâtı vardır. El-Hâkim Ebû Abdi'llâh diyor ki: **"İshâk b. Râheveyh ile İbnü'l-Mübârek ve Muhammed b. Yâhyâ kitablarını defnetmişlerdir."**

İshâk b. Râheveyh, (1)(والبيت المعمور) nazm-ı celîli münâsebetiyle İmâm-ı Alî'den şöyle naklediyor : Bir kimse Hazret-i Alî'ye **"Beytü'l-Ma'mûr nedir "**

---

(1) Sûre : 52 (Tûr), âyet : 4.

diye sormuş. O da : **"Semâda bir beyttir; adına (Durâh) denilir. Mekke'nin hizâsındadır. Onun semâda hürmeti, Kâ'be-i Muazzama'nın yerdeki hürmeti gibidir. Onda hergün yetmiş bin melek, bir daha avdet etmemek üzere namaz kılar."** demiştir.

İbn-i Râheveyh, Zührî'den de şöyle bir rivâyette bulunmuştur :

Uhud günü, "Muhammed katlolundu." diye şeytan sayha etmişti. Kâ'b b. Mâlik demiştir ki : O gün Resûlu'llâh'ı ilk görüb tanıyan ben olmuş idim. Migferinin altından mübârek gözlerini gördüm, yüksek sesle : **"İşte Resûlu'llâh salla'llâhu aleyhi ve sellem!"** diye nidâ ettim. Bunun üzerine Allahu Teâlâ : (1) (... وما محمد الا رسول) âyet-i kerîmesini inzâl buyurdu.

Velhâsıl İbn-i Râheveyh, müfessir, muhaddis, fakîh, zâhid bir zâttır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Lübâbü'l-Menkul, Tabakaatü'ş-Şâfiiyye li's-Sübkî, El-A'lâm, Dürrü'l-Mensûr.**

*
* *

67 — OSMAN B. EBÎ ŞEYBE :

Ebü'l-Hasen Osman b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrâhim el-Kûfî, mütefennin bir âlimdir. (156) târihinde doğmuş, (239) târihinde vefât etmiştir. Kardeşi Ebû Bekr İbn-i Ebî-Şeybe'den üç yaş büyük imiş.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Osmân b. Ebî Şeybe, müfessir, muhaddis, edebiyatta, coğrafyada mâhir bir zâttır. Irak, Şam taraflarında bir müddet dolaşmıştır. Şureyk, Hüşeym, İsmâil b. Ayyâş, İbnü'l-Mübârek gibi meşâhirden hadîs istîmâ' etmiş, kendisinden de Tirmizî'den başka diğer büyük muhaddisler ve Ebû Ya'lâ, Ahmed b. el-Hasen es-Sûfî, Bağavî ve daha birçok zevât rivâyette bulunmuşlardır.

Osman b. Ebî Şeybe, muhaddisler arasında sika, me'mûn, büyük bir muhaddis olarak tanınmıştır. İmâm-ı Ahmed b. Hanbel, bu zât hakkındaki bir suâle cevab olarak: **"Ben onu hayırlı bir kimse biliyorum, başka türlü bilmiyorum."** demiştir. Kendisinden İmâm-ı Buhârî ve Müslim bir hayli hadîsler

---

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet . 144.

tahrîc etmişlerdir. Bunlardan Sahîh-i Müslim'de münderic iki hadîs-i şerîfi kayd ediyoruz :

1 — (طعام الرجل يكفى رجلين و طعام الرجلين يكفى اربعة و طعام اربعة يكفى ثمانية)

= **Bir kişinin taâmı iki kişiye kifâyet eder. İki kişinin taâmı dörde kifâyet eder. Dördün taâmı da sekize kifâyet eder."**

Bu hadîs-i şerîf muvâsâta, âlî-cenâblığa teşvîk etmekte ve içtimâ' hâlinde feyz ü bereket hâsıl olacağına işâret buyurmaktadır.

2 — Bir zât, Resûlu'llah salla'llahu aleyhi ve sellem'e gelerek : Yâ Resûlâ'llah! Bir kavmi sevdiği halde anlara lâhik olmayan bir şahıs hakkında re'yiniz nasıldır? diye sormuş. Resûl-i Ekrem de : (المرء مع من احب) diye buyurmuştur.

Yâni bir zümreyi kalben seven o zümreye dâhil olur; velevki onlar, onlar kadar amelde bulunmuş olmasın. Çünkü bu sâyede kalblerinde bir tekaarun sâbit olmuş olur. Bu muhabbet, o şahsı, bu zümrenin ef'âl ve harekâtına muvâfakat etmeye sâik bulunur. Velhâsıl bu hadîs-i şerîf de erbâb-ı salâha muhabbet için bir terğîbi mutazammındır.

Osman İbn-i Ebi Şeybe'nin (Et-Tefsîr), (El-Müsned) ve sâire nâmiyle bâzi müellefâtı vardır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Me'hazlar : **Umdetü'l-Kaarî, Tezkiretü'l-Huffâz, Sahîhü'l-Müslim,** El-A'lâm.

*
* *

68 — İMÂM-I AHMED B. HANBEL :

Ahmed b. Muhammed b. Hanbel b. Hilâl eş-Şeybânî el-Mervezî, meşhur büyük bir müctehiddir. Künyesi (Ebû Abdi'llâh) olub nesebi Adnân'a müntehî olmaktadır. (164) târihinde Bağdad'da -veyâ Merv'de- doğmuş, Bağdad'da neşv ü nemâ bulmuş, bir aralık Kûfe'ye, Basra'ya, Mekke-i Mükerreme'ye, Medîne-i Münevvere'ye, Yemen'e, Şam'a, El-Cezîre'ye, Fâris'e, Horasan'a, El-Cibâl'e rıhlet etmiş, birçok ilim merkezlerini gezib dolaşmış, sonra yine Bağdad'a dönmüştür. (241) târihinde vefât etmiştir. Bağdad'da (Bâb-ı Harb) denilen makberede medfundur.

İMÂM-I AHMED'İN MEŞÂYİHİ :

İmâm-ı Ahmed Hazretleri birçok büyük âlimlere mülâkî olmuştur. Ez Cümle İmâm-ı Şâfiî'den, Süfyân İbn-i Uyeyne'den, İbrâhim İbn-i Sa'd-

den, İmâm-ı Yûsuf'dan ve daha birçok büyüklerden fıkıh ve hadis ahzetmiştir.

İMÂM-I AHMED'İN TEFSİR, HADİS VE FIKIHDAKİ MEVKİİ :

Ahmed b. Hanbel Hazretleri, büyük bir müfessirdir. Kur'ân-ı Kerîm'e dâir bir tefsir tasnîf etmiştir ki, yüz yirmi bin hadîs-i şerîfden müteşekkildir.

İlm-i hadis'deki ıttılâı da hârikulâde idi. (Kitâb-ı Müsned) denilen eseri birçok ahâdîs-i Şerîfe'yi câmi'dir.

İmâm-ı Ahmed'in fıkıh'daki mevkii de pek yüksektir. Dört büyük mezheb sâhibi müctehidin dördüncüsü bulunmaktadır.

Bu zât, fıkıh'da azîmet tarîkını iltizâm ederdi. İctihadları Kitabu'llâh'a, Ahâdîs-i Sahîha'ya, Ashâb-ı Kirâm'ın akvâline istinâd etmektedir. Bâzı hususlarda re'y ve kıyas tarîkına da mürâcaat ederdi.

İMÂM-I AHMED'İN İBTİLÂSI VE METÂNET-İ AHLAKIYYESİ :

Ahmed b. Hanbel Hazretleri, zühd ü takvâ ile bihakkın mücehhez, yüksek bir seciyyeye mâlik bir zât idi. Fakîrâne yaşamayı bir ni'met sayardı. "İnsana az bir mal yetişir, çok mal yetişmez." derdi. Kendisine teveccüh eden serveti, riyâseti kabulden istinkâf ederdi. Halîfe Mütevekkil tarafından kendisine hergün pek mükellef bir sofra yemek gönderilirdi. Fakat o bunu kabûl etmez, bu yemeklerden yemezdi. Vakit vakit yüz göstren sıkıntılara, ibtilâlara karşı büyük bir metânetle mukavemet gösterir, ta'kîb ettiği zühd ü takvâ yolundan asla ayrılmazdı.

Ma'lûm olduğu üzere Halîfe Me'mûn, Kaadi'l-Kuzât'ı bulunan Ahmed b. Dâvud'un yanlış bir ictihâdına tâbi' olarak Kur'ân-ı Kerîm'in hâşâ mahlûkıyyetine kail olmuş (218) senesinden i'tibâren halkı bu i'tikadına da'vete başlamış, bu i'tikadda bulunmayanları döğmeye, öldürmeye kıyâm etmişti. Kendisinden sonra halefi Mu'tasım ile Vâsık da bu i'tikadda bulunmuş, nihâyet bu yanlış iddiâ (234) senesi Mütevekkil zamanında terk edilmiş, Mu'tezile fırkası sönmüştür.

İşte bu yüzden İmâm-ı Ahmed de büyük bir ibtilâ devresi geçirmişti. Şöyle ki: Halîfe Me'mûn cihâd için Rûm diyârına sefere çıkmış idi. Kaadi'l-Kuzât'ı da berâber bulunuyordu. Bağdad'da Nâib bulunan Kadı İshâk b. İbrâhim el-Huzâî, aldığı bir emre mebnî Bağdad ulemâ ve fudalâsını huzûruna celb ederek imtihân ediyor, Kur'ân'ın mahlûkıyyetine kaail olmayanları Me'mûn'a bildiriyordu. Sonra bir kısım ekâbir-i ulemâ da Me'mûn'un bulunduğu (Rakka) beldesine celb edilmiş, onlar da gördükleri tehdidlere binâen

bu i'tikada temâyül göstermiş, fakat bilâhare bu i'tikaddan berî oldukları-nı i'lân etmişlerdi.

İşte bu sırada Ahmed b. Hanbel de Kadî İshâk'ın huzûruna celb edilmiş, **"Kur'ân mahlûk mudur, değil midir?"** suâline cevâben : **"Kur'ân Kelâmu'l-lah'dır. Ben böyle derim; bundan fazla birşey söylemem."** demişti. Keyfiyet Me'mûn'a arz edilince canı sıkılmış, İmâm-ı Ahmed'in ne demek istediğini anlamış, onun bu sözleriyle cehâletine istidlâlde bulunmuş, o büyük İmâm'ın Rakka'ya gönderilmesine emir vermişti.

Ayakları zincirli bir halde yola çıkarılmış olan Hazret-i İmam, ellerini Bârigâh-ı Ülûhiyyet'e kaldırmış, **"Yâ Rabbî! Benimle Me'mûnu bir arada cem' etme."** diye duâ etmişti. Kendisi daha Rakka'ya vâsıl olur olmaz Me'-mûn (Bendûn) denilen mevkı'de vefât etti. Cenâzesi Tarsus'a götürülerek defnedildi. Hazret-i İmâm da Rakka'da mahbûs kaldı. Mu'tasım, Halîfe olun-ca İmâmı Bağdad'a celb ettirdi. Mevkuf bir halde isticvâba başlayarak o fâ-sid i'tikadı kabûl ettirmeye çalıştı. Fakat metâneti, şehâmet-i rûhiyyesi dağ-lardan daha metîn olan o koca İmam, dâimâ hakkı müdâfaa ediyor, olanca işkencelere karşı asla telâ'süm göstermiyordu. Kendisine kırbaçlar vurulduk-ça : (شد قطع الله يدك = **Daha hızlı vur; Allah elini koparsın."** deyib duru-yordu.

Nihâyet yine birgün huzûra celb edilmişti. Bütün iddiâlara, îrâd edilen delillere cevab veriyor, bunların ihticâca sâlih şey'ler olmadığını gösteriyor, vâkı' olan ilhâha karşı da: **"Bana Kur'ân-ı Mübîn'den, Sünen-i Peygamberî-den bir delil irâd ediniz de ana tâbi' olayım."** diyordu.

Kendisini ber-mu'tâd kamçı ile döğmeye başlamışlardı. İlk kamçı vuru-lunca : (بسم الله) dedi. İkınci kamçıda : (لا حول ولا قوة الا بالله) dedi. Üçün-cü kamçı vurulunca **Kur'ân Kelâmu' llahdır, gayr-i mahlûktur."** dedi. Dör-düncü kamçıda ise : (1) (قل لن يصيبنا الا ما كتب الله لنا) âyet-i celîlesini okudu. Kamçıların adedi yirmi dokuzu bulmuş, o mücessem-i diyânet ve fa-zîlet olan nezîh vücud da kanlar içinde kalarak lâ ya'kıl bir halde yerlere serilmişti. Artık taşlara kadar te'sîr edecek olan şu hazîn manzara, Mu'ta'-sım'ın da kalbini sızlatmış olacak ki, bu büyük İmâm'ın sebîlini tahliye et-tirdi. Bu muhterem İmam da bütün hak ve hakikat tarafdarlarının kıyâme-te kadar tebcîline lâyık bir diyânet ve şehâmet misâli vücûde getirmiş ol-du. İmâm-ı Ahmed, Mu'tasım tarafından habsedilmiş, hapis müddeti yirmi sekiz ay devâm edib (220) senesinde hapisten çıkarılmıştır. Vâsık zamânın-da kendisine bir fenâlık yapılmamış, Vâsık'dan sonra Hilâfete nâil olan kar-

(1) Sûre . 9 (Tevbe), âyet : 51.

deşi Mütevekkil b. el-Mu'tasım, Hazret-i İmâm'a ikrâm etmiş, onunla meşveret etmedikçe kimseye bir vazîfe tevcîh etmemekte bulunmuştu. Bu ikrâm ve hürmet, İmâm-ı Ahmed'in vefâtına kadar devâm etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Müellefâtı :

(التفسير) ؛ (المسند) ؛ (كتاب الناسخ والمنسوخ) ؛ (جوابات القرآن) ؛ (المقدم والمؤخر فى كتاب الله) ؛ الرد على من ادعى التناقض فى القرآن) ؛ (كتاب الصلاة) ؛ (المناسك)؛ (فضائل الصحابه) ، (الزهد) ve saire.

Me'hazlar : **Tabakaatü'l-Hanâbile, Tabakaatü'l-Kübrâ, Keşfü'z-Zunûn, El-A'lâm, El-Vasit fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târihihî, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

69 — EBÜ'L-HASEN ALÎ EL-MERVEZÎ :

Alî b. Hacer b. İyâs es-Sa'dî, muhaddislerden bir zâttır. (154) târihinde doğmuş, (244) de vefât etmiştir.

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

Alî el-Mervezî tefsîre vâkıf, huffâz-ı hadîs'den ma'dûd, şiir ve edebe âşinâ bir zât idi. Sikadır. Birçok seyâhatlarda bulunmuştur.

Müellefâtı : (Ahkâmü'l-Kur'ân) ve sâiredir,

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

70 — ABD B. HUMEYD :

Ebû Muhammed Abdi'llâh İbn-i Humeyd en-Nasr el-Kissî, meşhur bir âlimdir. Semerkand'e yakın bir belde olan (Kiss)'e mensubdur. (249) da vefât etmiştir. İsminin Abdü'l-Hamîd olduğu da mervîdir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Abd b. Hamîd, müfessir, kadîm, bir muhaddistir; sikattan ma'dûddur. Ca'fer b. Avn, Yezîd b. Hârûn, Ravh b. Ubâde, Abdü'r-Rezzâk gibi meşâhîr-

den tefsir, hadis ahzetmiş, kendisinden de Müslim, Tirmizî, Sehl b. Şâzeveyh, Süleyman b. İsrâîl gibi zevatlar rivâyette bulunmuşlardır.

İbn-i Hibbân ile İmâm-ı Buhârî bu zâtı Abdü'l-Humeyd nâmıyla yâd ediyorlar. Tefsîri vardır ve hadisden büyük bir kitab olan (Müsned) i meşhurdur. Dürrü'l-Mensûr gibi rivâyet tarîkıyle yazılmış olan Tefsir kitabında, bu zâtın Tefsîrinden birçok şeyler nakledilmektedir.

İki Nümûne :

1 — Abd b. Humeyd, (1) (اقتربت الساعة و انشق القمر) âyet-i kerîmesinin tefsîri sırasında, İbn-i Mes'ûd'dan şöyle rivâyet ediyor : Kamer, Resûlu'llah'ın zamânında, bir parçası dağın üstünde, bir parçası da ötesinde olmak üzere iki parçaya ayrıldı. Resûl-i Ekrem sallâ'llahu aleyhi ve sellem de **"Şâhid olunuz."** diye buyurdular.

2 — Abd. b. Humeyd (2) (وما ذرأ لكم فى الارض) âyet-i kerîmesinin tefsîrini Katâde'den şöyle tahrîc etmiştir : **"Sizin için yer - yüzünde yaradılmış olan muhtelif behâim, ağaçlar, meyvalar, Allâh tarafından müteżâhir ni'metlerdir. Bunlardan dolayı Allâhu Teâlâ Hazretlerine şükr ediniz."**

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm, Ed-Dürrü'l-Mensûr.**

***

71 — DÂRİMÎ :

Ebû Muhammed, Abdu'llah b. Abdi'r-Rahmân et-Temîmî ed-Dârimî, Semerkand'li büyük bir âlimdir. (181) târihinde doğmuş, (255) de vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Dârimî âkıl, fâzıl, müfessir, muhaddis, fakıyh bir zâttır. Huffâz-ı hadîs'den sayılmaktadır. Semerkand kadılığında bulunmuş, hadis İlmi'ni Semerkand'de neşre muvaffak olmuştur. Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî kendisinden hadis rivâyet etmişlerdir.

Müellefâtı : (الجامع الصحيح , (المسند) ؛ (التفسير)

Me'hazlar : **El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye.**

***

(1) Sûre : 54 (Kamer), âyet : 1

(2) Sûre : 16 (Nahl), âyet : 13.

72 — İMÂM-I BUHÂRÎ :

Muhammed, Ebû Abdi'llâh b. İsmâil b. İbrahim b. el-Muğîre el-Cu'fî, Müslümanların büyük bir İmâmı, muhaddislerin en yüksek bir üstâzıdır. (194) târihinde Buhârâ'da doğmuş, ulemâdan pederi Ebü'l-Hasen İsmâil'in vefâtı üzerine yetim kalmış, bir ilim ve fazîlet hârikası olarak yetişmiş, birçok yerlere seyâhatte bulunmuş, İslâm âlemine pek ulvî, pek muhalled olan eserlerini bırakarak (256) senesinde Semerkand'in (Hartenk) karyesinde ebediyyt âlemine intikal etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

İmâm-ı Buhârî, evvelâ kendi vatanında pek genç iken tahsîle başlayıb Kur'ân-ı Kerîm'i ve İbnü'l-Mübârek'in tasnîfâtını ezberlemiş, Buhârâ'da Muhammed b. Sellâm el-Beykendî, Muhammed b. Yûsuf el-Beykendî, Abdu'llah b. Muhammed el-Müsnediyy, İbrâhim b. El-Eş'as'dan hadis dinlemiş, sonra Belh'de Mekkî b. İbrâhim'den, Merv'de Alî b. el-Hasen İbn-i Şefîk'den, Nîsâbur'da Yahyâ b. Yahyâ'dan, Rey'de İbrâhim b. Mûsâ'dan, Bağdâd'da Şüreyc b. el-Nu'mân'dan, Ahmed İbn-i Hanbel'den ve akranlarından, Basra'da Ebî Âsım en-Nebil'den, Kûfe'de Ebû Nuaym'dan, Mekke-i Mükerreme'de Humeydî'den, Medîne-i Münevvere'de Abdü'l-Azîz el-Evsî'den, Vâsıt'da, Mısır'da, Dımışk ile Kaysâriyye ve Askalân'da dahi birçok eâzımdan hadîs ahzetmiştir. Bunların adedi bini mütecâvizdir.

Kendisinden de Ebû Zür'a, Neseî, Ebû Hâtim-i Râzî, Tirmizî, Müslim b. el-Haccâc, Muhammed b. Nasr el-Mervezî, Sâlih b. Muhammed, Ebû Bekr İbn-i Huzeyme, Ebü'l-Abbâs es-Serrâc gibi pek çok meşâhîr hadis rivâyet etmişlerdir.

İmâm-ı Buhârî, evvelce Humeydî'den Şâfiî Fıkhı'nı teallâm ederek Şâfiî mezhebine sâlik bulunmuştu. Bilâhare kendine has bir ictihad yolu ihtiyâr etmiştir.

TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Buhârî, büyük bir müfessirdir. Tefsîre dâir büyük bir eser yâzmış ise de, nüshası görülememiştir. Yalnız (El-Câmiu's-Sahîh) ünvanlı kitâbının bir kısmını tefsîre tahsîs etmiş olduğundan bu kısım, dâimâ ehl-i ilmin ellerini tezyîn edib durmaktadır.

İmâm-ı Buhârî, tefsîre âid rivâyetleri en ziyâde Mücâhid b. Cübeyr'den rivâyet eder. Bunlar bâzı âyât-ı celîlenin tefsîrine veya sebeb-i nüzûlüne müteallik olan ahâdîs-i şerîfe'den veyâ Ashâb-ı Kirâm ile Tâbiîn'in beyânâtından ibâret bulunmaktadır.

İki nümûne :

1 — İmâm-ı Buhârî, Muhammed b. Sellâm'dan, o da iki vâsıta ile İbn-i Abbâs'dan şöyle rivâyet eder : İbn-i Abbâs demiştir ki, Ukâz, Mecenne, Zü'l-Mecâz câhiliyye devrinde birer panayır idi. Müslümanlar Hac mevsimlerinde ticâret ile iştigali günah saymaya başlamışlardı. Bunun üzerine: (1) (ليس عليكم جناح ان تبتغوا فضلاً من ربكم) = **Sizin üzerinize, Rabbınızdan bir fazl ve menfaat istemeniz bir günah değildir."** âyet-i kerîmesi nâzil oldu, - o mevsimlerde de ticâretin memnû' olmadığı bildirildi-.

2 — İmâm-ı Buhârî, (2) (كل شئ هالك الا وجهه) âyet-i celîlesindeki (وجهه) ta'bîrini (الا ملكه) ile tefsîr etmiş, (الا ما اريد به وجه الله) diye tefsîr edildiğini de nakleylemiştir.

Yâni : Herşey hâlikdir, mahva mahkûmdur, Allâhu Teâlâ'nın mükü, azamet ve hâkimiyyeti müstesnâ. Yâhud herşey hâlikdir, kendisiyle rızâ-yı İlâhî kasdedilmiş, riyâdan hâlî bulunmuş olan şey müstesnâ, bu helâke ma'rûz değildir; belki sâhibi için ebedî bir karîndir.

MUHADDİSLER ARASINDAKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Buhârî, zühd ve takvâsı, tilâvet-i Kur'ân'a, ibâdet ve tâate muvâzabeti i'tibâriyle müteferrid bulunduğu gibi, ilm-i hadis i'tibâriyle de pek ziyâde temâyüz etmiş bir zâttır. İbn-i Huzeyme demiştir ki: **"Semâ kubbesi altında Buhârî'den daha ziyâde hadîse âlim bir zât yoktur."**

Filhakîka İmâm-ı Buhârî, muhaddislerin en büyük üstazlarından biridir. Daha genç iken hâfızasını binlerce ahâdîs-i şerîfe ile tezyîn etmişti. Halk, o mücessem hârika-i kemâlâtın rah-güzârinde bekler, onun rivâyet edeceği hadisleri yazmaya koşarlardı. Rivâyet edilen hadislerin illetlerine, vecihlerine, derece-i sıhhatlarına, râvîlerin ahvâline, kendisinden evvel, kendisi kadar vâkıf bir zât görülmemiştir. Bu cihetledir ki, (El-Câmiu's-Sahîh) ünvânlı mübârek kitâbı, Kitâbu'llah'dan sonra en sahîh bir kitab olmak üzere kabûl edilmiştir. Bu muazzam kitab, İslâm âleminde bu tertîb üzere yazılan kitabların birincisidir.

İmâm-ı Buhârî, yüz bin sahîh, iki yüz bin de gayr-i sahîh hadis hıfzetmiş bulunuyordu. (El-Câmiu's-Sahîh) i altı yüz bin hadis arasından intihâb

---

(1) Sûre : 2 (Bakare), âyet : 197.

(2) Sûre : 28 (Kasas), âyet : 88.

ettiği 7275 hadîs-i şerîfden müteşekkil olmak üzere, on altı senede vücûde getirmiştir. Bunların bir kısmı, vecihlerinin, senedlerinin tekerrürüne mebnî mükerrer bulunmaktadır. Bu mükerrerler sayılmayınca geriye dört bin hadîs-i şerîf kalmış oluyor.

Zeynü'd-Dîn Ahmed Zehîdî, bu dört bin hadîs-i şerîfi alarak Sahîh-i Buhârî Muhtasarı olan (Tecrîd-i Sarîh) adındaki eseri te'lîf etmiştir.

HÂFIZASINDAKİ KUVVET :

İmâm-ı Buhârî, hâfıza i'tibâriyle de bir hârika-i fıtrat idi. Verrâk Muhammed b. Ebî Hâtim'den mervîdir ki : Buhârî daha pek genç iken, yaşlı zevat ile berâber hadis dinlemeye gider. Fakat dinlediği, işittiği hadîsleri yazmadan dönerdi. Aradan böylece günler geçmiş, arkadaşları : **"Ne için yazmıyorsun?"** diye tekrar tekrar söylenmeye başlamışlardı. Buhârî'nin sabrı tükenir : **"Artık çok oldu. Zanneder misiniz ki, ben boş yere gidip gelir, günlerimi zâyi' ederim? Çıkarınız bakalim ne yazdınız?"** der. Onlar da yazdıklarını meydana çıkarırlar. On beş bin hadîs'den ziyâde olduğu görülür. Buhârî bu hadisleri tamâmen ve onların yazılarındaki bâzı noksanlardan âzâde bir halde ezber olarak okumaya başlayınca hepsi hayrette kalır. Kitaplarını tashîhe koyulur, bu genç muhaddise kimsenin tefevvuk edemiyeceğine hükmederler.

İmâm-ı Buhârî, daha hayatta iken cihân-şümûl bir şöhret kazanmıştı. Nîsâbûr'a girdiği gün kendisini istikbâl edenler arasında piyâdelerden ve sâireden başka yalnız dört bin atlı mevcûd bulunuyordu. Bağdad'a gittiğinde şehrin âlimleri toplanmış, yüz hadîs-i Şerîf'in metinlerini, senedlerini tebdîl ederek içlerinden on zâta bu hadîslerden onar aded tevzî' eylemişlerdi. Şehrin büyük misâfiriyle bir meclisde toplandılar. Hadîs ilmindeki ihâtasını anlamak istiyorlardı. O zâtlardan herbiri kendisine verilen on hadîsi Buhârî'ye karşı okuyor, Buhârî de her def'asında : **"Ben böyle bir hadîs bilmiyorum."** diyordu. İşin farkına varamayanlar Buhârî'nin aczine zâhib oluyor, âlimler ise biribirine bakarak : **"Koca muhaddis anladı."** demek istiyorlardı. Yüz hadis bu vechile tamâm olunca Buhârî sırasiyle kendilerine teveccüh ederek: **"Birinci hadîs'in metni şöyle, senedleri şöyledir; ikincinin, üçüncünün de** şöyledir." diye yüzünü de aslı vechile okuyunca, artık onun şöhreti fevkında bir iktidâra, fevkalâde bir hâfızaya mâlik olduğunu anlamışlardı.

SEYÂHATLARI VE İBTİLÂSI :

İmâm-ı Buhârî, evvelâ vâlidesiyle, kardeşiyle berâber Hac harîzasını îfâ için Hicaz'a gitmiş, (210) senesinden i'tibâren hadisdeki ıttılaını tevsî' için onlardan ayrılarak Horasan, Cebel, Irak, Şam, Mısır gibi şarkın ilim ve irfan merkezlerini gezmiş dolaşmış, binden ziyâde meşâyıha mülâkî olarak

kendilerinden hadis telâkkî eylemiş, böyle senelerce tevâlî eden bir seyâhat netîcesinde vatanına derin bir iştiyak hissetmekl Buhârâ'ya dönmüş, fakat orada bâzı hâsidlerin gayzına hedef olmuş, **"Lâfz-ı Kur'ân'ın mahlûkıyyetine kaaildir."** diye hakkında ta'n ü teşnîa başlamışlardı. Buhârâ Emîri Hâlid b. Ahmed ed-Dehlî, İmâm-ı Buhârî'den husûsî bir sûrette hadis okumak istemişti. Buhârî ise, **"Umûma hitâben takrîr etmekte bulunduğum derslerde hâzır bulunabilir."** diye Emîr'in arzûsunu is'âf etmemişti. Bu cihetle Emîr de ahâlîyi Buhârî aleyhine teşvîk etmişti. Nihâyet vücûdiyle ebedî bir şeref verdiği vatanından kendisini çıkardıkları için gidib vefâtına kadar (Hartenk) karyesinde ikamette bulunmuştur.

İmâm-ı Buhârî sekiz def'a Bağdad'a gidip gelmişti. Her def'asında İmâm-ı Ahmed b. Hanbel ile görüşüb konuşmuştu. Son def'a vedâa gittiği zaman kendisine hitâben İmâm-ı Ahmed : **"Ey Ebû Abdi'llâh! Sen ilmi, nâsı bırakarak Horasan'a mı gideceksin? Nâs şüyûhdan -esâtizeden- ibârettir. Şüyûh gittikten sonra kim ile yaşanabilecektir?"** demişti.

İhâta-i ilmiyyesi cihan kadar vâsi' olan bu büyük âlim, şimdi Hartenk karyesinde kapanıp kaldığı cihetle kadîm dostu Ahmed b. Hanbel'in o sözlerini hazin hazin hatırlayıb duruyordu. Hattâ bu hâlinden pek sıkılmış, **"Yâ Rabbî! Yer-yüzü şu kadar geniş iken benim başıma bu kadar oldu. Artık rûhumu kabzet de beni kurb-i Ulûhiyyetine kavuştur."** diye niyâzda bulunmuş, aradan bir ay geçmeden ebediyyet âlemine rıhlet etmiştir.

ŞİİR İLE ALÂKASI :

İmâm-ı Buhârî dâimâ hakayık-ı ilmiyye ile meşgul olduğu için şiir ile uğraşmış olması müsteb'addır. Hattâ deniliyor ki, hadisler sırasında nâdiren vârid olan şiirden mâadâsını inşâd etmezdi. Yalnız muhaddîs-i şehîr Ebû Muhammed Abdi'llâh ed-Dârimî'nin vefâtını haber alınca pek müteessir olmuş, ağlamış, ağlatmış, şu şiir parçasını inşâd etmiştir :

(ان تبق تفجع بالاحبة كلهم
و فناء نفسك لاابالك افجع) (١)

(1) Meâli : Eğer uzun bir müddet yaşar isen, bütün dostlarına, gaybûbetlerinden dblayı acınır durursun. Ya kendi nefsinin zevâli ise, bîçâre insan!. Daha ne kadar acınılacak bir haldir.

Maahâzâ şu kıt'a da İmâm-ı Buhârî'ye nisbet edilmektedir:

إغتنم فى الفراغ فضل ركوع ... فعسى ان يكون موتك بغتة

كم صحيح رأيت من غير سقم ... ذهبت نفسه الصحيحة فلتة (1)

Müellefâtı :

, (تفسير البخارى) , (الجامع الصحيح = صحيح البخارى)

(ادب المفرد فى الحديث) bu üç kitab matbu'dur. , (ثلاثيات البخارى)

(تاريخ البخارى) Muhaddislere âid: Kebîr, Evsat, Sağîr nâmiyle üç kitabdır ve kısmen matbû'dur. , (كتاب القراءة خلف الامام)

, (كتاب اسماء الصحابة) , (تاريخ الثقاة والضعفاء) , (كتاب بدء المخلوقات)

, (كتاب بر الوالدين) , (كتاب افعال العباد) , (المسند الكبير)

(كتاب الكنى) , (كتاب الفوائد) ve sâire.

Me'hazlar : **Tabakaatü'l-Huffâz, Tabakaatü'l-Hanâbile, Tabakaatü'l-Kübrâ, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-Vasît, fi'l-Edebi'l-Arabî ve Târîhihî, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâtü'l-Arabiyye, Tehzîbü'l-Esmâ'.**

*
* *

73 — İMÂM-I MÜSLİM :

Ebü'l-Hüseyn, Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, pek meşhur bir muhaddisdir. (204) târihinde Nîsâbûr'da doğmuş, neşv ü nemâ bulmuş hadîs ilmindeki ihâtasını pek mükemmel bir hâle getirmek için bir müddet vatanını terk ederek Hicaz'a, Mısır'a, Şam'a, defeât ile Irak'a gitmiş, en yüksek âlimlere, muhaddislere mülâkî olmuş, nihâyet (261) târihinde Nîsâbûr şehri hâricinde bulunan (Nasr-Âbâd) da vefât etmiştir. Kabri bir ziyâretgâhdır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

---

(1) Meâli : Müsâid zaman elde iken rükû' ve sücûd fazlından istifâdeye çalış. İhtimal ki, füc'eten ölürsün de -telâfî-i mâfâte imkân bulamazsın-. Nice sıhhatli kimseler görmüşsündür ki, bir hastalık olmaksızın sapsağlam canı ansızın çıkıp gitmiştir.

MEŞÂYİHİ :

İslâm âleminin pek ulvî bir sîmâsı olan İmâm-ı Müslim, birçok zevâttan ilm ü irfan tahsîl etmiş, bâhusus Yahyâ b. Yahyâ en-Nîsâbûrî, Kuteybe İbn-i Saîd, İshâk b. Râheveyh, Ahmed b. Hanbel, Abdu'llah b. Mesleme, Ahmed b. Yûnus gibi bir nice ekâbirden hadis ahzetmiş, bâhusûs İmâm-ı Buhârî'ye, Nîsâbûr'a son geldiği zaman mülâkî olarak o büyük muhaddis hakkında pek-çok hürmetler göstermiştir. Şâfiiyyü'l-mezheb bulunuyordu.

Kendisinden de Tirmizî, İbrâhim b. Ebî Tâlib, İbn-i Huzeyme, es-Serrâc, İbn-i Sâid, Abdü'r-Rahmân b. Ebî Hâtim gibi meşâhîr rivâyette bulunmuş-lardır.

TEFSİR İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Müslim, İlm-i tefsîre bihakkın vâkıf, müfessirlerden ma'dûddur. Vâkıâ tefsîre dâir müstakil bir eser vücûde getirmiş olduğunu bilmiyoruz. Fakat hadîs'e âid yazdığı muhalled kitabları, rivâyet tarîkıyle yazılan tef-sirlerin pek kıymetli menba'larından bulunmaktadır. Bu kitablarda tefsîri tenvîr edecek birçok ahâdîs-i şerîfe mündericdir. Maahâzâ (El-Câmiu's-Sahîh) ünvanlı eserinde (Kitâbü't-Tefsîr) nâmiyle bir kısm-ı mahsûs da vardır. Tefsîr'e âid bir rivâyetini teberrüken kaydediyoruz :

İmâm-ı Müslim, Alî b. Hucr es-Sa'diyy'den, o da iki vâsıta ile Enes b. Mâlik'den şöyle rivâyet ediyor :

Hazret-i Enes dedi ki : Bir gün Resûlû'llah salla'llahu aleyhi ve sellem Mescid'de aramızda bulunurken hafif bir uykuya dalar gibi oldu, müteâkıben mütebessim olarak mübârek başını kaldırdı, **"Yâ Resûlâ'llah! Gülümsemene sebeb ne oldu?"** diye sorduk. **"Az evvel bana bir sûre nâzil oldu."** diyerek (Sûre-i Kevser) i tilâvet etti, sonra da : **"Bilir misiniz (Kevser) nedir?"** di-ye sordu. **"Allâhu Teâlâ ile Resûlü a'lemdir"** dedik. Buyurdu ki : **"O, bir ır-makdır; Rabbim Teâlâ onu bana va'd etti. Onda çok hayır vardır. O, bir ha-vuzdur; Kıyâmet günü ümmetim anın üzerine gelir -toplanır- lar. Bardakları yıldızlar sayısıncadır. Derken onlardan birer takımları -gelmekten- men' edi-lir. Yâ Rabbî! Onlar benim ümmetimdendir, derim. Hemen Hıtâb-ı İzzet vâ-rid olur ki : Sen bilmezsin, onlar senden sonra neler ihdâs ettiler neler!.."**

MUHADDİSLER ARASINDAKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Müslim, hadîs ilminde müteferrid bir üstâzdır. Hâfızasını binler-ce ahâdîs-i şerîfe ile tezyîn etmişti. (Câmiu's-Sahîh), (Sahîhü'l-Müslim) veya

(El-Müsnedü's-Sahîh) denilen meşhur kitabını üç yüz bin hadis arasından intihâb ettiği sahîh, müsned hadislerle vücûde getirmiştir. Bu kitabda mükerrerler hesâba katılmazsa, geriye dört bin hadîs-i şerif kalmaktadır.

(Es-Sahîhayn) denildi mi, bununla Sahîh-i Buhârî ile Sahîh-i Müslim kasdedilir. Bâzı zevât, Sahîh-i Müslim'i, Sahîh-i Buhârî üzerine tercîh etmektedir. İbn-i Ukayde'den : İmâm-ı Buhârî mi, yoksa İmâm-ı Müslim mi daha hâfızdır? diye sorulmuş, o da : Muhammed Buhârî de âlimdir, Müslim de âlimdir, diye cevab vermiş, fakat tekrar tekrar sorulunca demiş ki : **"İmâm-ı Buhârî ehl-i Şâm hakkında bâzan galata ma'rûz kalır. Çünkü onların kitablarını alıp mütâlâa etmiş, çok kerre bir râvînin bir yerde ismi, diğer bir yerde de künyesi yazılmış olduğundan İmâm-ı Buhârî bunları başka başka zât zanneylemiştir. İmâm-ı Müslim ise, onun ilel husûsunda galata ma'rûz kalması pek azdır. Zîrâ o, yalnız müsned olan hadisleri yazmış, makatı' ve merâsil denilen hadîsleri yazmamıştır."**

Fakat ekseriyyetin kanâatine göre Sahîh-i Müslim, tertîb ve hadislerin tarîklerini ziyâde ve noksansız olarak telhîs ve râvîlerin lâfızlarındaki ihtilâflara tenbîh i'tibâriyle pek muntazam, bî-nazîr ise de Sahîh-i Buhârî kıdem, esânîdin yüksekliği ve sâir muhaddislere bir rehberlik vazîfesi görmüş bulunması i'tibâriyle bütün hadis kitablarına râcihdir.

Hattâ İmâm-ı Nevevî, Sahîh-i Müslim Şerhi mukaddimesinde diyor ki: "Ulemâ ittifâk etmiştir ki, Kur'ân-ı Kerîm'den sonra kitabların en sahîhi, Sahîhü'l-Buhârî ile Sahîh-i Müslimdir." Ümmet bunları telâkkî bi'l-kabûlde bulunmuştur. Bu iki kitabın en sahîhi, zâhir ve ğâmız maârif ve kavâid i'tibâriyle en kesîri ise Sahîh-i Buhârî'dir. Müslim'in Buhârî'den müstefîd olduğu ve hadîs ilminde onun nazîri bulunmadığını i'tirâf eylediği sâbittir. Bunlar, Buhârî'nin müreccah olduğunu gösterir; mezheb-i muhtâr da budur. Her ne kadar Ebû Alî el-Hüseyn en-Nîsâbûrî ile Mağrib şüyûhundan bâzıları kitâb-ı Müslim'in esahhiyyetine kail olmuşlar ise de, İmâmü'l-Eimme Muhammed b. İshâk İbn-i Huzeyme derdi ki : **"Ben gök kubbesi altında Resûl-i Ekrem salla'lahu aleyhi ve sellem Hazretlerinin hadislerine Muhammed b. İsmâîl-i Buhârî'den daha âlim bir zât görmedim."** İmâm-ı Buhârî'nin bu ulüvv-i kadrini kendisinin üstâzları bile böyle bir lisân-ı tebcîl ile i'tirâf ederlerdi.

Müellefâtı :

(الاسماءوالكنى) , (المسند الكبير على اسماء الرجال) , (صحيح مسلم) , (المتفر دات والو حدات) , (كتاب التميز) , (كتاب العلل) matbû'dur.

(كتاب الاقران) ؛ (كتاب سؤالات) Ahmed b. Hanbel'den sorulan şeyleri muhtevîdir: (كتاب اولاد الصحابة) ؛ (كتاب مشايخ شعبة) ؛ (كتاب مشايخ الثورى) ve sâire. (كتاب اوهام المحدثين) ؛ (كتاب طبقات التابعين) ؛ (كتاب المخضرمين)

Me'hazlar : **Tabakaatü'l-Huffâz, Müslim Şerhi (Nevevî), Tabakaatü'l-Hanâbile, Es-Sirâcü'l-Vehhâc, Şerh-i Muhtasar-ı Müslim, Mevzûâtü'l-Ulûm, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

*
* *

74 — İBN-İ ABDİ'L-HAKEM :

Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Abdi'llâh İbn-i Abdi'l-Hakem el-Mısrî, ma'rûf bir zâttır. (182) de doğmuş, (268) de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Abdi'l-Hakem, asrının en kudretli fukahâsındandır. Mısır'da riyâset-i ilmiyye kendisine müntehî olmuştu. Birçok âsârı vardır.

(احكام القرآن) ؛ (الرد على الشافعى) ؛ (الرد على فقهاء العراق)

adındaki eserleri bu cümledendir.

Me'haz : **El-A'lâm.**

*
* *

75 — İBN-İ MÂCE :

Ebû Abdi'llâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, pek muhterem bir muhaddisdir. (209) târihinde doğmuş, ilm ü irfân ve bilhassa ilm-i hadis tahsîli için birçok zaman seyâhatlarda bulunmuş, Basra'ya, Bağdad'a, Kûfe'ye, Mekke-i Mükerreme'ye, Şam ile Mısır'a, Horasan'a, Rey beldesine rıhlet etmiş, nihâyet (273) târihinde vefât eylemiştir.

MEŞÂYİHİ :

İbn-i Mâce birçok muhaddislere mülâkî olmuş, ez-cümle Leys, İbrâhim b. el-Münzir, Muhammed b. Abdi'llâh b. Nümeyr gibi zevâttan hadis ahzet-

miştir. Kendisinden de Ebü'l-Hasen el-Kattân, Ahmed b. Ravh el-Bağdâdî, Muhammed b. Îsâ el-Ebherî vesâire rivâyette bulunmuşlardır.

TEFSİR VE HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Mâce bir müfessirdir, büyük bir muhaddisdir, sikadır, celâlet-i kadri husûsunda ittifak vardır. (Kütüb-i Sitte) denilen en mu'teber altı hadis kitâbının biri de bu zâtın (Sünen-i İbn-i Mâce) ünvanlı muhalled eseridir. Bu muazzam eser, dört bin hadîs-i şerîfi ihtivâ etmekte ve Kütüb-i Sitte'nin altıncısı sayılmaktadır.

Meşhur muhaddis Ebû Ya'lâ el-Halîl demiştir ki : **"İbn-i Mâce sikadır, büyüktür, müttefekun-aleyhdir, muhteccün-bihdir, ma'rifet ve hıfz sâhibidir."**

Hâfız Zehebî de diyor ki : **"Sünen-i İbn-i Mâce bir güzel kitabdır. Eğer hadd-i zâtında çok bulunmayan bazı vâhî hadîsler safâsını ihlâl etmemiş olsaydı.."**

Bu kitabda isnâdı zaîf ahâdîsin nihâyet otuz kadar olduğu mervîdir. Kabûl-i âmmeye mazhar olan bu mübârek kitabdaki ahâdîs-i şerîfe'den beşini teberrüken kaydediyoruz:

1 — (خيارکم من تعلم القرآن و علمه) = **Sizin hayırlılarınız Kur'ân'ı öğrenen ve öğreten kimselerdir."**

2 — (خيارکم خيارکم لنسائهم) = **Hayırlılarınız kadınları için hayırlı olanlarınızdır."**

3 — (الخير عادة والشر لجاجة و من يرد الله به خيراً يفقهه فى الدين) = **Hayır bir âdetdir; şer ise hasmâne bir inadcılıktır. Allahu Teâlâ da her kime hayır dilerse, onu dîn husûsunda fakahet ve ilmü irfan sâhibi kılar."**

4 — (ليس فى المال حق سوى الزكاة) = **Malda zekâtdan başka bir hak yoktur. Yâni zekâtı verilen bir maldan başka bir nâm ile kimse bir şeye müstehak olamaz."**

5 — (ان الله تعالى لا ينظر الى صوركم و اموالكم و لكن انما ينظر الى قلوبكم واعمالكم) = **Şüphe yok ki, Allahu Teâlâ sizin sûretlerinize ve mallarınıza bakmaz; fakat sizin ancak kalblerinize ve amellerinize bakar."**

Müellefâtı : (التفسير) ؛ (سنن ابن ماجه) ؛ (تاريخ)

Me'hazlar : Tezkiretü'l-Huffâz, Tehzîbü't-Tehzîb, Câmiu's-Sağîr, A'lâm.

***

76 — EBÛ DÂVÛD ES-SİCİSTÂNÎ :

Süleymân b. Eş'as b. İshâk el-Ezdiyyi's-Sicistânî, pek büyük bir muhaddisdir. Hindistan'a mücâvir olan Sicistan iklîmine mensubdur.

(202) târihinde dünyaya gelmiş, bilâhare Hicaz'a, Şam'a, Mısır'a, Irak'a, Horasan'a, Basra'ya gitmiş; defeâtla Bağdad'da bulunmuş; gittiği yerlerde hadis rivâyet ve tedrîsiyle iştigal etmiş, nihâyet Basra'da ikamet edib (275) târihinde Basra'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

Ebû Dâvûd, birçok zevâta mülâkî olmuş, ez-cümle Müslim b. İbrâhim, Süleyman b. Harb, Abdu'llâh b. Mesleme, Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel gibi eâzımdan hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de oğlu Abdu'llah ile Abdü'r-Rahmân en-Neseî, Ahmed b. Muhammed el-Hallâl, Tirmizî gibi meşâhîr rivâyette bulunmuşlardır.

Ebü'l-Hasen eş-Şîrâzî'nin Tabakaatü'l-Fukahâ'daki beyânına nazaran Ebû Dâvud, İmâm-ı Ahmed'in ashâbından bulunuyordu.

TEFSİR VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

Ebû Dâvûd, Kur'ân'ın hakayıkına bihakkın muttali' bir zât olduğu cihetle şüphe yok ki, İlm-i Tefsîr'e büyük bir vukuf sâhibi idi. Tefsîr'e dâir (Kitâbü's-Sünen) ünvanlı meşhur eserinde bir hayli ma'lûmat vardır. Ez-cümle cedelden, Kur'ân-ı Mübîn'deki müteşâbihâta ittibâ'dan nehy için tahsîs ettiği bâbda Ka'nebî'den, o da üç vâsıta ile Hazret-i Âişe'den şöyle rivâyet ediyor:

Âişe-i Şıddîka demiştir ki : Resûlu'llah salla'llahu aleyhi ve sellem (1) (هوالذى انزل عليك الكتاب ...) âyet-i kerîmesini okudu ve buyurdu ki: **"Ondan -Kitâb-ı İlâhî'den- müteşâbih olanlara ittibâ' edenleri gördüğünüz zaman -biliniz ki- Allahu Teâlâ'nın** (الذين فى قلوبهم زيغ) **= Kalblerinde eğrilik bulunanlar) diye tesmiye ettiği kimseler işte onlardır; artık onlardan kaçınınız."**

---

(1) Sûre : 3 (Al-i İmrân), âyet : 7.

Yâni : Kur'ân-ı Kerîm'deki muhkemâtı bırakıb da müteşâbih âyetlere tâbi' olanlar, onları kendi düşüncelerine göre te'vîle çalışanlar, yanlış bir harekette bulunmuş olacakları cihetle onlara uymaktan hazer etmelidir.

Hadîs'e gelince : Şüphe yok ki, Ebû Dâvûd, pek yüksek bir muhaddisdir. Zehebî merhûm, bu büyük zât hakkında, "Seyyidü'l-Huffâz" demektedir.

Muhaddislerden Mûsâ b. İbrâhim demiştir ki : **"Ebû Dâvûd, dünyâda hadîs için, âhiretde de Cennet için yaradılmıştır. Ben ondan efdal bir zât görmedim."**

Ebû Dâvûd, beş yüz bin hadîs-i şerîf ile hâfızasını tezyîn etmiş bulunuyordu. Bunlardan intihâb ettiği dört bin sekiz yüz hadîs-i sahîh ile (Sünen-i Ebî Dâvûd) denilen meşhur kitabını vücûde getirmiştir. Bu kitab bilhassa ahkâm-ı fıkhiyye için pek mu'teber bir merci'dir. Ebû Dâvûd, bu kitabını İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'e arz etmiş, o büyük müctehidin istihsânını celb eylemiştir.

Bu mübârek muhaddis demiştir ki : **"Bu kadar ahâdîs-i şerîfe arasında dört hadîs-i şerîf vardır ki, insana dîni için kifâyet eder."** Bunları teberrüken kaydediyoruz :

1 — (انما الاعمال بالنيات = **Amellerin hükmü, kıymeti niyyetlere göredir."**

2 — (من حسن اسلام المرء تركه ما لا يعنيه = **İnsanın kendisine fâidesi olmayan şeyleri terk etmesi, İslâmiyyetinin güzelliğindendir."**

3 — لايكون المؤمن مؤمناً حتى يرضى لاخيهما يرضى لنفسه = **Bir mü'min, kendi nefsi için isteyib hoşlandığı şeyi kardeşi için de istemedikçe bihakkın mü'min olamaz."**

4 — (الحلال بين والحرام بين و بين ذلك امور متشابهات = **Halâl de zâhir, haram da zâhirdir. Bunların arasında ise birtakım iştibahlı şeyler vardır."** (Binâenaleyh harama düşmemek için bu şüpheli şeylerden de sakınmak lâzımdır.)

BASRA'DA İKAMETİNİN SEBEBİ :

Ebû Dâvûd vefâtına kadar Basra'da ikamet etmişti. Bunun sebebini kendi hâdimi Ebû Bekr b. Câbir şöyle nakletmiştir :

"Ben Ebû Dâvûd ile berâber Bağdad'da bulunuyordum. Bir gün Akşam namazını henüz kılmıştık ki, kapı çalındı, açtım. Gelen zât, Emîrü'l-Mü'minîn Ebû Ahmed el-Muvaffak idi. İstîzân ederek içeriye girdi. Ebû Dâvûd'un yanında oturunca aralarında şöyle bir muhâvere cereyân etti :

— Emîrü'l-Mü'minîn'in böyle bir vakitte gelmelerinin sebebini öğrenebilir miyim?

— Üç şeyi ricâ için geldim.

— Buyurunuz.

—Birincisi, sen Basra'ya rıhlet ederek orada tevattun etmelisin. tâ ki senden istifâde için her taraftan talebe-i ulûm Basra'ya akın edib gelsin de, sâyende o şehir ma'mûriyyete yüz tutsun. Bilirsin ki, Zenc ısyânı dolayısiyle o şehir harâb olmuş, halk oradan kesilmiştir.

— Evet, bu biri. Ya ikincisi?

— İkincisi de, evlâdıma senin Kitâbü's-Sünen'ini rivâyet edersin.

— Evet.. üçüncüsünü îrâd buyurunuz.

— Üçüncüsü de onlar için husûsî bir meclisde rivâyette bulunursun. Çünkü hulefâ evlâdı âmme ile berâber oturmazlar.

— Hâ, buna yok yoktur. Çünkü, nâsın şerîfi de, gayr-i şerîfi de ilim husûsunda müsâvîdir.

İbn-i Câbir diyor ki : "Halîfenin çocukları da âmme ile berâber hadis meclisinde hazır bulunmaya başladılar. Şu kadar var ki, kendileriyle nâs arasına bir perde konuluyordu."

İşte bu taleb üzerine Ebû Dâvûd, Basra'ya gitmiş, o fazîlet ve irfan timsâli olan mübârek vücûdiyle Basra'ya ebedî bir feyz ve şeref bahşetmişti.

Müellefâtı :

(سنن ابی داود) matbû' iki cilddir; Kütüb-i Sitte'nin, ta'bîr-i âharla Sıhâh-ı Sitte'nin üçüncüsü sayılmaktadır. (کتاب المراسیل) hadîs'e dâir olub bu da matbû' bulunmuştur.

Ma'lûm olduğu üzere Kütüb-i Sitte'nin birincisi Sahîh-i Buhârî, ikincisi Sahîh-i Müslim, üçüncüsü işbu Sünen-i Ebî Dâvûd, dördüncüsü Sü-

nen-i Tirmizî, beşincisi Sünen-i Nesei, altıncısı da Sünen-i İbn-i Mâce'dir. Bunların altısına birden Sıhâh-ı Sitte nâmı da verilmektedir.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü'l-Hanâbile, Mevzûâtü'l-Ulûm, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

*
* *

77 — İBN-İ NAKÎB :

İbn-i Nakîb İbn-i Muhammed el-Endülîsî, pek fâzıl bir âlimdir. (201) tarihinde doğmuş, bilâhare birçok seyâhatlar yaparak asrının büyük âlimlerine, muhaddislerine mülâkî olmuş, nihâyet (276) senesinde vefât etmiştir. **Rahmetullâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

İbn-i Nakîb, ilm ü irfan tahsîli için seyâhat etmiş olduğu Şark ve Garb memleketlerinde (280) kadar meşâhîrden istifâde etmiş, ez-cümle İmâm-ı Ahmed b. Hanbel'e husûsiyyeti olduğu gibi Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî, Ebû Mus'ab ez-Zührî, Yahyâ b. el-Bükeyr, Ebû Bekr İbn-i Şeybe gibi zevâttan da hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de oğlu Ahmed ile Eslem b. Abdi'l-Azîz, Abdu'llah Yûnus el-Kîrî, Muhammed bin Lübâbe ilim ahzetmişlerdir.

TEFSİR VE HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Nakîb, büyük bir müfessirdir. Rivâyet tar'kında büyük bir kudret göstermiş, mufassal bir tefsir kitabı vücûda getirmiştir. İbn-i Hazm diyor ki : **"Ben kat'iyyen derim ki, İslâm'da İbn-i Nakîb'in Tefsîr'inin misli te'lîf edilmemiştir. Ne İbn-i Cerîr Tefsîri, ne de başkası buna muâdil değildir."**

İbn-i Nakîb aynı zamanda yüksek bir muhaddisdir, bir fakîhdir. Kendi himmetiyle Endülüs'de hadis rivâyeti pek vüs'at bulmuştu. Bin iki yüz Sahâbî'nin hadislerini câmi' bir (Müsned-i Kebîr) i vardır ki, bî-nazîr bir eserdir.

Zehebî diyor ki: "İbn-i Nakîb bir müctehid idi, bir kimseyi taklîd etmezdi. Âbid, zâhid bir zât idi. Yetmiş gazveye iştirâk etmiş olduğu mervîdir. Sûfiyye mesleğine muhib, müstecâbü'd-da've bulunuyordu.

Maa't-teessüf eserleri intişâr etmemiştir.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

*
* *

78 — BAKIYY B. MAHLED :

Ebû Abdi'r-Rahmân Bakıyy b. ahled el-Endülisî el-Kurtubî, yüksek bir ilim sâhibidir. (231) târihinde doğmuş, (276) da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bakıyy müfessir, muhakkık, hâfızü'l-hadîs, müctehid bir zâtdır. Daha hayatta iken müellefâtı her tarafa intişâr etmişti. Yazmış olduğu tefsir kitabı hakkında İbn-i Beşküvâl demiştir ki : **"Bu tefsîr'in misli İslâmda te'lîf edilmemiştir."**

Müellefâtı :

(تفسير) ؛ (الحديث) Sahâbe-i Kirâm'ın isimlerine göre tertîb edilmiştir.

Me'haz : **El-A'lâm.**

*
* *

79 — İBN-İ KUTEYBE :

Ebû Muhammed, Abdu'llah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dîneverî, meşhur bir âlim ve müverrihtir. Babası Mervlidir. Bu cihetle nisbetinde (Mervezî) de denir. Fakat kendisi (213) târihinde Bağdad'da doğmuş, veya Kûfe'de doğup Bağdad'a yetişmiş, bir müddet (Dînever) de kadılık etmiş olduğu cihetle (Dîneverî) nisbetini almış ve nihâyet (276) târihinde Bağdad'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hayâtını ilm ü irfâna hasretmiş olan bu kıymetli âlim, İshâk b. Râheveyh, Ebû İshâk İbrâhim b. Süfyân, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi büyük fakîh ve muhaddislerden ilim ahzetmiş, kendisinden de oğlu Ebû Ca'fer Ahmed ile Ebû Muhammed, Abdu'llâh İbn-i Deresteveyh gibi zâtlar müstefîd olmuşlardır.

Bu mümtâz sîmâ, Bağdad'da uzun bir müddet tedrîs le, fâideli eserler te'lîf etmekle iştigal etmiş, bir aralık kadılığa ta'yîn edilmiş ise de, az sonra isti'fâ ederek yine rûhan meclûb olduğu tedrîs ve tasnîf sâhasına can atmıştır.

İlm ü fazîletle temâyüz etmiş olan bu zât hakkındaki beyhakî diyor ki: **"İbn-i Kuteybe Kerrâmiyyeden idi."** Dârekutnî de demiştir ki: **"İbn-i Kuteybe teşbihe mütemâyil idi."** Halbuki bu iddiâ, müsteb'addır. Zîrâ onun Müşebbihe aleyhine bir eseri vardır.

Hâkim'in iddiâsına nazaran da İbn-i Kuteybe, bütün ümmet nazarında kezzâbdır.

Zehebî ise herkesi tenkid ve taz'îf ettiği halde bu iddiâyı Mîzân'ında pek tecâvüzkârâne buluyor ve diyor ki : **"Hatîb, İbn-i Kuteybe'yi tevsîk etmiştir. Deccâl ile Müseylime'den başkasının kizbi üzerine bütün ümmetin icmâ'da bulunduğu da bence ma'lûm değildir."**

Filhakîka Hatîb-i Bağdâdî diyor ki : **"İbn-i Kuteybe, sika, fâzıl, diyânetli bir kimse idi."**

İbn-i Hazm da demiştir ki : **"İbn-i Kuteybe dininde ve ilminde sika idi."**

Deniliyor ki : **İbn-i Kuteybe, Nâsibî bulunuyordu. Hâkim ise bunun zıddı olarak Ehl-i Beyt'e pek merbût bulunuyordu. Bu cihetle İbn-i Kuteybe hakkında böyle bir ta'nda bulunmuştur."**

İbn-i Kuteybe, bir müverrih sıfatiyle bâzı zaîfü's-sübût şeyleri de nakletmiş olabilir. Bu cihetle de kendisi kizbe nisbet edilmiş olabilir.

İbn-i Kuteybe'nin fürû' i'tibâriyle İbn-i Râheveyh veya İmâm-ı Mâlik mezhebine sâlik olduğu söylenmektedir. Velhâsıl âlim, fâzıl, müfessir, mütefennin bir zât idi.

Müellefâtı :

: (معانى القرآن) ، (غريب القرآن) ؛ (مشكل القرآن) ، (آداب القراءة)
، (غريب الحديث) ، (مشكل الحديث) ؛ (كتاب فى دلائل النبوة)
: (تقويم اللسان) : (التقفية) ، (الجواب الحاضر)
، (كتاب فى خلق الانسان) ؛ (جامع النحو الكبير) ؛ (جامع النحو الصغير)
، (المشتبه من الحديث و المسائل و الاجوبة) ؛ (الرد على الشعوبية)
، (العرب و علومها) ، (المشتبه من الحديث والقرآن) ؛ (الميسر والقداح)
(الرحل و المنزل) matbû'dur. (طبقات الشعراء = الشعر و الشعراء)

matbû'dur. (الباء واللبن) risâlelerden müteşekkil olub müsteşrıklar tarafından tab' edilmiştir. (كتاب المعارف) matbû'dur, câhiliyye devrine âid bir hayli ma'lûmâtı hâvîdir, iki yüz elli senelik kadar da İslâm vakayiini ihtivâ etmektedir. Asr-ı Saâdet'e, Tâbiîn Hazarâtına, birçok müctehidlere, muhad-

dislere ve sâir İslâm âlimlerine dâir pek faydalı ma'lûmâtı câmi'dir.

(عيون الاخبار) bu da matbûdur.

(كتاب الطبايع والاخلاق) ؛ (كتاب الحرب) ؛ (كتاب السلطان)

ve sâire nâmlariyle on kitabdan müteşekkildir. Bir kısmı Mısır'da, Berlin'de, Strasburg'da tab' edilmiştir. Bu son iki kitab İbn-i Kuteybe'ye cihân-şümûl bir şöhret te'mîn etmiştir. (ادب الكاتب) bu da matbû'dur. Uzun bir mukaddimeyi hâvî, kitâbetin âdâb ve şerâitini mübeyyindir. Bir çok edebî parçalar ile, beyitler ile müzeyyendir. Müteaddid şerhleri vardır. İbn-i Haldûn, târihinin mukaddimesinde diyor ki: «Üstâzlarımızdan işittiğimize göre fenn-i edebin usûl ve erkânı dört dîvandan ibârettir. Bunlar İbn-i Kuteybe'nin

İbn-i Kuteybe'nin (ادب الكاتب) i, Müberrid'in (كتاب الكامل) i, Câhiz'in (كتاب البيان والتبيين) i, Ebû Alî el-Kaalî'nin de (كتاب النوادر) idir."

(الامامة والسياسة) matbû' iki cüz'dür. (الشراب والاشربة) Mısır'da el-Muktebes mecmûasında neşredilmiştir. (تأويل مختلف الحديث) matbû'dur.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, Kaamûsû'l-A'lâm, İslâm'da Târih ve Müverrihler, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

*
* *

80 — EBÛ HÂTİM ER-RÂZÎ :

Muhammed b. İdrîs b. el-Münzîr el-Hanzalî, meşhur bir muhaddistir. (195) târihinde Rey'de doğmuş, daha pek genç iken vatanını bırakarak seyâhata çıkmış, günlerce piyâde olarak yol yürümüş, birçok ihtiyaçlara katlanmış, Bahreyn'e, Mısır'a, Remle'ye, Tarsus'a, Bağdad'a, Basra'ya, bilâd-ı Rûm'a gitmiş, buralarda senelerce kalarak birçok âlimlere mülâkî olmuş, nihâyet (277) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

Ebû Hâtim, Abdu'llah b. Mûsâ, Muhammed b. Abdi'llah el-Ensârî, Ismaî, Ebû Muaym, Ahmed b. Hanbel gibi eâzımdan hadîs ahzetmiş, kendisinden de Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, Muhammed b. Avf et-Tâî, Ebû Dâvûd, Neseî, İbn-i Ebi'd-Dünyâ, Ebû Avâne el-Esferâyînî, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî gibi zâtlar hadis rivâyet eylemişlerdir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Hâtim, a'lâm-ı ümmetden biridir, müfessir, fakîh bir zâttır. Bâhusûs hadîs'de itkan ve ihtisas sâhibi idi. Bağdad'da, Dımeşk'da, Mısır'da hadis okutmuştur. Mûsâ b. İshâk el-Ensârî demiştir ki: **"Ben Ebû Hâtim'den mahfûzâtı daha çok bir zât görmedim."**

Bizzât Ebû Hâtim de derdi ki : **"Ben işittiğim şeylerin en güzelini yazdım. Yazdığım şeylerin en güzelini hıfzettim. Hıfzettiğim şeylerin de en güzelini söyledim."**

(طبقات التابعين) isimli bir eseri vardır.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü'l-Hanâbile, El-A'lâm.**

***

81 — TİRMİZÎ :

Ebû Îsâ, Muhammed b. Îsâ b. Sevre es-Sülemî et-Tirmizi, Mâverâü'n-Nehir'de (Iirmiz) denilen beldede (209) târihinde doğmuş pek meşhur bir muhaddistir. Bu zât da sâir büyük muhaddisler gibi seyâhatlarda bulunmuş, bilhassa Hicaz'a gitmiş, Irak, Horasan havâlîsini gezib olaşmış, muhalled eserlerini İslâm âlemine bergüzâr bıraktıktan sonra (279) târihinde Tirmiz'-de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

Tirmizî, asrının yüksek muhaddislerine, âlimlerine mülâkî olmuş, bâhusus Kuteybe b. Saîd, Ebû Mus'ab, Mahmûd b. Gaylân, Muhammed b. Beşşâr, Süfyân İbn-i Vekî', Muhammed b. İsmâil el-Buhârî gibi ekâbirden hadîs ahzetmiştir.

Kendisinden de Muhammed b. Ahmed el-Mahbûbî, Mekbûl b. el-Fazl, Hammâd b. Şâkir gibi zevât rivâyette bulunmuşlardır.

TEFSİR VE HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İmâm-ı Tirmizî kudretli ve emîn muhaddislerden olduğu cihetle rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe ile Kelâmu'llah'ın tefsîrine pek büyük hizmetlerde bulunmuştur. En sahîh esbâb-ı nüzûlü bildirmek, garîbü'l-Kur'ân denilen bâzı elfâz-ı Kur'âniyyeyi en güzel bir vechile şerh etmek, Kur'ân-ı Mübin'deki bâzı kıssalar hakkında en doğru ma'lûmâtı muhtevî bulunmak i'tibâriyle İmâm-ı Buhârî'nin ve Tirmizî ile Hâkim'in Tefsirleri birinciliği ihrâz etmekte ve muhaddisler arasında "Esahhü't-Tefâsîr" sayılmaktadır. Hiç bir müfessir, bu üç zâtın Tefsirlerinden müstağnî olamaz.

Muhammed b. İshâk, Vâkıdî, Kelbî gibi müfessir ve müverrihlerin bu kıssalara dâir kendi kitablarında vermiş oldukları tafsîlâtın ekserîsi, muhaddisler arasında gayr-i sahîh görülmekte, isnâdlarında nazar bulunmaktadır. Bu tafsîlât güzelce ta'mîk edilirse bunların kütüb-i sâlifeden, ehl-i kitâbdan menkul olduğu anlaşılır. Binâenaleyh mütefekkir, münekkid müfessirler, bu gibi menkulâta büyük bir kıymet vermemektedirler. Bu husûsâtı, ma'lûmâtı şurût-ı tefsirden saymak doğru değildir.

Hadîs ilmine gelince : Tirmizî bu hususta da yüksek bir mertebeyi hâizdir. Hıfzı husûsunda kendisiyle mesel darb olunurdu.

Hâkim diyor ki : Ben Ömer b. Alekk'in şöyle dediğini işittim: **"Buhârî Âhiret'e gitti; Horasan'da ilim, hıfz, zühd ü takvâ cihetiyle Ebû Îsâ gibi başka bir halef bırakmadı."**

Tirmizî, hadis'de olduğu gibi fıkıh ilminde de büyük bir kudret sâhibi idi. Haşyetu'llah ile ağlaya ağlaya son günlerinde iki sene kadar a'mâ kalmıştır.

Rivâyet etmiş olduğu ahâdîs-i şerîfe'den üçünü teberrüken kaydediyoruz:

1 — " ليس منا من لم يرحم صغيرنا ويوقر كبيرنا = *Bizim gencimize merhamet, ihtiyarımıza hürmet etmiyen bizden değildir."*

2 — " بركة الطعام الوضوء قبله والوضوء بعده = *Taâmın bereketi taâmdan evvel ve sonra elleri yıkamaklıdır."*

3 — " انصر اخاك ظالماً او مظلوماً . قيل : كيف انصره ظالماً . قال تحجزه عن الظلم فان ذلك نصره .

= Kardeşine, zâlim olsa da, mazlûm olsa da yardım et. Ona, zâlim olduğu halde nasıl yardım edebilirim? denildi, Buyurdu ki : Anı zulümden men'edersin, işte bu, ona yardımdır."

Müellefâtı :

(كتاب العلل) matbû'dur. (الشمائل البوية والخصائل المصطفوية) matbû'dur. Kütüb-i Sitte'nin dördüncüsüdür. Bu kitabda mezâhib ve istidlâl vecihleri gösterilmiş, hadislerin sahîh, hasen, ga-

(الجامع الصحيح — سنن ترمذى)

rîbine işâret olunmuş, râvîlerin cerh ve ta'dîli cihetine gidilmiş, âhirine birçok faideli mebâhisi muhtevî olan (كتاب العلل) : ilâve edilmiştir.

Esâsen bu mübârek kitab şu dört kısma ayrılmıştır :

1 — Sıhhatine kat'iyyen hükmedilen hadisleri hâvîdir.

2 — Ebû Dâvûd ile Neseî'nin şartlarına uygun hadislerden ibârettir.

3 — Kendilerinden men' ve tahzîr için ihrâc edilmiş olan gayr-i sâbit hadislerdir.

4 — Kendisince kat'iyyetle sâbit değilse de bâzı fukahâca ma'mûlünbih olduğu için yazılmış olan hadislerdir.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tefsîrü'l-Kur'ân bi-Kelâmi'l-Kur'ân Mukaddimesi, Câmiü's-Sağîr, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

*
* *

82 — EBÛ HANİFE ED-DİNEVERİ :

Ahmed b. Dâvûd b. Venend, meşhur, mütefennin bir âlimdir. Irâk-ı Acem'de Hemedân'a yakın bir mesâfede vaktiyle pek ma'mûr ve elyevm harab bulunan (Dînever) şehrinde doğmuş, bilâhare Basra'lı, Kûfe'li birçok zevâttan ilm ü irfan tahsîl etmiş, bilhassa lisâniyyâtı, edebiyyâtı İbn-i Sikkit'den teallüm eylemiş, nihâyet (282) târihinde vefâtı vuku' bulmuştur.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât yüksek bir âlimdir, müfessirdir. Hanefiyyü'l-mezheb idi. Fıkıh'da, edebiyyatta mütebahhir olduğu gibi, riyâziyyât, tabiiyyât, târih, hey'et ilimlerinde de mütehassıs bulunuyordu. Bu ilimlere dâir yazmış olduğu müteaddid eserler, iktidârının birer parlak delîlidir. Sika, zâhid, müttekî idi. Süyûtî'nin ifâdesi vechile Arab'ın âdâbiyle felâsifenin hikmetini cem' etmişti.

Müellefâtı :

(تفسيران القرآن) on üç cilddir. (جواهر العلم) , (اصلاح المنطق) ,
, (كتاب لحن العامة) , (كتاب فى الفصاحة) , (كتاب الشعر و الشعراء)
, (ترجمهٔ امام اعظم) , (كتاب فى الجبر و المقابلة) , (كتاب فى الحساب)

(الاخبار الطوال) bu meşhur bir târih kitâbıdır; eski İran, Yemen, Rûm,

Türk hükümdarlarına, Asr-ı Saâdet'e, Emevî ve Abbâsî halîfelerinden bir kısmına, Kerbelâ, İbnü'z-Zübeyr ve Haccâc vak'alarına, Hâricîlerin teşkîlâtına dâir faydalı ma'lûmâtı câmi'dir. Mes'ûdî'nin ifâdesine nazaran İbn-i Kuteybe, bu târihden pek çok şeyler iktibâs etmiştir. Bu târih, Garb'da büyük bir ehemmiyetle karşılanmış, (1888) târihinde Leyden'de basılmıştır. Bilâhare bir müsteşrik tarafından bu târihe mahsus yapılmış olan mükemmel bir fihris de (1912) senesinde yine Leyden'de tab' edilmiştir. (المعارف)؛(البحث فی حساب الهند)؛(کتاب الانواء) bu eser, Arablarca ma'lûm olan ecrâm-ı semâviyyeye, cevv-i hevâya, rüzgârlara ve sâireye müteallikdir. (زیج ابی حنیفة) bu eser, Âl-i Büveyh'den Rüknü'd-Devle'nin nâmına yazılmıştır. Rüknü'd-Devle'nin Ebû Hanîfe için (235) târihinde Isfahan'da bir rasadhâne yaptırmış olduğu mervîdir. (کتاب النبات) bu eser, Ebû Hanîfe'nin pek mütehassıs nebâtiyyûndan olduğunu göstermektedir. Meşhur nebâtiyyûndan olan İbn-i Baytâr, bu kitabdan istifâde etmiştir. (کتاب فی الوصایا) ve sâire...

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm, Kaamûsü'l-A'lâm, İslâm'da Târih ve Müverrihler, el-Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

*
* *

83 — İSMÂİL B. İSHAK :

Ebû İshak, İsmail el-Basrî, muktedîr bir âlimdir. (200) târihinde doğmuş, (282) de füc'eten vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû İshak, fâdıl, Arabiyye'de, Fıkh-ı Mâlikî'de imâm idi. Zamânında nahiv ve lûgat ilmi kendisine müntehî olmuştu. Tefsîre, sâir ulûm-ı İslâmiyyeye bihakkın âşinâ idi. Halîfe Mütevekkil'in zamânında Bağdat kadılığına ta'yîn ve bir aralık azledilmiş ise de, bilâhare Mu'temed devrinde tekrar Bağdat kadılığına nasbedilerek vefâtına kadar o makamı muhâfaza etmiş, kendisinden sonra Bağdat üç ay kadısız kalarak halk söylenmeğe başlamıştı. Velhâsıl muhterem bir âlim, bir müfessir idi.

Müellefâtı : (احکام القرآن) ؛ (معانی القرآن) ؛ (اقراآت) .

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Tabakatü'n-Nühât.**

*
* *

84 — SEHL ET-TÜSTERÎ :

Ebû Muhammed, Sehl b. Abdi'llâh b. Yûnus et-Tüsterî, sûfiyyeden büyük bir zâttır. (200) târihinde Tüster'de doğmuş, uzun bir müddet Basra'da yaşamış, Şeyh Zü'n-Nûn-ı Mısrî'ye mülâkî olmuş, (283) târihinde Basra'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

TEFSİR VE TASAVVUF'DAKİ MEVKİİ :

Sehl et-Tüsterî, Sûfiyyenin ulemâsından, ekâbirinden bir zâttır. İhlâsa, riyâzet-i nefse, uyûb-i ef'âle dâir derin mütâlealarda bulunmuştur. (204) sahîfeden müteşekkil bir tefsîri vardır; Mısır'da tab' edilmiştir. Bâzı âyât-ı celîle hakkında güzel hadisler, mutasavvifâne sözler, mütâlealar yazmış bulunmaktadır. Ez-cümle: (1) (اذا قمتم الى الصلوة فاغسلو وجوهكم) âyet-i kerîmesinin tefsîrinde diyor ki : **"Tahâret şu dört şeydir :** Safâ-yı mat'am, sıtku'l-lisân, mübâyenetü'l-âsâm, huşûi's-sır. Bu dörtten herbiri a'zâ-yı zâhireden herbirinin tathîrine tekabül eder. Bu eser, tefsîr-i işârî kabîlindendir.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sûfiyye, Vefeyâtü'l-A'yân, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

* * *

85 — MÜBERRİD :

Muhammed b. Yezîd b. Abdi'l-Ekber el-Basrî, meşhur bir âlimdir. Künyesi, (Ebü'l-Abbâs) dır. (210) târihinde Bağdad'da doğmuş, (286) târihinde yine Bağdad'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Müberrid, kudretli bir âlim, bir müfessirdir. Tefsîrinde lisan i'tibâriyle büyük bir kudret göstermiştir. Arabca'nın dekayıkına vâkıf, fasîh, belîğ, zarîf, doğru sözlü, lâtîf üslûblu bir zât idi. Mâzenî, Kisâî, Ezdî, Ebû Hâtim es-Sicistânî gibi meşhûr zâtlardan ilim tahsîl etmiş, kendisinden de Nıftaveyh, İsmâil Saffâr, Sûlî gibi âlimler rivâyette bulunmuşlardır.

Üstâzı Ebû Osman el-Mâzînî, te'lîf etmiş olduğu (كتاب الالف واللام) ünvanlı kitabındaki bâzı dakik mes'eleleri Ebü'l-Abbâs'a sormuş, pek muvâfık cevâblar alınca kendisine : قم فانت البرد = **Kalk; artık sen hakkı**

---

(1) Sûre : 5 (Mâide), âyet : 6.

isbâta muktedirsin." diye iltifatta bulunmuştu. Bu münâsebetle adı (Müberrid) kalmış, bilâhare bu isim yanlış olarak (Müberred) diye okunmuştur.

Müberrid, Basralılar, Sa'leb de Kûfeliler arasında asırlarının imâmı bulunuyordu. Bu iki zât arasında bir münâferet ve bürûdet mevcûd idi. Hattâ bu münâferet, bir darb-ı mesel sırasına geçmiş olduğundan bir şâir şöyle demiştir :

فابداننا فى بلدة و التقاؤنا
عسير كأنا ثعلب و مبرد (1)

Maahâzâ bu iki âlim arasındaki münâferetin bir münâkaşa dâiresini tecâvüz etmediği anlaşılmaktadır. Çünkü Müberrid'in vefâtından Sa'leb pek müteessir olarak şu beyitleri söylemiştir :

ذهب المبرد و انقضت ايامه
و ليذهبن مع المبرد ثعلب
بيت من الادب اصبح نصفه
قرباً و باقى النصف منه سيخرب (2)

Müellefâtı :

Müellefâtı

(معانى القرآن) ، (اعراب القرآن) ، (المقتضب) ، (الروضة) ،
(المقصور والممدود) ، (الاشتقاق) ، (القوافى) ، (الرد على السيبويه) ،
(شرح شواهد الكتاب) ، (ضرورة السفر) ، (العروض) ، (ما اتفق لفظه
واختلف معناه) ، (نسب عدنان وقحطان) ، (طبقات البصرين) ، (الكامل)

bu kitab Arab lisânına, edebiyyâtına dâir yazılmış nazîrsiz bir eserdir; matbû'dur.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Vefeyâtü'l-A'yân, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

***

---

(1) Meâli: Bedenlerimiz bir beldedir, mülâkatımız ise müşkildir. Sanki ikimiz Sa'leb ile Müberrid'iz.

(2) Meâli : Müberrid gitti; günleri tükenüb bitti. Müberrid ile berâber şüphe yok ki Sa'leb de gidecektir. İlm ü edeb'den bir beytin yarısı harâb oluverdi; anın diğer yarısı da yakında harâb olacaktır.

86 — EL - HAFFÂF :

Ebû Yahyâ, Zekeriyyâ b. Dâvûd b. Bekr en-Nîsâbûrî, âlim bir zattır. (286) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Yahyâ, müfessirdir, hâfız-ı hadîs'dir. Bâzı âsârı vardır.

(التفسير الكبير) ünvanlı eseri bu cümledendir.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

87 — SA'LEB :

Ahmed b. Yahyâ b. Yezîd eş-Şeybânî el-Bağdâdî, meşhur lisan âlimlerindendir. Künyesi (Ebü'l-Abbâs) dır. (200) târihinde Bağdad'da dünyâya gelmiştir. Son günlerinde kendisine sağırlık ârız olmuştu. Bir Cum'a günü İkindi namazından sonra câmiden gelirken arkasından koşan bir hayvanın çarpmasiyle bir çukura düşerek (291) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Sa'leb, yüksek bir âlimdir. İbn-i A'râbî, Muhammed b. Sellâm El-Cümahî, Alî b. el-Muğîre el-Eşrem, Seleme b. Âsım gibi büyük âlimlerden ders okumuş, Ferrâ'nın bütün kitaplarını ezberlemiştir. Lûgatta birinci üstâzı İbn-i A'râbî idi. Nahivde de en ziyâde İbn-i Âsım'a i'timad gösterirdi.

Sa'leb nahivde, lûgatta, şiir ve edebde zamânının en değerli imamı bulunuyordu. Hele nahivde Kûfelilerin imamıdır. Hâfızasını birçok ma'lûmât ile tezyîn etmişti. Mütefennin, i'timâda şâyân bir zât idi. Tevâzu'dan ayrılmaz, bâzı suallere karşı : (لا ادرى = **Bilmiyorum.**" demekten çekinmezdi.

Müellefâtı :

, (معانى القرآن)، (اعراب القرآن)، (غريب القرآن)، (الهجاء الامالى)
, (الوقف و الابتداء) ؛ (القراآت التصغير) ، (المصون فى النحو).
, (اختلاف النحويين) ، (معانى الشعر) ، (الشواذ) ، (المجالس)
(ما تلحن فيه العامة) .

Me'hazlar : *El-A'lâm, Mevzûâtü'l-Ulûm, Lûgat-ı Târihiyye ve Coğrafya.*

***

88 — EBÛ YAHYÂ ER-RÂZÎ :

Abdü'r-Rahman b. Muhammed b. Müslim, fudalâdan bir zâttır. (291) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Bu zât müfessir, hâfızü'l-hadis'dir. Isfahan câmi-i şerîfinin imamı bulunuyordu. (Tefsîr) ile (Müsned) nâmında iki eseri vardır.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

89 — İSMÂİL B. İSHÂK :

İsmâil b. İshâk b. İsmâil b. Hammâd el-Ezdî, muhterem bir âlimdir. "El-Cehzamî" denmekle ma'rûftur. (200) senesinde Basra'da doğmuştur. (282) de füc'eten vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İsmâil el-Ezdî, kudretli bir müfessirdir, muhaddistir. Bağdad'da tevattun etmişti. Bağdad'da, Medâyin'de, Nehrevan'da kadılık etmiş, vefâtında Kadi'l-Kudât bulunmuştu. Mâlikî mezhebini Irak'da neşreden, bu zâtın mensûb olduğu hânedandır. Bunlara (Hammâd Âilesi) denir ki, Irak'da bir beytü'l-ilimdir. Bu âileden üç yüz sene kadar bir müddet içinde birçok âlimler yetişmiştir.

Halîfe Mütevekkil zamânında Bağdad kadılığına ta'yîn ve bir aralık azledilmiş ise de, bilâhare Mu'temid devrinde tekrar kadılığa nasbedilerek vefâtına kadar o makamı muhâfaza etmiş, kendisinden sonra Bağdad üç ay kadısız kalarak halk söylenmeye başlamıştı. Velhâsıl muhterem bir müfessir idi.

Müellefâtı : (احكام القرآن)، (معانى القرآن)، (القراآت)، (الوطأ) ، (السنن) on cilddir. (شواهد الوطأ) fıkıhdandır. (المبسوط) ، (الرد على ابى حنيفة) iki cilddir. (الاحتجاج بالقرآن)، (الاصول) ، (الرد على الشافعى) (الاموال والمغازى) bu iki eser bâzı fetvâlar hakkındadır.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Ed-Dîbâcü'l-Müzehheb, Tabakaatü'n-Nuhât, El-A'lâm.**

DÖRDÜNCÜ TABAKAYI TEŞKİL EDEN
MÜFESSİRLER

90 — NESEÎ :

Ebû Abdi'r-Rahmân, Ahmed b. Alî b. Şuayb b. Alî; Horasan'ın "Nesâ" beldesine mensûb olan bu meşhûr muhaddis 225 senesinde dünyaya gelmiş, bilâhara İslâm ilim merkezlerini gezib dolaşmış, bilhassa Horasan'a, Hicâz'a, Irak'a, Kahire'ye, Şam'a, El-Cezîre'ye, Tarsus'a gitmiş; bir müddet Mısır'da tavattun etmiş, Mısır Emîri ile gazâya çıkarak büyük şehâmetler göstermiş, 302 târihinde Mısır'ı terk ile Filistin'e rıhlette bulunmuş; Dımeşk câmi-i şerîfinde Hazret-i Alî'yi medh, Hz. Muâviye'nin fazâiline dâir bir şey söylemekten imtinâ etmekle mescidden çıkarılmış, Remle'ye nefy edilmiş, orada 303 târihinde vefât eylemiştir.

Diğer bir rivâyete göre Hz. Muâviye'nin fazâiline dâir vâkı' olan suâle cevab vermediğinden câmi-i şerîf içinde döğülmüş, hasta olduğu halde talebine mebnî Mekke-i Mükerreme'ye gönderilmiş olmakla orada vefât edib Safâ ile Merve arasında defn olunmuştur. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

İmâm-ı Neseî, pek çok âlimlere, muhaddislere mülâkî olmuş, ez-cümle Yûnus b. Abdi'l-A'lâ, Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. Beşşâr. Mahmûd b. Gaylân, İshak b. Râheveyh, Hişâm b. Ammâr, Ebû - Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as gibi ekâbirden hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de Ebû Bişr ed-Dûlâbî, Ebû'l-Kasım et-Taberî, Ebû Ca'fer et-Tahâvî, Ebû Alî el-Hüseyn en-Nîsâbûrî, İbnü'l-Haddâd Ebû Bekr gibi meşâhir rivâyette bulunmuşlardır.

TEFSİR VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

Ahmed en-Neseî, büyük bir müfessirdir. Rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe ile rivâyet tarîkında yazılan tefsîrlere hizmet etmiş, bu cihetle müfessirlerin eâzımından ma'dûd bulunmuştur. İslâm âleminin bu büyük imamı, hele muhaddislerin pek mübeccel bir üstâzıdır. Hadîs ilmindeki vukufu ile, ıtkanı ile ve ulûvv-i isnâdı ile temâyüz etmiştir. Hattâ allâme Zehebî'nin, Alî b. Abdi'l-Kâfî Sübkî'nin ifâdelerine nazaran Neseî, İmâm-ı Müslim'den bile ahfazdır. Sa'd b. Alî ez-Zencânî'nin beyânına göre de Neseî'nin ricâl-i hadîs hakkındaki şerâiti, İmâm-ı Buhârî ile Müslim'in şerâitinden daha ağırdır. Binâenaleyh Sünen-i Neseî'deki râvîlerin sıkatdan olduğunda hiç şüphe edilemez.

Şâfiiyyü'l-mezheb olan Neseî, zühd ü takvâsiyle; ibâdet husûsundaki mü câhedeleriyle de pek meşhurdur. Rivâyet etmiş olduğu hadislerden beşini teberrüken kayd ediyoruz :

١ — (احب الاعمال الى الله الصلاة لوقتها ؛ ثم برالوالدين ثم الجهاد فى سبيل الله)

= Allâhu Teâlâ'ca amellerin en sevimlisi vaktinde kılınan namazlardır, sonra anaya, babaya riâyettir, sonra da Hak yolunda mücâhededir."

٢ — (الساعى على الا رملة والمسكين كالمجاهد فى سبيل الله أو القائم الليل الصائم النهار)

= Kocasız kadının, yoksul kimsenin işine koşan bir Müslüman, Allah yolunda cihâd eden, veyâ geceleri kaaim, gündüzleri sâim bulunan kimse gibidir."

٣ — (لا طاعة لا حد فى معصيت الله انما الطاعت فى المعروف)

= Allâhu Teââl'ya ma'sıyyeti müstelzim olacak herhangi hususda bir kimseye itâat edilemez. İtâat ancak meşrû', müstahsen olan hususdadır."

٤ — (لولا ان أشق على امتى لا مرتهم عند كل صلاة بوضوء ومع كل وضوء بسواك)

= Eğer ümmetime meşakkat vermeyecek olsaydım, onlara her namaz için -yeni bir- abdest ile ve her abdest ile berâber de misvâk ile emrederdim."

٥ — (اعلموا انه ليس منكم من احد الا مال وارثه احب اليه من ماله مالك ما قدمت و مال وارثك ما اخرت)

= Biliniz ki, sizden bir kimse yoktur ki, ona vârisinin malı, kendisinin malından daha sevimli olmasın. Senin malın, takdim ettiğin, yânî hayatta iken meşrû' sûrette sarf eylediğindir. Vârisinin malı da sonraya bıraktığındır."

Müellefâtı :

(السنن الكبرى) , (السنن الصغرى = المجتبى) bu, Kütüb-i Sitte'nin beşincisidir, matbû'dur. (كتاب الخصائص) Hazret-i Ali'nin fazâiline dâirdir. (مسند على) , (مسند مالك) , (فضائل الصحابة) , (الضعفا والمتروكين) matbû'dur.

Me'hazlar : Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü'l-Kübrâ, Keşfü'z-Zunûn, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.

***

91 — ALİ EL-KUMMÎ :

Ebü'l-Hasen, Alî b. İbrâhim b. Hâşim el-Hanbelî, muhterem bir âlimdir. (305) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Alî el-Kummî, müfessirlerden fazîletli bir zâttır. Tefsîrü'l-Kummî nâmında Ahkâmü'l-Kur'ân'a dâir bir eseri vardır. (1313) târihinde İrân'da tab' edilmiştir.

Me'hazlar : **Keşfü'z-Zünûn, Mu'cemü'l-Matbûati'l-Arabiyye.**

*
* *

92 — VELİD B. EBÂN :

Ebü'l-Abbâs, Velîd b. Ebân b. Tevbe, muktedir bir âlimdir. Isfahân ahâlîsindendir. (310) târihinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Abbâs, müfessir, hâfızü'l-hadîs, fakîh bir zâttır. Sıkatdandır. Et-Tefsîr, el-Müsnedü'l-Kebîr nâmında iki eseri vardır.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

*
* *

93 — İBN-İ CERÎR :

Ebû Ca'fer, Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî el-Âmilî, cihân-şümûl bir şöhret sâhibi olan büyük bir âlimdir. (224) târihinde Taberistan'ın Âmil şehrinde doğmuş, (310) senesi Bağdad'da vefât etmiştir. Rahbet-i Yâkub denilen mahallede kâin kendi hânesi içinde husûsî bir kabire defn edilmiştir. Kabri el-yevm bir ziyâretgâhdır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Bu yüksek âlimin irtihâli, İslâm âleminde büyük bir teessür uyandırmış, bu ilim ve kemal güneşinin ufûlü, hassas ruhlara heyecan vermiş, birçok edîblerin, şâirlerin mersiyeler yazmalarına sâik olmuştur. Ez-cümle, meşhur şâir İbn-i Düreyd, bu hazîn ufûlü şöylece tasvîr etmiştir :

ان المنيّة لم تتلف به رجلاً بل أتلفت علماً للدين منصوبا
كان الزمان به تصفو مشاربه والآن اصبح بالتكدير مغطوبا
كلا و ايامه الغر التى جعلت للعلم نورا و للتقوى محاريبا (1)

SEYÂHATLARI VE ÜSTADLARI :

Muhammed bin Cerîr, yirmi yaşına kadar kendi vatanında ikamet edib birçok şeyler okumuş, öğrenmiş, sonra da sâir bir kısım İslâm mütefekkirleri gibi ma'lûmâtına küşâyiş vermek, İslâm ülkesinin yüksek âlimlerine mülâkî olmak için seyâhata çıkmış, Müslümânların ilim ve irfan merkezlerini ziyâret etmiş, bâhusûs Kûfe, Basra, Rey, Sûriye, Mısır topraklarını gezib dolaşmış, nihâyet Hilâfet merkezi olan, İslâm âlemindeki muhtelif şuûnun tecellîsine birinci derecede bir sâha teşkîl eden Bağdad'a giderek orada tavattun eylemiş, tedrîs ile, kıymetli eserlerini tahrîr ile meşgûl olmuştur.

Bu pek çalışkan âlim, birçok eâzımdan istifâde etmiş, ez-cümle Muhammed b. Abdi'l-Melik, İshak b. Ebî-İsrâîl, Velîd b. Şücâ' gibi meşâhirden hadîs okumuş, Dâvûd'dan Fıkıh taallüm etmiş, Fıkh-ı Şâfiî'yi Mısır'da Rebî' b. Süleyman'dan, Bağdad'da Muhammed Zağferânî'den ahzeylemiş, Fıkh-ı Mâlikî'yi Yûnus b. Abdi'l-A'lâ'dan ve sâireden, ehl-i Irak'ın fıkhını da Rey'de Ebû Mukaatil'den tahsilde bulunmuştur. Kendisinden de Ebû Şuayb el-Harrânî, Abdü'l-Gaffâr el-Husaybî gibi zevât rivâyette bulunmuşlardır.

İBN-İ CERÎR'İN TEFSÎR'DEKİ MESLEĞİ :

İbn-i Cerîr, ilim ve irfân târihinde emsâline pek az tesâdüf olunabilecek nevâdirden biridir. Ez-cümle tefsirde, hadîsde, fıkıhda, edebiyyatda, târihde teferrüd etmiş bulunuyordu.

Hele İbn-i Cerîr pek büyük bir müfessirdir. Pek derin bir ilim ve fazîlet semeresi olan tefsîri, emsâline tesâdüf olunamayacak kadar kıymetlidir. Bütün İslâm âlimleri bunu i'tirâf edib durmaktadırlar.

---

(1) Meâli : Ölüm, o büyük zâta kıymakla yalnız bir insan itlâf etmiş olmadı, belki dîn için dikilmiş, yüksek bir ilim ve irfan âbidesini mahvetmiş oldu. O nezîh zât ile zamânın ahlâk ve atvârı feyz ve safvet bulmakta idi; şimdi ise sâfiyyetini kaybederek bulanık bir hâle geldi.

Hayır, onun günleri ilim ve mârifet için nûr, zühd ü takvâ için birer mihrâb-ı pür-huzûr teşkîl eden parlak zamanlar idi.

Ez-cümle Tezkiretü'l-Huffâz'da deniliyor ki: **"Tefsîr-i Taberî'nin bir misli daha tasnîf edilmemiştir."** İmâm-ı Nevevî de diyor ki: **"Tefsîr-i Taberi'nin bir misli daha tasnîf edilmemiştir; bu hususta ümmet ittifâk etmiştir."**

İmâm-ı Süyûtî de İtkan'da diyor ki : **"Tefsîr-i Taberî, tefsirlerin en celîli, en azimidir; kendi vâdîsinde sâir tefsîrlere fâikdir."**

Şâfiîlerin en büyük âlimlerinden olan Ebû Hâmid el-Esferâyînî de şöyle demiştir : **"Bir kimse İbn-i Cerîr tefsirini elde edebilmek için Çin'e kadar gidecek olsa bu çok bir şey olmaz."**

Filhakîka Tefsîr-i Tabarî, bir ilmî hârikadır; kendisinden sonra bu tarzda yazılan tefsîrler için pek zengin, pek feyizli bir me'haz teşkîl etmiştir.

Bu tefsîrde ittihâz edilen meslek, şöylece hulâsa edilebilir :

Bu tefsîrde âyât-ı celîleden herbiri hakkında Resûl-i Ekrem'den, Ashâb-ı Kirâm'dan, Tâbiîn'den her ne rivâyet olunmuş ise bunlar sırasiyle nakl edilmiş, bunların arasında muhâkemeler yürütülmüş, muhtelif tevcîhlerden hangisinin daha râcih olduğu gösterilmiş, âyât-ı Kur'âniyye'den istinbât olunan ahkâm bildirilmiş, i'râba, lisan kavâidine dâir de iktizâ eden bâzı ma'lûmât verilmiştir. İşte Cerîr Tefsîri bu muhâkeme ve sâire i'tibâriyledir ki, kendisinden evvelki rivâyet tarîkıyla yazılmış olan bütün tefsîrlerden temâyüz etmektedir.

(جامع البيان عن تأويل الآى والقرآن) unvânını hâiz bulunan bu büyük tefsîrin mukaddimesinde şu mebâhis mevcûddur :

1 — Kelâmu'llah'ın belâgat ve fasâhati; kelâm-ı beşerden mâ-bihi'l-imtiyâzı olan vech-i i'câzı hakkında mütâlâa.

2 — Tefsîr ve te'vîle, Kur'ân'ın yedi harf üzerine nüzûlüne dâir ma'lûmât.

3 — Sahâbe-i Güzîn'in, Tâbiîn'in, Tebe-i Tabiîn'in akvâli; bunlardan hangisinin diğerine müreccah olduğu.

4 — Kelimât-i Kur'âniyye'den bâzılarının gayr-i Arabî olub olmadığına, terkiblerin i'râb i'tibâriyle tevcîhine dâir ma'lûmât.

5 — Nâsih ve mensûh olan âyetleri irâe.

6 — Bid'at erbâbının temessükâtına, selef mezhebine göre cevâb i'tâsı.

7 — Kur'ân'daki mukattaâtın te'vîli hakkında mütâlâa ve kendi nokta-i nazarını beyan.

İbn-i Cerîr bu tefsîrinde lûgat i'tibâriyle Ahfeş, Kisâî, Ferrâ', Kutrub gibi nahiv âlimlerinin eserlerini, rivâyet i'tibâriyle de İbn-i Cüreyc, Abdü'r-Rahmân b. Zeyd b. Eslem, Mukaatil b. Hibbân'ın tefsirlerini me'haz ittihâz etmiştir. Târihde Kelbî, Hişâm, Vâkıdî'den istifâde ettiği halde tefsîrinde bunlardan ve Mukaatil b. Süleyman'dan bir şey nakletmemektedir. Bunları müttehem gördüğü için tefsîrini zaîf kavillerden sıyânet etmek istemiştir.

Maahâzâ Esbat vâsıtasiyle Süddî-i Kebîr'den, Bişr b. Ammâr vâsıtasiyle de Dahhâk'den rivâyette bulunmuş olduğu cihetle tefsîri bu yüzden biraz intikaada uğramıştır.

İBN-İ CERÎR'İN HADİS VE FIKIHDAKİ MEVKİİ :

İbn-i Cerîr, büyük bir muhaddistir. Binlerce ahâdîs-i şerîfe ile hâfızasını tezyîn etmişti. Binlerce ahâdîs-i Nebeviyyeyi kitablarında rivâyet etmiştir. Fakat bu ahâdîs-i mübârekeyi yalnız böyle bilip yazmakla kalmamış, bunların ahkâmına da bihakkın vâkıf bulunmuştur. Bunların mertebelerini lâyıkıyle idrâk etmiş, bunların ilel ve esbâbına tamâmiyle muttali' olup, hangisinin râcih, hangisinin daha kuvvetli olduğunu ta'yîne de muktedir bulunmuştur.

Bu cihetledir ki İbn-i Cerîr, aynı zamanda büyük bir fakîhdir. Bütün mezâhib-i fıkhiyyeye vâkıftır. Bununla berâber kendisi de fıkıhda, İslâm hukukunda bir mezheb sâhibidir. Yalnız taklîd ile, başkalarının istinbât etmiş olduğu mesâili hıfz etmekle iktifâ etmemiş, kanâatine, ilmî tetebbuâtına istinâd ederek bir kısım mes'elelerde sâir müctehidlerden ayrılmış, teferrüd etmiş, kendisi de İslâm dünyâsının başlıbaşına ilmen, dînen mübeccel bir imâmı olmuştur.

Şöyle ki: İbn-i Cerîr, i'tikadca Ehl-i Sünnet ve Cemâat mezhebine sâliktir. İbâdât ve muâmelât husûsunda ise evvelce Şâfiî Mezhebi'ne tâbi' idi. Bu mezhebin intişârına büyük hizmetlerde bulunmuş, on sene kadar Bağdad'da bu mezheb dâiresinde fetvâ vermiştir. Fakat bilâhare kendisi de bir müctehid için lâzım gelen dînî ilimler ile bihakkın mücehhez bir hâle gelmiş olduğundan kendi nâmına ictihâda kıyâm etmiş, öyle bir mezhebi taklîd ile iktifâ edecek zevâtdan olmadığını âsâr-ı ilmiyesi ile isbâta muvaffak olmuştur.

Yazık ki, bu yüzden bâzı muâsırlarının ta'n ve teşnîine uğramış, hattâ hılâfiyyât'a dâir yazdığı (اختلاف العلماء الامصار) adındaki kitabında İmâm-ı

Ahmed'in hilâfiyyât'a âid mesâilinden bahsetmemiş, ve onun bir fakîh değil, bir muhaddis olduğunu söylemiş olduğu için Hanbelîlerin hücumlarına ma'ruz kalmış, hükûmet kuvvetlerinin müdâhalesine meydan verilmiştir.

Hattâ Zehebî merhûm, bu zât hakkında (فيه تشيع قليل = **Onda biraz Şiilik vardır.**" demiştir ki, bu da Zehebî'nin Hanbelî Mezhebi'ne fart-ı meclûbiyyetinden mütehassıl bir duygu eseri olsa gerektir.

İbn-i Cerîr, haksız yere uğradığı i'tirâzlardan, hücumlardan kalbi münkesir olmuş, kıymetli eserlerini yazabilmek için müsâit zamâna ihtiyaç görülmüş olduğundan dolayı olmalıdır ki, son zamanlarında inzivâya çekilmiş, husûsî dostlarından başkasiyle görüşmemeğe başlamıştı.

Filhakîka, bu inzivâ sâyesindedir ki, o kadar muazzam eserlerini yazmak imkânını elde edebilmiştir. Yazmış olduğu kitapların varakaları, kendisinin bâliğ olduğu günden vefâtı târihine kadar olan günlere taksîm edilmiş, her güne ondört varaka isâbet etmiştir.

Bu azimkâr âlimin ilmindeki vüs'ate, zâtındaki gayret ve himmete bakmalı ki, kendisinden ilim ve irfan tahsîl eden tilmizlerine hitâben, "**Size bir tefsîr, bir târih yazacak olsam hoşunuza gider mi? Bundan mahzûz, münbasit olur musunuz?**" diye sorar. Onlar da bu eserlerin ne kadar varakadan müteşekkil olacağını sorarlar. Otuz biner varakadan ibâret olabileceğini haber alınca, böyle mufassal eserleri okumaya ömürlerin kifâyet edemiyeceğini söylerler. Bunun üzerine o koca âlim, yalnız üçer bin varakalık bir tefsîr ile bir târih yazar, (... فوتت الهمم = **Himmetler ölmüş.**" diye teessüfünü ızhârdan kendisini alamaz.

İBN-İ CERÎR'İN EDEBİYATTAKİ, TÂRİHDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Cerîr, pek kudretli bir edibdir. Pek kıymetli manzûmeleri vardır. O büyük bir müverrihdir. Kâinâtın umûmî bir târihini yazmış, hilkatten i'tibâren Hicret-i Nebeviyye'nin (302) senesine kadar olan vak'aları muntazam bir sûrette zabt etmiştir. Hilkatten Hicret'e kadar olan vakayii işittiği, eski târih kitablarında gördüğü, Kütüb-i Mukaddese'de münderic bulunduğu vechile hikâye etmiş, Hicret'den sonraki vakayii de vesâik ve rivâyâta istinâd ile pek mükemmel, vâsi, bir tarzda tesbît eylemiştir.

İbn-i Esîr diyor ki: "**Ebû Ca'fer, târihî vak'aları nakledenlerin en sikasıdır.**"

İbn-i Cerîr, Bağdad'da İslâm şuûnunu yakından ta'kîb etmiş, İslâm varlığının uğradığı mühlik sadmelere şâhid olmuş, İslâm rûhunu sızlatan, ağlatan, heyecanlar içinde bırakan bir kısım acı acı sukutları, ufûlleri, ihtirâsları, hâileleri derin bir teessür ile temâşâ ederek bunları tedkîk ve tasvîre çalışmıştır. İşte (تاريخ الامم والملوك) bu tedkîk ve tasvîrin kıymetli bir mahsûlüdür. Târih-i Taberî, Târîh-i Ca'ferî (اخبار الرسل والملوك) unvanlarıyla da yâd olunan bu kitab, târihî eserler arasında müstesnâ bir mevkii hâizdir. Kıdemi, mevsûkıyyeti, münakkahıyyeti ve münderecâtının vüs'ati i'tibâriyle pek kıymetli bulunmakta, müverrihler için mühim bir me'haz teşkîl etmektedir.

Müellefâtı :

(تفسير طبرى) onüç cilt olarak tab edilmiştir.

Bu tefsir Nûh Sâmânî'nin oğlu Mansûr nâmına Fârisî'ye tercüme edilmiştir.

(المسترشد فى علوم الدين) , (كتاب العدد والتنزيل) , (كتاب القراآت) matbû'dur; (كتاب شرايع الاسلام) kendi ictihâdlarını hâvîdir. (كتاب الخفيف) Fıkha dâir muhtasar bir eserdir. (تاريخ الامم و الملوك) ; (تاريخ الرجال من الصحابة و التابعين) , (كتاب تهذيب الآثار) , (كتاب التبصير فى اصول الدين) bu, bedî' nâzîr bir eserdir, Aşere-i Mübeşşerenin, Ehl-i Beyt-i Nebevî'nin mevâlînin ve kısmen İbn-i Abbâs'ın müsnedlerini, rivâyet ettikleri bir kısım ahâdîs-i şerîfeyi câmi' bunların hakkında ilm-i hadîs, fıkıh, lûgat i'tibâriyle lâzım gelen mütâleâtı hâvîdir. İkmâl edilememiştir. (تفسير طبرى) Ashâb-ı Kirâm ile Tâbiîn'in ahvâline dâir olup Târîh-i Taberî'nin on üçüncü cildi olmak üzere Mısır'da tab' ve neşr edilmiştir.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü's-Sübkî, Târîh-i Kâmil, Vefeyâtü'l-A'yân, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, İslâmda Târih ve Müverrihler.**

***

Zeyl : Tefsîr-i Taberî'yi 326 târihinde vefât eden İbnü'l-Ihşîd Ebû Bekr Ahmed b. Alî ihtisâr etmiştir. Fakîh, fasîhü'l-lisân, mu'tezile mezhebine sâ-

lik, zühd ile ma'rûf olan İbn-i Ahşîd'in Fazlü'l-Kur'ân, El-İcmâ' ve sâire nâmiyle başka eserleri de vardır.

Me'haz : El-A'lâm.

***

94 — EBÛ İSHÂK EZ-ZECCÂC :

İbrâhim b. es-Seriyy b. Sehl, meşhur bir nahiv âlimidir. (241) târihinde Bağdad'da doğmuş (311) târihinde yine Bağdad'da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Fazîlet ve diyânetle muttasıf olan Zeccâc, müfessir, edîb, fâzıl bir zâttır. Hele nahiv ilminde imâm sayılmaktadır. Müberrid'den, Sa'leb'den ve sâir meşâhîrden ilm ü edeb tahsîl etmiştir. Gençliğinde bir taraftan ilme çalışır, bir taraftan da hakkâklık san'atiyle maîşetini te'mîn ederdi. Bu münâsebetle kendisine Zeccâc denilmiştir. Kazancından bir mikdârını üstâdı Müberrid'e verirdi, bilâhare Vezîr Ubeydu'llah b. Süleymânîn oğlu Kaasım'a muallim ta'yîn edilmişti. Sonra Kaasım da Vezîr o'unca Zeccâc'ın tâlii parlamış, mevkii yükselmiş, vâridâtı pek ziyâde artmış, Kasım'ın kâtipleri arasına girmiştir.

Zeccâc, tefsirde de ihtisâs sâhibidir. Tefsîrinde en ziyâde lisâniyât belâğat i'tibâriyle büyük bir kudret göstermiştir, Zemahşerî gibi bî-nazîr bir müfessir, nahv'e âid tedkîkat ve tahkîkatını Zeccâc'ın tefsîrinden mülhem olmuş gibidir.

Zeccâc, Hanbeli Mezhebi'ne büyük bir merbûtiyyet gösterirdi. Hattâ vefâtı esnâsında **"Yâ Rabbî! Beni Ahmed b. Hanbel** (radiya'llahu anh) **in mezhebi üzerine haşr eyle."** diye duâ etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Müellefâtı :

(معان القرآن) bu kitabın bir kısmı Süleymâniye Kütüphânesi'nde 1089 numarada mevcûddur. (تفسير جامع النطق) ، (الاشتقاق) ، (القوافى والعروض) ، (شرح ابيات سيبويه) ، (النوادر) ، (خلق الانسان) ، (خلق الفرس) ، (مختصر النحو) ، (فعلت و أفعلت) tasrîf-i elfâz'a dâir olup matbû'dur.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Mu'cemü'l-Üdebâ, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

95 — İBN-İ EBÎ DÂVÛD :

Abdu'llah b. Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî, meşhur bir muhaddistir. (230) târihinde Sicistan'da doğmuş, babasiyle berâber birçok seyâhatlarda bulunmuş, Bağdad'da tavattun edip (316) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Ebî Dâvûd, Ehl-i Irak'ın imâmı idi. Müfessir, muhaddis bir zât idi.

Müellefâtı :

(الناسخ والمنسوخ) , (القراآت) , (السنن) , (المسند) , (التفسير)

(كتاب المراسيل) matbû'dur.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, El-A'lâm.**

***

96 — İBNÜ'L-MÜNZİR :

Muhammed b. İbrâhim Ebû Bekr en-Nîsâbûrî, kudretli bir âlimdir. Mekke-i Mükerreme'de mücâvir bulunmuştur. (309) veyâ (310) târihinde vefât ettiği kaydolunuyorsa da bunu Zehebî kabûl etmiyor. Çünkü Muhammed b. Yahyâ bu zâta (316) senesinde mülâkî olmuştur.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbnü'l-Münzir, tefsîrde, hadîsde, fıkıhda bir imamdır. İctihad mertebesini ihrâz etmiş olduğundan Zehebî'nin beyânına göre başkalarını taklîd etmezdi. Fakat, İbn-i Sübkî'nin ifâdesine nazaran İmâm-ı Şâfiî'nin ashâbına dâhildir. Kendisi her ne kadar içtihâd-ı mutlak derecesini hâiz ise de bu hâl Şafiî mezhebinde bulunmasına mâni' değildir. Çünkü, ictihadları imâm-ı Şâfiî'nin ictihâdına tevâfuk eden ve bu cihetle ale'l-ekser İmâm-ı Şâfiî'nin usûlü dâiresinde mesâili istihrâca çalışan zevât, İmâm-ı Şâfiî'nin ahzâbından sayılır. İşte İbn-i Münzir de bunlardan biridir.

Müellefâtı : (تفسير) , (كتاب الاوسط) ، (كتاب الاجماع) ، (كتاب الاشراف

(كتاب السنة والاجماع و الاختلاف) ، (فى اختلاف العلماء) ve sâire.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü's-Sübkî.**

***

97 — İBNÜ'L-HAYYÂT :

Ebû Bekr, Muhammed b. Ahmed b. Mansûr, muktedir bir nahiv âlimidir. Semerkand ahâlisinden olub Bağdad'a gitmiş, orada İbrâhim ez-Zeccâc ile görüşmüş, aralarında münâzaralar cereyân etmiştir. Vefâtı (320) târihine müsâdiftir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbnü'l-Hayyât müfessir, lisân-ı Arabîye bi-haklın vâkıf, hüsn-i ahlâka mâlik, hoş sohbet bir zâttır. Nahivde iki mezhebi biribirine karıştırırdı.

Müellefâtı : (معانى القرآن) , (النحو الكبير) , (المنع) , (الموجز فى النحو) , (المتقن فى النحو) .

Me'hazlar : Fihrist-i İbn-i Nedîm, Buğyetü'l-Vuât.

***

98 — İBN-İ KEYSÂN :

Ebü'l-Hasen, Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim b. Keysân, nahiv âlimlerindendir. (320) târihinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Keysân, fâdıl, âlim, müfessir bir zâttır. Müberrid'den, Sa'leb'den teallüm etmiştir. Nahiv husûsunda Basralılar ile Kûfelilerin mezheblerini karıştırmıştır.

Ebû Hayyân et-Tevhîdî demiştir ki : "Ben İbn-i Keysân'ın meclisinden daha fâideli, daha mütenevvi' ulûm ve fünûnu câmi' bir meclis görmedim."

Müellefâtı (معانى القرآن) : (كتاب غريب الحديث) 400 vara mikdârıdır. (غلط ادب الكاتب) , (كتاب الحقايق) , (البرهان) , (كتاب الهذب) ve sâire.

Me'hazlar : Fihrist-i İbn-i Nedîm, Buğyetü'l-Vuât.

***

99 — EBÛ CA'FER ET-TAHÂVÎ :

Ebû Ca'fer, Ahmed b. Muhammed b. Seleme el-Ezdî et-Tahâvî, meşhûr bir âlimdir. Saîd-i Mısır'dan Tahâ'da (239) senesinde doğmuş, orada büyümüş, (268) târihinde Şam'a rıhlet ederek Ahmed b. Tulun'a intisâb etmiş, (321) târihinde vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Ca'fer et-Tahâvî, pek fâdıl bir zâttır. Bi-hakkın müfessir, muhaddis, fakîh bulunuyordu. Ehl-i Irak'ın mezhebi üzere tefakkuh etmiş, Mezheb-i Hanefî'yi müdâfaaya çalışmış, Mısır'da Hanefiyye Riyâseti kendisine müntehî olmuştu. Bir müddet Müzenî'nin derslerine devâm etmiş ise de bilâhare onu terk etmiştir. Şam'da Kadı Ebû Hâzım'dan fıkıh ahzetmiş olduğu mervîdir.

Müellefâtı :

(احكام القرآن) , (عقيدة الطحاوى) matbû'dur. (مشكل الآثار) hadîs'e dâir, matbû', dört cüz'dür, (شرح معان الآثار) hadîs'e dâir, matbû', iki cüz'dür, (بيان السنة) bir risâledir, (المحاضر و السجلات) (الاختلاف بين الفقهاء) bu büyük eser nâ-tamamdır.

Me'hazlar : **Fihrist-i İbn-i Nedîm, Tabakaat-ı Süyûtî, El-Fevâidü'l-Behiyye.**

***

100 — EBÛ ZEYD EL-BELHÎ :

Ebû Zeyd Ahmed b. Sehl, değerli bir âlimdir. (322) de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû Zeyd, fâdıl, eski ve yeni ilimlere muttali' bir zâttır. Müellefâtında felâsife tarîkına münselik idi. Maahâzâ üdebâya daha yakın idi. Terceme-i hâline dâir Ebû Sehl Ahmed b. Ubeydu'llah tarafından bir eser te'lîf edilmiştir.

Müellefâtı :

(كتاب قوارع القرآن) , (كتاب نظم القرآن) , (كتاب اسماء الله تعالى وصفاته)
و (كتاب ما اغلق من غريب القرآن) , (كتاب تفسير الفاتحة)

و (كتاب اقسام العلوم) و (كتاب ان سورة الحمد تنوب عن جميع القرآن)
و (كتاب النوادر فى فنون شتى) و (كتاب فضيلة علم الاخبار)
و (الحروف المقطعة فى اوائل السور) و (كتاب البحث عن التأويلات
(كتاب فضل صناعة الكتابة) و (كتاب صناعة الشعر) و (كتاب عصمت الانبياء)

ve sâire.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

101 — EBÛ MÜSLİM, MUHAMMED :

Muhammed b. Bahr el-Isfahânî, ulemâdan bir zâttır. Isfahân ve Fâris âmilliğinde bulunmuştur. (254) târihinde doğmuş, (323) senesinde vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Müslim, nahiv ulemâsından müfessir, edîb, belîğ, bahhâs bir zât idi. Mu'tezile mezhebine sâlik bulunmuştu. Zarîfâne şiirleri de vardır. Eş'ârından bir nümûne :

وقد كنت أرجو أنه حين يلتحى
يفرج عنى او يجدد لى صبرا
فلما التحى وأسود عارض وجهه
تحول لى البلوى بواحدة عشرا (1)

Müellefâtı :

(جامع التأويل لمحكم التنزيل) Mu'tezile Mezhebi üzere yazılmış on dört cildlik bir tefsîrdir, (الناسخ والمنسوخ) ve sâire..

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

(1) Meâli : Ben ümid edip duruyordum ki o, saç sakal sâhibi olunca hüzün ve kederimi açar veya bana yeni bir sabr ü tahammül verir. Halbuki, sakallanıp da yüzünün yanları simsiyah olunca benim derdim bir yerine on'a tebeddül etmiş oldu.

103 — İMÂM EBÜ'L-HASEN EL-EŞ'ARI :

Alî b. İsmâil b. İshak Ebî Bişr el-Basrî, Ehl-i Sünnet ve Cemâat'in pek büyük bir imâmıdır. Büyük dedesi Ashâb-ı Kirâm'dan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'-dir. (260) senesinde Basra'da doğmuş, takrîben (324) târihinde Bağdad'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, ilim ve irfan i'tibâriyle bir hârika idi. Yalnız ilm-i kelâmda değil, tefsîr, hadîs, fıkıh, tasavvuf ilimlerinde de büyüg bir mütebahhir idi. Ebû İshak el-Mervezî'den Fıkh-ı Şâfiî'yi teallüm etmiş, üvey babası Ebû Alî el-Cübbâî'den i'tizâl mezhebine müteallık ma'lûmâtı almıştır. Asrının birçok fudalâ' ve meşâhiriyle görüşerek aralarında fıkha, kelâma dâir mühim mesâili müzâkere ve mütâlâada bulunmuşlardır.

Pek büyük bir üstâz olan Ebû İshak el-Esferâyînî diyor ki: **"Ben şeyh Ebü'l-Hasen el-Bâhilî'nin yanında denizden bir katre mesâbesindeyim. Öyle iken Ebü'l-Hasen el-Bâhilî'den işittim ki, şöyle diyordu : "Ben Eş'arî'nin yanında denize nazaran bir katre gibi kalmıştım."**

Milhakîka, Ebü'l-Hasen el-Eş'arî ilminin vüs'ati, fikrinin azameti, i'tikadının safveti, ifâdesinin vudû' ve münakkahiyyeti i'tibâriyle nazirsiz bir allâme idi. İlmî kanâatine gösterdiği sadâkat, hak yolunda ıktihâm ettiği mücâhede, İslâm akaaidinin mükemmeliyyet ve nezâhetini tecellî ettirmek husûsunda ibrâz eylediği azîm ve metânet her türlü tasavvurların fevkindedir.

İbn-i Asâkir İmâm-ı Eş'arî'nin fazâiline dâir (تبيين كذب المفترى)

isminde bir kitap yazmıştır.

Ebü'l-Hasen el-Eş'arî, tefsir sâhasında da büyük bir kudret göstermiş, büyük bir tefsir kitabı vücûda getirmiştir. Bu tefsîrin 60 cüzden müteşekkil olduğu söylenmektedir.

Eş'arî, bu tefsîri i'tizâl mezhebini terk ettikten sonra yazmış, ilk cüz'ünden i'tibâren Mu'tezile'yi redde; onların te'vîlâtındaki fesâdı, tahriflerindeki kesreti göstermeğe çalışmıştır. Binâenaleyh bu tefsir, İlm-i Kelâm bakımından pek kıymetlidir.

Hâfız Zehebî merhûm, rûhen Eş'arî mezhebine muhâlif gibi olduğundan İmâm-ı Eş'arî'nin bu tefsîrini i'tizâli zamanında yazdığını söylüyorsa da, Tâcü'd-dîn-i Sübkî bu iddiâyı reddetmektedir.

Müellefâtı : Yüzden ziyâdedir. Bir kısmı şunlardır :

، (ایضاح البرهان فی الرد علی اهل الزیغ والطغیان) ، (الاسماء والاحکام) ؛ (تفسیر القرآن)
، (اللمع الکبیر) ، (النقط علی البلخی) ، (الرد علی المجسمة)
، (الفصول فی الرد علی الملحدین) ؛ (الشرح والتفضیل) ، (المقدمة) ، (اللمع الصغیر)
؛ (مقالات الملحدین) ، (مقالات المسلمین) ، (الرد علی ابن الراوندی)
، (الاستطاعة) ؛ (خلق الاعمال) ؛ (امامة الصدیق) ، (الموجز)
، (التبیین علی اصول الدین) ، (النقض علی الجبائی) ؛ (الرؤیة) ، (الصفات)
(رسالة فی استحسان الخوض فی الکلام) ؛ (کتاب الابانة فی اصول الدیانة)

Bu son iki eser matbû'dur.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, El-A'lâm, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

103 — İBN-İ EBİ HÂTİM :

Abdü'r-Rahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî, meşhur bir âlimdir. Künyesi Ebû Muhammed'dir. Hânesi Rey şehrinde Hanzala derbendinde bulunduğu cihetle oraya nisbet edilmiştir. (247) târihinde doğmuş, çocukluğunda babasiyle, bilâhare kendi başına seyâhatlarda bulunmuş, Hicaz, Şam, Mısır, Irak, Cibâl, Cezîre taraflarını ziyâret etmiş, birçok âlimlere mülâkî olmuş, nihâyet (327) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Ebî Hâtim, mütebahhir bir âlim, kadîm bir müfessir, bir muhaddis sayılmaktadır. Dürrü'l-Mansûr gibi rivâyet tarîkıyle yazılmış olan tefsirlerde bu zâtın birçok rivâyetleri münderictir. Kendisi Hâfızü'r-re'y unvânını hâizdir. Hele ricâli ma'rifet husûsunda, hilâfiyyât ilminde pek mütehassıs idi. Aynı zamanda zühd ü takvâ ile de pek muttasıf bulunuyordu.

Ebü'l-Hasen diyor ki : **"Cenâb-ı Allah Abdü'r-Rahmân'a bir bahâ ve nûrâniyyet geydirmiş idi ki, kendisine bakan mesrûr olurdu."**

Hikâye olunuyor ki : Birgün talebesine kendi müellefâtından olan "Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl"i okutuyorken orada bulunan Ebû Bekr Muhammed b.

Mihreveyh er-Râzî şöyle bir rivâyette bulunur : "Yahyâ b. Maîn demiş ki : **"Biz bir takım kimseler hakkında ta'n ediyoruz, belki de onlar ikiyüz senedenberi yüklerini Cennet'e atmış bulunuyorlar."**

İbn-i Ebî Hâtim bunu işidince elleri titremeğe, gözlerinden yaşlar akmaya başlamış, kitabı elinden düşmüş, bu rivâyeti tekrar tekrar söyleterek ağlamıştır.

İbn-i Ebî Hâtim, seksen senelik ömrünü hep bir tarzda geçirmiş, hiçbir zaman yolundan inhirâf etmemiştir.

Müellefâtı :

(تفسير) dört cilddir, âsâr-ı müsnededen müteşekkildir, bir cild mahfûz kalmıştır. (كتاب الجرح و التعديل) altı cildden müteşekkildir. (كتاب تقدمة الجرح والتعديل) , (كتاب الرد على الجهمية) , (كتاب العلل) , (الفوائد الكبير) , (كتاب الكنى) , (كتاب الزهد) , (كتاب مناقب الشافعى) ; (فوائد الرازيين) ; (كتاب المراسيل) Haydarâbâd'da basılmıştır.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, Fevâtü'l-Vefeyât, El-A'lâm.**

* *

104 — İMÂM EBÛ MANSÛR-İ MÂTÜRÎDÎ :

Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd, Ehl-i Sünnet'in pek büyük bir imâmıdır. Semerkand'de Mâtürîd denilen mahallede dünyâya gelmiş, (333) tarihinde yine Semerkand'de irtihâl etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İmâm Ebû Mansûr, fıkhen Hanefiyyü'l-Mezheb'dir. İ'tikad husûsunda Ehl-i Sünnet ve Cemâat'ın iki büyük imâmından biridir. Ebû Bekr Ahmed el-Cürcânî, Ebû Nasr el-Iyâz'dan hadîs, fıkıh tahsîl etmiş, daha birçok ekâbirden müstefîd olmuş, kendisinden de nice zâtlar istifâde eylemişlerdir. İlmindeki vüs'at ve kudretle, İlm-i Tevhîd'deki dirâyet ve fazîletiyle teferrüd etmiş, bütün Ehl-i Sünnet'in teveccüh ve i'timâdını kazanmış, İmâmü'l-Mütekellimîn unvânını bihakkın ihrâza muvaffak olmuştur.

Ma'lûm olduğu üzere Ehl-i Sünnet'in i'tikadca ikinci imâmı da Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'dir. Bu iki büyük imam arasında esas i'tibâriyle bir ihtilâf mevcud değildir. Ancak, tâlî derecedeki bâzı mes'elelerde bir ihtilâf görülmektedir. Fakat, bunların da ekserîsi nizâ-ı lâfzî kabîlinden bulunmaktadır.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebû Mansûr-ı Mâtürîdî büyük bir müfessirdir, Te'vilât-ı Mâtürîdiyye unvanlı tefsîri bî-nazîr bir eserdir. Deniliyor ki, tefsirler sayılacak olsa Te'vîlât birinciliği hâiz bulunur; bunun ikincisi yoktur. Bu ilimde buna muvâzî ve belki karîb bir kitab te'lîf edilmemiştir.

Filhakîka bu, mükemmel bir tefsir kitabıdır. Bu tefsirde İlm-i Kelâm'a âid mes'eleler Ehl-i Sünnet Mezhebi'ne göre tevcîh, Mu'tezile'nin kavilleri cerh edilmiş bulunmaktadır.

İbâresi açık, metîn, mutâlâası pek müfid bir eserdir. Bunun pek mükemmel, müzehheb, yazma bir nushası Lâleli Kütüphânesi'nde (100) üncü numarada mevcûddur. 1916 sahîfe teşkîl etmektedir.

Bu kitapda bütün Âyât-ı Kur'âniyye tefsîr edilmiş değildir, belki her sûreden bir kısım Âyât-ı Celîle'nin îzâhiyle iktifâ edilmiştir.

Meselâ : (1) (ولقد آتينا لقمان الحكمة)nazm-ı şerîfinin tefsîrinde deniliyor ki:

"Hikmet, bâzılarının beyânına göre kavilde, fiilde ısâbetten, bâzılarına göre fehim ve akıldan, bâzılarına göre din husûsunda fehim ve fıkıhdan ibârettir. Gûyâ Cenâb-ı Hak buyurmuş oluyor ki : "Biz Lokmân'a ilim ve kütüb-i mukaddimeye fehim i'tâ ettik. Fıkıh, bir şeyi, başkasına delâlet eden nazîriyle bilmektir, veyâ gâib olanı müşâhede edilen bir şey ile bilip anlamaktır, veyâ hafî, bâtınî olan bir şeyi zâhir ile, emsâli ile bilip tanımaktır."

Felâsifeye göre hikmet : Amele mukârin olan ilimdir; bu halde hakîm de kendisinde ilm ile ameli cem' eden zât demektir.

Maahâzâ deniliyor ki : (Te'vilâtü'l-Mâtürîdiyye fî beyâni usûli Ehli's-Sünne ve Usûli't-Tevhîd) 80 cüz'den müteşekkil bir kitaptır. Kendisi tarafından takrîr edilen tefsir dersleri, yüksek tilmîzleri tarafından zabt edilmiş, Tuhfetü'l-Fukahâ' sâhibi Alâü'd-Dîn Muhammed Semerkandî ma'rifetiyle tedvîn olunmuştur.

Bu halde elyevm mevcûd olan Te'vîlâtü'l-Mâtürîdiyye nâmındaki tefsir, bu mufassal tefsîrin bir hulâsası olmak lâzım gelir.

Müellefâtı :

(كتاب التفسير) , (كتاب التوحيد) Akâide dâirdir. (المقالات)

(كتاب الجدل) . (مأخذ الشرايع) Usûl-i Fıkh'a dâirdir.

---

(1) Sûre : 31 (Lokmân), âyet : 12.

و (الرد على القرامطة) . (الرد على الروافض) . (كتاب الاوهام المعتزلة)
(رد الاصول الخمسة لابى محمد الباهلى) ve sâire.

Me'hazlar : **El-Fevâidü'l-Behiyye, El-Cevâhirü'l-Mudîe, Mevzûâtü'l-Ulûm, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

***

105 — EL-HASEN ALİ B. İSÂ :

Alî b. Îsâ b. Dâvûd, Bağdad ulemâsından, rüesâsından bir zâttır. (244) târihinde doğmuş, (334) de Bağdad'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Bu zât, hem yüksek bir ilim sâhibidir, hem de ricâl-i siyâsiyyeden biridir. Bir müddet Mekke-i Mükerreme vâlîsi olmuş, (300) târihinde Vezâret makamını ihrâz etmiş, (304) târihinde Halîfe Muktedir tarafından azl ve habs edilerek (311) târihinde Mekke-i Mükerreme'ye, oradan da San'a'ya nefyedilmiş, bilâhare yine Muktedir tarafından Vezârete iâde, bir müddet sonra da tekrar azl olunmuştur. Hüsn-i idâreye mâlik bir zât idi.

Müellefâtı :

(كتاب الكتاب وسياسة المملكة وسيرة الخلفاء) ؛ (جامع الدعاء) ؛ (معانى القرآن) .

Me'haz : **El-A'lâm.**

***

106 — EBÛ CA'FER EN-NAHHÂS :

Ahmed b. Muhammed b. İsmâil, Mısırlı bir âlimdir. Mısır'da doğmuş, (338) târihinde Mısır'da mağrûkan vefât etmiştir. Şöyle ki : Bir gün Nil kenarında Durcu Mikyâs'da otururak bir şi'ri taktî' ederken câhil bir fellâh bunu işitip **"Bu adam Nil'e büyü yapıyor ki, artmasın"** diye ayağıyla teperek bîçâre zâtı Nil'e bırakmış, gark-ı nâbedîd olmasına sebebiyyet vermiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Ca'fer, fazl u kemâl sâhibi bir müfessirdir. Bağdad'a giderek Ahfeş-i Aşgar'dan, Müberrid'den, Nıftaveyh ile Zeccâc'dan ilim ahzetmiş, Mısır'a avdet ederek Neseî'yi ve sâireyi dinlemiştir.

Müellefâtı :

(الناسخ والمنسوخ) ، (اعراب القرآن) ، (تفسير القرآن) hadîse âid, matbûdur, (الكافى فى العربية) ، (ادب الكاتب) ، (تفسير ابيات سيبويه) ، (المعانى) ve sâire.

Me'hazlar : **Vafeyâtü'l-A'yân, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye, Buğyetü'l-Vuât.**

***

107 — İBN-İ CEMŞÂD :

Ebü'l-Hasen, Alî b. Cemşâd en-Nîsâbûrî, muktedir bir âlimdir. (338) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Cemşâd, fâdıl bir müfessirdir, muhaddislerin büyüklerindendir. Pek çalışkan, bir ilim sâhibidir.

Müellefâtı :

(التفسير) 10 cilddir, (السنن) 104 cüz'dür, (الاحكام) 260 cüz'dür.

Me'haz : **El-A'lâm.**

***

108 — KASIM B. ASBAĞ :

Ebû Muhammed, Kasım b. Asbağ b. Muhammed el-Kurtubî, muktedir bir âlimdir. (247) de doğmuş, (340) târihinde Kurtuba'da vefât etmiştir. Velîd b. Abdi'l-Melik'in âzâdlısı idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Kasım b. Asbağ, müfessirdir. Hadîs'de, ricâl-i hadîse vukufda, nahiv ile şiir'de bir üstâz idi. Bâzı seyâhatlarda bulunmuş, Bakıy b. Mahled'den, İbn-i Vaddâh'dan, Bağdad'da Sa'leb'den, Müberrid'den, İbn-i Kuteybe'den ilim tahsîl etmiştir. Endülüs'e avdet ederek orada ehl-i ilm için bir mürâcaatgâh olmuştu.

Müellefâtı : (الصحيح) Sahîh-i Müslim ، (الناسخ والمنسوخ) ، (احكام القرآن) ، (الانساب) ، (كتاب الخمر) ، (غرائب مالك) ، (بديع الحسن) ve sâire. ، (المنتقى فى الآثار) ، (بر الوالدين) ahirindedir.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm.**

***

109 — İBN-İ DERESTEVEYH :

Abdu'llah b. Ca'fer b. Deresteveyh, nahiv ulemâsındandır. Künyesi Ebû Muhammed'dir. (258) de doğmuş, (347) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Deresteveyh, ulûvv-i kadr ile, kesret-i te'lîfât ile müştehir, müfessir bir zâttır. Müberrid'e, Sa'leb'e musâhib, İbn-i Kuteybe'ye mülâkî olmuş, kendisinden de Dârekutnî, ve sâire hadîs ahzetmiştir. Nahiv ve lûgatde Basralılara yardım ederdi. Kendisini İbn-i Mende tevsîk, Hibetu'llah el-Lâlekâî taz'îf etmiştir. Vefâtına kadar Bağdad'da ikamet etmiştir.

Müellefâtı : (الارشاد) ، (شرح الفصيح) ، (غريب الحديث) ، (معان القرآن) nahivdendir, (كتاب الكتاب) matbû'dur. ، (اخبار النحاة) ، (معان الشعر)

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Mu'cemü'l-Matbûât.**

***

110 — EBÜ'L-HAKEM, MÜNZİR :

Ebü'l-Hakem, Münzir b. Saîd, fudalâdan bir zâttır. (302) de doğmuş, (349) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Hakem Münzir, ulemâdan, Endülüs üdebâsından, tefsîre vâkıf bir zâttır. Gırnata'da El-Cemâa kadılığına ta'yîn edilmişti. Dâvûd-i Isfahânî'nin mezheb-i fıkhîsine sâlik idi. Fakat, meclis-i hüküm'de İmâm-ı Mâlik ile ashâbının mezhebine göre hükmederdi.

Müellefâtı :

(خطب و رسائل) ؛ (الناسخ والمنسوخ) ؛ (احكام القرآن) .

Eş'ârı da vardır.

Me'haz : **El-A'lâm.**

***

111 — İBN-İ EBÎ OSMÂN :

Ebû Saîd Ahmed b. Ebî Bekr Muhammed en-Nîsâbûrî, fazîletli bir zâttır. (228) de doğmuş, (353) senesi Tarsus'da şehîden vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbn-i Ebî Osman, zamânının kudretli bir âlimidir. Bir müfessirdir. Natûk, haşmet ve kemâl ile muttasıf, mücâhid bir zât idi. Horasan'da, Irak'da, Cibâl'de birçok meşâhire mülâkî olmuş, ezcümle Ebû Amr el-Haffâf, Abdu'llah b. Şîreveyh, Hasen b. Süfyân, El-Heytem b. Halef ed-Dûrî, Hâmid b. Şuayb gibi ekâbirden Hadîs dinlemiş, kendisinden de Hâkim birçok rivâyetlerde bulunmuştur.

Müellefâtı : (تفسير كبير) , (الصحيح لمخرج على كتاب مسلم) ve sâire.

Me'haz : **Tezkiretü'l-Huffâz.**

***

112 — İBN-İ MİKSEM :

Muhammed b. el-Hasen b. Ya'kub İbn-i Miksem, Ebû Bekr el-Attâr, nahiv ve ilm-i kırâet mütehassıslarından bir zâttır. (265) de doğmuş, (355) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Miksem, müfessir, zabt ve itkan ile ma'rûf, ulûm-i Arabiyye'ye vâkıf, meşâhîr-i kurrâdan ma'dûddur. Eimme-i kırâete bâzı muhâlefetlerinden dolayı tenkîde uğramıştır. Ebû Müslim el-Kecci'den, Sa'leb ile Yahyâ b. Muhammed İbn-i Sâid'den ilim ahzetmiş idi. Kûfelilerin nahvinde bihakkın mütehassıs bulunuyordu. Mütefennin, çalışkan bir zât olduğu âsârından anlaşılmaktadır.

Müellefâtı :

, (الاحتجاج فى القراآت) , (المصاحف) Tefsirdir (الانوار)
, (كتاب فى النحو) ; (اللطائف فى جمع هجاءالمصاحف) , (الانتصار لقراء الامصار)
(الرد على المعتزلة) , (مجالسات ثعلب) , (المدخل الى علم الشعر) ve sâire.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

113 — EBÛ BEKR EN-NAKKAŞ :

Muhammed b. el-Hasen b. Ziyâd el-Mevsılî, Şâfiî âlimlerinden muktedir bir zattır. (266) târihinde Bağdad'da doğmuş, Bağdad'da neş'et ederek tedrîs ile meşgûl olmuş uzun bir müddet de seyâhatte bulunmuştur. Gençliğinde tavanları, duvarları boyadığı için Nakkaş denmekle ma'rûf olmuştur. Vefâtı (355) târihine müsâdiftir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Bekr en-Nakkaş'ın ilmindeki celâlete herkes şahâdet etmektedir. Bu hus»sda ittifak vardır. Ancak rivâyet ettiği hadîslerin bir kısmı mevzû' veyâ münkerdir. Bu cihetle kendisini tevsîk ve tezkiye edenler bulunduğu gibi, taz'îf edenler de bulunmuş, hakkında "Metrûkü'l-hadîs" denilmiştir.

Bu zât, bir müfessirdir. Hattâ "Şifâü's-Sudûr" nâmıyla yazmış olduğu tefsirde başka müfessirlerin sözlerini iktibâs etmemek cihetini iltîzâm etmiştir. Tefsîrinde rivâyet tarîkına büyük bir mevki' vermiştir. Fakat bunların arasında br kısım münker, mevzû' hadisler de bulunmuştur. Bu cihetle El-Lâlekâî diyor ki: "Bu, Şifâü's-Sudûr değil, İşfâü's-Sudûr'dur".

Müellefâtı :

, (الموضح فى معانى القرآن) , (الاشارة فى غريب القرآن) , (تفسير)
, (المعجم الاكبر فى اسماء القراء) , (ذم الحسد) , (اخبار القصاص) , (المناسك)
(كتاب دلائل النبوة) , (كتاب السبعة) , (كتاب علل القراآت) ve sâire.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü's-Sübkî, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

***

114 — EL-KAALİYY :

Ebû Alî İsmâîl b. Kaasım b. Abdûn b. Hârûn el-Bağdâdî, muktedir bir âlimdir. Diyârbakır'da Malazgird kasabasında (280) târihinde doğmuş, (303) târihinde Bağdad'a gitmiş, 25 sene Bağdâd'da oturmuş, (328) târihinde Mağrib tarafına azîmet edip (330) senesinde Endelüs'e varmıştır, Abdü'r-Rahmân en-Nâsır zamânı idi, pek çok hürmete nâil olarak orada neşr-i ulûma devâm etmiş, nihâyet (356) târihinde Kurtuba'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Bu zât Ermîniyye müzâfâtından Kaalîkalâ'ya mensûbdur. Kaalîkalâ'nın Diyârbakır olduğu mervîdir. Bunun Erzen-i Rûm olduğu da İmâdü'd-Dîn Kâtib-i Isfehânî'nin Târîh-i Selçûkıyye'sinde mezkûrdur.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû-Alî el-Kaaliyy, müfessir, âlim bir zâttır. Hele ulûm-i Arabiyye'de bir imâm idi. Ebü'l-Kaasım Muhammed el-Bağavî, Ebû Saîd el-Hüseyn el-Adevî, Ebû Bekr Abdu'llah b. Ebî Dâvûd es-Sicistânî'den hadîs dinlemiş, Ebû Bekr b. Düreyd, Ebû Bekr b. es-Serrâc, Ebû Abdi'llâh Nîftaveyh, Ebû İshak es-Seccâc, Ahfeş gibi meşâhirden ilim ahzetmiştir. Birçok nâfi' eserleri vardır. Bunlar fevkalâde bir zabt ve itkan üzere yazılmıştır.

Müellefâtı :

(كتاب البارى) ، (كتاب تفسير سبع الطوال) lûgata dâirdir. Bunda lûgat kitaplarını cem' etmiştir. 3000 varakayı müştemildir. Zübeydî diyor ki : Mütekaddimînden kimseyi bilmeyiz ki, onun bir mislini te'lîf etmiş olsun. Lûgat kitabında eş'âr-ı Arabdan birçok şevâhid îrâd ederdi.

(كتاب حلى الانسان) ، (كتاب الابل و نتاجها) ، (كتاب المدود والمقصور) ve sâire.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Mu'cemü'l-Üdebâ.**

***

115 — EBÜ'L-KAASIM ET-TABERÂNÎ :

Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb b. Mutayr eş-Şâmî el-Lahmî et-Taberânî, meşhûr bir muhaddistir. (260) târihinde Şam Taberiyyesi'nde doğmuş, sabâvetindenberi tahsîle, bâhusûs hadîs istimâına son derece düşkün olduğundan birçok zaman vatanından ayrılarak Şam, Haremeyn, Yemen, Mısır, Bağdâd,

Kûfe, Basra, El-Cezîre taraflarını gezmiş, (290) senesinde de Isfahân'a gitmiş, nihâyet (360) târîhinde Isfahân'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Taberânî, büyük bir âlimdir, müfessirdir, muhaddistir. Hattâ muhaddisler arasında "El-Hucce" unvânını hâiz, sadûk, sikadır. Çok rivâyetle ma'rûftur. Rivâyet ettiği ahâdîs-i şerîfe, bütün İslâm âlemine intişâr etmiştir. **"Bu kadar ahâdîs-i şerîfe rivâyetine nasıl muktedir oldun?"** diyenlere, **"Ben otuz sene kuru hasırlar üzerinde uyudum."** demiştir. İlim uğrunda bütün huzûr ve rahatını fedâ ederek sâde bir hayâta kanâat ettiğini bu sözüyle anlatmış oluyor. Bu uğurdaki seyâhatleri 33 sene kadar devâm etmişti. Eslâftaki muvaffakıyyetin sırrı bütün bu fedâkârlıkta, bu mütemâdî sa'y ü gayrette mündemicdir.

Rivâyet etmiş olduğu hadîslerden üçünü teberrüken kayd ediyoruz:

١ — (انالله يدفع بالمسلم الصالح عن مائة اهل بيت من جيرانه البلاء)

= Şübhe yok ki, Allahu Teâlâ sâlih bir müslim sebebiyle komşularından olan yüz âileden belâyı def' eder."

٢ — (ما انفق الرجل فى بيته و اهل و ولده و خدمه فهو له صدقة)

= Bir kişinin kendi hânesi, âilesi, çocukları, hizmetçileri husûsunda sarf ettiği şey kendisi için bir sadakadır." Yânî: sadaka vermiş gibi sevâba nâil olur.

٣ — (ثلاث خصال من سعادة المرء المسلم فالدنيا : الجار الصالح والمسكين الواسع والمركب الهنئ)

= Üç hâlet vardır ki, müslim olan kimsenin dünyâda saâdeti cümlesindendir. Bunlar da : Sâlih komşu, geniş ev, kolayca binilir hayvandır."

Müellefâtı :

, (كتاب دلائل النبوة) , (كتاب السنة) , (تفسير كبير)

, (كتاب الطوالات) , (تفسير الحسن) , (كتاب المناسك) , (كتاب الدعاء)

, (كتاب مسند سفيان) , (كتاب مسند شعبة) , (كتاب النوادر)

, (كتاب الرمى) , (كتاب الاوائل) , (كتاب حديث شاميين)

, (مسند عائشة) , (مسند العشرة) , (كتاب عشرة النساء)
, (مسند ابی هريرة)، (معرفة الصحابة)، (امهات النبی)، (مسند ابی ذر)
, (معجم الاوسط) , (معجم كبير) , (الوصية ابی هريرة)
, (الرد على الجهمية) , (الرد على المعتزلة) bu matbû'dur. (معجم صغير)
(مكارم الاخلاق الغراء) ve sâirė.

Me'hazlar : Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü's-Sübki, Câmiu's-Sağir, El-A'lâm.

***

116 — KAFFÂL-İ KEBÎR :

Ebû Bekr, Muhammed b. Alî b. İsmâîl eş-Şâşî, meşhur bir âlimdir. Vaktiyle pek ma'mûr bir ilim ve irfan merkezi olan Semerkand'e tâbi' (Şâş) ülkesine mensûbdur. (291) târihinde doğmuş, bilâhare defeâtla Nîsâbûr'a gitmiş, Irâk'a azîmet etmiş, bir müddet Buhârâ'da kalmış, Halîfe Mutî' li'l-lâh zamânında Müslümanlar ile Romalılar arasında vuku' bulan muhârebelerde hazır bulunmuş, Hicâz'a, Şâm'a da rıhlet eylemiştir. Mâverâü'n-nehir'deki Şâfiî âlimleri arasında hadîs tahsîli için en ziyâde seyahatta bulunan zât, işbu Kaffâl-i Kebîr'dir. Nihâyet (365) senesinde Şâş'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Kaffâl-i Kebîr, İslâm âleminin büyük âlimlerinden biri sayılmaktadır. Tefsîre, hadise, fıkha, usûl ve fürûa müteallık ilimlerde, edebiyyâtda bir mütebahhir bulunuyordu.

İbn-i Hüzeyme'den, İbn-i Cerîr'den, Abdu'llah el-Medînî'den ve sâir meşhur âlimlerden tefsîr, hadîs, fıkıh gibi ilimleri ahzetmiştir. Kendisinden de Ebû Abdi'llah el-Hâkim, Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî, Ebû Abdi'llah el-Halîmî ve sâire hadîs rivâyet etmişlerdir.

Halîmî diyor ki: **"Üstâdımız Kaffâl, kendilerine mülâkî olduğum ulemâyı asrının en âlimi idi."** Hâkim de diyor ki : **"Kaffâl, asrının imâmı olan bir fakîh-i edîbdir."**

Şeyh Ebû İshak eş-Şîrâzî de demiştir ki Kaffâl, bir imâm idi, hiçbir kimsede nazîri bulunmayan birçok te'lifâtı var idi. Fukahâdan Cedel ilmine dâir ilk kitab tasnîf eden zât Kaffâl-i Kebîr'dir.

Bu zât, İslâmiyyet'e hem kalemiyle, hem de kılıcı ile hizmet etmiştir. Pek bedî' yazıları, muhteşem kasîdeleri vardır. Hattâ deniliyor ki : Müslümanlar ile Bizanslılar arasında vuku' bulan bir muharebeye Horasan ve Mâverâü'n-Nehr Müslümanları da iştirâk etmişlerdi. Bunların arasında Kaffâl de bir mücâhid olarak hazır bulunuyordu.

Bu esnâda Kayser, Arabca yazdırmış olduğu bir kasîdeyi İslâm diyârına göndermişti. Bu kasîdede Müslümanların aleyhinde birçok cür'etkârâne tehdidler, tahkirler mevcûd idi. Müslümanların bir müddettenberi bir rehâvet içinde yaşadıklarından ve bu cihetle birçok yerleri ellerinden çıkarmış bulunduklarından ve sâireden bahsolunuyordu.

Kasîde İslâm ordugâhına gelmişti. Şiir i'tibâriyle mühim idi. Buna mükemmel bir cevap vermek îcâb ediyordu. Orduda Horasan'dan, Irak'dan, Şam'dan gelmiş birçok üdeba ve şuârâ bulunuyordu, fakat, bu kasîdeye mükemmel bir tarzda nazmen cevap veren zât Kaffâl olmuştu.

Bu harb esnâsında Bizanslıların ellerine esir düşmüş olan bir Müslüman âlimi diyor ki : "Kasîde-i Cevâbiyye Kostantıniyye'ye gelince şehrin ilim adamları toplanmış, bu kasîdenin belâgat ve metânetine hayrette kalmış, kasîdenin şâirini ve bunun hangi beldeden olduğunu sormaya başlamışlardı. Müslümanların arasında bu kadar muktedir bir şâirin mevcûd bulunduğunu zannetmemiş olduklarını söylüyorlardı." Bu iki kasîde ile sonradan İbn-i Hazm-ı Zâhirî tarafından yazılan üçüncü bir kasîde tamâmen Tabakaatü's-Sübkî'de mündericdir.

MEZHEBİ :

Kaffâl-i Kebîr, fıkhen Şâfiiyyü'l-mezhebdir. Mâverâü'n-nehir'de bulunan Şâfiîlerin ilimce, irfânca reîsi bulunmuştur. Hattâ Türkistan'ın her tarafında Hanefî Mezhebî şâyi' iken Şaş havâlîsine Şâfiî Mezhebi'ni neşreden bu zât olmuştur.

İ'tikad i'tibâriyle Mu'tezile mezhebi'ne mütemâyil iken bilâhare Eş'arî mezhebi'ne rücû' etmiş olduğu rivâyet olunmaktadır. Zâhid, müttekî bir zât idi.

Şeyh Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin ifâdesine nazaran Kaffâl-i Kebîr, kelâm ilmini İmam Eş'arî'den ahzetmiş, Eş'arî de Kaffâl'in fıkhından müstefid olmuştur. (1)

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, El-A'lâm, Kaamûsü'l-A'lâm.**

*
* *

(1) Bir Kaffâl daha vardır ki, Şâfiîlerin meşhûr fukahâsındandır. İmâmü'l-Haremeyn'in pederi Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin üstâzıdır. (417) târihinde 90 yaşlarında olarak Sicistan'da vefât etmiştir. Adı : Ebû Bekr, Abdu'llah b. Ahmed el-Mervezî'dir. Buna Kaffâl-i Sağîr denir.

117 — EBÜ'L-HASEN EL-CÜRCÂNÎ :

Alî b. Abdi'l-Azîz b. el-Hüseyn, meşhur bir Şâfiî âlimidir. (290) da Cürcan'da doğmuş bilâhare Irak, Şam taraflarında birçok seyâhatlerde bulunmuş, Cürcan'da, Rey'de kadılık etmiş, nihâyet (366) târihinde Nîsâbûr'da vefât etmekle na'şı Cürcan'a nakledilmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebü'l-Hasen, müfessir, fakîh, şâir, edîb bir zât bulunuyordu. Seâlibî, Yetîmetü'd-Dehr adlı eserinde bu zâtı pek ziyâde senâ ederek hakkında "Ferîdü'z-zaman, Nâdiretü'l-Felek, İnsânü Hadekati'l-ilm, Kubbetü tâci'l-edeb" demiştir.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) mufassal bir tefsirdir. (كتاب الوكالة) dörtbin mes'eleyi hâvîdir. (صفوة التاريخ) Taberî Târîhi'nin muhtasarıdır. (ديوان اشعار)

(الوساطة بين المتنبي و خصومه) bu eserde kudret-i edebiyyesini göstermiş, Mütenebbî'nin eş'ârını tenkîd etmiştir, matbû'dur.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûâti'l-Arabiyye.**

* * *

118 — EBÜ'Ş-ŞEYH :

Ebû Muhammed, Abdu'llah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hibbân el-Büstî el-Ensârî, meşhûr bir âlimdir. (274) de doğmuş, Isfahan'da yetişmiş, (369) târihinde vefât etmiştir. Keşfü'z-Zunûn'a göre ismi Muhammed, künyesi Ebû Abdi'llâh, târih-i vefâtı (354) dür. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'ş-Şeyh müfessir, yüksek bir muhaddistir. Isfahân'ın en yüksek hâfızı, zamaânının pek muhterem bir istinadgâhı sayılırdı. İbn-i Merdeveyh, Ebû Nuaym, Ebû Bekr el-Hatîb gibi muhaddisler kendisini tevsîk ediyor, **"A'lâm-ı ümmetden biri idi"** diye kendisini tavsîfde bulunuyorlar.

Ebü'ş-Şeyh birçok ekâbire mülâkî olmuş, bir nice eâzımdan müstefîd olmuştur. Ezcümle vâlidesi tarafından ceddi : Zâhid Mahmûd b. el-Ferec'den ve İbrâhim b. Sa'dân, Muhammed b. Abdi'llâh el-Hemedânî, Ebû Ya'lâ el-

Mevsılî, Ebû Arûbe el-Harrânî gibi meşâhirden hadîs ahzetmiş, kendisinden de Ebû Bekr Ahmed b. Abdi'r-Rahmân eş-Şîrâzî, Ebû Bekr İbn-i Merdeveyh Ebû Nuaym, Süfyân b. Miskeveyh, Fadl b. Muhammed el-Kasânî gibi zâtlar rivâyette bulunmuşlardır.

Dürrü'l-Mensûr gibi tefsirlerde Ebü'ş-Şeyh'den birçok rivâyetler nakledilmektedir. Bunlardan üçünü kayd ediyoruz :

1 — Ebü'ş-Şeyh (1) (و ان الى ربك المنتهى) âyet-i celîlesinin tefsîrinde Süfyân-ı Sevrî'den (لا فكرة فى الرب) diye rivâyet etmiştir. Yânî : Zât-ı Ulûhiyyeti düşünmek câiz değildir, bütün düşünceler bunda nihâyet bulur.

2 — Ebü'ş-Şeyh, İbn-i Abbâs'dan şu hadîs-i şerîf'i naklediyor : Resûl-i Ekrem salla'llâhu alèyhi ve sellem Zâtu'llâhı tefekküre dalmış bir cemâate müsâdif olmakla :

(تفكروا فى الخلق ولا تفكروا فى الخالق فانكم لا تقدرون)

diye buyurmuştur. Yânî : Mahlûkaatı tefekkür ediniz, Hâlik'ın hüviyyet-i ezeliyyesini tefekkür etmeyiniz. Çünkü siz buna kaadir olamazsınız.

3 — Ebü'ş-Şeyh (2) (كل يوم هو فى شأن) âyet-i kerîmesi hakkında Ebû Meysere'den şöyle rivâyet ediyor : Allâhu Teâlâ dilediğini azîz eder, dilediğini zelîl eder, esîri esâretten kurtarır. Yânî : bunlar şuûn-ı İlâhîden birer şe'ndir.

Müellefâtı : (تفسير ابن حبان) : (الاحكام) ve sâire.

Me'hazlar : **Dürrü'l-Mensûr, Tezkiretü'l-Huffâz, Keşfü'z-Zünûn.**

*
* *

119 — EBÛ MANSÛR EL-EZHERÎ :

Muhammed b. Ahmed b. el-Ezher b. Talha el-Herevî, meşhûr bir âlimdir. (282) senesinde Herat'da doğmuş, (370) târihinde yine Herat'da vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Mansûr-ı Ezherî, muktedir bir müfessirdir, fakîhdir, lisân-ı Arab'a bihakkın vâkıftır. Herat'da Hüseyn b. İdrîs ile Muhammed b.

*
* *

---

(1) Sûre : 53 (Necm), âyet : 42.

(2) Sûre : 55 (Rahmân), âyet : 29.

Abdi'r-Rahmân es-Sâmî'den, Bağdad'da El-Kaasım el-Bağavî ile Ebû Bekr İbn-i Ebû Dâvûd'dan ve sâireden ilim ahzetmiş, kendisinden de Ebû Ya'kub el-Gurâb, Ebû Zer Abd b. Humeyd, Ebû Ubeyd el-Hercvî gibi zatlar müstefîd olmuş; rivâyette bulunmuşlardır.

Ezherî evvelâ fıkıh ileiştigâl etmiş, bu hususta şöhret bulmuş, sonra Arabiyye'de tebahhur etmek arzûsuna düşmüş, lûgatde, edebiyyatda bir üstâd olmuştur. Bir aralık Karâmita eline esîr düşerek bâdiyelerde garîbâne bir halde dolaşıp durmuş, pek fasîh olan bedevîler ile düşüp kalkarak kendilerinden birçok şeyler zabt etmiştir.

Ezherî, Şâfiî mezhebinde bulunmakta idi. Zühd ve salâh ile muttasıf idi. İmâm Şâfiî'ye büyük bir merbûtıyyet gösterir, onu dâimâ müdâfaaya çalışırdı.

Tehzîb nâmındaki kitâbının kendi el yazısiyle olan nüshasında şu manzûme görülmüştür :

و ان عناءً ان تعلم جاهلاً و يحسب جهلاً انه منك اعلم
متى يبلغ البنيان يوماً تمامه اذا كنت تبنيه و آخر يهدم
فكيف بناء خلفه الف هادم و الف و الف ثم الف و اعظم (1)

Müellefâtı : (كتاب التقرب) tefsirdir. (كتاب علل القراآت) ، (كتاب تفسير الاسماء الحسنى) ، (تفسير السبع الطوال) ، (كتاب الروح وما ورد فيها من الكتاب والسنة) ، (تفسير ديوان ابى تمّام) ، (كتاب تفسير الفاظ المزنى) ، (تفسير اصلاح المنطق) ، (التهذيب) bu, lûgata âid, on cilddir. Bunun bir kısmı (العالم الشرقى) "Le Monde Oriental" mecmûasında kısmen neşredilmiştir.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, El-A'lâm.**

***

(1) **Meâli :**

Kendisini senden daha âlim sanıp duran bir câhile ilim öğretmeğe çalışman doğrusu büyük bir yorgunluktur.

Bir müessese, ne zaman olur da bir gün nihâyete erebilir ki, sen onu yapmaya uğraştıkça başkası yıkmaya çalışır durur.

Evet, bir binâ nasıl tamamlanabilir ki, arkasında binlerce, binlerce, belki daha ziyâde yıkıcı bulunur.

120 — EBÛ BEKR EL-CESSÂS :

Rey şehrine mensûb olan bu büyük âlimin ismi, Ahmet b. Ali, lâkabı. Cessâs; künyesi, Ebû Bekr'dir. (305) târihinde tevellüd etmiştir.

Hatîb-i Bağdâdi'nin ifâdesine nazaran bu zât, (325) senesinde Bağdad'a gelmiş, bir aralık Ehvâz'a gitmiş, sonra Bağdad'a dönmüştür. Daha sonra Hâkim en-Nîsâbûrî ile berâber Nîsâbûr'a rıhlet etmiş, (344) târihinde tekrar Bağdad'a avdet edip (370) senesi Bağdad'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Bekr er-Râzî, asrında Hanefîlerin en büyük imamı, zamânının en yüksek âlimi bulunuyordu. "Müctehid fi'l-mezheb" mertebesini ihrâz etmiş olduğuna ilmî eserleri şehâdet etmektedir. Binâenaleyh bu zâtı yalnız "Ashâb-ı Tahrîc" den addedenler bu yüksek üstâzın kadrini tenzîl etmiş olurlar. Şemsü'l-Eimme ve sâire gibi bir kısım zevat, müctehidler sırasında görülmektedirler. Halbuki bunlar, Ebû Bekr el- Cessâs'ın ilim ve fazlından müstefîd olmuş, onun ıyâline dâhil sayılmışlardır. Artık onlar müctehid mertebesinde görüldükleri halde Ahmed er-Râzî neden ictihad mertebesini hâiz görülmesin? Ebü'l-Hasen el-Kerhî, Ebû Sehl ez-Zeccâc, Ebû Saîd el-Berdaî, Mûsâ b. Nusayr er-Râzî gibi eâzımdan fıkıh ve sâire okumuş, Abdü'l-Bâkî b. Kaani'den hadîs ahzetmiştir. Kendisinden de Ebü'l-Hasen Muhammed ez-Zağferânî, Kudûrî'nin üstâzı Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Cürcânî gibi meşâhir ders okumuşlardır.

İlmen pek âlî olan Ebû Bekr er-Râzî, zühd ve takvâ i'tibâriyle de pek yüksek bulunuyordu. Defeatla kadı ta'yîn edilmek istenilmişse de asla kabûl etmemiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebû Bekr er-Râzî, kudretli bir müfessirdir. Ahkâmü'l-Kur'ân unvanlı, iki cildden müteşekkil, matbû' tefsîri yalnız ahkâma müteallık âyât-ı celile'nin îzâhını ihtivâ etmektedir. Hanefî fukahâsı arasında temâyüz eden sâir müctehidlerin akvâline de muttali' bulunan bu kıdemli âlim, bu tefsîrinde fıkhî mes'eleler hakkında uzun uzadıya tetkiklerde bulunuyor, müctehidlerin o babdaki akvâlini yazıyor, bunların istinâd ettikleri nasları, delilleri senedâtiyle berâber îrâd ediyor.

Hanefî fıkhı'nı iltizâm ve müdâfaa eden bu kudretli âlimin tefsîri, ilm-i fıkh, usûl-i fıkh, hilâfiyyât bakımından büyük bir kıymeti hâizdir.

Maahâzâ bu tefsirde Mu'tezile Mezhebi'ne biraz temâyülü gösterir bâzı beyânât da göze çarpmaktadır.

Müellefâtı :

, (شرح اسماء الحسنى) , (كتاب النهام القرآن) , (احكام القرآن) :
, (شرح مختصر الطحاوى) , (أدب القضاء) , (كتاب اصول فقه)
, (كتاب جوابات المسائل) , (شرح جامع محمد بن الحسن)

Me'hazlar : **El-Fevâidü'l-Behiyye, Miftâhü's-Saâde, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

121 — MUHAMMED B. MUHAMMED EL-HEREVÎ :

Ebû Mansûr, Muhammed b. Muhammed b. el-Ezher, muktedir bir âlimdir. (282) de doğmuş, (370) de vefât etmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Muhammed el-Herevî, müfessir, edîb bir zâttır. Şâfiiyyü'l-mezheb idi. Rebî' b. Süleyman, Nıftaveyh, İbnü's-Serrâc'dan ilim ahzetmiştir. Lûgatte, nahiv'de üstâz idi. Uzun bir müddet Karâmıta elinde esîr kalmıştır.

Müellefâtı :

(شرح شعر أبى تمام) , (التهذيب فى اللغة) , (التقريب فى التفسير) ve sâire.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

122 — EBÜ'L-LEYS :

Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhim es-Semerkandî, "İmâmü'l-Hüdâ" unvâniyle meşhur bir âlimdir. (373) târihinde ve bâzılarına göre (375) veya (393) senesinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Leys, fazîletli, âbid bir âlimdir. Hanefî Mezhebi eimmesinden fakîh, nezîhü'l-ahlâk, mutasavvifeden ma'dûd müfessir bir zâttır. Ebû Ca'fer el-Hinduvânî'den ve sâireden ilim ve irfân iktisâb etmiştir.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebü'l-Leys tefsîrini mutavassıt bir hacimde vâzıh, nâfi', bâzı nasâyihi hâvî bir tarzda yazmıştır. Bu lâtif tefsirdeki hadîsleri (879) târihinde vefât etmiş olan Şeyh Zeynü'd-dîn Kaasım b. Kutlubuğa tahrîc etmiştir. Bu meşhur tefsîri (854) târihinde vefât eden Şihâb Ahmed b. Muhammed Türkçe'ye tercüme etmiştir. Hanefî Mezhebi'nde bulunan bu mütercim zât, (İbn-i Arabşâh) demekle ma'rufdur.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) , (عمدة العقائد) , (شرح الجامع الصغير) ,
(خزانة الفقه) , (الفتاوى) , (النوازل من الفتاوى) ,
(بستان العارفين) matbu'dur. (قرة العيون و مفرج القلب المحزون)

ahlâka, âdâb-ı şer'iyyeye dâir olup matbû'dur. (تنبيه الغافلين) mevâiz ve hikemi câmi', Zehebî'nin ifâdesine nazaran birçok mevzûâtı hâvî matbû' bir kitaptır. (فضائل رمضان) ve sâire.

Me'hazlar : El-Fevâidü'l-Behiyye, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûât.

*
* *

123 — EBÛ ALİ EL-FÂRİSÎ :

Hasan b. Ahmed b. Abdü'l-Gaffâr, muktedir bir âlimdir. (283) târihinde Fâris ülkesinde "Nesâ" denilen beldede doğmuş, bilâhare seyahatlarda bulunarak (307) senesinde Bağdat'a gitmiş, sonra Şam diyârını dolaşmış, (341) de Haleb'e giderek Seyfü'd-Devle'nin yanında bir müddet ikamet etmiş, daha sonra Fâris bilâdına avdet edip Adudü'd-Devle'ye muhâsip olmuş, nihayet Bağad'a avdet ederek orada (377) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât, âlim, fâdıl, müfessir, bilhassa nahiv ilminde mütebahhir idi. Bağdad'da bir çok zevattan ilim ve irfan tahsîl etmiş, ezcümle, Zeccâc, İbnü's-Serrâc, Mebremân gibi meşâhirden müstefid olmuş, kendisinden de İbn-i Cinnî, Alî b. Îsâ er-Rebaî gibi zatlar ders almışlardır.

Ebû Alî el-Fârisî, edîb, beliğ olduğu halde şiir ile pek o kadar meşgul olmamıştı. Eş'ârı bir kaç beyte münhasırdır.

"Yüz lügavî mes'elede hatâ ederim de bir kıyâsî mes'elede hatâ etmem." dediğini İbn-i Cinnî rivâyet ediyor. Mütenebbî ile aralarında bir çok musâhabeler, mübâhaseler cereyân etmiştir.

Müellefâtı :

, (كتاب المقصور و المدود) , (كتاب الحجة فى القراآت)

, (كتاب المسائل البغداديات)، (كتاب المسائل الحلبيات)، (كتاب العوامل المائة)

، (كتاب المسائل القصريات) , (كتاب المسائل الشيرازيات)

(كتاب المسائل المجلسيات)، (كتاب المسائل البصرية)، (كتاب المسائل العسكرية)

(كتاب التذكرة) nahve dâirdir (الا يضاح) nahivdendir (التكملة)

birkaç ciltlik bir eserdir. Bunu Ebü'l-Feth Osman Cinnî en-Nahvî telhîs etmiştir.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Buğyetü'l-Vuât, Nüzhetü'l-Elibbâ, El-A'lâm.**

***

124 — İBN-İ ATIYYE EL-KADİM :

Ebû Muhammed, Abdullah b. Atıyye b. Abdi'llâh b. Hubeyb ed-Dımışkî, kadîm bir müfessirdir. (383) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İbn-i Atıyye, muktedir, mukrî, fâdıl, zâhid bir zâttır. Mahfûzâtı hârikulâde bir derecede bulunuyordu, hattâ Kur'ân-ı Kerîm'deki kelimâtın ma'nâlarını îzah ve bu hususta istişhâd için eş'âr-ı Araptan elli bin beyt hıfzetmiş olduğu rivâyet olunuyor. "Tefsîrü İbn-i Atıyye" nâmiyle bir tefsir sâhibidir. Muhaddisler arasında da sika, me'mûn bir zât olarak tanınmıştır. Bâb-ı Câbiye denilen mevki'deki bir mescid-i şerîfin imamı bulunuyordu. Bu mescid, "Mescid-i Atıyye" demekle ma'ruftur.

Me'hazlar : **"Tefsîr-i Şevkânî Mukaddimesi, Mevzûâtü'l-Ulûm.**

***

125 — EBÜ'L-HASEN ER-RUMMÂNÎ :

Alî b. Îsâ b. Alî er-Rummânî, nahviyyûnun kibârından bir âlimdir. Aslı Sâmerrâ'dandır. (296) da Bağdad'da doğmuş, (384) târihinde yine Bağdad'da vefât etmiştir.

MEVKI-İ İLMÎSİ :

Bu zât, müfessirdir, nahiv, lûgat, fıkıh, mezheb-i Mu'tezile veçhile kelâm ilimlerinde mütehassıs bulunuyordu. Ebû Bekr b. es-Serrâc'tan ve Ebû Bekr b. Düreyt'den ilim ahzetmiş, kendisinden de Ebü'l-Kasım Alî ed-Dakîkî teallümde bulunmuştur. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

Müellefâtı : ١ (التفسير)، (معانى الحروف)، (شرح كتاب سيبويه) ve sâire.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât. Nüzhetü'l-Elibbâ', El-A'lâm.**

***

126 — İBN-İ ŞÂHİN :

Ebû Hafs, Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî, meşhur bir âlimdir. (297) de doğmuş, (385) te vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

İbn-i Şâhin, kuvvetli bir ilim sâhibidir. Muhammed b. Muhammed b. el-Bâğandî'den, Muhammed b. Hârûn el-Mücedder'den, Ebü'l-Kasım el-Bagavî'den, Ebû Alî Muhammed b. Süleyman el-Mâlikî'den ve Dımışk'da Ebû İshak İbn-i Ebî Sâbit'ten hadîs dinlemiştir. Kendisinden de Ebû Saîd el-Mâlînî ve Ebû Bekr el-Berkaanî gibi zâtlar rivâyette bulunmuşlardır.

Meşhur bir vâiz olan İbn-i Şâhin, muhaddisü'l-Irak sayılmaktadır. İbn-i Ebi'l-Fevâris diyor ki : **"İbn-i Şâhin sikadır, me'mûndur, kimsenin tasnîf edemeyeceği kadar kitap tasnîf etmiştir."**

Muhammed b. Ömer ed-Dâvûdî de demiştir ki: **"İbn-i Şâhîn, bakıyyetü'ş-şüyûhtur. Şu kadar var ki, lâhhândır, bir de fakîh değildir, onun yanında bir kimsenin mezhebinden bahsedilse, ben "Muhammediyyü'l-Mezhebim", der."**

Dârekutnî de İbn-i Şâhin'in lâhhân olduğuna kaail olmakla berâber sika bulunduğunu tasdik ediyor.

Müellefâtı : Üç yüz otuz kitap tasnîf ettiği mervî olan İbn-i Şâhin'in bir kısım eserleri şunlardır: (التفسير الكبير) otuz cilt kadardır. (المسند) cüzdür. (التاريخ) 150 cüzdür (الزهد) 100 cüzdür.

Me'haz : **Tezkiretü'l-Huffâz.**

***

127 — UBEYDULLAH EL-ESEDÎ :

Ebü'l-Kaasım, Ubeydullah b. Muhammed el-Mevsılî, ulemâdan bir zâttır. (387) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ubeydullah, Arabiyyâta muttali', müfessir, Mu'tezile mezhebine sâlik bulunuyordu. Çalışkan bir ilim sâhibi olduğu âsârından anlaşılmaktadır.

Müellefâtı : (تفسير القرآن) , (الأمد) Kur'ân'a dâirdir. (الموضح) arûza dâirdir (النصح) kafiyeler hakkındadır. Eş'ârı da vardır.

***

128 — MUHAMMED EL-ÜDFUVÎ :

Ebû Bekr, Muhammed b. Alî b. Muhammed El-Üdfuvî, kudretli bir âlimdir. (304) târihinde doğmuş, (388) senesinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Bekr el-Üdfuvî, müfessir, ili mve edeble mümtaz, salâh-ı hâl ile ma'ruf bir zâttır. Ebû Ca'fer en-Nahhâs'tan nahiv, Ebû Gânim el-Muzaffer b. Ahmed'den ilm-i kırâat ahzetmiştir. (الاستغناء فى تفسير القرآن) ünvanlı tefsîrinin yüz ciltten müteşekkil olduğu beyân olunmaktadır.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

129 — EBÛ MUHAMMED EL-MÂHÂNÎ EL-İSFEHÂNÎ :

Abdullah b. Hâmid b. Muhammed el-Vâiz, Şâfiî ulemâsındandır. Nîsâbur'da dünyâya gelmiş, (389) târihinde 83 yaşında olarak vefât etmiştir. Babası Isfahan tâcirlerinin a'yânından idi. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Bu zât, birçok meşâhirden istifâde etmiş, ezcümle Ebü'l-Hasen el-Beyhakî'den fıkh, Ebû Alî es-Sakafî'den kelâm teallâm eylemiştir. Kendisinden de el-Hâkim ve sâire rivâyette bulunmuşlardır. Fakîh, müfessir bir zât idi. (Tefsîr-i Abdullah b. Hâmid) bu zâta âit olacaktır ki, bunu kendisinden Sa'lebî kırâet etmiştir.

Me'hazlar : **Tabakaat-ı Şâfiiyye, Keşfü'z-Zünûn.**

***

130 — EL-MUÂFÂ EN-NEHREVÂNÎ :

İbn-i Zekeriyyâ b. Yahyâ b. Humeyd, büyük bir âlimdir. Künyesi Ebü'l-Ferec'tir. (305) senesinde doğmuş, (390) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Muâfâ Nehrevânî, meşhur bir allâmedir. Muktedir bir müfessirdir. Hatîb-i Bağdâdî diyor ki : Bu zât, kendi zamânında fıkıh, nahiv, lûgat, edebiyat i'tibâriyle nâsın en âlimi idi. Berkanî de Muâfâ'nın sika olduğuna ve nâsın en âlimi bulunduğuna şehâdet etmiştir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin mezhebine sâlik idi, bir müddet kadılıkta bulunmuştur.

Muâfâ; Begavî, İbn-i Eb-i Dâvûd, İbn-i Sàid, Ebû Hâmid el-Hadramî, Ebû Saîd el-Adevî, İbn-i Şenbûz gibi yüksek âlimlerden, muhaddislerden ilm-i hadîs ve sâire ahzetmiş; kendisinden de Ahmed b. Mesrûr, Ebû Sâleb el-Mülcem; Ebü'l-Alâ el-Vâsıtî, Ebü'l-Kasım el-Ezherî, Ebü't-Tayyib et-Taberî, Ebû Alî Muhammed el-Cârûdî gibi zatlar hadîs ve sâire ahz ve rivâyet etmişlerdir. Altı ciltten müteşekkil bir (تفسير كبير) i vardır. Zehebî diyor ki, bu tefsirde muhabbeât da, nefîs fevâit de vardır.

(كتاب الجليس والانيس) ünvanlı diğer bir eseri de mevcuttur.

Me'haz : **Tezkiretü'l-Huffâz.**

***

131 — AHMED B. FÂRİS :

Ebü'l-Hüseyn, Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ el-Kazvînî er-Râzî, muktedir bir âlimdir. Aslı Kazvin'dendir. (329) târihinde doğmuş, bir müddet Hemedan'da ikamet etmiş, sonra Rey şehrine intikal edip orada (395) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ahmed b. Fâris, müfessirînden bir zâttır. Lûgat, edep eimmesindendir, kendisinden Bedî-i Hemedânî, Sâhib b. Abbâd gibi meşâhir teallümde bulunmuşlardır.

Müellefâtı : (جامع التأويل) dört cilt tefsirdir. (فقه اللغة) ، (المجمل) ، (مقايس اللغة) ، (الحماسة المحدثة) ، (الفصيح) ، (ذم الخطأ) Sâhib b. Abbâd'ın hazînesi için te'lîf etmiştir (الصاحبى) güzelce eş'ârı da vardır. (فى الشعر)

Me'hazlar : **Mu'cemü'l-Üdebâ, Vefeyâtü'l-A'yân.**

***

132 — EBÛ HİLÂL EL-ASKERÎ :

Hasen b. Abdi'llâh b. Sehl el-Askerî, muktedir bir âlimdir. (395) târihlerinde berhayat bulunmuştur.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebu Hilâl, Müfessir, fakîh, şiir ve edeble müştehir, âlîcenap bir zattır. Ebû Ahmed el-Askerî'nin tilmizlerindendir. Kendisinden Ebû Sa'd es-Semmân ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Müellefâtı : (الأوائل) ، (تفسير القرآن = تفسر العسكرى) ، (شرح الحماسة) ، (جمهرة الأمثال) ، (التلخيص فى اللغة) ، (نوادر الواحد والجمع) ، (لحن الخاصة) ، (من احتكم من الخلفاء الى القضاة) ، (صناعة النظم والنثر) ، (ديوان الشعر) .

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

BEŞİNCİ TABAKAYI TEŞKİL EDEN MÜFESSİRLER.

133 — EL - HÂKİM :

Ebû Muhammed Abdullah b. Abdillâh b. Hamdeveyh b. Nuaym en-Nîsâbûrî, İbnyü'l-Bey' demekle ma'rûf, meşhur bir muhaddistir. (321) târihinde doğmuş, (405) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

El-Hâkim, Ebû Muhammed, gençliğinden i'tibâren ilim ve irfan tahsîline başlamış, iki bin kadar zevattan hadis dinlemiş, ezcümle Ebû Hâtim b. Hibbân, Muhammed b. Alî el-Müddekir, Muhammed b. Ya'kub el-Asam, Ebû Alî en-Nişâbûrî gibi büyüklerden hadîs okumuş, icâzet almış Ebû Alî b. Ebî Hüreyre, Ebû Sehl es-Su'lûkî gibi zatlardan fıkıh teallüm etmiş, Ebû Ömer b. Muhammed el-Huldî, Ebû Osman el-Mağribî gibi sûfiyyeden de tasavvuf ahzeylemiştir.

Kendisinden de Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî, Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî, Ebû Zer el-Herevî, Ebû Bekr el-Beyhakî gibi meşâhir hadis rivâyet etmişlerdir.

TEFSİR VE HADİS İLİMLERİNDEKİ MEVKİİ :

El-Hâkim, ulûm-ı İslâmiyyeye vâkıf müfessir, fakîh, muktedir bir zattır. Hele İlm-i hadîste büyük bir imamdır, kadrinin celâlet ve haşmeti, İslâm ahkâmının muhâfazası husûsundaki güzel hizmeti ulemâ arasında bilittifak i'tirâf edilmektedir. Sikadır. İlmi vâsi'dir, musannafâtı mahâsinperver olmakla müştehir olup beş yüz cüz'e karîp bulunmaktadır. Rivâyet olunan âsârın illetlerini, sahîh ve sakîmini tefrik ve ta'dil husûsunda asrındaki âlimlerin bir mercii bulunuyordu. Zamânında teferrüd etmişti, İslâm âleminin her tarafında bulunan muhaddislerin en mümtâzı sayılıyordu, bütün âfaktan ilim ve irfan müştakları hadis ahzetmek için Nîsâbur'a gelerek etrâfında toplanıyorlardı.

Sâmâniyye zamânında (359) senesi Nesâ beldesi kadılığına ta'yîn edilmişti. Bilâhare Cürcan kadılığına da ta'yîn edilmek istenilmiş ise de, bunu kabulden imtinâ etmiştir.

El-Hâkim, mîr-i kelâm, hoş sohbet bir zât idi. Lâtif muhâvereleri bulunduğu meclislerde huzzârın kalblerini tenşît, ruhlarını kendisine cezbederdi.

El-Hâkim'e teşeyyu' isnâd edenler bulunmuştur. Filvâkı' Tâcü'd-Dîn-i Sübkî'nin dediği veçhile Hazret-i Alî kerrema'llâhu veçheye karşı şer'an matlûb olan mertebeden daha ziyâde bir meyil beslerdi. Fakat Şeyhayn ile Hazret-i Osmân'ın hakk-ı tekaddümünü de i'tirâf eder, Ehl-i Sünnet ulemâsını pek ihtiramkârâne bir tarzda yâd eylerdi. Bütün âsârı ve bâhusûs Terâcim-i ahvâle dâir olan kitapları buna şâhittir.

Bu husûs, Tabakatü'l-kübrâ'da pek mükemmel bir halde muhâkeme edilerek bu büyük muhaddisin fıkhen Şâfiî mezhebine tâbi', akîde i'tibâriyle Eş'ariyyeden ma'dûd olduğu pek güzel isbât edilmiştir.

İmam Zehebî'nin beyânâtına nazaran bu zâtın El-Müstedrek nâmındaki meşhur eseri münderecâtı i'tibâriyle üç kısma ayrılır: Bunun dörtte ikisini İmam Buhârî ile İmam Müslim'in hadisteki şartları dâiresindeki ahâdîs-i şerîfeden ibârettir. Dökrtte biri de bâzı illetlerle berâber seneden sahîh olan hadislerden mürekkeptir. Mütebâkî dörtte biri de menâkir ve vâhiyyattan müteşekkildir ki, bunların içinde bâzı mevzûât da vardır.

El-Hâkim'in rivâyet ettiği ahâdîs-i mübârekeden beşini teberrüken kaydediyoruz.

1 — "ان الله تعالى يحب كل قلب حزين" . *Şüphe yok· ki, Allahu Teâlâ· her bir hazin kalbi sever."*

2 — "التؤدة فى كل شئى خير الا فى عمل الآخرة." = *Teennî her bir seyde hayırlıdır, âhiret ameli ise, müstesnâ."*

3 — "خير الناس من طال عمره وحسن عمله وشر الناس من طال مره وساء عمله" = *Nâsın hayırlısı ömrü uzun, ameli güzel olandır. Nâsın şerlisi ise ömrü uzayan, ameli fenâ olan kimsedir."*

4 "ليس بمؤمن من لا يأمن جاره غوائله" *Şerlerinden, zahmetlerinden komşusu emin bulunmayan kimse bi-hakkın bir mü'min değildir."*

5 — "ما احل الله شيئاً ابغض اليه من الطلاق" = **Allâhu Teâlâ kendisince talâktan daha mebguz bir şeyi helâl kılmamıştır."**

Müellefâtı : (كتاب مذكى الأخبار) , (الاكليل فى الحديث) , (المستدرك) , (المدخل ألى الاكليل) , (كتاب فضائل الشافعى) , (تاريخ النيسابور) ve sâire.

Me'hazlar : Tezkiretü'l-Huffâz, Et-Tabakaatü'l-Kübrâ, El-A'lâm.

***

134 — İBN-İ FÛREK :

Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-Ensârî el-Isfehânî, meşhûr bir âlimdir. Künyesi "Ebû Bekr" dir. (406) târihinde vefât etmiştir. Nîsâbur'da "Hîre" denilen mahalde medfûndur. Kabri bir ziyâretgâh bulunmaktadır.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Fûrek, Şâfiî fukahâsından müfessir, fâzıl bir zâttır. Ebü'l-Hasen el-Bâhilî, Abdullah b. Ca'fer el-Isfehânî, İbn-i Hurrezât el-Ehvâzî gibi meşâhirden ilim ahzetmiş, kendisinden de El-Hâkim, Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebü'l-Kasım el-Kuşeyrî gibi zatlar rivâyette bulunmuşlardır.

İbn-i Fûrek, Irak'ta Şâfiî mezhebini tahsîl etmiş, Rey şehrine gidip orada bir müddet kalmış, sonra Nîsâbur'a giderek orada had's okutmuş; bir medrese yaptırmış, uhdesine tevcîh edilen bir medrese müderrisliğini de kemâl-i muvaffakiyetle îfâda bulunmuştur.

İbn-i Fûrek, Kerrâmiyye tâifesi aleyhinde bulunduğundan onların siyâseti üzerine Sultan Mahmud Gaznevî tarafından isticvâb için Gazne'ye celb edilmiştir, kendisine isnâd edilen i'tikadî bir töhmetten berî olduğu tezâhür etmiş, vuku' bulan münâzaralarda yüksek kudreti anlaşılmıştır. Nîsâbur'a avdet ederken yolda Kerramiyye tâifesine mensup bir şahıs tarafından tesmîm edilmekle şehîden vefât etmiş, nâşı Nîsâbûr'a nakledilmiştir.

Ebü'l-Kasım el-Kuşeyrî diyor ki : Ebû Bekr b. Fûrek'ten işittim, diyordu ki : Ben bir fitne yüzünden mukayyet olarak Şîrâz'a götürülmüştüm, sabah vakti idi ki, şehrin kapısına yaklaşmış bulunuyordum, kalben çok mahzûn idim, aydınlık başlayınca gözlerim şehrin kapısı üzerindeki bir mescidin mihrâbı üzerine dokundu, bu mihrap üzerinde (1) (اليس الله بكاف عبده) nazm-ı Kur'ânîsi yazılmış bulunuyordu. Bunu görünce derhal bana kalben bir kanâat geldi ki, ben bu fitneden Hakk'ın yardımiyle yakın bir zamanda kurtulacağım, filvâkı' öyle de oldu.

İbn-i Fûrek bir allâmedir. Tefsir, fıkıh, usûl-i fıkh, kelâm ilimlerinde mütebahhir idi, mehîb, müteverri' olan bu zâtın mev'ızaları da pek beliğ idi. Tefsîre, kelâma, usûl-i fıkh'a dâir yüze karip eseri vardır.

Sa'lebî diyor ki : İbn-i Fûrek, tefsîrini evvelce bize ezber olarak basît bir tarzda yazdırmaya başlamıştı, sonra yeniden yazmaya başlayıp bitirinceye kadar yalnız sualler ile cevaplara hasretti.

Me'hazlar : **Tamakaatü's-Sübkî, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

---

(1) Sûre . 39 (Zümer), âyet : 36.

***

135 — EBÜ'L-KAASIM EN-NİSÂBÛRÎ :

El-Hasen b. Muhammed b. el-Hasen el-Vâiz, nahviyyûndan âlim bir zattır. Vefâtı (406) târihine müsâdiftir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebü'l-Kasım el-Vâiz, müfessir, edip, siyer'e, kasas'a vâkıf neşr-i ulûma muvaffak bir zâttır. Halka va'z eder, ehl-i tahkîka ders verir, beldesi ahâlisine fahrî olarak fâide-bahş olmaya çalışırdı.

Asam'dan ve sâireden hadîs rivâyet etmiştir. Ebü'l-Hasen es-Sa'lebî tilmizlerinin havâssından ma'dûttur. Vaktiyle Kerrâmiyyü'l-mezhep iken bilâhere Şâfiî mezhebini kabûl ettiği mervîdir. Deniliyor ki: Tefsîr-i meşhurdur, eserleri bütün âfâka intişâr etmiştir.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuâd.**

*
* *

136 — ŞERİF RADIYY :

Ebü'l-Hasen, Muhammed b. Tâhir el-Alevî, meşhur bir Şîa âlimidir. (359) târihinde Bağdat'da doğmuş, (406) senesi Bağdat'da vefât etmiştir.

Şerif Radî, yüksek bir âlimdir, tefsirde, ve sâir ilimlerde büyük bir iktidar sâhibi idi. Sîrâfî'den ve daha birçok fudalâdan ilim ve edeb tahsîl etmiştir. Irak'da neşv ü nemâ bulmuş olan bu pekbeliğ, edîb zât hakkında deniliyor ki: **"Ebnâ-i zamânının en bedîi, Irak sâdâtının en necîbi idi, hakkında eş'ar-ı Kureyş denilse hakîkate muhâlif olmaz."** Büyük bir külliyyât teşkil eden edebî yazıları bu iddiayı te'yîd edecek mâhiyettedir.

Şerif Radî, daha babası hayatta iken Bağdat'ta Nakîbü'l-eşrâf makaamını ihrâz etmişti. Tefsîrinde nahiv, lûgat, belâgat bakımından büyük bir kudret göstermiştir. Fakat rivâyet i'tibâriyle i'timâda lâyık görülmüyor. Mezhebini tervîc için ilm-i hadîs i'tibâriyle sâbit olmayan rivâyetlerle tefsîrini doldurmuştur.

Müellefâtı :

(مجاز الحديث) , (مجازات القرآن) , (معانى القرآن)

(مختار شعر العبّى) İbn-i İshak-ı Sâbiî ile aralarında teâtî edilen mektuplardan müteşekkil bir mecmuadır. (دیوان اشعار) matbû'dur.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Yetîmetü'd-Dehr, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

***

137 — EBÜ'L-KAASIM HİBETU'LLAH :

Hibetu'llah b. Selâme, Bağdat'lı, a'mâ bir âlimdir. (410) târihinde vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Hibetu'llah, müfessir, İlm-i kırâata muttali' bir zât idi. Ebû Bekr el-Katîî'den hadis dinlemiş idi, Câmiü'l-Mansûr'da tedrîs ile meşgul olurdu, tefsîri ve "En-Nâsih ve'l-Mensûh" adlı küçük bir eseri vardır. Nahv'e dâir "El-Mesâilü'l-Mensûre" adiyle bir eser de te'lîf etmiştir.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm.**

***

138 — EBÛ BEKR MUHAMMED EN-NÎSÂBÛRÎ :

Muhammed b. İbrâhim b. Abdullah el-Edîb, ülemâdan bir zâttır. (310) da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Muhammed en-Nîsâbûrî, eski müfessirlerden ve nühâtdan ma'duttur. İshak b. İbrâhîm ile Yezîd b. Sâlih el-Ferrâ'dan ilim telâkkî etmiş, kendisinden de Ebü'l-Abbâs b. Hârûn rivâyette bulunmuştur. Tefsîri vardır.

Me'hazlar : **Keşfü'z-Zünûn, Buğyetü'l-Vuât.**

***

139 — EBÛ ABDİ'R-RAHMÂN ES-SÜLEMÎ :

Muhammed b. El-Hüseyn b. Mûsâ el-Ezdî, mutasavvifeden bir âlimdir. Babası tarafından Ezdî, anası tarafından Sülemî'dir. Vâlidesi cihetinden ceddi bulunan El-Kudve Amr, Nîsâburlu olup aslen Benî Sülem kabîlesine mensuptur.

Ebû Abdi'r-Rahmân (330) târihinde Horasan'da doğmuş, (412) senesi Nîsâbur'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEŞÂYİHİ :

Ebû Abdi'r-Rahmân, ilim ve irfan tahsîli için bir çok seyahatları göze aldırmış, Nîsâbur, Merv, Irak, Hicaz havâlisindeki birçok âlimlere mülâkî olmuş, ezcümle Ebü'l-Abbâs el-Asamm, Ahmed b. Alî el-Mağribî, Muhammed b. Ahmed er-Râzî, Hâfız Ebû Alî el-Huseyn en-Nîsâbûrî, Saîd b. el-Kaasım el-Berdaî gibi meşâhirden hadis ahz ve rivâyet etmiştir. Kendisinden de el-Hâkim Ebû Abdi'llâh, Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî, Ebü Bekr el-Beyhakî gibi yüksek âlimler rivâyette bulunmuşlardır.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Abdi'r-Rahmân, Horasan'ın en büyük bir âlimidir. Sûfiyyenin de en muhterem bir şeyhidir. Kırk sene kadar hadis okutmuş, yazdırmıştır. Tasavvuf tarikına, hakayık ilimlerine, selefin siyer ve menâkıbine bihakkın vâkıf olduğu cihetle tasavvufa ve sâireye dâir yüzlerce kitap yazdığı rivâyet olunuyor.

Maahâzâ kitaplarında hadis ilmi usûlünce sâbit olmayan bir kısım hadisler mevcut bulunmaktadır. Bu cihetle hakkında sika değildir, zayıftır denilmiştir, fakat kendisini tezkiye edenler de vardır. Ezcümle Hatîb-i Bağdâdî diyor ki: **"Ebû Abdi'r-Rahmân'ın kadri hemşehrileri arasında pek yüksektir, kendisi mahmûdü'l-hâldir, ehl-i hadîstir."**

Tâcü'd-Dîn-i Sübkî de diyor ki : **"Doğru olan Hatîb'in sözüdür. Ebû Abdi'r-Rahmân sikadır, aleyhindeki lâkırdılar mu'teber değildir."**

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî Hakayiku't-Tefsir ünvanlı kitabını mutasavvıfların mesleği üzere yazmıştır. Bu kitapta âyât-ı Kur'âniyyenin mutazammın olduğu işâretlerden, lâtifelerden bir kısmını kendi sünûhâtı dâiresinde yazmağa çalışmıştır.

Bu kitap, bâzı zevâtın tenkîdine hedef olmuştur. Ezcümle Zehebî merhum diyor ki : **"Ebû Abdi'r-Rahmân, celâlet-i kadre mâliktir, musannefâtının bin cüz' olduğu söyleniyor, onun (Hakaayiku't-Tefsîr) ünvanlı bir kitabı var, keşki onu yazmamış olsaydı, bu, bir tahriften bir karmatadan ibârettir."**

Tezkiretü'l-Huffâz'ında da diyor ki: "Ebû Abdi'r-Rahmân, Hakaayiku't-Tefsîr'i te'lîf etmiş, bunda birtakım musîbetleri, Bâtıniyye te'vilâtını ityân etmiştir.

Filhakîka Sûfiyyenin bu kabil kitapları hadd-i zâtında Kur'ân-ı Kerîm'in bir tefsîri olmak mâhiyetinden uzaktır. Bunlar, Kur'ân-ı Mübîn'in asıl bütün beşeriyyete hitap eden âyât-ı celîlesini lisan kavâidine mutâbık, Şâri-i Hakîm'in asıl murâdına muvâfık sûrette tefsîr etmek vazîfesini deruhte etmiş değildirler, bu gibi zevât bu âyât-ı İlâhiyyenin asıl zâhirî olan ma'nâlarının murâd-ı İlâhî olduğunu ve buna münâfi olacak te'vîlât ve tevcîhâtın bâtıl bulunduğunu kitaplarının müteaddit yerlerinde bi'l-münâsebe dermeyân etmişlerdir. Bu zâtlar, yalnız bu âyât-ı Sübhâniyyenin tazammun ettiği hakayık ve ledünniyyâttan bir kısmını kendi mazhariyetleri nisbetinde izhâra çalışmışlardır. Bu cuhetle tahrîrine muvaffak oldukları kitaplar da birer tefsir değil, Kur'ân-ı Mübîn'den mülhem oldukları bir kısım işârât ve letâif mecmuası mâhiyetinde bulunmaktadır.

Şu kadar var ki, işârât ve letâif denilen yazıların bir kısmı, rûh-ı Kur'ân'a münâfî görüldüğünden bu cihetle din âlimlerinin nazar-ı tenkîdini celbetmiş, bu yazıların sâhipleri hakkında bi'z-zarûre bâzı sözler söylenmiştir.

Ebû Abdi'r-Rahmân es-Sülemî gibi hakîkaten Sûfiyyeden bulunan bir zâtın bu baptaki yazıları ise, hüsn-i niyyete mukarin, te'vil ve tavzîha müstaid olduğundan hakkında ta'n ü teşnîa lüzum yoktur, hatâsı olsa da hüsn-i niyyete bağışlanacağı lûtf-i İlâhî'den me'muldür.

Müellefâtı :

(حقايق التفسير) **muhtasar, mutasavvifâne bir eserdir.** (النتوة) ,
(آداب الصحبة) , (طبقات الصوفية) **ve sâire.**

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Tabakaatü's-Sübkî, Keşfü'z-Zünûn, El-A'lâm.**

***

140 — İBN-İ MERDEVEY H:

Ahmed b. Mûsâ b. Merdeveyh el-Isfehânî, meşhur bir muhaddistir. Künyesi Ebû Bekr'dir. (323) târihinde doğmuş, (416) senesinde vefât etmiştir.

TEFSİR VE HADİS İLMİNDEKİ MEVKİİ :

İbn-i Merdeveyh, müfessirdir, müverrihtir, bâhusus büyük bir muhaddistir. Hâfız, i'timâde şâyân, hadis ricâlinin ahvâline muttali' bir zâttır. Isfahan'ın en yüksek ülemâsından, üdebâsından sayılırdı, Ebû Sehl b. Ziyâd el-Kattân, Meymûn İbn-i İshak el-Horasânî, Muhammed b. Abdi'llâh es-Saffâr gibi meşâhirden hadis azhetmiş, kendisinden de Ebü'l-Kaasım Abdü'r-Rahmân b. Mende, Abdü'l-Vehâb, Ebû Mutî' Muhammed el-Mısrî gibi zatlar rivâyette bulunmuşlardır. "Melîhü't-tesânîf" olmakla ma'ruftur.

Rivâyet etmiş olduğu ahâdîs-i şerîfeden dördünü teberrüken kaydediyoruz :

1 — ان القر آن نزل بحزن فاذا قرأتموه فتحازنو = **Şüphe yok ki, Kur'ân-ı Mübîn hüzn ile nâzil olmuştur. Binâenaleyh, Kur'ân'ı okuduğunuz zaman hüzün göstermeğe çalışınız."**

2 — سورة تبارك هى المانعة من عذاب القبر = **Tebâreke Sûresi yok mu, o kabir azâbını men' edicidir."**

3 — الخضر هو الياس = **Hızır, İlyas'tan başka değildir.**

4 — البحر زكى كله و ماؤه طهور = **Deniz tamâmiyle pâktir, suyu da temizdir."**

Müellefâtı :

(مستخرج على صحيح البخارى) ، (تاريخ اصبهان) ، (تفسير القرآن)

ve sâire.

Me'hazlar : **Tezkiretü'l-Huffâz, Künûzü'l-Hakaayık fi Hadis-i Hayri'l-Halâyık, Kaamûsu'l-A'lâm.**

***

141 — ABDÜ'L-KAADİR EL-BAĞDÂDİ :

Abdü'l-Kaadir b. Tâhir b. Muhammed, bir kâmil üstâzdır. Künyesi: "Ebû Mansûr"dur. Bağdat'ta doğmuş, yetişmiş, (427) târihinde Esferâyîn'de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

Bu zât, tabakaat-ı nühâta dâhil, edîb, şâir, hesapta mâhir idi. Aynı zamanda müfessirînden ma'dûd olup Nîsâbur'a giderek fukahâdan, muhaddisînden de müstefîd bulunmuştu.

Büyük bir servet sâhibi iken hepsini ilim yolunda infak etmiştir. Akrânına tefevvuk edip birçok ilimler tedris etmekle temâyüz eylemişti. Tefsîri vardır.

Müellefâtı :

، (معيار النظر) ، (نفى خلق القرآن) ، (تأويل متشابه الأخبار)
(التكملة) ، (فضائح المعتزلة)، (الفاخر فى الأوائل والأواخر)، (الملل والنحال)

ve sâire..

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm, Tabakaatü's-Sübkî.**

*
* *

142 — EBÛ İSHAK SA'LEBÎ :

Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbûrî, meşhur bir âlimdir. Sa'lebî, Seâlibî lâkabiyle yâd olunur. Bu, tilki derilerini döğmekle meşgul olanlara mahsus bir nisbettir. İhtimal ki, Ebû İshak da vaktiyle böyle bir san'atla meşgul olmuştur. Vefâtı (427) târihine müsâdiftir.

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû İshak, Kur'an ilminde zamânının birincisi sayılmakta idi. Hele lûgatte, edebiyatta, târihte bir imam bulunuyordu. Birçok zevattan istifâde etmiş, ezcümle Ebû Tâhir Muhammed b. el-Fadl'dan, Ebû Muhammed el-Huldî'den, Ebû Bekr b. Hânî ile Ebû Bekr İbn-i Mihrân el-Mukrî'den hadis ahz ve rivâyet eylemiştir, kendisinden de Ebü'l-Hasen el-Vâhidî ve sâire rivâyette bulunmuşlardır.

Sa'lebî, tefsir sâhasında da büyük bir şöhret kazanmıştır. Maamâfih tefsîrinde birtakım zayıf kaviller, esassız kıssalar da yer bulmuştur. Tefsîrinde Süddî-i Sağîr vâsıtasiyle İbn-i Abbâs Hazretlerinden rivâyette bulunur, Süddî-i Sağîr ise vâhî sayılmaktadır.

Fatih Kütüphanesinde (398) numarada "Nihâyetü'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân" ünvâniyle bir tefsîrin beşinci cildi mevcuttur. Bu cilt, Sûre-i Enbiyâ'dan Sûre-i Nahl'e kadardır. (1) Bu tefsir Sa'lebî'ye izâfe edilmektedir. Sâhibinin mütefekkir bir müfessir olduğu anlaşılıyor, mühim noktalar oldukça tenvîr edilmiş, vücûh-i kırâat gösterilmiş, âyetlerin fazâili, esbâb-ı nüzûlü yazılmıştır. Dahhâk'ten Nakkaş'tan, İbn-i Kuteybe'den rivâyetler vardır. Mugayyebât-ı hamse hakkında da güzel tevcihler var, ezcümle deniliyor ki, umûr-ı gaybiyyeden olan bâzı şeylerin, meselâ hamlin zükûret ve ünûset i'tibâriyle mâhiyyetinin bilinmesi uzun bir tecrübe netîcesi olarak insanlar için hâsıl olabilir, bu bir ta'lîm-i İlâhîdir. Bu, gayba ittıla' sayılmaz. Allâhu Teâlâ ise, bunları bir muallimden -bir tecribeden- istifâde etmeksizin bilir.

Peygamberlerin bâzı mugayyebâta muttali' olmaları da bir ta'lîm-i İlâhî sâyesindedir. Mugayyebât hakkındaki âyet-*i* kerîme kâhinlerin, müneccimlerin, envâ' ile istiskaada bulunanların iddiâlarını iptâl için nâzil olmuştur.

Müellefâtı :

(التفسير) , (كتاب العرائس) kısas-ı Enbiyâyı câmi'dir. Matbû' bulunmaktadır. (قصة سمسون النبى) matbû'dur. Ve sâire.

, (سحر البلاغة سر البراعة) , (يتيمة الدهر فى شعراء اهل العصر)
, (كتاب الأمثال) , (مكارم الأخلاق) , (مونس الوحيد فى المحاضرات)
(فقه اللغة و سر العربية) gibi mu'teber matbû' birtakım kitaplar bu zâta âit değildir. Bunların müellifi (350) senesinde doğmuş (429) târihinde vefât etmiş olan Ebû Mansûr Abdü'l-Melik b. Muhammed Seâlibî en-Nîsâbûrî'dir.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, Mevzûâtü'l-Ulûm, Lûgaat-i Târihiyye ve Coğrâfiyye, Mu'cemü'l-Matbuâti'l-Arabiyye, Buğyetü'l-Vuât.**

***

(1) Bu unvân ile Ebû Muhammed, Cemâlüd-Dîn el-Muâfâ el-Mevsilînin bir tefsîri mevcuttur.

143 — İBN-İ SÎNÂ :

Ebû Alî, Hüseyn b. Abdi'llâh, cihanşümûl bir şöhrete mâlik olan ve "Eş-Şeyhü'r-Reîs" ünvâniyle de yâd olunan büyük bir İslâm - Türk feylesofudur. Babası Belh'lidir. Sâmânîlerden Nûh b. Mansûr zamânında Buhârâ'ya giderek orada Harmeysen karyesine me'mûr olmuş ve o civarda Efşene karyesinden Sitâre isminde bir kızla evlenmekle Ebû Alî Hüseyn orada (370) târihinde tevellüd etmiş, bilâhare (438) târihinde Hemedan'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

İBN-İ SÎNÂ'NIN SEYAHATLARI VE ME'MÛRİYETLERİ :

İbn-i Sînâ, Buhârâ'ya giderek az bir müddet içinde bir çok ilimler tahsîl etmiş, ba'dehû tıb ve felsefe ile iştigal ederek bu sâhada da büyük bir muvaffakıyet göstermiş, icrâ-yı tabâbete başlayarak Horasan Sâhibi Nuh b. Nasr-ı Sâmânî'yi tedâvî etmekle kendisine intisâb eylemiş ve o sâyede Sâmânî Hükümdarlarına mahsus, nâdir, nefis kitapları muhtevî bir kütüphâneye destres olarak ondan pek çok müstefîd olmuştur.

İbn-i Sînâ, mülkiye me'murlarından olan babasiyle berâber bir müddet bâzı beldeleri devredip durmuş, kendisi otuz iki yaşında iken babası vefât etmiş, müteâkıben Sâmânîlerin ikbâli de zevâle yüz tutmuş olmakla Buhârâ'yı bırakıp Hârezm'in Kürkânç şehrine gitmiş, Harzemşah Alî b. Me'mûn'a intisâb ederek muhassasâta nâil olmuş, ba'dehû Nesâ'ya, Ebiyverd'e, Tûs'a ve sâir beldelere giderek Emîr-i Şemsü'l-Maâlî Kapus'a intisâb eylemiş ise de, emîr'in ahz ve haps edilmesi üzerine İbn-i Sînâ, Dihistan'a intikal etmiş, orada bir hastalığa tutulmakla Cürcan'a avdet eylemiştir. Daha sonra Rey, Kazvîn, Hemedan beldelerine gidip Şemsü'd-Devle'nin vezîri olmuş, bir aralık aleyhine askerler kıyâm ederek hânesini yağma ve katlini talep etmeleri üzerine azliyle iktifâ olunmuş, müteâkıben kulunça tutulan Şemsü'd-Devle'yi tedâvî ettiğinden tekrar vezârete getirilmiştir.

Şemsü'd-Devle'nin vefâtında halefi olan Tâcü'd-Devle, İbn-i Sînâ'yı vezârette ipka etmediğinden İbn-i Sînâ, İsfahan'a çıkıp gitmiş, orada Alâü'd-Devle'ye intisâb etmiş, müptelâ olduğu kulunçtan dolayı perhîze i'tinâ ile kendisini iyice tedâvî edemediğinden nihâyet Hemedan'da âhirete irtihâl etmiştir.

İBN-İ SÎNÂ'NIN MEVKİ-İ İLMİSİ :

İbn-i Sînâ, bir hârika-i zekâ idi, daha on yaşına bâliğ olur olmaz, Kur'ân-ı Kerîm'e, edebe, usûl-i dîne, riyâzıyyâta dâir birçok şeyler öğren-

mişti. Ba'dehû tabiî ve İlâhî ilimler ile iştigal etmiş, Hakîm Ebû Abdi'llâh el-Belhî'den mantık ve felsefe okumuş, ilm-i tıbba da çalışarak bu hususta da mütehassıs olmuştu.

İbn-i Sînâ, gerek İslâm ilimlerine ve gerek Yunan felsefesine pek mükemmel vâkıf bulunuyordu. Şöhreti bütün medeniyet âlemine şâmildir. Felsefî eserleri orta asırlarda garp dârü'l-fünunlarında okunuyordu. Âsârının tenevvüü, iktidâr-ı ilmîsinin vüs'ati takdirlere şâyandır. Yalnız tıb, riyâziyyât, felsefe sâhalarında değil, dînî ilimler sâhasında iktidârını birtakım eserleriyle isbât etmiştir. Ezcümle bâzı sûreler hakkında tefsirler yazarak kıymetli, hakîmâne mütâlâalar serdetmiş, bâzı eserlerinde birtakım ahkâm-ı şer'iyyenin hikmetini îzâha çalışmıştır.

İbn-i Sînâ, edebiyyâta da hizmet etmiş, Arapça ve Fârisîce güzel manzum parçalar vücûda getirmiştir. Kasîde-i Rûhiyyesi meşhurdur. Şu iki kıt'a da kendisine isnâd edilmektedir :

أعتصام الورى بمغفرتك عجز الواصفون عن صفتك
تب علينا فاننا بشر ما عرفناك حق معرفتك (1)

تکفیر چو من کسی آسان نبود
زیرا که چو ایمان من ایمان نبود
در دهر چو من کسی و ان هم کافر
پس در همه دهر یك مسلمان نبود (2)

Velhasıl : İbn-i Sînâ, ilim ve felsefe bakımından bî-nazîrdir. Şu kadar var ki, felsefiyyâtın te'sîri altında kalarak, veya eski feylesofların efkârına tercümân olarak dermeyân ettiği bâzı mütâlâât ve tetkîkatı, hakayık-ı İslâmiyye nokta-i nazarında tenkîd ve tashîha muhtaç bulunduğundan bu cihet, kendi aleyhinde bâzı i'tirazları, tenkitleri celbetmiştir.

---

(1) Meâli: Yâ Rabbi! Bütün halkın sığınışı, Sen'in mağfiretinedir, bütün vasfediciler, Sen'in vasfında âciz kalmışlardır. Bizi affet, çünkü biz beşeriz, Seni bihakkın bilmekle bilmiş değiliz.

(2) Meâli: Benim gibi bir kimseyi tekfîr etmek kolay değildir. Çünkü benim îmânım gibi bir îman olamaz. Zamânede benim gibi bir şahsiyyet, o da kâfir ise, artık bütün asırlarda bir Müslüman bulunamaz.

Müellefâtı :

(تفسير سورة الناس) ، (تفسير سورة الفلق) ، (تفسير سورة الأخلاص) (القانون) ، (الاشارات والتنبيهات) ، (النجات=مختصر الشفاء) ، (الشفاء) matbû'durlar. Bu dört kitap, felsefeye, tıbba dâir olup Avrupa lisanlarına terceme edilmiş ve bunlar birçok hükemâ ve etıbbâ tarafından şerh ve tahşiye olunmuştur. (كتاب الانصاف) Aristo'nun kitaplarının şerhini câmi' yirmi cilttir. (كتاب البر و الأثم) ahlâka dâir iki cilttir. Bu iki kitabın nüshaları nâdirdir. (كتاب المبدأ والمعاد) yirmi cilttir. (الحاصل و المحصول) Fârisîce yazılmış bir lûgat kitabıdır. (شفاء الاسقام فى علوم الحروف والارقام) matbû'dur. (اسباب حدوث الحروف) matbû'dur. (كتاب أدوية) ، « رفع المضار الكلية عن ابدان الانسانية » matbû'dur. (كتاب تدبير الجند matbû'dur. الاشارة الى علم فساد احكام المنجمين) ، (رسالهٔ حى بن يقظان) والمماليك والعساكر و ارزاقهم وخراج الممالك) ، (الحكمة المشرقية) ، (رسالة القدر) ، (رسالهٔ فى العشق) (المدخل الى صناعة الموسيقى) ، (مفاتيح الخزائن) mantığa dâirdir. (رسالة فى الراوية) ، (مبحث القوى الانسانية) matbû'dur. (هدية) Emir Nûh'a ihdâ edilmiştir, matbû'dur. (كتاب الحدود) matbû'dur. (عيون الحكمة) matbû'dur. (القصيدة العينية) ve sâire.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Hizânetü'l-Edeb, Kaamûsü'l-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûât.**

***

144 — EBÛ ÖMER, MEÂFİRÎ :

Ebû Ömer, Ahmed b. Muhammed b. Ebî Abdi'llâh el-Meâfirî el-Endelüsî, büyük bir âlimdir. Aslı Endelüs-i şarkî hudûdundan Talemenke'dendir. Kurtuba'da ikaamet etmiş, şark tarafına rıhlet edip bilâhare (429) târihinde Talemenke'de vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ebû Ömer, yüksek bir âlimdir. Kur'ân-ı Mübîn ile, hadis-i şerif ile tevaggul etmiş, bir müfessir ve bir muhaddistir. Pek çalışkan bir âlim olduğunu, yazmış bulunduğu kitapların müteaddit ciltleri göstermektedir. Endelüs'ün vaktiyle ne feyizli bir toprak olduğuna, üstünde yetişmiş olan bu gibi kıymetli zevâtın hazîn hâtıraları birer şâhittir.

Müellefâtı :

(تفسير القرآن) yüz cilt kadardır. (البيان فى اعراب القرآن) , (الوصول الى معرفة الأصول) yüz cilttir. (الدليل الى معرفة الجليل) bir risâledir. (اصول الديانات) , (رجال الموطأ) , (فضائل مالك)

Me'haz : **El-A'lâm.**

***

145 — ALÎ EL-HAVFÎ :

Alî b. İbrâhim b. Saîd b. Yûsuf, nahiv ülemâsındandır. Vefâtı (430) târihine müsâdiftir.

KIYMET-İ İLMİYYESİ :

Alî el-Hafvî, lisân-ı Arab'a vâkıf, müfessir bir zâttır. Ebû Bekr el-Üdfuvî'den teallüm etmiştir.

Müellefâtı :

(الموضح) , (علوم القرآن) , (البرهان فى تفسير القرآن) nahivdendir.

Me'hazlar : **Buğyetü'l-Vuât, Keşfü'z-Zünûn.**

***

146 — İSMÂİL B. AHMET EL-HİRÎ :

İsmâil b. Ahmet b. Abdi'llâh el-Hıyeriyy, muktedir bir âlimdir. Mensûb olduğu (Hîre) Nîsâbûr'da bir mahallenin ismidir. (361) de doğmuş, (430) da Nîsâbûr'da vefât etmiştir. Künyesi Ebû Abdi'llâhtır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMİSİ :

İsmâil el-Hîrî, müfessir, mukrî. fakîh, muhaddis, vâiz zâhid bir zât idi, kendisine amâ ârız olmuştu. Zâhidü's-Serahsî'den hadîs, Ebü'l-Heysem'den Sahîh-i Buhârî'yi dinlemiş, kendisinden de Hatîp Ebû Bekr el-Bağdâdî gibi meşâhir rivâyette bulunmuşlardır.

Ulûm-ı Kur'ân'a, kırâate, hadîse, mev'ızaya dâir meşhur musannafâtı vardır. (الكفاية فى التفسير) isminde bir tefsir de te'lîf etmiştir. Bunun bir nüshası İstanbul'da Kütüphâne-i Umûdî'nin 283 umûmî ve 36 sıra numarasında mevcuttur.

Me'hazlar : **Mu'cemü'l-Üdebâ, Buğyetü'l-Vuât.**

***

147 — ŞERÎF MURTAZÂ :

Ebü'l-Kaasım, Alî, b. et-Tâhir b. Ahmed, Irak'ta yetişmiş olan Şîa ülemâsındandır. (355) senesi Bağdat'ta doğmuş, (436) târihinde Bağdat'ta vefât edip hânesindeki husûsî bir kabre defnedilmiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Şerîf Murtazâ, asrında Irak'ın muktedir bir âlimi sayılıyordu. Tefsirde, ilm-i kelâmda, şiir ve edebde bir üstâz idi. Beliğ yazıları, lâtif manzûmeleri vardır. İmâm Alî Hazretlerine nisbet edilen Nehcü'l-Belâğa'yı ya bu zât veya birâderi Şerîf Radî cem' ve tertîb etmiştir. İbn-i Nubâte'den Müfîd Ebû Abdi'llâh Muhammed'den ilim ahzetmiştir.

Şerîf Murtazâ tefsîr'e dâir yazılarında lisan, belâğat i'tibâriyle büyük bir iktidar göstermiş, bâzı kelimât-ı Kur'âniyyenin mânâlarını ta'yîn için müteaddit Arapça beyitler zikretmiştir. Dirâyet sâhasında görülen bu iktidârı, rivâyet tarîkında görülmemektedir, kendi mezhebini te'yid ve tervîc için zikrettiği hadisler, yaptığı tevcihler tetkîke muhtaçtır. Hattâ kendisinin gulât-ı Şîa'dan olduğu da mervîdir. Maahâzâ kabûle şâyân bir kısım derin tevcihleri, te'villeri de vardır.

Emâlî adlı eserinin ikinci meclisinde (1) (يسئلو نك عن الروح) âyet-i celîlesine dâir güzel ma'lûmât vermekte ve suâle mutâbık olan cevap verilmiş olduğunu isbât etmektedir.

Kırk altıncı meclisinde de (2) (واذاسالك عبادى عنى فأنى قريب) âyet-i kerîmesine dâir âlimâne tevcihlerde bulunmuş, yapılan duâlara ne veçhile icâbet-i İlâhî vuku' bulduğunu tavzîhe çalışmaktadır.

Müellefâtı :

(امالى) tefsîre, hadîse, edebiyyâta dâirdir. Buna (غرر القوائد و درر القلائد) da denilir. (الشهابه فى الشيب و الشباب), (نهج البلاغة و مشرع الفصاحة) fıkha dâirdir. (المسائل الناصرية) bunlar matbû'durlar. (اوصاف البروق), (ديوان شعر) on binden ziyâde ebyâti hâvîdir.

Me'hazlar : **Mu'cemü'l-Üdebâ, Vefeyâtü'l-A'yân, El-A'lâm, Mu'cemü'l-Matbûât, Keşfü'z-Zünûn.**

***

148 — MEKKÎ B. HAMMÛŞ :

Ebû Muhammed, Mekkî b. Ebî Tâlip Hammûş el-Endelüsî el-Kaysî, nahiv ülemâsındandır. (355) târihinde Kayruvan'da doğmuş (377) senesinden sonra bir çok yerlerde seyahatte bulunup (393) târihinde Kurtuba'da tavattun etmiş ve (437) senesinde Kurtuba'da vefât eylemiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû Muhammed Mekkî, Kur'an ilimlerinde, Arabiyyede, mütebahhir, akıl ve fehmi ile, güzel ahlâkı ile, salâh-ı hâliyle müştehir idi. Mekke-i Mükerreme'de, Mısır'da Ebü't-Tayyib, Abdü'l-Mün'im'den ilim ahzetmiş, Kurtuba Câmi-i Şerîfinde hitâbette, tedriste bulunmuştur.

---

(1) Sûre : 17 (İsrâ'), âyet : 85.

(2) Sûre 2 (Bakare), âyet : 186.

Müellefâtı :

(الهداية الى بلوغ النهاية) Kur'ân-ı Mübîn'in tefsîrine dâir yetmiş ciltlik bir eserdir. (التبصرة) bu da tefsîre, kırâât-ı seb'aya âit beş ciltlik bir eserdir. (مشكل اعراب القرآن), (الايضاح) nâsih ve mensûha dâirdir. (الموجز) kırâate müteallıktır. (المنتقى) ahbâra dâir dört cilttir. (كتاب البيان عن وجوه القراآت)

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Buğyetü'l-Vuât, El-A'lâm, Nüzhetü'l-Elibbâ'.**

***

149 — EBÛ MUHAMMED EL-CÜVEYNÎ :

Abdullah b. Yûsuf b. Abdi'llâh "Rüknü'l-İslâm" lâkabını hâiz, yüksek bir âlimdir. Horasan'da Nîsâbur ile Bistam arasındaki Cüveyn nâhiyesine mensuptur. (438) târihinde Nîsâbur'da vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

ÜSTADLARI :

Ebû Muhammed, evvelâ kendi nâhiyesinde Alî Ebû Ya'kub el-Ebîverd' den bir miktar fıkıh okumuş, sonra Nîsâbur'a giderek ma'lûmâtını Ebü't-Tayyib es-Su'lûkî'den ikmâle çalışmıştı. Daha sonra Merv şehrine gidip Kaffâlü'l-Mervezî'nin derslerinde hazır bulunmuş; onun fıkıhtaki mesleğini tetkik ve ta'kîb ederek kendisinden icâzet almıştır. Hadis ilmini de Kaffâl'den, Adnân b. Muhammed ed-Dabbî'den, Ebû Nuaym Abdü'l-Melik b. el-Hasen'den ve Bağdat'ta Ebü'l-Hüseyn b. Bişrandan istimâ' etmiştir.

Kendisinden de oğlu İmâmü'l-Haremeyn ile Sehl b. İbrâhim el-Mescidî, Alî b. Ahmedi'l-Medînî gibi birçok zevât rivâyette bulunmuşlardır.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE ZÜHD Ü TAKVÂSI :

Şâfiî mezhebindeki âlimlerin pek büyüklerinden olan Ebâ Muhammed el-Cüveynî, tefsîrde, hadiste, fıkıhta, lûgatte mühim bir iktidar sâhibi idi. Nahiv'de, edebiyatta büyük bir melekesi vardı. Yazmış olduğu tefsîr, rivâyet ve dirâyet tariklerini ihtivâ eden cem'iyyetli, mufassal bir eserdir. Bu

eserde her âyet-i celîle on veçhile tefsîr ve tevcîh edilmiştir. Maamâfih bu pek emekli eserde bir hayli munkatı' hadisler, rivâyetler de yer bulmuştur.

Ebû Muhammed el-Cüveynî, bilhassa zühd ü takvâsiyle, güzel ahlâkıyle fevkalâde temâyüz etmişti. Belki yerine sarf edilmemiş veya niyyete mukarin bulunmamıştır, diye her sene hemen hemen iki defa malının zekâtını verirdi. Pek mehâbetli bir zât idi, huzûrunda yalnız zühd ü takvâya, ilim ve irfâna dâir sözler söylenebilirdi.

Bir aralık kendi ilmî kudretine güvenerek içtihâda kıyâm etmiş, hiç bir mezheb-i fıkhîye temâmen bağlanmayarak ahâdîs-i şerîfeden bâzı ahkâm istinbât etmek istemiş, bu maksatla Muhît adlı bir kitap yazmağa başlamıştı. Bu mühim eserinin üç cüz'ünü pek muktedir bir muhaddis, bir âlim olan dostu Hâfız Ebû Bekr el-Beyhakî'ye gönderdi. Beyhakî, bu yazıları tenkîd etti, bundaki hadislerin ihticâca sâlih olup olmadığını tafsîlâtiyle bildirdi. Ve şu mealde bâzı ihtarlarda bulundu: **"Kendisini dâimâ hayır ile yâd ettiğim Ebû Muhammed el-Cüveynî bilir ki, benim hadîs-i şerîf ile iştigalim çoktur, birçok kimseler görülüyor ki, hâdis-i merviyyenin sahihini, gayr-i sahîhinden temyîz edemiyorlar, hangi hadislerin ihticâca sâlih, hangilerinin gayr-i sâlih olduğunu kestiremiyorlar, Ebû Muhammed'in istinâd ettiği hadisleri bu hususta en selâhiyattar olan İmam Şâfiî görmemiş midir? diyeceğiz! Hayır o, bunları görmüş, fakat bâzı illetlerden dolayı bunlardan ahkâm istinbât etmeyip i'râz etmiştir. Bunu hadis ilminde itkan sâhibi olanlar takdîr ederler..»**

Beyhakî'nin büyük bir risâle teşkil eden tenkitnâmesini Ebû Muhammed el-Cüveynî alınca: "İşte bu, bereket-i ilimdir" diye Beyhakî'ye duâ etmiş ve onun bu veçhile irşâdına mebnî Muhît'ini itmâm etmekten vaz geçmiştir.

Hakîkatı araştıran zevat, işte böyle hayırhah, böyle munsif olur!

Ebû Bekr Beyhakî'nin yazdığı bu mühim risâle, Tabakaatü's-Sübkî'de münderictir.

Ebû Muhammed el-Cüveynî'nin muktedir bir şâir olduğu da dostlarından biri hakkında bir mersiye olarak söylediği şu kıt'adan anlaşılmaktadır:

رأيت العلم بكاء حزيناً ونادى الفضل واحزنا وبؤسى

سألتها لذاك فقيل : اودى ابوَ سهل محمد بن موسى [1]

---

(1) Meali : İlmi, hazin hazin ağlamakta, fazl u kemâli de : «Ey hüzn ve elem» diye feryâd ü enîn etmekte gördüm, bunlara bu hâlîn sebebini sordum, denildi ki; Ebû Sehl, Muhammed b. Mûsâ vefât edip gitti!.

Müellefâtı : (تفسير) büyük bir eserdir, (التبصرة و التذكرة) fıkıhtandır. (شرح الرسالة) ، (اثبات الاستواء) ، (الجميع فالفروق) ، (السلسلة) ، (مختصر المختصر) .

Me'hazlar , İbn-i Hallekân, El-Fevâidü'l-Behiyye, Tabakaatü's-Sübkî, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.

***

150 — AHMED B. AMMÂR :

Ahmed, Ebü'l-Abbâs el-Mehdevî, nahiv ülemâsındandır. Aslen Mehdiye'den olup Endelüs'e rıhlet etmiştir. Vefâtı (440) târihine müsâdiftir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

Ahmed b. Ammâr, müfessir, Arabiyatta mütehassıs bir zâttır. Fâideli kitaplar te'lîf etmiştir. Tefsîri de bu cümledendir.

Me'haz : **Buğyetü'l-Vuât.**

***

151 — EBÛ OSMAN ES-SÂBÛNÎ :

İsmâil b. Abdi'r-Rahmân b. Ahmed en-Nîsâbûrî, büyük bir üstazdır. (373) târihinde Nîsâbur'da doğmuş, (449) senesinde yine Nîsâbur'da vefât etmiştir.

ÜSTAZLARI :

Ebû Osman, Nîsâbûr'da Ebü'l-Abbâs Tâbûtî ile Ebû Saîd es-Simsar'dan, Herat'ta Ebû Bekr el-Furât'tan ve Ebû Meâz Şâhit'ten, Şam'da, Hicaz'da bâzı zevattan hadis dinlemiş, Mearratü'n-Nu'mân'da Ebü'l-Alâ Ahmed b. Süleymân'a mülâkî olmuştur. Kendisi de Nîsâbûr'da, Horasan'da, Gazne'de, Hindistan'da, Cürcan'da, Âmil ile Taberistan'da, Şam'da, Beytü'l-Makdis'te, Hicaz'da hadîs rivâyet etmiştir. Kendisinden de, Ebû Bekr el-Beyhakî, Ebû Abdi'llâh el-Kaari', Ebû Sâlih el-Müezzin gibi zatlar hadîs rivâyet etmişlerdir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Osman, asrının büyük bir âlimi idi. Müfessir, muhaddis, vâiz, hatîp, şâir bir zât idi. Yetmiş sene kadar va'z ve nasîhatle halkı irşâda çalışmıştır. Bâzan bir âyetin tefsîrine aylarca devâm ederdi. Horasan'da "Şeyhül-İlim" ünvânını almıştı. "Seyfü's-Sünne" diye de yâd olunurdu. İlim ve zekâsiyle, zühd ü tâkvâsiyle mesel darbolunurdu. Tasnîfâtının kesretiyle de meşhurdur. Ezcümle "Akîdetü's-Selef" ünvanlı bir eseri de vardır.

Eş'ârından bir parça :

مالی اری الدهر لایسخو بذی کرم ولا یجود بمعوان و مفضال

ولا اری احداً فی الناس مشتریاً حسن الثناء بانعام و افضال

صاروا سواسیة فی لؤمهم شرعا کأنما نسجوا فیه بمنوال (1)

Me'hazler : **Tabakatü's-Sübkî, Mu'cemü'l-Üdebâ.**

152 — MÂVERDÎ :

Alî b. Muhammed b. Hubeyb meşhûr bir zâttır. Künyesi Ebü'l-Hasen'dir. (364) târihinde Basra'da doğmuştur. Bilâhare Bağdat'a rıhlet etmiş, birçok beldelerde Kadılık'ta bulunmuş, Kaaim bi-Emri'llâh zamânında "Akda'l-Kudât" pâyesini ihrâz etmiş, hülefâ yanında büyük bir mevkı' sâhibi olmuş, çok kerre Halîfeler ile Melikler, ve büyük Emirler arasındaki gerginlikleri izâle için muslih sıfatiyle hareket eylemiştir. Kendisine gülsuyu satışına nisbetle Mâverdî denilmiştir. (450) târihinde Bağdat'ta vefât etmiştir. Bâb-ı Harp denilen makberede medfundur.

ÜSTAZLARI :

Mâverdî, Basra'da Ebü'l-Kaasım es-Saymerî'den fıkıh okumuş, sonra Bağdad'a giderek Ebû Hâmid el-Esferâyînî'nin derslerinde hazır bulunmuştur. Hadîs ilmini de Hasen İbn-i Alî el-Hanbelî, Muhammed b.

---

(1) Meâli : Bana ne oldu ki, ben zamanın kerem sâhibi yetiştirip civanmertlik yapmadığını görüyorum? Neden halka yardıma çalışır, lûtuf ve ihsâna koşar bir zâtın vücûdiyle cömertlik göstermiyor?

Nâs arasında bir kimse göremiyorum ki, in'âm ve ihsân ile güzel senâ kazanmaya tâlip bulunsun!. Bütün halk, cimriliklerine dalmak husûsunda mütesâvî bulunur olmuşlardır. Sanki hepsi de bir dokuma âleti ile dokunmuşlardır!..

Adiyyi'l-Mukrî, Muhammed b. el-Muallâ el-Ezdî, Ca'fer b. Muhammed el-Bağdâdî'den rivâyet eder. Kendisinden de Ebû Bekr el-Hatîb, Ebü'l-İz b. Kâvuş gibi zatlar rivâyette bulunurlar.

KUDRET-İ İLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Mâverdî, büyük bir Şâfiî âlimidir. Şark ve garpta kendini eserleriyle tanıtmış, çok ma'lûmatlı, mütefekkir bir müelliftir. Gerek tefsirde, fıkıhta ve gerek sâir ilimlerde mütefennin bir zattır. Basra'da, Bağdat'ta senelerce tefsir, fıkıh, usûl-i fıkıh, edebiyat okutmuş, neşr-i ulûma himmet etmiştir.

Tefsîre dâir yazılarında hem Ehl-i Sünnet'in, hem de tenkîde tâbi' tutmaksızın Mu'tezile gibi bid'at erbâbının sözlerini, tevcihlerini nakleder. Bu cihetle kendisinin Mu'tezile i'tikaadında bulunduğuna zâhib olanlar bulunmuştur.

Fakat Mâverdi, Mu'tezile mezhebine tamâmen taraftar değildir. Onlara alenî bir surette müzâharet gösterdiği de yoktur. Daha ziyâde Sünnî olmakla berâber kanâatına uygun gelen yerlerde Mu'tezilenin fikrine iştirâk etmiştir. İki nümûne :

1 — (1) (وكذلك جعلنا لكل نبى عدو أشياطين الانس و الجن ...)

âyet-i celîlesindeki (خلقنا) ma'nâsına olan (جعلنا) kelimesini Mu'tezilenin esaslarına ibtinâ ederek şu iki vechile tefsîr etmektedir:

a) "Biz onların a'dâ olduğuna hükmettik."

b) "Biz onları adâvetleri üzere terk ettik, kendilerini o adâvetten men'etmedik."

2 — (2) (ما يأتيهم من ذكر من ربهم محدث) âyet-i kerîmesinde ise, Ehl-i Sünnet'e ittibâ' etmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in kıdemine münâfi bir şey söylememiş, Mu'tezilenin i'tikaadına uygun bir tevcihte bulunmamıştır.

Maahâzâ kader mes'elesinde dâimâ Mu'tezileye muvâfakat etmektedir. Bu cihetledir ki, **"Tefsîr'i ehl-i bâtılın te'vîlâtiyle doludur, tefrik ve tahkîka muktedir olmayanların bu tefsîri okumalarında büyük zarar vardır."** denilmiştir.

---

(1) Sûre : 6 (En'âm), âyet : 112.

(2) Sûre : 21 (Enbiyâ') âyet : 2..

MÂVERDÎ'NİN SECİYYESİ, TEVÂZUU :

Mâverdî, güzel seciyyesiyle, tevâzuu ile, metîn ahlâkiyle temâyüz etmiştir. Bu pek değerli âlimin seciyyesini gösterir bir fetvâsını hikâye edeceğiz, şöyle ki:

Abbasiye Halîfelerinden El-Kaaim bi-Emrillâh (439) târihinde Şehinşâh-ı Â'zam lâkabını hâiz bulunan Celâlü'd-Devle İbn-i Büveyh'e Melikü'l-Mülûk lâkabını da vermiş, hatîpler de kendisini bu unvân ile yâd etmeğe başlamıştı, bâzı âlimler bu lâkabı münâsip görmemiş, kâinâtın hakîkî mâliki olan Cenâb-ı Hakk'a âit bir vasfın herhangi bir hükümdâra verilemeyeceği kanâatinde bulunmuşlardı. Hanefî fukahâsından Hımyerî, **"Bu hususta kasıt ve niyyete bakılır"** diyordu. Kadı Ebü't-Tayyip et-Taberî de bunun cevâzına kaail olmuş, **"Bu, yeryüzündeki meliklerin melîki ma'nâsınadır. Kaadı'l-Kudât denildiği gibi Melikü'l-Mülûk de denilebilir"** demişti.

Mâverdî ise, Sultan Celâlü'd-Devle'nin en ziyâde havâssından olduğu halde böyle bir unvânın fânî bir hükümdâra verilemeyeceğine dâir fetvâ vermiş, bu bâbtaki kanâatını şiddetle müdâfaa etmiş, artık Celâlü'd-Devle'den kesilmişti.

Fakat bilâhare Celâlü'd-Devle'nin da'veti üzerine büyük bir korku içinde ziyâretine gitmiş, Celâlü'd-Devle bu seciyyeli âlimi huzûruna kabûl edince şöyle demiştir :

"Bence tahakkuk etmiştir ki, eğer sen bir kimseye dostluk gösterecek olsa idin, aramızdaki hus»siyyete mebnî mutlaka benim hakkımda göstermiş olacaktın, seni o fetvâya sevk eden, mücerred senin diyânetindir, binâenaelyh şimdi senin mevkiin benim yanımda eskisinden daha ziyâdedir."

Gariptir ki, Celâlü'd-Devle, bu ünvânı aldıktan sonra ancak bir kaç ay yaşayabilmiş, kendisinden sonra Benî Büveyh Devleti tamâmen munkariz olmuştur.

Mâverdî'nin tevâzuuna, diyânetine, nefsi ile olan mücâhedesine delîl olmak üzere, kendisinden şöyle bir vak'a naklolunmaktadır:

Mâverdî, diyor ki: "Ben bey' mes'elelerine dâir bir kitap tasnîf etmiş, fukahânın bu hususlaki sözlerini kudretim dâhilinde toplamağa çalışmıştım. Kitabım, mühezzep, mükemmel bir hâle gelince ben bununla az kalsın böbürlenecek idim. Kendimin bu mes'elelere herkesten ziyâde muttali' olduğumu tasavvura başlamıştım ki, iki köylü Arap yanıma glip bana bey'a âit bir sual sormasınlar mı! Dört şartı mutazammın olmak üzere bâdiye'de yapmış

oldukları bir alım satım muâmelesi. Ben bunlardan hiçbirinin cevâbını bilemedim, yere bakarak fikre daldım, kendi hâlimle bunların hallerini ibretle düşünmeğe başladım. "Sen şu cemâatin reîisi olduğun halde bizim bu suâlimize verecek cevâbın yok mu?" dediler. "Hayır yok dedim", "Yazık sana!" diyerek yanımdan ayrıldılar, sonra benim şakirtlerimden birçoklarının kendisine ilmce fâik bulunduğu bir zâta gidip sordular, derhal lâzım olan cevâbı aldılar, memnun ve müteşekkil kaldılar, ilmini senâ ederek çıkıp gittiler. Bu hal bana nefsimin tezellülünü, ucbümün tevâzua tahavvülünü îcâb edecek bir nasîhat, bir ders-i ibret oldu.

Müellefâtı :

(تفسير الماوردى) bundan nâtamam üç cilt fâdıl Ahmed Paşa Kütüphânesinde 23, 24, 25 numaralarda mevcuttur. (الحاوى الكبير) Şâfiî fıkhına dâir yirmi cilttir. (الاقناع) Bu da fıkha âittir. (اعلام النبوة) Kelâma müteallıktır. Matbû'dur. (الامثال والحكم) , (نصيحة الملوك) , (الاحكام السلطانية) Hükûmetlerin siyâsetine dâirdir. (تسهيل النظر فى السياسة المدنية الشرعية) Matbû'dur. (سياسة الملك) , (قانون الوزارة) ; (ادب الدنيا والدين) Meşhur ve mu'teber bir ahlâk ve edeb kitabıdır, matbû'dur. İstanbul ülemâsından Erzincan'lı Üveys Vefâ Efendi tarafından Arapça yazılmış, münakkah, mukayyed, matbû' bir şerhi vardır. Bu kitap, yine İstanbul Müderrislerinden Bergama'lı Cevdet Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Tabakaatü's-Sübkî, Mu'cemü'l-Üdebâ, Keşfü'z-Zunûn, Mevzûâtü'l-Ulûm, El-A'lâm.**

***

153 — EBÛ MÜSLİM, MUALLİM-İ İSFEHÂNÎ :

Muhammed b. Alî b. Muhammed b. el-Hüseyn b. Mihrâyzüd, nahiv âlimlerindendir. (459) da vefât etmiştir. Buna "Isfehânî-i Kadîm" de denir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Müslim İsfehânî, ülemâdan, müfessirlerden bir zattır. Tefsîri vardır. İ'tizal mezhebine fazla merbut idi. Asrında İsfahân'ın muhaddisi idi. Edebiyyâta da vâkıf idi, yirmi cilt teşkîl eden bir tefsîri vardır.

Me'hazler : **Buğyetü'l-vuât, Keşfü'z-zunûn, El-A'lâm.**

***

154 — EBÛ CA'FER ET-TÛSİ :

Muhammed b. el-Hasen b. Alî, Şîa fükahâsının büyüklerindendir. (385) târihinde dünyâya gelmiş, bilâhare Bağdat'ta ikâmet etmiş, Ehl-i Sünnet ile Şiîler arasında zuhûr eden bir hâdise esnâsında kitapları yanmış, kendisi de (440) târihinde Necef'e intikal edip orada veya Kûfe'de (460) senesinde vefât etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebû Ca'fer Tûsî, müfessir, fakîh bir âlim idi, mezheb-i Şâfiî üzre tefekkuhta bulunmuştu, bu mezhebe intisap iddiâsında bulunurdu. Mütefennin, çalışkan bir zât olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır.

Müellefâtı :

(التبيان الجامع لعاوم القرآن) büyük bir tefsir kitabıdır. (كتاب التهذيب) hadîse dâirdir. (كتاب الاستبصار) hadîse dâirdir, matbû'dur. (كتاب النهاية), (كتاب المبسوط) fıkh'a âit seksen bir ciltlik bir eserdir. (العدة) usûle müteallikdir. (كتاب يوم و ليلة) ibâdât-i yevmiyyeye dâirdir. (فهرست كتب الشيعة) ricâlin tabakat ve terâcimine âittir. Basılmıştır. Ve sâire.

Me'hazlar : **Tabakatü's-Sübkî, El-A'lâm, Mu'cemü'l-matbûâtil'l-Arabiyye.**

***

155 — EBÜ'L-KAASIM EL-KUŞEYRÎ :

Abdü'l-Kerîm b. Hevâzin b. Abdi'l-Melik en-Nîsâbûrî, Sôfiyyeden büyük bir zâttır. Lâkabı Zeynü'l-İslâm'dır. Kuşeyr b. Kâ'b kâbîlesine mensuptur. Bu kabîle, vaktiyle Horasan taraflarına gidip tavattun eden Araplardandır.

Ebü'l-Kaasım, (376) târihinde Üstüvâ nâhiyesinde doğmuş, bilâhare bir çok seyahatlerde bulunmuş, İmâmü'l-Haremeyn'in babası Ebû Muhammed el-Cüveynî ve Ahmed b. Hüseyn el-Beyhakî gibi bir kısım meşâhir ile refîk olarak Beytu'llâhı ziyârette bulunmuş, nihâyet (465) senesi Nîsâbur'da vefât etmiştir. Üstâzı Şehîd Ebû Alî ed-Dekkaak'ın yanında medfundur. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

ÜSTAZLARI :

Ebü'l-Kaasım; evvelâ Arapçayı, edebiyyâtı, Ebü'l-Kaasım el-Yemânî'den öğrenmiş, sonra Fıkh'ı Ebû Bekr Muhammed b. Bekr et-Tûsî'den, İlm-i Kelâm ile Usûl-i Fıkh'ı üstâz Ebû Bekr b. Fûrek'ten ve üstaz Ebû İshâk Esferâyînî'den okumuş, hadîs ilmini Ebü'l-Huseyn el-Haffâf'tan, Ebû Nuaym Esferâyînî'den vesâireden tahsîl etmiş, Tasavvuf ilmini de Ebû Alî el-Hasan ed-Dekkaak'tan ahzeylemiş, Ebû İshâk ile Kâdî Ebû Bekr b. et-Tayyîb el-Bâkıllânî'nin kitaplarından da müstefîd ve mülhem olmuştur.

KUDRET- İİLMİYYESİ VE TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Ebü'l-Kaasım Kuşeyrî, tefsirde, hadîste, fıkıh ve usûl-i fıkıhta, tasavvufta, şiir ve edebte nazîrsiz bir üstâz idi. Zâhirî ve ma'nevî ilimlerde büyük bir kudret sâhibi olduğundan bu ilimlerin âsârı tefsîrinde de tecellî etmektedir. Tefsîrinde mutasavvıfa mesleğini iltizâm etmiştir. Âyât-ı Celîledeki en lâtif işâretleri sezip bunları istinbât etmek husûsunda adîmü'n-nazîr bir müfessir sayılmaktadır. Maahâzâ tefsîrinde bir kısım münkatı' rivâyetler de yer bulmuştur.

Kuşeyrî'nin lisânındaki talâkat, sözlerindeki kuvvet, yazılarındaki güzel üslûp, tabîatindeki nezâket fevkalâde idi. Eş'ârı lâtif, mektupları pek mukni'dir. Sôfiyye Hazarâtının sözlerini nakil ve hikâye husûsundaki iktidârı pek büyüktür. Hele mev'ızalarındaki kalpleri teshîr eden beliğ te'sir, tasavvurların fevkindedir. Hatîb diyor ki : **"Kuşeyrî Bağdat'ta hadis takrîr etti, biz kendisinden hadis yazdık, sika idi, güzel va'zlarda bulunurdu."**

Alî b. el-Hasen de (Dimyetü'l-kasr) ünvanlı eserinde diyor ki : **"Zeynü'l-İslâm Kuşeyrî, bütün mehâsini câmi' idi, en çetin şeyler olanca müşkülâtına rağmen kendisine râm olurdu. Tehdid-âmiz hitâbelerini taşlara tevcih etse idi onları eritir idi, meclis-i va'zına İblis'i bağlasa idiler tevbekâr olurdu."**

Sôfiyye Hazerâtının i'tikadlarına, terâcim-i ahvâline, tasavvufun mâhiyyetine ve zühd ü takvânın neden ıbâret olduğuna dâir yazmış olduğu meşhur Risâle-i Kuşeyriyye'si şark ve garbda intişâr etmiş, bütün ülemâ ve mutasavvıfîn tarafından hürmetle kabûl edilmiştir.

Güzel bir şâir, mükemmel bir muharrir, muktedir bir hattat olan Kuşeyrî, ayni zamanda at oynatmasını ,silâh kullanmasını bilir şecî' bir kahramandır.

Eş'ârından bir kıt'a :

« لا تدع خدمة الاكابر و اعلم
ان فى عشرة الصغار صغاراً
وابغ من فى يمينه لك يمن
و ترى فى اليسار منه اليسازا »

Ebü'l-Kaasım, Hicaz'da bulunduğu zaman, Beytu'llâhı ziyâret için toplanmış olan hüccâc-ı kirâm arasında İslâm âleminin her tarafından gelmiş binlerce ülemâ ve füdalâdan başka dört yüz kadar da kadı bulunuyordu. Bu cihetle bu yıla senetü'l-kudât denilmiştir. Harem-i Şerif'te bir hitâbe îrâd edilmesi istenilmişti, bu hitâbeyi îrâd eden zât, bütün bu meşâhir ve eâzımın tensîbiyle Zeynü'l-İslâm Ebü'l-Kaasım olmuştu.

SEYAHATLERİ :

Ebü'l-Kaasım el-Kuşeyrî, on beş sene kadar vatanından ayrılmış, bir müddet Bağdat'ta ikâmet etmiştir. Şöyle ki: Bu yüksek âlim, Şâfiî mezhebinin ve Eş'arî i'tikadının pek ziyâde müdâfi'lerinden bulunuyordu, pek müessir mev'izaları esnâsında Şâfiî mezhebine olan meclûbiyyetini izhâr edip duruyordu, ilmen hâiz olduğu yüksek mevkı, bâzı kimselerin hasedini tahrîk etmişti.

Sonra Nîsâbur'da üstâz Ebû Sehl İbni'l-Muvaffak büyük bir ihtişam ve riyâset sâhibi idi, Hanefî ve Şâfiî fükahâsı evinde toplanarak mübâhaselerde bulunurlardı, pek çok talebesi vardı, kendisi vezâret makamına namzet gibi bulunuyordu. Bu cihetle Selçuk Hükümdârı Tuğrul Beyin vezîri Ebû Nasr Mansûr Muhammed el-Kindî, Ebû Sehl'i rakip telâkkî ederek aleyhinde bir cereyan vücûde getirmek istiyordu. Nihâyet vezîri Ebû Nasr, âdil, mütedeyyin, ülemâ ve fudalâya muhip, Hanefiyyü'l-mezhep bulunan Tuğrul Beyi iğfâl ederek bid'at sâhiplerine minberlerde lâ'net okunması için bir ferman istihsâl etti, bunun üzerine birtakım kimseler, Eş'arîleri de ehl-i bid'atten sayarak haklarında lâ'net okumaya başladılar, derken bu yüzden büyük bir fitne zuhûr etti, bunun zararı Horasan'a, Şam'a, Hicaz', Irak'a kadar sirâyet eyledi.

---

(1) Meâli : Büyüklerin hizmetlerini terk etme, ve bil ki küçükler ile düşüp kalkmakta zillet vardır. Sen yemîninde senin için yümn ü bereket olan kimseyi ara, onun yesârında da yesâr, vüs'at ve gınâ görürsün.

Mü'tezile mezhebinde olan vesâir bâtıl mezheblerin her türlü mesâvîsini de câmi' bulunduğu söylenilen vezîr Ebû Nasr, Nîsâbur'da ikâmet eden Ebû Sehl ile İmâmü'l-Haremeyn'in ve Ebü'l-Kaasım Kuşeyrî ile Reîsü'l-Fürâtî'nin nefy ve hapsi hakkında da bir irâde elde etmişti. Ebû Sehl ile İmâmü'l-Haremeyn elde edilememiş, Ebü'l-Kaasım ile Reîsü'l-Fürâtî nefy ve haps edilmişti.

Bu mahbûsiyyet, bir aydan fazla devâm etti, sonra Ebü's-Sehl başına toplayabildiği bir kuvvet sâyesinde bu iki zâtı hapisten kurtardı.

İşte bu vak'a üzerine Ebü'l-Kaasım Kuşeyrî, vatanından uzaklaşmış gurbet ellerine düşmüştür, Muhammed el-Cüveynî de Hicaz'a giderek bir müddet Mekke-i Mükerreme'de, bir müddet de Medîne-i Münevvere'de mücâvir kalmış ve bu vesîle ile İmâmü'l-Haremeyn ünvânını almıştır. Ebû Sehl de bir aralık elde edilerek hapsolunmuş ise de bir müddet sonra hapisten kurtularak Hicaz'a gitmiştir. Hâin vezir Ebû Nasr ise, pek az sonra fena bir halde katledilmiştir.

Galiba bu fitne hâdisesinde İmâmü'l-Haremeyn ile bâzı Şâfiî âlimlerinin kendi mezheplerini, içtihadlarını fazla müdâfaa ederek sâir mezhepler eimmesini tenkîde cür'et etmiş olmalarının da te'sîri bulunmuştur.

İmam Kuşeyrî, bilâhare Tuğrul Bey ile görüşerek derdini anlatmak istemiş, sonra Bağdat'a giderek Hilâfet makamında bulunan El-Kaaim bi-Emri'llâh'ı ziyâret etmiş, teveccühlerine mazhar olmuştur.

Velhâsıl bu fitnenin te'sîri (455) târihine kadar devam etmiş, saltanat nöbeti Alpaslan'a gelmişti. Artık Ebü'l-Kaasım Kuşeyrî vatanına dönmüş, Alpaslan'dan hürmet ve ikram görmüş, kendi yurdunda pek muhterem ve muazzez bir halde on sene kadar daha yaşamıştır.

Müellefâtı :

, (آداب الصوفية) , (التحبير فى التذكير) , (التيسر فى علم التفسير)

, (عيون الأجوبة اصول الاسئلة) , (كتاب الجواهر) ,(لطائف الاشارات)

(كتاب الأربعين) , (كتاب نكت اولى النهى) , (كتاب المناجات)

hadise dâirdir. (كتاب احكام السماع), (رسالة القشيرية) tasavvufa âit, mat-

bû'dur, Fransızca tercemesi de basılmıştır. (شكاية اهل السنة بحكاية

ماناالهم من المحنة bu bir risâledir, Nîsâbur'da elîm vak'ayı musav-

virdir, o zaman bütün İslâm âlemine neşredilmiştir. Kuşeyrî, bu risâlesinde İmâm Eş'arî hakkındaki bî-edebâne tefevvühâtı yana yakıla anlatıyor, o bü-

yük imamın mezhebini delilleriyle berâber yazarak hakkında şüphe edenlerin fikirlerini tashîha çalışıyor. Bu risâle, Tabakaat-ı Sübkî'de münderiçtir.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-A'yân, Tabakât-ı Sübkî, Şerh-i Risâle-i Kuşeyrî, Mevzûâtü'l-Ulûm, Lûgat-ı târihiyye ve coğrâfiyye, Kaamûsü'l-A'lâm.**

***

156 — V Â H Î D Î

Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî en-Nîsâbûrî, meşhur bir müfessirdir. Künyesi Ebü'l-Hasen'dir, aslı "Sâve" dendir. (468) senesi Nîsâbûr'da uzun bir hastalığı müteâkip vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

ÜSTAZLARI :

Vâhidî, Arabî ilimleri Ebü'l-Hasen el-Kuhündürî'den, lûgat ilmini Ebû Mansûr Ezherî'nin arkadaşı olan Ebü'l-Fadl Ahmed el-Arûzî'den öğrenmiş, müfessir Ebû İshâk Sa'lebî'nin ve daha bir nice zevâtın derslerinde hazır bulunmuş, ma'lûmâtını tevsî' için seyahat sûretiyle bâzı yerleri ziyâret de etmiştir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Vâhidî, tefsirde, nahivde; edebiyyatta, daha bir hayli ilimlerde asrının birincisidir. Büyük bir imam, muktedir bir müfessir, güzel düşünceli bir şâirdir. Hattâ hakkında :

« قد جمع العالم فی واحد

عالمنا المعروف بالواحدی »

denilmiştir. Yâni: Bütün ilim ve fazîlet nişâneleri bir zâtta, bizim üstâzımız olan Vâhidî'de toplanmıştır.

Filhakîka Vâhidî ihtirâma, ta'zîme her veçhile lâyıktır. Bu cihetledir ki, Nizâmü'l-Mülk'ün ikramlarına, ta'zimlerine mazhar olmuştu. Ancak eski âlimlerden bâzıları hakkında dil uzatmış olması hoş görülmemiştir. Ezcümle Ebû Abdi'r-Rahmân es-Süllemî hakkında : **"Bu adam, (Hakaayiku't-tefsîr) diye bir kitap yazmış, eğer bunun hakîkaten Kur'an tefsîri olduğuna mu'tekid ise şüphesiz kâfirdir."** demiştir. Bu tefsîr hakkında İbn-i Hazm de i'tirazda bulunmuştur.

TEFSİRDEKİ MESLEĞİ :

Vâhidî, tefsir sâhasında en ziyâde rivâyet tarîkını iltizâm etmiştir. Hattâ bir tefsîrinin mukaddimesinde şu hadîs-i şerîfi rivâyet ediyor.

"من قال فى القرآن برأيه فأ صاب فقد أخطأ" = **Her kim Kur'anda kendi re'yile hükmedip de isâbette bulunsa yine hatâ etmiş sayılır."**

Vâhidî evvelce Meâni't-tefsîr, Müsnedü't-tefsîr ve Muhtasaru't-tefsîr nâmiyle üç tefsîr yazmış, ba'dehu iklâl ve imlâlden hâlî, mutavassıt derecede bir tefsîr yazmak istemiş, "Tefsîr-i vasît" nâmındaki eserini meydana getirmiştir.

Vâhidî, tefsîrinde Ferrâ'dan, Zeccâc'dan, Katâde ile Ebü'l-Âliye'den, Ebû Ubeyde'den, Dahhâk ile İbn-i Sikkît'den rivâyette bulunmuştur. İbn-i Abbâs Hazretlerine isnâd edilen bir kısım rivâyetleri de Süddî-i Sağîr tarîkıyle tahrîc etmiştir. Bu tarîk ise vâhîdir.

Vâhidî, Vasît nâmındaki tefsîrinde sûrelerin tefsîrinden evvel fazâili hakkındaki hadîsleri yazıyor, sonra âyetleri parça parça tefsîr ediyor, fakat tafsilât vermiyor, âyetleri lûgat ve mefhum i'tibâriyle güzel tavzîh ve tahlîl ediyorsa da en mühim mesâil-i kelâmiyyeyi mutazammın âyetleri lâyıkiyle îzah etmiyor, hatıra gelen bâzı ukdeleri halledecek bir usul takîb eylemîyor. (1) (يمحو الله ما يشاء) âyet-i celîlesi hakkında oldukça mufassal ma'lûmât vermekte, mahv ve isbâtın ne gibi şeylerde cârî olduğuna dâir olan akvâli kaydetmektedir. Hulâsası şudur :

Mahv ü isbât, rızıkda, ecelde, şekâvet ve seâdette cârî olur. Bu Hazret-i Ömer ile İbn-i Mes'ûd, Ebû Vâil vesâire mezhebidir.

Mahv ü isbât, mevt ile hayattan, rızk ile ecelden mâadâ şeylerde cârîdir. Bu da bâzı zevâtın mezhebidir.

Saîd b. Cübeyr ile Katâde'ye göre de Allâhu Teâlâ şerâyi'den dilediğini mahv ü nesh eder, dilediğini isbât edip nesh buyurmaz. Bu kavil Ebû Alî Fârisî'nin ihtiyârıdır.

Ebû Alî diyor ki: Bu, Allâhu a'lem, alâ hasebi'l-evkât masâlih üzerine mevkuf olup nesh ve tebdîle ihtimâli bulunan şerâyi' hakkındadır. Bundan mâadâsı ne mahv olur ne de tebdîl edilir.

Bu tefsîrin üç cilt olduğu anlaşılıyor. Birinci cildi Fâtih Kütüphânesinde (477) numarada mukayyettir. (680) târihinde yazılmıştır.

---

(1) Sûre : 13 (Ra'd), âyet : 39.

Vâhidî merhum, tefsîr husûsunda bir çok faydalı şeyler yazmış, bir hayli tahkîkatta bulunmuştur. Musannefâtının güzelliği herkesce müsellemdir.

(*) (الم نشرح لك) Sûre-i Celîlesi tefsîrinde şöyle bir vak'a hikâye etmektedir: İbn-i Utbe demiştir ki: **"Bir gece bâdiye'de büyük bir hüzün ve elem içinde kalmış fikrime şu beyit sânih olmuştu :**

« ارى الموت لمن اصبح

مغموما له اروح » (1)

Vakta ki gecenin karanlığı her tarafı kapladı, hava tarafından şu hâtifâne sözleri işittim :

« ألا ايها المرء الـ ذى الهم به برح

و قد انشد بيتا لم يزل فى فكره يسبح

اذا اشتد بك العسر ففكر فى ألم نشرح

فعسر بين يسرين اذا ابصرته فافرح » (2)

Müellefâtı (البسيط) , (الوسيط),(الوجيز) bu üç kitap tefsîre dâirdir. Bunların üçüne birden « الحاوى » denilmektedir (الوجيز) matbû'dur.

(اسباب نزول القرآن) matbû'dur. (كتاب تفسير النبى صلى الله عليه وسلم) , (كتاب نفى التحريف عن القرآن الشريف) , (التحبير فى شرح الاسماء الحسنى) , (كتاب الاعراب) , (كتاب الدعوات) , (كتاب المغازى) , (شرح ديوان المتنبى) matbû'dur ve sâire.

Me'hazlar : **Tabakaatü's-Sübkî, Buğyetü'l-vuât, Mevzûâtü'l-ulûm, Keşfü'z-zünûn.**

***

(*) Sûre : 94.

(1) Meâli : «Gamlı bir halde yaşayıp duran kimse için ben ölümü daha rahat görürüm.»

(2) Meâli: «Ey şiddetli hüzün ve kedere tutulan, ve inşâd ettiği bir beyt fikrinde dolaşıp duran kimse! Uyan, sıkıntın müşted olunca Elem Neşrah Nazm-ı Celîlini düşün, bir sıkıntı iki kolaylık arasındadır, bunu görüp anla da ferahlan.»

157 — EBÜ'L-MUZAFFER ŞAHFÛR :

Şahfûr b. Tâhir b. Muhammed el-Esferâyînî, yüksek bir Şâfiî âlimidir. Vefâtı (471) târihine müsâdiftir. Şahfûr, Şahpûr'un muarrebidir ki, Şâh-oğlu demektir.

MEVKİ-İ İLMİSİ :

Ebü'l-Muzaffer, kudretli bir âlimdir, müfessirdir. Kelâm ilminde mütehassıs bulunuyordu. İlim ve irfan tahsîli için bir çok seyahatlerde bulunmuş, Ebü'l-Abbâs Asamm'dan ve Alî Hâmid b. Muhammed'in ashâbından hadîs dinlemiş, tefsir ve fıkıh ilimlerinde büyük bir iktidar göstermiştir. Tûs'da senelerce ikâmet ederek neşr-i ulûma çalışmıştı. Güzel eş'ârı da vardır.

BİR KIT'ASI :

« ليس الجواد هو البذول لماله

ان الجواد هو المحقر للندى

من غير شكر يبتغيه بجوده

كلا ولا من لذاك ولا أذى » (1)

Müellefâtı :

(تفسير الكتاب الكريم) Fârisîce yazılmış, müsteşriklerden bâzılarının teşebbüsü ile İran'da basılmıştır. (الاوسط) milel ve nihale âit bir eserdir. (التبصير فى الدين وتمييز الفرقة الناجية عن الفرق الهالكين) İslâm âleminde zuhûr eden mezheplere, felsefî mesleklere âit bir eserdir. Mısır'da pek nefîs bir tarzda tab' edilmiştir. Müsteşriklerden bâzıları İslâm mezâhib-i kelâmiyyesine dâir yazdıkları eserlerde bu kitaptan istifâde etmişlerdir.

Me'hazler : **Tabakaatü's-Sübkî; Et-Tabsir mukaddimesi.**

***

(1) Meâli : «Cömert, mücerred, malını sarf ve bezl eden kimse değildir, belki cömert, yaptığı lûtuf ve ihsânı ehemmiyetsiz gören, cûd ve keremi mukabilinde asla şükür istemeyen, ve bundan dolayı minnette, eziyette bulunmayan zâttır.»

158 — İMÂMÜ'L-HAREMEYN :

Abdü'l-Melîk b. Abdi'llâh b. Yûsuf el-Cüveynî, pek meşhur bir âlimdir, Ziyâü'l-Hak lâkabını, İmâmü'l-Haremeyn, Ebü'l-Meâlî ünvânını hâizdir. (419) senesi Cüveyn'de doğmuş, kendisinde büyük bir zekâ ve isti'dât parlamağa başlamış az bir zaman içinde şöhreti şark ve garbı tutmuş nihâyet (478) târihinde Nîsâbur'da ufûl ederek binlerce müstenîr dimağları neşretmekte olduğu feyz ve kemal ziyâlarından mahrum bırakmıştır. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

ÜSTAZLARI :

İmâmü'l-Haremeyn'in ilk üstâzı, kendisinin pederi olan meşhur Ebû Muhammed Cüveynî'dir. Ebû Muhammed, ilim ve hüner cihânının yeni tulûa başlamış olan bu parlak sitâresine baktıkça gözleri nurlanıyor, gönlünde büyük bir sevinç parıldanıyor, hayâtının bu şa'şaalı semeresiyle bi-hakkın iftihâr ediyordu.

Ebü'l-Meâlî, sabâvetinde fıkıh ve usûl-i fıkıh ilimlerini evvelâ pederinden, sonra Ebü'l-Kaasım el-Esferâyînî'den okumuş, hadîs ilmini de evvelâ pederinden, sonra Ebû Hassan Muhammed el-Müzekkî'den, Ebû Sa'd Abdü'r-Rahmân en-Nadravî'den, Ebû Abdi'llâh Muhammed el-Müzekkî'den ve sâireden ahzetmiş, kırâet ilmini de Ebû Abdi'llâh el-Habbârî'den tahsîl eylemiştir.

KUDRET-İ İLMİYYESİ :

İmâmü'l-Haremeyn, Şâfiî ülemâsı arasında pek yüksek bir mevkı' sâhibidir. Müfessir, müdekkik bir zâttır. Hele Fıkh-ı Şâfiî'ye olan hizmeti fevkalâdedir. Pederinden çok şeyler öğrenmiş olmakla berâber ne pederini, ne de sâir üstazlarını taklîd ile iktifâ etmeyip kendi tetebbuâtına, tefekkürât ve içtihâdâtına büyük bir inkişaf vermiş, kanâatına tevâfuk etmeyen bâzı mes'elelerde pederine, hattâ esâsen mezhebine sâlik olduğu İmam Eş'arî'ye bile muhâlefetten çekinmemiştir. İlm-i İlâhî hakkındaki kanâatı bu cümledendir. Bu cihetle bâzı zevâtın i'tirazlarına hedef olmuştur.

İmâmü'l-Haremeyn ünvânını kolaylıkla kazanmış olmayan bu güzîde âlim, büyük bir müdekkik, muktedir bir ilm-i kelâm üstâzı, asrında ve müteâkip asırlarda nazîri belki de pek az bulunabilen bir fıkıh mütehassısıdır. Fıkıhta, usulde, ilm-i kelâmda kendisine has bir tarik tâkip etmiştir.

Ebû İshâk-ı Şîrâzî derdi ki : Bu imamdan müstefîd olunuz, çünkü bu, bu zamânın nüzhetidir. Kendisine hitâben de: **"Sen bu gün İmâmü'l-Eimmesin"** der idi.

İmâmü'l-Haremeyn, bu mütefekkir âlim, gayet fasîh bir hatîb, pek hassas ruhlu bir edîb idi. Saatlerce ders takrîr eder, ifâdelerindeki belâgat ve insicam hiçbir sekteye uğramazdı. Sözlerindeki âhenk, cereyân etmekte bulunan şeffaf bir nehrin terânesini andırırdı. Mev'ızalarındaki te'sîr, dinleyenleri elektrik cereyânına tutulmuş gibi titretirdi. Müessir bir beyt okunduğu, veya mâneviyyâta âit bir söz söylendiği zaman hissiyâtı galeyâna gelir, gözlerinden berrak yaşlar saçılır, rûhunda ebediyyete müteveccih bir i'tilâ tecellî ederdi.

Ebü'l-Meâlî, tasavvuftan da büyük bir zevk almış, ahlâkını güzelce tehzîbe muvaffak olmuştu. Bu cihetle gayet mütevâzî, munsif, kadirşinâs idi. Huzûrunda söylenilen bir sözü nezâketle dinler, hoşuna giderse takdîr eder, nâfi' görürse ondan müstefîd olduğunu söylemekten çekinmezdi. Arasıra şiir söyler, fakat manzûmelerini başkalarına okumazdı.

Gazâlî'leri yetiştiren bir üstâz-ı a'zamın, ilmen, irfânen ne yüksek bir mevkı' sâhibi olacağını îzâha hâcet yoktur.

Şu kıt'a kendisine isnâd edilmektedir :

« اخی ! لن تنال العلم الا بستة

سأنبئك عن تفصيلها ببيان

ذكاء و حرص ، و اجتهاد و باغة

و تلقين استاذ و طول زمان » (1)

SEYAHATLERİ :

Ebü'l-Meâlî, henüz yirmi yaşına girmek üzere idi ki, pederi vefât etmiş, kendisi de onun yerine müderris olmuştu. Bir taraftan yüzlerce talebeye ders veriyor, bir taraftan da müktesebâtını tezyîd için Beyhakî Medresesine giderek üstâz Ebü'l-Kaasım'ın derslerinde hazır bulunuyordu. Bu esnâda Nîsâbur'da Eş'arîler aleyhinde bir cereyan vuku' buldu, Ebü'l-Meâlî de bir kısım âlimler ile berâber vatanından uzaklaşmaya lüzum gördü. Evvelâ ordugâh olan "Sürre-men-reâ" ya, müteâkıben Bağdad'a giderek oranın âlimleriyle görüştü, mübâhaselerde, münâzaralarda bulundu, artık büyük bir şöhret kazanmaya başlamıştı. Sonra Hicaz'a rıhlet ederek Mekke-i Mükerreme'de, Medîne-i Münevvere'de dört sene kadar mücâvir kaldı, tedrîs ile, iftâ ile, ibâdet ve tâat ile meşgul oldu, ve İmâmü'l-Haremeyn ünvânını aldı.

---

(1) Meâli : «Kardeşim! Sen ilme ancak altı şey ile nâil olabilirsin. Anların tafsîlini sana beyân edeceğim: Anlar zekâ, heves, çalışma, kâfî maîşet ile üstâzın takrîri, bir de zamânın uzamasıdır.»

Nihâyet Sultan Alparslan Hükümdarlık mevkiine gelmiş, Horasan havâlîsindeki ilmî ihtilâl sükûnet bulmuş olduğundan Ebü'l-Meâlî vatanına avdet eyledi. Nîsâbur'daki Nizâmiye Medresesi Müderrisliği uhdesine tevcîh edildi, zamânının hükümdârından, ricâlinden pek büyük hürmetler, ta'zimler görmeğe başlamıştı. O muazzam ilim müessesesinde rakipsiz olarak otuz sene kadar ilim ve kemal neşrine muvaffak olmuştur. Bir aralık da Isfahân'a giderek Nizâmü'l-Mülk ile görüşmüş, ba'dehû muazzezen yine Nîsâbur'a dönmüştür.

Rivâyete nazaran İmâmü'l-Haremeyn'in Muğîsü'l-Hakk nâmındaki eseri de kendisinin vatanından uzaklaşmasını intâc eden fitnenin zuhûruna sebebiyet vermiştir. Şöyle ki: Bu eserinde İmâm-ı A'zam ile İmâm Şâfiî arasında mukayeseler yaparak, İmam Şâfiî'yi tercîh etmeye yeltenmiş, İmâm-ı A'zam'ın ulüvv ü kadrine münâfî bâzı mütâlealarda bulunmuştu.

Bu eser, İmâmü'l-Haremeyn'in mebâdî ahvâline müsâdif olduğundan ilmen, mantıkan büyük bir kıymet ve kuvveti hâiz değildir. Bu eserin aleyhinde doğrudan doğruya veya bi'l-münâsebe yazılmış olan reddiyeler bu hakîkatı tebârüz ettirmektedir. Şemsü'l-Eimme el-Kürdî'nin

(الرد على الطاعن المعثار و الانتصار لسيد فقهاء الامصار) adlı kitabı, Sirâcü'd-Dîn Ömer b. İshak el-Gaznevî'nin (العزة المنيفة فى ترجيح مذهب ابى حنيفة) ünvanlı eseri, Muhammed Zâhid Kevserî'nin de (احقاق الحق بأبطال الباطل فى مغيث الخلق) serlevhalı mütâleanâmesi bu cümledendir.

Vâkıa Imâmü'l-Haremeyn bu hareketinden bilâhare peşîmân olmuş, sinni, müktesebâtı derece-i kemâle erince eâzım-ı müçtehidînin ulüvv ü kadrini daha güzel anlamış, İmâm-ı A'zam gibi bînazîr bir müctehidin aleyhindeki sözlerinden dolayı bir nedâmet hissetmiştir. Netekim bu hal, bilâhare te'lîf etmiş olduğu eserlerden anlaşılmaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki, İmâmü'l-Haremeyn, belki ilmen pederine fâiktir. Fakat onun kadar hakîkat-bîn olmasa gerektir. Çünkü pederleri Beyhakî'nin bir ihtârı üzerine ictihattan vaz' geçmiş, hakkı maa'l-memnûniyye kabûl etmişti, İmâmü'l-Haremeyn ise, İmâm-ı A'zam gibi bir zâta karşı mütecâvizâne mütâlealardan çekinmemiş, kendisinde büyük bir ictihad selâhiyeti görmüştü. Halbuki kendisinin tâbi' olduğu, tercîhine çalıştığı İmâm Şâfiî Hazretleri bile kendisini fıkhan İmâm-ı A'zam'ın halkasına dâhil görüyordu.

Müellefâtı :

(الشامل فى اصول الدين) ilm-i kelâma dâir beş cilttir. (تفسير) , (الارشاد فى الكلام) , (تلخيص التقريب) , (البرهان فى اصول الفقه) , (غياث الامم فى الامامة) , (مدارس العقول) , (العقيدة النظامية) fıkh'a dâir dört cilttir. (نهاية المطلب فى دراية المذهب) , (الارشاد فى اصول الفقه) Bunu Mekke-i Mükerreme'de te'lîfe başlamış, Nîsâbûr'da ikmâl etmiştir. İbn-i Hallikân diyor ki : İslâm âleminde böyle bir kitap daha tasnîf edilmemiştir. Bunun bâzı eczâsı Dârü'l-Kütübi'l-Mısrıyye'de mahfuz bulunmaktadır. (الغياثى) , (مغيث الخلق فى ترجيح القول الحق) Vezîr Gıyâsü'd-Dîn Nizâmü'l-Mülk nâmına te'lîf edilmiştir, El Ahkâmü's-Sultâniyye tarzında bir eserdir. (مختصر النهاية) , (غياث الامم فى التباث الظلم) , (الورقات) Usûl-i fıkh'a dâir, (ديوان) , (غنية المسترشدين فى الخلاف) matbû'dur.

Me'hazlar : **Vefeyâtü'l-a'yân, Tabakaatü's-Sübkî, Mevzûâtü'l-ulûm, El-A'lâm, İhkaaku'l-Hak.**

***

159 — EBÛ MA'ŞER ET-TABERÎ :

Abdü'l-Kerîm b. Abdi's-Samed b. Muhammed el-Kattân, meşhur kurrâdan bir zâttır. (478) târihinde Mekke-i Mükerreme'de vefât etmiştir. **Rahmetu'llâhi aleyh.**

MEVKİ-İ İLMÎSİ :

Ebû Ma'şer, kırâât-ı meşhûrede, Arabiyyede bir imâm idi. Asrında ehl-i Mekke'nin en büyük mukrîi bulunuyordu. Tefsîr-i Sa'lebî'yi musannifinden, Tefsîr-i Nakkaş ile Müsned-i İmâm Ahmed'i de üstâzı Zeyd'den rivâyet etmiştir.

Müellefâtı :

(كتاب لدرر) tefsirdir. (التخيصن) , (سوق العروس) kırâete, Arabiyyeye dâirdir. (عيون المسائل) , (طبقات القراء) ve sâire.

Me'haz : **Tabakaatü's-Sübkî.**

***

I. Cİ CİLDİN SONU

Kur'an-ı Kerim'in Nüzulü sayesinde beşeriyet aleminin mazhar olduğu ulvi inkılabı düşünenler. Tefsir Tarihi'nin ehemmiyetini pek güzel taktir edebilirler.

Şüphe yok ki, Kur'an-ı Azim'in ulvi hitabelerini anlamaya, yüksek belagatının, i'cazının incilasına vasıta olması cihetiyle en büyük fikri, ilmi ve felsefi tetebbulara, mütealalara saha olan Tefsir'in seyr-i ilmisini, inkişaf ve i'tilasını gösteren bir tarih, böyle pek yüksek, pek kıymetli bir mevki ihzara layıktır.

Bu eser iki kısımdır. Birinci kısmı Usulü Tefsir'e dairdir. Buna tefsir ilminin mukaddimesi adı da verilmektedir. Bu kısımda Kur'an-ı Kerim'e, Kur'an'ın Tefsirine ve her mümini az çok alakadar eden sair ilmi, dini meselelere dair malumat verilecektir.

İkinci kısma gelince, bunu da "Tabakatü'l-Müfessirin" teşkil edecektir. Bu kısımda Kur'an-ı Mübin'in yüzlerce tefsirine ve yüzlerce yüksek islam alimlerine ve saireye ait malumatı muhtevi bulunacaktır.

Ve mine'llahi't-tevfik.

Ömer Nasuhi Bilmen

Büyük Tefsir Tarihi

Tabakatü'l-Müfessirin

ISBN 978-975-6500-34-7
9 789756 500347
TAKIM

rauza YAYINLARI

ISBN 978-975-6500-35-4
9 789756 500354
1. CİLT